Панас Мирний

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»

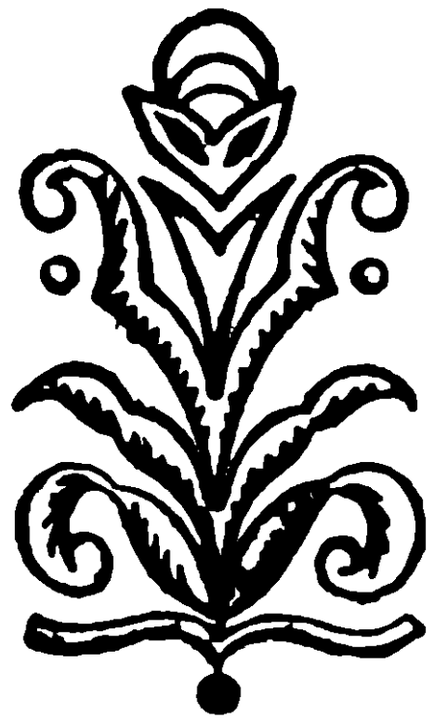

ПАНАС МИРНИЙ

(П.Я. РУДЧЕНКО)

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У СЕМИ ТОМАХ

ABONEMENT

КИЇВ — 1970

Редакційна колегія:

М. Д. БЕРНШТЕЙН,
Н. О. ВИШНЕВСЬКА, С. Д. ЗУБКОВ,
Н. Л. КАЛЕНИЧЕНКО, Є. П. КИРИЛЮК,
М. Є. СИВАЧЕНКО (голова)

ПАНАС МИРНИЙ

ТОМ П'ЯТИЙ

НЕЗАВЕРШЕНА ПРОЗА

У1
М 63

Редактор тому
С. Д. ЗУБКОВ

Упорядкування та примітки
І. О. ЛУЧНИК, А. М. ПОЛОТАЙ
та К. М. СЄКАРЄВОЇ

7—9—1
108—70М

ХАЛАМИДНИК

І

ЛЕЖЕНЬ

Світає. Над Вовчою долиною, над зеленими полями, що послалися кругом неї, тремтить-в'ється світ рожевий. Ще сонце не встало, тільки крайнебо, звідки йому повинно виплинути, зашарілося, мов сором'язлива дівчина після парубочого вільного слова. В повітрі тихо, як у вусі, тільки коники у траві сюрчать, перепели підпідьомкають та тріпочеться невеликою горошиною жайворонок у синьому небі, розсипаючи, мов срібні дзвоники, своє привітне щебетання.

У долині ж зовсім німо. Зелене дно її укрилося сивою росою; підгір'я проти сонячної сторони горить зеленим вогнем від уранішнього світу, зате противна сторона гори, де поп'ялися людські хатки, дрімає, прикрита чорною тінню. Дрібнолисті кучеряві верби, що, мов сторожі, постановилися від шляху, спустили гілки, струшують з свого листу холодну росу додолу; темно-зелені вишні по горі аж почорніли, тулячись одна до другої, зате широкогіллі груші, дуплинаті яблуні, що стояли серед дворів та посхилялися на людські оселі, думали якусь важку думку. Люди ще не вставали; то під коморою, то під грушами, кріпко сплючи, поroзтягалися чоловіки, парубки. У сінях, з-за порогів, на м'яких подушках виблискували біляві та чорняві голови дітей, а коло їх лежали матірки і сонні, здається, слухали, чи не ворушиться мала дітвора.

Пройшло з півгодини; світу прилило більше, рушився і вітрець, несучи ранішню прохолоду. По невеличких загородах піднялась скотина. Корови тихо гули, відкликаючись на заводи телят, натомлені воли важко підводились, обчухувалися, обдивлялися. Ось десь забутив бугай, і вся околиця загула його густим гуком, воли і корови обізвалися на привіт свого гулячого товариша. Кури скакали з

сідала додолу, а голосні півні драли своє широке горло. Люди почули. Ще хвилина — і одні, схилившись над коритом біля колодязя, умивали своє заспане лице, другі бубоніли тихо молитву, обертаючись до сходу сонця, треті вже возилися коло возів, що ще звечора полаштовані стояли серед дворів.

— Подай, жінко, скорій клунок з хлібом! — кричали чоловіки у хату до жінок, пориваючи ярмо на шиї своєї скотини.

Ось і клунок положила жінка, і баклажок з водою поставив Василько, злазячи і сам на віз; і, риплячи, помалу потяглися з дворів хазяйські хури. Невелику кладь вони повезли: вірьовку, заплутану за полудрабки, у возі клунок з хлібом, бакло з водою, сіряк, косу з держалком; та ще на якому там возі сидів хлопець літ дванадцяти-чотирнадцяти, син хазяїна,— тільки всього. Через те і виступали так весело невеличкі коров'ята, що були запряжені у віз, через те і хазяїн їх тільки даремно ніс за плечима довгий ремінний батіг. Збиралися на косовицю. Ще з осені подавав пан завдатки, і от тепереньки сповіщено вовчан, щоб збирались. Воно б можна було і без підвод іти — шлях недовгий, зараз за Вовчою безлік тягнеться його степ,— так що ж буде скотина і дома робити? та чим і годувати? Там на степу все ж хоч на спашину пустиш попастися, а дома хіба стріхи з оселі урве? Деякі, правда, пішли і без скотини, то більше такі, що або не мали її, або хоч і мали її, то в другій роботі була зайнята. Ще зарані вони змовилися, кому брати підводу і до кого заїздити, щоб укупу скласти свою провізію. Так і зробили. Підводи зостановлювалися коло воріт других хазяїнів, звідти виносили клумак, бакло, казанки, все це клалося, і хазяїни сього добра тягли за возом далі до другого двору, до третього. Виходило з села підвод п'ять-шість, а назбиралося народу чоловіка на тридцять. Були між ними вже пожившші батьки з півпарубчатими хлопцями, були й середні й молоді парубки. Перші, насупивши небритий свій вид, мовчки тяглися за возами, посмоктуючи свої короткі люльки, другі йшли з косами за плечима і підсміювалися над сонливішими з парубків:

— Що ж, Тимофію, тебе Маруся поблагословила у велику дорогу? — промовив низенький рудоусий, з мишачими очима чоловік до здорового чорнявого парубка, що йшов похнюпившись.

— Яка Маруся? — спитав чоловіка його товариш, білий на волос і чорний на вид.

— Та Педьківна.

— Хіба він теє?

— Та насилу добудився. Уже сонце і геть-то пригріло, а наш Тимофій як пішов ще звечора, то нема та й нема. Ми вже думали — оце [нрзб] забіг парубок, аж він...

— Отже, дядьку, їй-богу, вилаю! — приснув спросоння Тимофій. Чоловіки зареготали.

— Онтуди! Ну, лай! За що ж ти мене будеш лаяти? — пита рудоусий, вийнявши люльку з рота і цвиркнувши геть далеко від себе.

— За те, щоб не плели такого!

— От дивись! Якого? Хіба неправда, що ти з Педчиного двору волікся?

— Ну, так що, що з Педчиного? Я тільки через Педчин двір ішов, а дівки і в вічі не бачив. А ви толкуєте, що ночував.

— Ну, так що? Хіба не можна й пошуткувати?

— Ви шуткуєте, а може, хто й віри дойме.

— Ага, зачепив? — підсміювався білявий на волос, а чорний на вид.

— Зачепив! Сього, бач, не руш. Он як Грицько, то, певне, десь ночував, бо, бач, як браво виступа,— указав знову рудоусий на молодого парубка, мишастого, з довгобразим у плямах лицем.

— Атож? Став би сам ночувати?! Самому скучно! — одрубав хвастливо Грицько.

— От бач! Се хоробрий який. У котроїж се?

— Аж у трьох заразом! — ще дужче хвастаючи, мовив Грицько.

Чоловіки зареготалися.

— Молодець! То аж у трьох?

— Еге, в нас так. Чого зівати?

— Бач, блазень! — ззаду роздався голос чийсь.— Материне молоко коло губів ще не обсохло, а він про дівчат як рубає. Та хоч би собі на умі там, а то на все горло, то нема йому й старшого.

Грицько оглянувся — то говорив його рідний дядько,— і тільки штовхнув під бік свого товариша, такого як і сам парубка, похнюпився і додав ході сили.

— Ага, замовк зразу! — сказав рудоусий чоловік.— А то як розпащикувався!

— Потягло язик!..— і зареготали.

Валка доїздила вже до краю балки. На самому кінці по белебені стояла одним одна хата — ні повітки, ні комори, ні огорожі. На горі поп'явся терен та пусті вишники, а недалеко від хати на густо покритому споришем дворі стояла стара гілляста груша. Трохи далі від неї під запоною високого чорнобилю чорніла яма з колишнього льоху. Хата одним боком похилилася на долину, стіни у неї чорні, полупані, приспа розсипалася, осіла, оселя хати аж поросла, така стара та чорна, стріха з одного краю зовсім опустилася, а з другого висів, мов ганчір'я, трухлий околот, видно, не раз його смикали на розпал. Двері у сіни були розчинені. І з-за порогу виглядала закустрана жіноча голова. Коло самих сіней, вподовж порогу, лежав здоровенний чорний чоловік і кріпко спав. Він не вдаряв на те, що кругом уже все прокинулося, гуло, що сонце, зійшовши, якраз ударило в його чорне неголене лице. Одні мухи докучали трохи йому, і він, не просинаючись, ляпав раз поз раз по запалих щоках, по довгому тонкому носу.

— Ого! Наш хазяїн і досі почиває! — сказав один з валки, ударяючи на слові «хазяїн» і зостановлюючи своїх коровчат.

— Пилипе! Пилипе! — гукнув він, наближаючись до хати.

— Еге, збудиш! Візьми батіг та батогом підніми,— присовітував рудоусий.

Пилип тільки ляпнув себе по виду рукою і повернувся на спину.

— О, бач, він і повертається саме добре! — додав рудоусий, і всі зареготали.

Чоловік підійшов до сонного і, опустивши руку на плече, колихнув важке тіло.

— Пилипе!

— Га? — не встаючи, обізвався Пилип.

— І досі спати?

— А що таке?

— Як що? А косовиця?

— Хай їй біс!

— Чого й краще! А гроші ж узяв?

— Узяв.

— А косити хіба не треба?

— Не треба.

— На чорта й краще! — рішив чоловік, а в передніх рядах валки зареготали.

— Що, не хоче вставати? — спитав один.

— Та й косити не хоче...— регіт обняв усю валку.

Чоловік постояв.

— Пилипе! Та вставай, тебе вся деревня жде.

Пилип підвівся, обернув на шлях свою кустрату голову і промовив:

— Чого ж вона жде? Їдьте з богом! Я не піду.

І се кажучи, поплазував у холодок під грушу і знову вивернувся. Дехто зареготався.

— Та чого ж нам справді ждати його? Хай виспиться, ледащо! — рішили старі чоловіки.

Той, що будив, підійшов до жінки, торкнув її за плече.

— Оксано! Устань хоч ти та збуди свого чоловіка!

Оксана підвелася, почухала голову, продрала очі, насунула очіпок на лоб і позіхнула.

— П'ятак — пара! — донеслося з реготом від валки.

— Уставай, кажу, та буди чоловіка, щоб ішов на косовицю.

— Отже ж і буди сам! — сказала Оксана, узяла рядно, подушку і скрилася у хаті.

— Добудився? — обізвалося зразу декілька голосів.

— Хай їм гаспид! — одказав той, що будив, і пішов до валки.

— Гей-гей! — валка рушила, і, поки аж не скрилася з очей, все чутно було веселий гомін і ще веселіший регіт.

Сонце виткнулось з-за гори, іскристе, гаряче. Забігали його золоті проміння по верхів'ях високих груш, упали на противну сторону гори, і загорілась трава зеленим гарячим світом. Рушив вітрець, колихнув легке повітря і закрутився сонячний світ пружалами огненних голок, невеличких іскорок золотого піску; запалив по траві дрібну росу, і загорілася вона радужним світлом. Все кругом заворушилося, ожило. Для хлібороба сонце — велика річ; по ньому він встає і лягає, від його тепла він жде і користі, і втрати; його величний ранковий вид не раз викликав тихі теплі молитви, його денна огненна спека будила у серці важкі думки про жовті, погорілі нив'я, про пекучий вар, про нездишну духоту. Дощику б треба, дощику!.. І молиться хлібороб другій великій речі, складає на неї усі свої надії. Ось і дощ упав, великий, теплий літ-

ній дощ,— гаряча земля вбирає здоровенні краплі, рослина викупує закурілі стебла, листочки. Все почорніло-насупилось, а в серці хлібороба розпускається радість. Часто й густо під великим дощем він стоїть неприкритий, незатулений; обливає тепла дощова вода його чорне лице, моче незатійливу полотняну одежу — байдуже! Вода принесла йому новую силу, а встане сонце — і висуше, і вибіле мокру і закурілу одежу.

Хлібороб дякує богові... Де його місце, де його святе пристановище?.. Широке синє небо так привітно розкинулось над його головою, ясне блискуче сонце так легко плаває в блакитній його обширі. Там, серед того безкрайого поля, витає його сила святая... Чи не світом ясного сонця дивляться його очі на землю? Чи не іскристе коло — його лице дивовижне?.. Хто його знає, та й нащо? Воно встає, за ним усе живе встає, воно лягає — і все лягає. От і тепер воно устало — і все за ним рушилось. Хазяїни повиїздили та повиходили в поле, хлоп'ята погнали скот у череду; матірки вже в печах попідтоплювали: сизий димок ішов високо угору з широких димарів, його кучеряве верхів'я золотило ясне сонечко, по стріхах цвірінчали горобці, швидкі ластівки чертили великі круги по дворах, кури кудкудакали, півні голосили, а мала дітвора повилазила на вулицю гратися у хрещика, у блохи, в ворона.

Вилізло двоє діток і з Пилипової хати — хлопчик і дівчинка — і трохи не схожі були на других дітей. Ті умиті, причесані, прибрані, сі двойко, видно, тільки-тільки що встали з постелі, невмиті личка, закустрані голови, малими кулачатами вони протирали заспані очі, у котрі ясне сонце так сердито заглядало; у драних сорочках, чорніше землі, драніше дранок. Вони посідали під хатою і дивилися на вулицю старчатами-сиротчатами, а не хазяйськими дітьми. Ні батькове око, видно, не дивилося на їх, ні материна рука не прикладала своєї праці.

— Мати й досі спить, а вже й їсти хочеться,— обізвавсь хлопчик.

— І я хочу,— нечутно якось промовила дівчинка. І обоє замовкли.

Ось валка діток копотіла шляхом за царину; в деяких у руках був хліб.

— Іване! — гукнув хлопчик.— Дай хліба.

— На,— одказав один з гурту і зостановився.

Хлопець схопився, побіг і, як собача, ухопивши хліб, почав молоти. Дівчинка дивилася то на його, то на хліб і тільки очима світила.

— Дай і мені, Петрусю,— тихо попросила вона.

— Е-е, мені й самому мало... Випроси собі! — одказав Петрусь.

— Постой же, мати дадуть мені, проситимеш ти у мене — не дам! — червоніючи, страхала дівчинка.

— Та на вже! — подаючи невеличку скоринку, каже Петро.

Дівчинка узяла і, не жуючи, ковтнула. Знову посідали обоє і дивилися, як друга дітвора гралася.

— Педоре! — обізвавсь хлопчик.

— Чого?

— Ти знаєш, де хліб мати ховає?

— На полиці.

— Ходімо, украдьмо.

— Е-е, мати почує, та й високо.

Хлопчик почухав голову, а дівчинка зітхнула. Замовкли. Це зразу щось стукнуло у хаті.

— О, мати устали, ходімо у хату,— сказав хлопчик і підвівся, за ним устала і дівчинка, і обоє побігли у сіни.

Дітвора не помилилася, то справді встала їх мати. Оксана, уставши з порога, пішла ще у хату і там прикорхнула. Тепер вона справді вже виспалась, піднялась, кинулась до води, щоб умитися, знайшла череп'яний кухоль, в котрому бовталася на дні якась тепла слина, а не вода. Оксана бурхнула з кухля в помийницю і пішла в сіни до діжки, забуваючи, що вчора ж вона ні одного відра не принесла. Зо зла грякнула по діжці покришкою, ухопила відра, і дітвора вже стріла її у сінях.

— Ви нащо усю воду з діжки порозносили? — гримнула на дітвору Оксана і, не вислухаючи, що скажуть діти, вийшла з сіней. Невмита, непричесана, з очіпком, що зліз аж на потилицю, так вона й пошмарувала долиною на громадський колодязь, котрого тільки журавель з-за верб визирав.

Оксана чорнява, огрядна молодиця; якби не її лиха одежа, якби не заспане та невмите лице, вона б була і тепер ще пишна та красна. Невдаючи на її вже немолоді літа, врода молодого віку ще приязно визирала з чорних блискучих очей, з білого розшарілого від сну виду, з рівних, як шнурок, бровенят. Брава постать її, стрункий стан,

високе лоно брали на себе очі, і чудно було дивитися на таку красу занехаяну, прикриту лихою одежиною, на чорну блискучу косу, що неохайними пасмами вибивалася з-під старого очіпка і розсипалася кучерявим хмелем по білій, мов з мармуру виточеній, шиї.

Вона не забарилася витягти води. Тільки на невеликий часок скрилася її постать у гущавині молодих верб, що кругом колодязя поросли, заскрипів журавель, піднялося його коліно угору і опустилося... Скоро й Оксана знову вийшла з-за верб з повними відрами у руках, у котрих сонце відбивало своє блискуче коло, крутилося, поринало, мов купалося у холодній та чистій воді. Підходячи до хати, вона тільки тепер запримітила, що Пилип лежав під грушею і спав. Очі в неї заграли, якась усмішка загорілася в їх. Тихо опустила вона відра з водою і, мов молода дівчина, набрала у жменю води і, бризнувши на Пилипа, швидко сховалася у сіни. Бризки піймали якраз у лице Пилипові. Він, мов опечений, кинувся.

— Кий там чорт заходився гратися! — неласкаво промовив він, утираючи рукавом мокрий вид.

— Годі тобі вже качатися, пора вставати! — з сіней обізвалася до його Оксана.

— Так се ти змалилася? — потягаючись на траві, одказав Пилип.

— Що змалилася? — буцім нічого не знаючи, спитала Оксана, умиваючи своє рум'яне лице холодною водою.

— Ще й що змалилася? Улила водою!—гукнув Пилип.

Оксана засміялася. Веселий регіт засвітився у її чорних очах дівоцьким жартом: вона була така хороша в той час, така приязна, красна, безжурно весела! Вода зігнала сонну мовчазність з рум'яного виду, воно тепер заіскрилося, заговорило сотнями тисяч таємних та любих гомонів, сонце обливало його своїм золотим світом, мов загнічувало біле лице і додавало сили її безжурній веселості... Щаслива дівоцька пора, благословенні молоді літа!.. То тільки на час буває, на одну хвилину... Дітвора загомоніла у хаті і показалась на порозі. Зразу де й ділась та весела усмішка в Оксани, чорні брови якось насупилися, а в очах блиснула іскорка суму-досади. Оксана не любила своїх дітей. Чудно, а правда. Чого ж Пилип мовчить? Чому він нічого не скаже? Не обізветься хоч словом, щоб Оксана умила їх, прибрала?.. Вернімось назад, далеко назад, років за тридцять, за сорок...

II

КАША

Хороше і весело живеться Борисові Петровичеві у його тихій та привітній Горці. На високій горі прослалося просторе дворище, обнесене від шляху, мов сіткою, штучною решоткою; серед дворища, як писанка, красуючись на всю околицю,— здоровенні білі палати. Кругом їх поросли дрібнолисті акації, уксусне дерево, коло крилець і по той, і по другий бік розляглися круги квіток. Садовник і цвітник Яким насаджував і насіював усе те. І штучно ж Яким умів насіювати ті цвітники! З крильця здавалося, мов стоїть здоровенний пук квіток у зеленому горшку, так зумів оповити їх Яким крайкою зеленої трави. І яких тільки квіток там не було! І запашні та червоноголові рожі, і жовтогарячі гвоздики, і чорнобривці, і нагідки, і маргаритки, а всередині, мов кім'ях з червоного шовку, красувалася пишна півонія. Очей не здіймеш з красних квіток! Двір просторий, широкий, укритий, мов бархаткою, м'якою зеленою травою. Посеред того пишного килима пробігали усюди рівні, як струна, стежечки, висипані білим, як сніг, піском. А сама главна дорога, що вела від решотчатих воріт аж до палат, була убита каменем, обсаджена здоровими темно-зеленими липами, мов у сад уступаєш, перейшовши поріг воріт.

Далі за палатами послався гудючий садок. І по йому згори збігали, звиваючись зміями, білі стежки. Аж коло річки зійшлися вони у широку поляну, побиту каменем, усипану піском. Чиста, як скло, вода, здавлена крутим берегом, хитається та леліє. Тута ж недалеко біла, з червоними косячками на рогах, купальня пишається своїм гострим шпилем, на котрому вертівся залізний півень, і прачечна трохи далі за водою, а ще трохи вправо, прикриті деревами, стояли млини і гуркотіли своїми колесами. По річці плавали дикі утята, сірі гуси, білі лебеді...

За річкою, через котру перекинувся, мов з сітки, штучний місток, стояв, як стіна, густий та високий ліс. Там, у тім лісі, усякого добра, усякого звір'я... І кози, і дикі кабани, і ведмеді. Все те назнарошне розводилося лісничим Грицьком, котрого чепурна хатина біліла тута ж коло річки у самому лісі. У часи панського розгулу, коли збиралися пани цілими десятками у гості до Супруна, по

всьому лісу тільки й чутно було крики та гуки охотників та їх тріскуче стріляння. Все тоді служило панам: трохи не всі крестяни стояли кругом лісу з здоровенними рогатинами і не пускали звіра у чисте поле, сотні собак заливалися на різні голоси у лісі, почувши слід звірів. Ліс жив тоді, гомонів, гукав на всю-всю околицю, на увесь супрунівський край. Весело жилося тоді панові Супрунові: ціла зграя гостей розважала його панський сум від безділля, сотні крестян допомагали тій утісі.

Наступала зелена неділя. Ще з самої паски, коли поз'їздився до Бориса Петровича трохи не увесь повіт, він закликав до себе на маївку. Всі ждали того маю, як бога. Ось і він настав. Кінець квітня була така теплінь, як серед літа. Все кругом ожило, зазеленіло, зацвіло. З землі, з трави, з дерева несе пахощами-любощами... «Коли б же то перше мая таке тепле та гарне! — думали пани. — Уже ж і кашу заваримо! Погуляємо!»

Якраз у передпослідній день квітня сонце сіло за густу і чорну хмару. Погано у душі кожного, хто збирався... Загув грім, блиснула блискавиця. Ще це перший весняний грім, перша блискавиця. «Слава тобі, господи! — замолилися хлібороби, кріпаки.— Коли б таки дощу хоч трохи наддало!» Зраділо грубе хліборобське серце. Пани засмутилися. «І нужно ж у такий час на дощ збиратися! Тут би погуляти, а він тобі, дивись, якраз і лине! От тобі і стрінемо мая!..»

Уночі справді дощ пішов. Тучний великий дощ. Зранку і сонце показалося, звеселило панські душі. Дасть бог, розпогодиться, підсуше, поїдемо! З півдня знову наступили хмари і знову полив дощ. Як дощ, то й дощ. От уже і неділя зійшла, а він щодня плеще. Ось і друга настала, молодик уродився. «Ну, се ж молодик викупається та й на годині стане!» — думалося майовикам. Та не справдилися їх думки. І на другу четверть повернуло, а дощі не переставали. Земля напилася, наситилася так, що вже і не вбирала усієї води, великі калюжі, озера стояли по шляхах, по балках. Рослина за ті два тижні так піднялася, розпустилась, як ніхто ніколи й не ждав — ситна, висока, буйна! Садки кругом зацвіли, як молоком облиті або снігом обсипані, красувалися. Люди ждали великого урожаю на все — і на хліб, і на овощ. Раділи усі, одні пани сумували. Як так, ось уже півмаю сплило, а вони ні стріляли, ні од-

ної каші і досі не зварили! Це вже бог його зна що і настало. Один з них, Кандзюбенко, здоровий, веселий пан, що суддею був, так озлився одного разу, що як дощ почався, він вибіг посеред двору і почав плювати у небо: «Тьфу, тьфу! Оце дивись! Усе небо прогнилося і чорти падають!»

Аж до сповня лив дощ. На сповні, як одрубало. Хмари — не знать де й ділися. Розгодинилося, роз'яснилося. Плаває в синьо-блакитному небі ясне сонечко, віє привітним теплом, сіє золотим піском на всяку травину, на всяку рослину, пишається під його світом уся земля. Зраділи пани. Через тиждень і зелена неділя впадала. А тут їх і сповіщено від Супруна, що вже ж на зелену — в Супрунівку. Погуляємо і кашу заваримо!

На зелену у Супрунівці й храм. Ще в суботу на ніч з'їздилися пани на гульню до Супруна, а в неділю, тільки що сонце підбилося, як ціла вервечка дрожок, тарантасів, повозок тяглася шляхом на Супрунівку. Поки не поз'їздилося таки чимало панства, Супрун не велів і благовістить. Аж ось загомоніло широке дворище, у півсотню голосів обізвалися палати привітом, реготом. Заходили пани і сюди, і туди, розсипалися по садку, понад річкою. Були тут і товсті, і пузаті, були і сухі, як скіпка, і з голою, як коліно, головою, і кучеряві, мов цигани. Все те розрядилося, роздушилося.

А між ними Супрун — високий, як верства, товстий, як столітній осокор, грудастий, плечистий, гладко виголений, мов на його лиці ніколи й пушинки не росло, низько пострижений, що й пучкою не взяти уже сірого волосся на здоровій і високій голові. Ходить він поміж панством, як індик між курми, гордо задравши угору голову, смокче свою з здоровенним чубуком люльку і, оддимаючи щоки, тільки пускає цілими хмарами дим. Очі в його грають, на виду одна горда радість. Зараз за ним, мов хвіст його шовкового халату, швендяє чорнявий хлопчик літ десяти — дванадцяти. На йому з синього, аж полискується, сукна козачка з набоями на грудях, на ремінному поясі теліпається шитий бісером кисет, чорні бархатні штани, позатикані у червоні на підковах чоботи, на голові кругленька мадерка з павлиним пером на лобі. Куди пан не ткне, за ним і хлопчик суне. Пан став, і хлопчик став.

— На,— гукнув Супрун, не повертаючись, і тільки одсторонив рукою люльку. Хлопчик, не виходячи поперед, ухопивсь за чубук і миттю скинув, мов спис, на плече.

Між панами пронісся регіт, а хлопчик хоч би моргнув, хоч би усміхнувся — мов камінь-каменем. Пройшли ще скільки. Знову пан став і на одній нозі повернувся. Хлопчик як стетерів на одному місці.

— Біжи, прикажи Грицькові, щоб зараз пішов до попа — хай дзвоне!

Як стріла, пустився хлопець з люлькою на плечі.

— Гарний у вас козачок! — підхвалив зараз один товстий пан, що близько проходив.

— Сукин син, як і всі! — одказав пан і не вспів десять-двадцять слів сказати, як хлопчик опинився вже коло його.

— Сказав! — проказав він дітським голосом і знову сховався за панову спину.

— Молодець! — підхвалив хтось ззаду.

Супрун обернувся і гостро глянув на хлопця.

— Раді стараться,— не своїм голос[ом] крикнув хлопчик і метнув з плеча на плече люльку.

Нестямний регіт покрив його викрик дитячий. Пани з усіх кінців кинулися на регіт. Супрун стояв лицем до хлопця.

— Церемоніальним маршем наліво кругом,— гукнув Супрун на увесь садок,— марш!

Хлопчик наставив люльку, як ставлять москалі рушницю, вирівнявся, виправився і, підіграючи сам собі, замаршировував. Пани дивились-дивувались.

— Стой! — крикнув Супрун.

Хлопчик став.

— Молодець! Молодець! — понеслося з усіх кінців.

— Раді стараться! — крикнув хлопчик, не ворушачись з місця.

Регіт, регіт, регіт...

Аж ось протяжно, мов плачучи, заревів у церкві дзвін... Густою хвилею гуку пронісся його поклик над садом і поплив далі річкою... За ним другий, третій. Супрун став і, повертаючись на схід сонця, перехрестився. Регіт втихав, замість його замахали тільки панські руки. Всі, побачивши, що Супрун хреститься, і собі хрестилися.

Супрун хитнув якось на хлопця вухом і, повертаючись, повагом потяг до хати. За ним, як вірна собака, поплентався і хлопчик.

Серед села, серед зазеленілих городів, серед низьких хаток та кривих вулиць, на майдані стоїть супрунівська

церква. Все своє добро, всю свою красу Супрунівка, здається, віддала їй. Коли мужичі городи поросли бур'яном, а іноді зацвіли і гноєм,— на цвинтарі коло церкви хоч покотися — зелено та рівно, кругом решотки розп'ялися шатрами здоровенні липи і кидають від себе густу тінь; коли мужичі хати облупані, обшпуговані дощем, з гнилими дірчавими оселями — церква, здавалося, мов дівчина убралася у білу сорочку і накрила свою голову зеленим платком,— такі білі, аж блискучі її боки, а покрівля залізна, покрашена зеленою краскою. Коли глянеш на село, на людське житво і повернеш на церкву — любо стає очам дивитись на неї! Тепер ради празника і храму все прибрано, вичищено, виметено. Стежки, що попротоптували людські ноги, висипані білим піском, мов снігом; уся церква убрана клечанням, рундук висипано травою.

Люди у празниковій одежі позбиралися не тільки з Супрунівки, а й з других сіл, хуторів. Діти, чоловіки у своїх чорних ягнячих свитках, баби у білих давніх халатах з зеленими свічками в руках, молодиці у плахтах, у вив'язаних жовтогарячими платками головах, з цілою низкою дітей, од такого, що на руках лежить, і до такого, що ганяє кругом церкви само, парубки у юхтових чоботях, каптанах, з синіми картузами на голові, а дівчата?.. Дівчата, як цвіт маківки... Одна у червоній з зеленими борідками корсетці, друга — у зеленій з червоними, третя — з синього демікотону, четверта — з голубого; низенько віночком пов'язані золотими гальонками чисто вичесані голови, у косах червона бинда, то в жовтих, то в червоних, то зелених чоботях... Цвіте-розцвітає цвинтар різними квітками, різними уборами. Все, що було тільки кращого з одежі у людей, все те надіто. Дівчата поназносили цілими оберемками усяких квіток, запашних трав: любистку, кануперу, кучерявої м'яти... Все те носили вони у руках, і все те додавало до уборів ще більше краси, ще більше брало на себе очі. Як же? Пан буде, та ще й не сам, а наскликав цілу низку гостей, теж панів. Ніхто вже у церкву й не йде, бо таки і батюшка не пускає. А там у церкві ікони щось з досвіта ще вимивались та заквітчувались, шати, рами та ставники чистились — все те блищало-світило. Долівка, як сніг, біла, заслана густо пахучою травою і ще й килимець прослано поверх трави, довгий-довгий, що цілою стежкою збігав аж від олтаря та аж до самого порогу. Дяки повбиралися, повимивалися, старий дяк начистив

нову свою мідяну оправу в окулярах, паламар, що завжди в неділю тільки раз умивався, тепер виглядав таким бравим, що й геть-то. Попи — пан для більшого торжества прохав і благочинного — повдівалися у найкращі білі ризи і, як святі, стояли, дожидалися, коли пришле пан дзвонити в усі дзвони. Аж ось з правої улиці показався чоловік і, біжучи, махав на дзвонарів. Ударили зразу в усі, мов застогнали дзвони на дзвіниці, і народ заюртувався.

— Уставайте! Чого сидите? — гукали на дівчат та молодиць чоловіки.— Пан швидко йтиме. Чуєте, дзвонять.

Всі вставали і ставали у лави. По один бік жінки, по другий — чоловіки.

Аж ось з вулиці показалася ціла процесія. Попереду йшов Супрун із своїм козачком, позаду, кругом його, як будяк бджоли обсадили, так окружили пани. Процесія надходила до цвинтаря. Дзвони як не розірвуться, так калатають, уже самі найздоровіші хлопці поставали, щоб задати жару. Пан увійшов у ворота, — лави народу від воріт і до самої церкви низько посхиляли голови — кланялися. Пан зняв шляпу і віддав до рук козачкові, котрий прийняв її, як яке свято. Молодиці і дівчата з якимсь жалем дивились на вродливе хлоп'я, так пишно одіте з ніг до голови. Супрун гордо, не дивлячись ні на кого, пройшов у церкву, зате його зграя так і водила очима по головах жіночих та дівочих. Деякі й підморгували, деякі указували пальцями й хвалили красу дівочу. Дівчата сором'язливо усміхалися у рукав, штовхали одна одну і посувалися геть назад. Молодиці, обсаджені купою дітей, котрих держали вони і на руках, і за руки, і так поставновили коло себе, якось жалісливо дивилися на все те...

Ось валка стала все далі та далі посуватися у церкву, поки й не скрилась; за ними поважніші з чоловіків, повагом виступаючи, пішли і постановилися на рундуці коло дверей, старі бабусі посунулися з свічками у бабинець, молодиці виймали шаги з пазух на свічки і передавали одна одній у церкву титареві... Почувся благовіст — все зразу захрестилося, замолилося, зашептало; пронісся голос дяків — почалася служба. Народ трохи постояв, помолився, а там почав знову розходитися і сідати купами під липами у холодочку. У церкві були одні пани, та й ті раз поз раз купами виходили і, зобравшись під руки, ходили кругом церкви і все, знай, видивлялися на гарних дівчат.

Довго-довго служба правилася. Уже дітвора давно кавчала і прохала у матірок їсти, старі люди, і ті разів по скільки сідали передихати на рундуці; парубки, знай, швендяли то з дзвіниці, то на дзвіницю — а в церкві одно читають, одно співають. Ось і сам Супрун не видержав: повагом виліз він з церкви і пішов кругом, утираючи спотіле лице шовковою хусткою. Тільки крикнули: «Пан іде!» — всі, як стіна, повставали.

— Довго, довго правлять, час би вже й покурити! — сказав Супрун до панів, що хвостами за ним тяглися.

— Та й черв'яка заморити час,— чорноусий і рум'яний пан примовився до Супрунового слова.

Супрун глянув на дзигарі:

— Та й чого ж ви, справді, тут моритеся? — відказав Супрун.— То вже хай ми, прихожани, а вам чого? Хто хоче — прошу до хати, там уже, певне, наготовано.

— Як його без хазяйського почину? І чарка рубом стане! — все ж каже чорноусий.

— Нам не можна, не можна! — пани заворушилися.

— Ходімо! Ходімо! — роздалося з різних країв.

— Ні, не гаразд так! Не гаразд! Підождемо ще трохи... І нащо б було Борисові Петровичеві запрохувати отого благочинного? Як почне м'ятися, як почне! Жди та пожди!

Деякі одділилися — пішли, другі посунули у церкву. Супрун, проходячи, махнув ухом на конторщика, що стояв між народом, як москаль на часах. Конторщик на ципочках подибав до пана.

— Викотіть бочку горілки: хай люди погуляють! — приказав Супрун і пішов далі.

— Бочку горілки пан викочує! Бочку горілки! — загомоніли люди.

— А дзвонить будемо? — питалися парубки.

— Аякже? Цілий день повинні дзвонити! — одказували селяни.— Це вже споконвіку ведеться.

— То держися ж, братця! — крикнули парубки і махнули на дзвіницю.

Ударили на достойно. Всі захрестилися. Знову люди заходили: одні з церкви, другі у церкву. Діти уже носилися з невеличкими бубликами у руках. Де-де у холодочку яка-небудь молодиця, повернувшись до цвинтаря, годувала дитину.

— Оце ж таки довго як!

— Натягує на кисіль шкурку!

Люди зареготались. Швидко знову ударили у дзвін.

— А це нащо?

— Молебень же буде. На коліна поставлять!

Постановили і на коліна. Раз, удруге і втретє. Ще трохи постояли, і піп поблагословив. Народ — аж землі важко — повалив з цвинтаря. Розсипався цвітучий квітник по всьому селу, по усіх улицях. Деякі аж бігли, так поспішали додому.

— А де ж горілка буде? — перепитувалися чоловіки між собою.

— Хто ж його знає! Певне, на вигоні, де й колиски постановили.

— Приходь же, Остапе, зараз же після обіду.

— Надійду!

— Та вже й вдаримо в дзвони! — вихвалялися парубки, поспішаючи мерщій додому пообідати.

Народ розійшовся. Супрун з своїм панством найпослі всіх.

У світлиці Супруна — здоровенній хаті, через усю палату, котру він інакше і не звав, як світлицею,— стоять столи, покриті, як сніг, білими скатертями, на столах наставлено наїдків-напитків. Чого-чого тільки тут не було? І свого, і заморського, і всього стільки, що аж столи гнуться. Різні горілки, вина у чистих, як сльоза, пляшках, грають проти сонця різними огнями; наїдки і жовті, і зелені, і червоні на здоровенних блюдах покриті скляними очіпками, щоб часом не сіла де муха, не впала пилинка. Кругом столів стульці, а по краях тарілки, покриті білими салфетками. По рогах столу поставлено по цілій тільки що зрубленій деревині, і кучеряві віти їх сходяться геть аж на середині, роблячи над столом покривало; другий подумав би — плащаниця або яка святиня криється під пишною запоною зеленого гілля. Якраз серед столів у здоровенних розписаних вазах — пахучі й квітучі квітки, пахощі котрих розходяться по всій хаті. Не тільки йдуть пахощі з квіток, ідуть вони і з зеленої, як рута, трави, котрою притрушена вся долівка, і з запашного клечання, що порозставлювано по кутках і стінах хати. Вікна, здорові, як двері, порозчинені, і віється в них теплий майовий вітрець, роблячи пахучу прохолоду. Сказав би, у садку сидиш, у розкішній бесідці, коли б не стеля розписана кружалами, з котрих спускаються скляні блискучі панікадила, коли б не божниця в одному кутку хати, де

у різноцвітних лампадах горять різні огні: і жовті, і червоні, і сині, і зелені... Правда, що її за клечанням, за квітками, за панами, що вештаються то сюди, то туди, ждучи Супруна з церкви, і не видко. Як там кажуть, що аби старець не кривився, поставлена та божниця у кутку. Від споконвіку і донині, певне, не стояли святі образи серед такої постанови... То було свято, пишне свято, тільки не їм, не жовтим, битим горем видам,— то був празник землі, родючій таку красну рослину, то був празник сонцю, гріючому й палаючому на увесь світ, то було свято їх плодючим силам! Пани ходять по хаті, кругом столу, зазирають на блискучі графини, під чисті очіпки — і їх смак розпалюється, аж слина котить з кутків рота.

— Та й довго ж немає! Та й надержує! — раз поз раз чутно між ними викрики.

— І чого ми сюди прийшли? Ходімо хоч у садок, там нема такого соблазну!

Валка направилася у двері і пішла.

— Іде, іде Борис Петрович! — крикнув хтось. Валка повернула назад і вистроїлася лавою по той і по другий бік столів.

Борис Петрович уніс своє гладке тіло і повів по хаті очима. Купа наїдків, лава гостей одрадою уразили його погляд, непримітна усмішка освітила його гладке лице — він поклонився.

— З празником, Борис Петрович! З храмом! — загуло кругом.

Борис Петрович кланявся, брався за руки.

— Та й довго ж таки!— обзивались одні.

— А я таки не видержав: пропустив маленьку! — хвалився чорноусий.

— Іще б і ти видержав? — усміхаючись, додав Борис Петрович. Кругом пройшов тихий регіт.

Борис Петрович пройшов у свої хати, на другу половину. Гості сміливіше заговорили. Борис Петрович знову показався, пани розступалися, куди він проходив.

— Ну ще ж батюшки прийдуть. Поблагословити треба,— мовив Борис Петрович.

— Оті ще батюшки! — сказав чорноусий.— Ще мало морили у церкві, ще їх і тут попожди!

Ближчі ряди зареготалися.

— Що він каже? — питали задні.

— Невидержка! — одказали передні.

Тихий регіт обняв усіх. Регіт піддержав чорноусого, і він почав розводити ляси та баляндраси про попів, про їх заходеньки. Гомін і регіт не стихав.

— Та годі тобі, брехуне, брехати! — хтось обізвався.— Он уже й попи йдуть.

— Слава тобі, господи! — і чорноусий перехрестився.

Двері розчинилися, і в хату, майталаючи довгими полами, широкими рукавами, уступили батюшки. Благочинний поступивсь до Бориса Петровича, вийняв з кишені здоровенну білу проскуру і подав до рук, поздоровляючись з празником і храмом. Борис Петрович прийняв проскуру, поцілував її у верхушку і дякував за привіт.

— Отець Іван! Ви нас трохи не заморили! — весело обізвався до благочинного чорноусий.

Благочинний усміхався, трусив своєю цапиною борідочкою.

— Нельзя було раніше! Нельзя!

— І чому нельзя? А я б на вашому місці тільки почав би та зараз на кінець і перескочив.

Регіт у півсотню голосів окрив хату.

— Отець Іван! — підходячи, сказав Борис Петрович.— Прошу, поблагословіте.

Отець Іван зломив руки, розвернув зверток, надів єпітрахиль, і почалося благословеніє.

— Ще у церкві не нагарикався! — сказав чорноусий, стоячи у послідніх рядах.

— Та мовчи! — штовхнув його сусід.

— Успієм ще нализатися! — додав другий голос.

— Та й не раз! Я хочу сьогодні аж три хури набрати!

Задні зачмихали, передні на їх скоса глянули. Борис Петрович, обернувшись, посварився на чорноусого пальцем, і чорноусий присів за спинами других.

Ось і поблагословили попи. Благочинний зняв єпітрахиль, увернув у його хрест і припоручив дияконові, потім, підійшовши до Бориса Петровича, знову поздоровив з храмом. Борис Петрович подякував і прохав одвідати хліба-солі.

Тепер тільки справжнє свято і наступило: зацокали чарки, забряжчали тарілки — розвернулася гульня: той п'є, той убирає, аж за ухами лящить,— довго дожидали, зате ж і діждалися! Чорноусий, як кармазин червоний, смачно трудився над поросям у сметані, його сусід, тов-

стопузий, з червоною як не займеться лисиною, стояв і лупив здоровенними шматками голландський сир, ковтаючи його, як індик зерно, другий, по праву руч чорноусого, ні товщий, ні тонший, сидів і укладав пиріжки по два заразом, так що під щоками його мов два кулаки було заложено, той смакував кав'яр, той тяг морські рибки з жестяної коробочки, той тьопав ложкою, як борщ, мариновані гриби ув уксусі, той наливав, випивав... Усяк робив своє і щиро, щиро робив: з того страшенного запасу уже зосталися тільки об'їдки. А ще ж тільки випито по другій та третій...

Подали на переміну другі страви, забряжчали чарки знову, зажували роти з таким же смаком, як і вперше, і знову одні тільки об'їдки зосталися... Дали і третє, і четверте, і п'яте — щоту немає страві, безлік пляшок! І все те гаразденько убиралося, випивалося. На останок роти мов утомилися: мало хто підходив до нових страв, мало хто займав їх, зате досталося пляшкам! Чарки не виплівали з рук кожного, огнем палали ситні панські види, потом политі... У сонних очах п'яна грає усмішка, з смачних уст злітає все веселіша та веселіша річ, другий, дивись, і геть-то її проведе, мов заспівати збирається. Одні щось ноги підтомилися, у деяких проти їх волі вони не хотіли слугувати і такі виплутували смішні візерунки на долівці! Зате у других — то підкорчувалися, то підстрибували. Удар тільки тоді хоч яка-небудь музика, і вони пішли б, пішли дрібненько та чепурненько вибивати. Товстіші, правда, зовсім осовіли і якось косо позирали на двері, що вели у садок, їх зіхання на увесь рот, їх червоне лице казали: «Коли б уже скоріше оце все кінчалося, та в садок, та під грушу — розвернувся б на свіжім, пахучім повітрі,— спи, скільки влізе! Розкіш!».

Ось таки їда і скінчилась. Борис Петрович перший посунув свій стулець, за ним, як один, устали всі, що сиділи. Попи зараз почали гагакати благодарствіє. Всі повернулись до образів, хрестилися. Попи перші подякували, за ними почали підходити й пани. Піднявся гам, натовп, збилися усі в купу. Меткі лакеї, як стріли, літали, брязкаючи посудою, цокаючи пляшками. Миттю все, що було на столі, як дим, щезло. Два величезних, довгов'язих прислужники узяли і самий стіл і бігом його винесли з хати. У хаті попросторішало, і густа купа роздалася. Деякі вже напрямилися у садок, другі ще підходили дяку-

вати. Послідній підійшов чорноусий: покрутивши свої козачі вуса, граючи веселими карими очима і сміючись усім своїм рум'яним лицем, він, як гуска, низько кланявся. Борис Петрович усміхнувся і посварився на його пальцем.

— Ти гляди мені, Петре, не дуже з дівчатами або молодицями загравай!

Петро сміявся.

— Я тебе знаю. Як вовк, дивись, і заберешся у чужу кошару.

Чорноусий крикнув: «Ні-ні! Не буду!» — загоготав і козирем напрямився у садок. Там був свій празник, своє свято.

Серед безкрайого чистого неба, як серед широкого шатра, плаває блискуче, ясне сонечко — на всі боки, на всі сторони розходяться його іскристі паруси, мов довгими огненними стрілами, стріляє невідомий стрілець. Стріли то гнуться, то ламаються, то б'ються-розсипаються на непримітні піщини і носяться, тремтять у чистому повітрі. Хоч би хмарочка де, хоч би вітрець подихнув — ясно та тихо. У празниковім пишнозеленім уборі стоїть високе, гіллясте дерево, мов зійшлося слухати пісні невідомої тихої служби, святкувати мовчки велике свято. Унизу річка і та де-не-де непримітно хіба зігне свій сизий полог у невеличку складочку хвилі, а то ясна та тиха дрімає у своїх зелених берегах.

А земля? Земля, споєна теплими дощами, розповилася-розперезалася: зелена трава, густа, як щітка, м'яка, як шовк, піднялася високо вгору; заквітчали її тонкі стеблі червоноокої трав'яночки, жовті, голубі іван-да-мар'я, сизі фіалки, синій ряст. Чиясь невидима рука порозкидала їх серед трави так, не дивлячись, куди яку треба, до якого цвіту яке личить. Надокучило, видно, невідомій ткалі ткати свою плахту, і скільки захопила зразу квіток, таких і вліпила у зелене поле. А проте серцю мило, очам любо дивитись на ту неохайну, неприбрану красу. Тисячі усяких кузьок, і зелених, і червоних, і синіх покрашають її, сотні голосів невидимих трав'яних житців висюркують і виспівують їм свої пісні. Сонце сипле на неї своїм золотим піском, гріє своїм привітним теплом, пестить своїми огненними очима.

Все злилося до гурту, все згуртилося до місця, і все вказує на величний час, на всесвітнє свято. Як не празникувати його сьогодні, як його минути, сказати — воно

не моє й не мені? Як не наїлися і не напилися пани, а й вони, вийшовши у садок, почули щось інше, почули друге свято, пишніше, розкішніше, ніж те, яке вони тільки що святкували за столом. Були, правда, такі, що їх зразу на сон погнало і вони порозверталися, як кабани, попід деревом у холодочку, на м'якій, пахучій траві; другі, не почуваючи сну, лягли тільки покачатися, треті навперейми пустилися один за другим, четверті кинулися до річки на човни; п'яті — прямо одежу з себе та у воду. Обізвався садок і вода їх криком, їх гамом. Ті, що сіли у човни, од'їхавши від берега, затягли пісню, і пішла, полилася вона вподовж річки, по її ковзькому пологові далеко-далеко, зникаючи десь аж за лісом. Назустріч їй, мов обзиваючись на тиху панську кличку, примчалася друга пісня з іншої сторони, з противного краю. Тонкий викрик у десяток здоровенних дівоцьких голосів примчався, дзвінко розсічуючи тихе повітря; за ним другий, третій — і загуло все підгір'я, увесь ліс, уся та сторона тим невиразним співом, мов само повітря загуло нескончаєму пісню.

— Дівчата співають! — обізвавсь хтось.

— А справді? Сьогодні, пак, людське гуляння. Ходімо подивимось! — примовивсь чорноусий.

— Ходімо! Ходімо!

Чорноусий, або Барабаш, або просто Петро, як його звали усі, не дивлячись на його вже немолоді літа, був ще панич. Веселий, говіркий, реготливий, жартовливий, він був душею усякої компанії. Старі пани, здається, без його застигли б у своїх неповоротних постановах, він і їх розворушить старість, нарозказує їм таких скоромних та смішних приповісток, що аж за свої здорові животи беруться та кахкають; а вже коли, бувало, забереться до молодіжі, то тільки й чутно, що Петра, як його дзвінкий голос покривається веселим реготом. Та в яку б то компанію не піймав він, до всякої знайдеться підходяще слово, поговірка, пісня. Чи між панянками — він їм про любов плеще, співає, чи між дівчатами, молодими молодицями — як москаль той на поході: ту ущипне, ту штовхне, а другу, дивись, крадькома і поцілує. «Веселий панич!» — звали його прості люди. І от тепер, тільки сказав: «Ходімо!» — вже й з човна зскочив і напрямився перший.

— А що, справді, поки Борис Петрович спить, ходімо подивимось на майдан.

Ціла валка панів, зірвавшись, вийшла з садка і напрямилася двором на село. Попереду Петро і співає, і приповістки усякі розказує. Вийшовши надгору, вони побачили з лівої руки тихе, мовчазливе село, його криві улиці, його обідрані хати, чорні двори; по праву руч зараз за селом розстилався широкий, зелений майдан. Там на його широкій рівнині люду — аж землі важко. Одні голови тільки маячать, мов майдан шапками укритий, та крик, та гук, та співи з усіх сторін несуться, мов загомонів сам майдан своїм нелюдським голосищем. Все село вийшло святкувати свято: зараз, спустившись з гори, скупилися чоловіки, як рій бджіл, вони збились у кім'ях. Якби яблуко кинути згори, воно б упало і покотилося по головах людських, а не по землі — так їх було густо у тому місці. Далі від їх довгий пояс люду прослався через увесь майдан, мов дорога виложена була з людських голів, тут було видно і неприкриті, заквітчані дівоцькі; усяких цвітів жіночі очіпки, шапки, картузи, брилі чоловічих, парубочих і хлоп'ячих голів. Гомін здіймався вподовж усього шляху і стояв, колихався у повітрі. Ще далі, коло високої колиски, на котрій гойдалося двоє так, що аж каблучка рипіла,— теж кім'ях люду. Тут наче хто поназносив цілу купу різних квіток і вивернув їх, не розбираючи. То сама молодіж зібралася погуляти, поколихатися, парубки, дівчата, молоді молодиці. Від того кружала на всі боки розходилися довгі низки, то квітучі, то просто чорні. То лави дівчат, парубків, забравшись за руки, ходили вподовж майдану і співали голосних пісень. Поміж ними мов хто сірими кавунами качався — то бігала і гралася дітвора у блохи, у хрещика і в інші ігри; аж на самому краї, мов сніг обігнув зелене поле, сиділи старі бабусі у своїх білих свитках і грілися проти сонця. Пани, глянувши на майдан, залюбувалися на ту величну картину людської гульні.

— О-го-о! — крикнув хтось.— Усе, видно, село вийшло.

— А дівчата — дівчата! Як мак, як квіт! — обізвавсь Петро і перший пустився з гори.

Зараз підійшли вони до чоловіків.

— А що, дядьки, за диво? — поспитав їх Петро.

— Та ніякого дива — горілки пан вислав бочку, так головка бідна, не дотовпимося ніяк! — одказав один з задніх, чухаючи потилицю.

— Ану, підходь! За панське здоров'я!

— А ти вже вдруге! Піш-шов! — викрикував голос зсередини.

— Слід випити по корячку, слід ради такого празника! — примовивсь Петро і повернув від чоловіків, даючи права кругом їх широкого кола.

Прямо лежала дорога людей. По той і по другий бік її стояли коробки з насінням і роздавалися невеличкими мисочками кому треба, то теж пан велів для молодіжі. Посередині ходили молодиці, дівчата, парубки, діти, і зуби їх невгавали вилускувати смачне зерно, а губи — випльовувати лушпайки. Коли-не-коли серед того «гарись!» та «пху!» роздавалося і слово, та воно зараз же і зникало — забите та запльоване. Петро з своєю валкою пішов прямо серединою. Він, як орел, водив своїм поглядом то на той, то на другий бік, підморгував хорошим молодицям, прохав насіння у дівчат.

— Дай, серденько, хоч душку проквасити! — просив він, наставляючи руку. Дівчата соромилися, поступалися.

— Он же, паночку, скільки! — оце вирветься з гурту яка сміливіша, указуючи на короби з насінням.

— Так я хочу з твоїх, серденько, ручок. З твоїх ручок смачніше.— І поки тупцювався таки, поки випросе. І знов далі йде, і знову або просе, або сам дає, або на міньки йде. І всі йому знакомі, усіх він зове на мення, хоч такого мення, може, з їх ніхто і зроду не мав, а йому що? «Як назвав, то назвав, аби не вилаяв»,— відказував він, коли його товариші піднімали на глузд. Куди він не проходив, усі перед ним розступалися, давали дорогу, дивувалися — де се такий смішний пан узявся?

— А колиска де у вас? — спитав він, мов не бачив згори, де вона стояла.

— Отамечки,— цокочуть дівчата.

— Проведіть, бісові сороки, поколихаю!

Дівчата сміялися, штовхалися, не йшли.

— Ось я з паночком поколишуся,— обізвалася, виступаючи з гурту, старенька весела молодиця.

— Куди тобі, стара карго! — крикнув Петро на неї, і, мов ляск, роздався кругом заливний регіт.

— Отуди, паниченьку! Я хотіла придобритися. Аж коли моє не в лад, то я з своїм й назад! — відказала весела молодиця.

— Мені дівчину дай, а не тебе, стару! Що мені з тебе,

старої? Ось кого подай! — сказав він і ухопив за руку високу браву дівку. Та подалася назад.

— Та йди, Мотре! Іди! І ми за тобою! — почулися позаду Мотрі дівочі голоси.

— Куди ж ти, серденько Мотренько, мене тягнеш? Ану, чий батько старший? — і се кажучи, як потяг дівку, так що вона аж геть вибігла з гурту уперед. Не зостановлюючись, він ще раз потяг і помчав далі-далі, а за ним і другі дівчата, молодиці, парубки... Мов на яке чудо, поспішав народ.

— Дорогу! — крикнув Петро, добігаючи до колиски. Народ в одну мить роздався на обидва боки, і Петро з Мотрею стали коло самої колиски.

— Що се воно? Чи бач? Пан з Мотрею за руки побралися! — гомоніла молодіж кругом.

На колисці колихалися парубок і дівчина. Парубок так піддавав, що аж стовпи хиталися, вервечки трохи-трохи не перелітали через перекладину. Дівчина боялась, ухала.

— Грицьку! Годі тобі вже колихатися, пусти ще ось пана! — викрикнув хтось з гурту.

— Іще разок! Ще! Піддай! — гукнув несамовито Грицько і аж опустився, щоб погнати вище. Вервечки стали врівні з перекладиною, ще раз так — і вони перелетіли б кругом. Дівчина злякалася, крикнула і упала прямо парубкові на груди. Грицько метко обхопив її і піддержав. Роздалися луна, крик, гук, регіт.

— Молодець, Грицько! Молодець!

Вервечки пішли назад, і Грицько бережно держав дівку, щоб не впала.

— Дівчаточки, голубочки! — замолилась дівчина.— Придержте, пожалуйста... Ох, упаду! Їй-богу, упаду!

Кинулось декілька парубків-дівчат і ухопили за вервечки.

— Уставай, Грицьку! Уставай! Ось пан хоче поколихатися.

Дівка перша скочила і скрилася від сорому між другими. Грицько глянув на пана і теж скочив.

— Ану ми, Мотрусю, чи так зуміємо, як Грицько! — каже Петро, підводячи дівку до колиски. Мотря якось косо дивиться — і хочеться їй поколихатися з паном, і страшно, що то подруги скажуть.

— Я боюся високо колихатися! Не вмію! — соромлячись відказувалась Мотря.

— Я не буду високо! Я полегеньку, помаленьку! — і Петро перший скочив на дощечку.

— Ну становися ж, Мотре.

— Та я боюся!

— Та становись уже, становись! — зразу крикнуло на неї декілька голосів, і парубочих, і дівочих.

Мотря якось нехотя піднялася, стала. Петро опустився, похнув, Мотря собі підалда. Спершу тихо-тихо колихалися вервечки то на той, то на другий бік. Каблучка скрипіла, люди не зводили очей з пана та дівки. Дальше та дальше, все розгон роздавався-більшав. Пан налягав, і Мотря не відставала.

— Піддай ще! — крикнув Петро, вервечки стали врівень з перекладиною. Мотря ухнула, а все ж здержалася. Картуз з голови Петра злетів і упав додолу. Пук волосся, розсипаючись, покрив його червоне лице. Сміх роздався кругом. Петро ще наліг, ще попхнув, гикнувши так, що аж кругом луна роздалася.

Як млинок, перелетіли зразу вервечки через перекладину... Почувся крик, і всі ждали, що ось полетить хтось додолу. Воно б і було так, коли б Петро не ухопив міцно за стан Мотрю. Коли вервечки спускалися, Петро, пригортаючи до себе Мотрю, смачно цілував її у червоне, як кармазин, лице...

Регіт зразу зірвався, летячи високо вгору.

— Оце так! Оце не по-нашому! — хвалили парубки.

Мотря, стоячи, пручалася, прохалася.

— Буде, буде, моє серденько! Буде! Злякалася? — мовив ласкаво Петро і все, знай, цілував Мотрю. Мотря мліла, горіла, а регіт, як клекіт, ходив, носився, ріс.

Колиску зостановили, Мотря скочила і, тремтячи уся, мерщій скрилася між людьми.

— Ану, хто ще? — кричить Петро, червоний, як рак, без картуза, не злізаючи з колиски.

— Нехай йому, так колихатися! І в'язи увернеш! — несеться з дівоцької лави.

— Я вже так не буду. Ідіть, ідіть, дівчаточка!

Дівчаточка мої милі...—

почав приспівувати Петро, помалу гойдаючись. Дівчата почали шниряти поміж людьми, ховатися. Вони усі скупилися коло Мотрі, що, як стіна біла, сіла собі геть від колиски і ледве дух переводе.

— Як ти, Мотре, задержалася? А, мабуть, якби впала — то голова ціла осталася!

— Ох! — зітхала Мотря.— Зроду, звіку не буду з панами колихатися.

— Ану ж, хто ще хоче? — одно кричить Петро.

— Давайте, пане, удвох поколихаємось? — підходячи до колиски, пита Петра високий, ручий парубок у синій чумарці, в крамарському поясі, в картузі.

— Становись!

— Ось старостенко буде колихатись, ходім подивимся. Ходім! — загули дівчата і кинулися до колиски. За ними молодиці, чоловіки, парубки. Зібралося народу — мов маком засіяний майдан кругом колиски.

— Ану, піддай! — гукнув Петро, колихнувши старостенка.

Старостенко наліг. Від другого разу уже вервечки і порівнялися з сволоком. Ще раз, ще... і вервечки пішли кругом сволока. Як млинок крутяться вони то в ту, то в другу сторону; ні Петра, ні старостенка ясно не видко, якісь чорні попруги тільки літають кругом сволоку, та вітер гонить, аж гуде. Ніколи зроду люди не бачили такого колихання, зразу усі помовкли, мов заніміли... тільки й чутно — вітер гуде, каблучки риплять та стовпи двигкотять, аж земля тіпається.

— Петре, Петре! Що ти робиш? — кричать до його пани. А Петра ні видко, ні чутно — то той, то другий одно подає, мов два вітри борюкаються.

Каблучка не видержала. Саме коли Петро піддавав, пригинаючись до лавки,— вона тріснула-розпустилася. Вервечка, аж бренькнувши, полетіла в сторону — старостенко прямо навзнак полетів додолу, а Петро, як жаба, скочив на людей, перелітаючи старостенка.

Старостенко, може б, і не підвівся сам, коли б не лучився на той час його батько з добрим дубцем.

— Ось як, вражий сину, колишуться! — потягаючи вподовж сина, лає староста.— Ти б же, треклятий, пана б убив! Харцизяка!

І знову староста замахнувся, та старостенко був уже на ногах і, відбігаючи, [схопивши] картуза, помчався від батька між гурт людей.

Петро нітрохи не забився. Стрибнувши, він тільки повалив собою двох молодиць, а сам зверху них навалився. Молодиці, падаючи, налякалися і не вспіли опам'ятатися,

як Петро уже, знайшовши картуз, точив ляси коло дівчат. Веселий цей Петро, несамовитий! Як розжирується, немає йому впину, немає горя, заборону.

Ось він уже між валкою дівчат іде; обгорнули вони його, мов мак поріс кругом високої купини.

— Ануте, дівчата, пісні. Та гарної, та он як!

Виступає Петро насупроти їх і своїм дзвінким тенором заводе голосної та протяжної. Дівчата підхопили, і пішла-полилася пісня над майданом. А голос Петрів, мов між першими струнами бринить середня струна, і тремтить вона, і замирає, і знову високо-високо піднімає вгору.

— От пан, так пан! — гудуть кругом парубки, молодиці, дівчата.

— Отакого б нам пана! — кажуть чоловіки.

А Петро знову кричить:

— Чи немає у вас кого музики?

— Грицько музика! Грицько музика! Він нам завжди на весіллях грає!

— А де ж Грицько? Давай Грицька!

Знайшли й Грицька — низенького, мишастого чоловіка.

— Грай, Грицьку! Валяй дудочки.

— Ні, метелиці, метелиці! — кричать дівчата.

— Валяй і метелиці.

Музика ударив. В одну мить уже й коло сплелося. А посеред його Петро викручується уже з Мотрею. Мотрю кинув — другу вхопив, третю, четверту. Мов квіточками перекидається Петро дівчатами. Ось уже й послідня.

— Валяй дудочки! — кричить Петро.

Музика переводе на дудочку, а Петро уже й навприсядки, як качан качається, кругом дівчини. Це скочив, ухнув, крикнув, сплеснув у долоні і пішов дрібнесенько-дрібнесенько на пальчиках; перейшов на каблуки — аж земля гуде, аж кура йде, а він вибиває, та рве траву гострими каблуками, та оре землю підборами, то за руку ухопивши, мов по воді пропливе, то знову кине і сам гаса-гаса.

— Пан, пан ідуть! — пішло поміж людьми, і всі заворушилися. Петро не чує, не бачe.

— Ей, піддай! Піддай! Наддай! Наддай! — кричить він та одно саде, одно саде.

Тільки що Петро хотів навприсядки пуститися, як музика, мов струна зразу обірвалася, став. Петро зиркнув — Борис Петрович як виріс перед ним.

— Тьху, ти, скажений! — плюнув Борис Петрович і,

повернувшись, пішов. За ним Петро уже щось пащекує-берше, аж живіт у Бориса Петровича ходором ходе. Борис Петрович з своїми панами пішов по всьому майдану. Куди він не йшов — всюди перед ним розступалися, дорогу давали, низько прихиляли голову. Старі, немічні баби, і ті підводилися і згинали і без того зогнуті спини. Зразу усі затихли-замовкли, мов поніміли. Тільки коло бочки почувалися п'яненькі викрики та якийсь невиразний гук гудів.

Борис Петрович туди не заглядав, він, давши великого крюка і сказавши: «Гуляйте собі!» — прямо потяг на гору. За ним пани, і Петро пішов за ними, все озираючись та посилаючи поцілунки руками у той бік, де стояли дівчата. Деякі сміливіші і собі посилали Петрові поцілунки. Петро зняв картуз і низько кланявся, усі і до його приклонялися.

— Хай вам доля служе!

— Хай вас щастя не кидає!

— Спасибі вам! — доносилося до його то з того, то з другого боку, аж поки не скрилися пани за горою. Петро ще таки обернувся і, знявши картуза, низько вклонився. Якийсь крик, гук, неначе ляскіт у долоні, понеслися до його.

Сонце почало повертати над гору. Воно своїми косими парусами обливало землю, увесь світ. Як квіточка, красувалася земля під його золотим сяйвом, небо, мов з синьої шовкової матерії намет, розкинулося-розляглося. По йому де-не-де, як павутиння, розтяглися легенькі хмарочки; сонце пронизувало їх наскрізь, сріблило, золотило. Вітрець — і не дихне, тихо-тихо... Світ наче любувався своєю красою, пишною уродою.

— Пора збиратися на кашу! — сказав Борис Петрович, уступаючи у двір.

— А де ж будемо варити? В садку, в лісі? — спитав один пузатий пан.

— Ні, на Вовчій. Там криницю викопали, вода погожа і ліщина добра,— ліниво відказав Борис Петрович.

— А чи не можна б так, Борисе Петровичу,— стаючи перед ним і закладаючи руки за спину, питався Петро,— щоб усіх дівчат і молодих молодиць з Супрунівки на той час та попереводити на Вовчу?

Усі засміялися.

— Ой, щось ти не перед добром розжартувався так, Петре! — відказав Борис Петрович і гукнув на прикаж-

чика, що без шапки стояв недалеко і ждав приказу: «Кажи, щоб запрягали».

Прикажчик, як опарений, побіг до конюшень і кричав:

— Запрягать! Запрягать!

Пани скýпилися і питалися один одного: «Чи далеко-то ся Вовча? Чи пішки підемо, чи поїдемо?»

— Юхимович! — озвав Петро прикажчика.— Вовча далеко?

— Та верстн три буде, ваше благородіє!

— То пішки! — гукнув Петро.

Деякі згоджувались, деякі не хотіли. Пани розділилися: одні махали на кучерів, щоб були наготові, другі усилювувались, що пішки краще! Половина пішла пішки, половина поїхала. Борис Петрович з своїм козачком попереду. За ним другі, один за одним, як гуси, тільки курява вставала шляхом, куди вони їхали.

— Не кури! — крикнув Петро, направляючись на зелений обніжок, і, скинувши з себе сюртук, перекинув його через плече.

— А справді жарко! — і другі поскидали. Як дрохви, розсипавшись по той і по другий бік сірого шляху, чимчикували пани. Петро попереду; і землі мов не торкаються його бистрі ноги, так виступає легко-браво. Він ні на хвилину не замовкне, не зна язик його втоми, одно меле, одно смішить цілу компанію. Увійшли з верству... Супрунівка й дворище скрилися за спиною, поперед їх прослався, як гадюка, сірий шлях поміж зеленим полем, аж на кінці його, де небо сходиться з землею, бовваніє якась сіра попруга — то їх поїхали, оставляючи куру за собою. А кругом, мов широке зелене коло, горить-грає зелено-червоним огнем поле. Сонце спускалося і свої довгі паруси розіслало по землі, і грало у болотці, мов хто перетягався довгими золотими ниточками, тоді як на горбочку лежав його цілий сніп, гоготів, палав; а поверх поля в повітрі завірюха золотого світу, огненного піску, мов хто роздимає здоровенне огнище і летять від його іскри на всі боки. І наші піхотинці облиті тим світом, мов чаром, горить їх одежа, сяють білі сорочки, червоніють, як калина, обличчя. В повітрі тихо, тепло і легко — ні вітрець не подихне, ні крикне яка птиця, ні сюркне яка кузька. Сказав би, чудовий маляр розмалював свою чудовну картину, якби не наші піхотинці хоч тихо, а все уперед подавалися... Ось щось пискливо забриніло — то кібчик, тремтячи над їх головами,

пищав свою голодну пісню. Петро глянув у небо — чорна горошина качалася у високому небі. Почувся якийсь жалібний крик, і горошина закружила широкими кружками... то крук носився в чистому повітрі.

Ой, кряче-кряче та чорненький ворін
На високій високості,
Ой, плаче-плаче молодий козаче
Та по своїй молодості,—

почав Петро своїм дзвінким тягучим тенором. То не пісня, то плач сиротньої душі, крик наболілого серця роздався над полем. Се нив'я не чуло, мабуть, такого голосу, не колихало і повітря така пісня — довга самотня журба складала її, невиразні муки виголошували високі голоси. То наболіла душа прощалася з своєю молодістю... Повітря бриніло, піддержуючи співця, світ тремтів, чуючи кревні болі та сльози. Пани зразу мов поторопіли; похнюпивши голови, слухали чудовної пісні, і щось непримітне, важке ворушилося у кожному серці. Пригадалися молоді літа, пригадалися молоді надії, гулянки, і кохання пригадалося... Де воно все ділося? Куди пішло? Як сон, як дим, як давня згадка, устало все те перед очима і майнуло.

— Та й співає ж добре! — сказав один, коли Петро скінчив.

— Та щось сьогодні він особно добре співа! — піддержав другий.

Петро ішов, похнюпившись... Смутні думки навіяла на його пісня. Ось уже тридцять п'ять літ йому, а він і досі не женився! Чи жениться коли? Мабуть, не знати йому ні ласки жінки, ні ласки дитини. Бурлак, бурлак і вмре бурлакою вже... Чужі очі закриють, чужі й поховають. Сумно Петрові...

— А чого, Петре замовк? Зажурився?

— Хто, я? — весело відказав Петро.— О, ще та журба не родилася, котра б мене полонила.

І знову почав веселої, жартовливої:

Ти думаєш, дурню,
Що я тебе люблю,
А я тебе, дурню,
Словами голублю!..

Аж до кінця шляху все співав Петро, то сумних-журливих, то веселих-жартовливих. Ще мов ніколи зроду

так гарно він не співав, ніколи зроду не перескакував так з одної пісні на другу, як метелик той носився понад квітками, не знаючи на якій довше присісти. А проте у його голосі щось бриніло, казало про якусь закриту тугу, про сховану від людей журбу...

— Що се він розспівався сьогодні? — запримітив один.

— Хай співає! Веселого норову, та й голос є! — відказав другий.

Ось і кінець шляху. На горі, над долиною, на зелених її вінцях порозстановлювані дрожки, повозочки; коло їх на припоні коні скубуть смачну траву, аж хрумкання розлягається. Під дрожками повивертались кучери — смалять люльки. Сонце котиться на захід і навкося освічує землю, аж палає трава від того світу, червоніє усе, мов кармазином накрите. Пани надійшли над долину. Сонце перекидало через неї свої золоті стяги, мов перетягалося поверх огненними нитками. не досягаючи дна. Там темно-зеленим килимом пишалася долина. На ліву руч визирав з-за крутого повороту ліс, мов бажаючи подивитись, що робиться серед долини; по праву руч коло криниці білів здоровенний шатер, коло його горіло два костри, нагріваючи у двох здоровенних казанах воду, кучерявими віхтями піднімався дим і розстилався сірим серпанком по долині. Коло шатра, коло кострів ходили пани, метушилася прислуга; кашовар, одійшовши геть, розчиняв курчат.

— Ось де наші пристали! — крикнув Петро і стрімголов пустився з гори, тільки трава, зірвана його гострими каблуками, летіла, мов віхті, за ним та часом грудка землі бігла, опереджаючи його. Другі, глянувши на кручу, пішли в обход. Поки спустилися сі, то Петро вже коло кашоварів, уже кричить, порядкує, і його голос розстилається весело по долині.

— А де Борис Петрович? — спитався хтось.

— Пішли туди, у ліс проходитися,— відказав прикажчик і показав наліво, на купу здоровенних лип, що, виткнувшись з-за гори, стояли, мов сторожі, над долиною. Якимсь сизо-темним кольором віддавалися вони. Тута ж, з-між дерева виглядала і хата лісника, прикрита зеленими віттями широколистих кленів, темно-зелених лип, узорчатих дубів. Любо було очам глянути на невеличку хатину, білу, як сніг, з жовтою приспою, з невеличкими віконцями. Мов дівчина нарядилася в білу сорочку, оторочену жовтою каймою,— такою чепурною здавалася та хатина.

Коло дверей по той і по другий бік виросли дві шипшини і цвіли рожевим цвітом; тута ж коло їх тинялася квочка з курчатами і квоктала, поглядаючи на двері; курчата, опустивши свої слабі крильця, понадувались, цівкали; видно, що вони добивалися вже на покій. Геть одсторонь від хати на зеленому килимі трави сидів Борис Петрович, позаду його стояв козачок, а попереду високий чорнявий чоловік, без шапки, в білій сорочці. То був лісник Карпо, котрого Борис Петрович щось розпитував. Карпо розказував, раз поз раз поглядаючи на хату, і його понурий погляд блищав якось гостро-сердито. Нова валка панів перебила їх розмову і, підвівши Бориса Петровича, потягла його за собою геть далі за ліс. Карпо, нахилившись, пішов бережно до хати, відчинив сіни і почав заганяти курчат.

— Бісова хазяйка пішла кудись,— сердито він говорив до курчат,— і забула, що вам пора вже на сідало.

Карпо уступив уже в сіни, як позаду його раздався голос:

— От де добро! Отут би й я вік звікував!

То любувався Петро білою хатиною, хорошою місциною.

— Та то так вам спершу здається! А якби пожили — то дознались б, що нема гіршого місця у світі, як се! — дзвінкий жіночий голос обізвався до Петра, і з-за куща калини виступила молода, вродлива молодиця. Краска грала у її білому лиці, чорні очі якось весело дивилися.

— Та з такою кралею, як ти, моя голубочко, і в пеклі здався б рай, не тільки що! — одказав Петро, підступаючи до молодиці.

Очі у неї ще дужче заграли.

— Іди хоч курчат зажени, чортова швендя,— грубо гукнув на неї Карпо з сіней.

Молодиця, як злякана, тріпонулася і, похнюпившись, мерщій пішла у сіни.

— І де блукала досі? І піде швендяти! — корив її чоловік, виступаючи з сіней і зачиняючи за собою двері.

— Це твоя жінка, чоловіче? — спитав Петро.

— Жінка ж,— нехотя відказав Карпо, становлячись коло дверей, буцім загороджуючи дорогу.

— І дітки у вас є? — пита, не дивлячись на серце Карпове, Петро.

— Кат має!

— Недавно, мабуть, побралися?

— Недавно.

— А в тебе, братику, скус є: вибрав собі непогану кралечку.

Карпо нічого не сказав, тільки плюнув. Защіпка коло дверей стукнула, двері відхилилися, показалося лице молодиці і знову скрилося.

— Чого тобі? — грубо спитав Карпо.

Одказу не було.

— А де ти її підхопив? — допитувався Петро.

— Що таке? — блимнувши очима, спитав Карпо.

— Звідки, питаю, твоя жінка?

— Хіба мало є на світі усякої наволочі! — не видержав Карпо і, помовчавши, сказав: — З двору!

— Та се, може, Горпина, що в пана була?

— Та вже ж не хто, як не вона. Золото усюди видко!

— Так-так. То-то, я кажу, що щось знакоме мені лице. Та й вона, видно, мене пізнала.

— Ще б не пізнала? Вона кожному готова на шию вішатись!

Петро пішов далі. «Бач, де Горпина,— думав він.— То-то її не стало видно у дворі. Ну, це гаразд. Тут можна і закрутити б. Чоловік тільки у неї, здається, такий, що держись! Ну, та його можна ублаговолити». І Петро подався у ліс.

Ваблять Петра лукаві думки, тягнуть його назад до лісникової хати. І піти б, так там він, чоловік. Петро повернув у гущу. Її здоровенне дуб'я, покрите зверху сплетеною оселею листви, мов хата з тисячами рівних стовпів, крізь котрі пробігає жовтий світ западаючого сонця, її рівний і чорний діл, притрушений гнилою листвою, її незамутня тиша, дальня темнота тягнуть Петра все далі та далі. Плутається Петро поміж здоровенними дуб'ями, поміж пахучими липами. Тихо, німо... «Отута б пожартувати з Горпиною! І люди б не побачили, і небо прикрите так, що крізь густу листву й не просвітиться... Добре тут! А гарна ся Горпина була дівчиною, добра така, веселенька. Не перемінилася й молодицею. І нужно ж було давати її за такого чоловіка? Чому я, дурний, не випрохав був тоді її у Бориса Петровича? А віддав би, з радістю. Що йому одна душа? А я б тепер, може, не скитався, як тепер скитаюся, не почувалася б та туга та самотня нудьга, що мене їсть. Дурний, соромився, що люди скажуть: «Он і Петро обзавівся фрейлиною». Чорт їх бери! Хай казали б.

Хіба вони мені щастя дадуть? Вони мені своїх дочок прочать... Хай їм гаспид — нелюбі вони мені з своєю панською виправкою, з своєю неповоротливістю... Передо мною прутиком вийсь, м'ячиком скачи... Така Горпина була. А вони що?.. Чи, може, я уже такий заклятий удався, нікуди кчемний уродився?.. Співи, танці, жарти — то моє діло. Зате мене всі люблять й поважають... А коли б знали, як мені підчас гірко буває співати, танцювати, дурника перед ними корчити... І нащо я паном уродився? Що б було долі поставити мене між хліборобами, може б, я і щасливіший був...»

Розпалювалося серце Петрове, розгорялося, думки, як хмари, розгулялися, бажання натовпом товпилися і давили його душу несказанною тугою... Кругом лісу йшов гомін, неслися нестямні крики: «Петре! Петре!» — скучали за ним, кликали його, і луна перекликала по десять разів їх гуки, а він не чув того нічого. Як підстрелений звір, блукав він, звісивши свою голову, поміж товстим деревом і носив у своєму серці ту метку стрілу, що його пробила, дослухався до його важкого перебою, до його пекучої болі... Сльози ворушилися у його карих ясних очах.

Чи то пташка злякана з гнізда спорхнула і в'ється між деревом, чи то заєць утікає від погоні? Чується гуп на м'якій землі, шелест трухлявого листу, лущання сухих прутиків, трісочок. Петро підвів голову, озирнувся... Зачервоніло щось поміж деревом, замаячило щось біле... То Горпина прямо неслася до його.

— Горпино! — скрикнув здивований Петро і став.

— Петро Юхимович! — скрикнула Горпина, зупиняючись коло його і ледве переводячи дух.— Ох, як я утомилася! Здорові були.

— Здорова, моє серденько!

— Насилу викралася. Стоїть та й стоїть осоружний коло дверей, та вже кликнули до пана. Я мерщій з хати — і дверей не зачинила — та в ліс. Біжу, думка — скриюся де-небудь у лісі — шукай вітра у полі! Хотілося вас бачити, хотілося побалакати хоч трошки, душу одвести.

Лице у Горпини горіло, очі блищали, дух то спирався у грудях, то поривчато вилітав з рожевих уст.

— Моя голубочко! Моя добрая! — і Петро перекинув руку через її кругле, мов виточене, плече.— Ходімо ж погуляймо... туди... далі, щоб ніхто не бачив... Скучив я за тобою!

— Скучили? А я думала, ви мене забули? Другу знайшли.

— Нема у мене другої і не буде такої після тебе.

— Їй-богу, немає?

— Далебі, голубко. Як же ти живеш?

— І вже ж моє життя, Петро Юхимович! Жила, поки у дворі була, а як віддали за цього лобуря — ворогові б моєму таке життя! Це мука, каторга, а не життя. Від себе ні на ступінь не відпускає. Прийде свято, неділя — блукаєш по сьому лісу, тиняєшся поміж деревами, як дурна, а він з-за дуба якого стоїть і визирає, чи нікого не стріла, чи ні з ким не говорю. Сказано, ревнивий! Сказано, ревнивий! Прийде чужий чоловік — і не дивись, і не говори... Глянула — уже й докоряє, чого усякому у вічі заглядаєш, обізвалася словом — уже й на шию чіпляєшся! Горе моє та ще й тяжкеє!

— Б'є він тебе, моя галочко?

— Усього є. Та битись він не майстер. А як гляне — очі ж там, очі! Грізні, страшні! Мов ножем у серце ударить — так подивиться. Він таки уб'є, мабуть когось. Душа моя чує, що комусь не минути його руки...

— Він, значить, любить тебе, коли ревнує?

— Та любить-то він мене любить. Так я ж його терпіти не можу. Сказано, плювала б на слід його, куди пройде... А як стане голубити, обнімати — нудить мене, варить, душу з тіла витягає... І сама не знаю, чого я так його ненавиджу!

Горпина узяла Петра за стан і, схилившись головою на плече, пройшлася трохи мовчки. Це зразу Горпина зареготалася — як дзвоник, роздався її сміх поміж деревами.

— А знаєте, Петро Юхимович, як ви укололися голкою, що стриміла у мене у пазусі?

— Та я ж тебе хотів обняти... За дверима у малій кімнатці?

— Еге-еге! Та як мені тоді вас жалко було, господи! Голку ту на десять шматочків розломила... Ох!

І знову скільки ступнів мовчки.

— А як не піймали кухлем води на кучера Ванька, коли се де не візьмись ви — так усього й обдали водою.

— Знаю, знаю...— бубнить Петро. Йому не хочеться говорити, важко йому чогось вимовляти. Серце так стукоче. Він щасливий такий, радий слухати її веселого ще-

бетання, радий держатися за неї, грітися коло її теплого боку.

— Дурна я тоді була! Сказано, дурна, як вівця... Кожного боялася.

— А тепера ж не боїшся? — і Петро притис Горпину близько до себе.

— Чого ж мені тепер страшно? — і очі у Горпини загорілися огнем.

Ліс, чим далі вони йшли, все темнішав та темнішав, навіть вони здавалися однією темною тінню, що снувала між гущавиною,— так близько пригорнулися вони одно до одного. Петро слухав, як серце билося у Горпини, Горпина дослухалася, як тріпалося воно у Петра... А воно у їх як не вискочить! Дух розгорявся у грудях, зітхання рвалося.

— Сядьмо! — ледве чутно сказала Горпина.

І вони, пройшовши трохи, опустилися за кущем калини. Петро дивився у очі Горпини, Горпина стріляла на його своїми. Це зразу порвалася... обхопила за шию.

— Голубе мій! Любий мій! — гаряче й солодке цілування роздалося навкруги...

А там, коло шатра, на зеленій долині йшло гуляння. Костри горіли ясним і тихим огнем, серед їх висіли чорні казани і лопотіли допріваючою кашею... У повітрі пахло варевом, лоскотало смак. Коло шатра, на здоровенному килимі, сиділи кружком пани, у їх колі всього понастановлювано: і пляшок, і тарілок. Пани пили і заїдали. Весела розмова невгавала у них, регіт зривався і лякав чорне вечірнє повітря. У шатрі теж світилося. Там, поскидавши сюртуки й жилетки, ув одних сорочках сиділи пани і грали в карти. Поміж ними Борис Петрович, смокчучи свою здоровенну люльку і пускаючи дим тучами, осовіло якось дивився у карти. Ззаду його стояв козачок, і на його блідому від світу свічки лиці, здається, життя не було — німий, мовчазний, він стояв, як укопаний, як з каміння висічений, і дожидався панського приказу. Коло шатра, проти червоного зарева костра, стояв лісник, чорний, темний, як тінь, як марюка. Огонь з костра, часом підніймаючись високо угору, заглядав у його очі, і не знать було, чи то огонь, чи вони у його так горіли. Без речі, без слова, мов німий, стояв він і дивився на огонь, дивився на панів, що так здорово пили, так смачно заїдали.

— Де се, справді, наш Петро дівся? Кудись зслизнув? — питалися пани один ув одного.

— Та я гукав-гукав, аж охрип! Видко, чорт його узяв! — сказав один, червоний, як жар.

— Я бачив, як у ліс він пішов,— додав другий.

— Ага... Знаємо, де він. То чортова голова — промаху не дасть...

— А що таке?

— Нагледів він тут одну молодичку.

— Тю-тю, то лісникова жінка! — забив баки один.

— То що, що жінка? Знаємо ми, що воно за жінка. Він ще, як вона у дворі була, нюхався все з нею.

— Нюхався? — і регіт, як клекіт, зірвався.

Чи то огонь затремтів на лісниковому лиці, підніма-ючись високо вгору, чи то по йому судорога пробігла? Бог знає. Огонь зразу припав і коли знову піднявся, то коло шатра уже не видко було лісника, його темної та грізної постаті. Ніхто того не примічав, ніхто не догля-дався, всі весело пили, гуляли.

Коли це зразу божевільний, нестямний крик роздався з лісу і різучою хвилею промчався над долиною. Чи то [нрзб], чи сам нечистий пуганув з гущавини?.. Почувся тріск; роздався ляск, і іскра схопилася коло лісу, і зразу розлилося червоним, здоровенним багаттям... А крик, а лемент не вгавав, не стихав, ріс, більшав, ближчав.

— О, рятуйте, рятуйте! О лихо, о боже! — голосило щось.

— Що воно?

Пани зиркнули на ліс і отетеріли. Як свічка, палала лісникова хата згори і до самого низу. Огонь лопотів, як ска-жений, їв і рвав солом'яну оселю, прискав іскрами вгору, лився довгими хвилями у вікна... Оце поллє хвиля, підні-меться огонь вгору, і ззаду вигляне, мов чорт, страховище, кострубате, бородате — то ліс віддавав так своїм кучеря-вим деревом, своїми довгими гілками. Знову підніметься полум'я, і огненна нитка, мов блискавка, пробіжить геть далеко в темноті і зникне — то висушене листя або прутик жре огонь. А кругом темно, як сажа, ніч зступилася-згу-стилася, і на тому чорному полі — вихориться страшне по-жарище... Здається, пекло не було страшніше, як у той час пожежа... А лемент одно роздається без угаву, безперестa-ну. Пани, трохи одійшовши, кинулися усі на пожарище.

— Води! Води! — вирвалося зразу з десятка ротів.

Вода була, та не було чим брати її. Пани оціпили хату і стояли, дивлячись на те, як огонь поїдає усе. А в лісі одно крик, одно лемент. Щось біжить і кричить, щось за кимсь женеться... Ближче, ближче вчувається крик, доходить гук тікання аж до самого кола. Саме підгоріла оселя не здержалась і впала всередину — огонь, мов з пекла, високо подався угору, закрутився віхтями, посипав іскрами. На хвилину трохи не вся долина виступила з темноти, ціла стіна дерева виразно вирисувалася ззаду. Поміж деревом мов дві тіні промелькнули, одна червона, як кров, друга темна, як сажа. Крик роздався над самим ухом у панів, і в їх коло, мов навісна, ускочила Горпина. Розпатлана, об'юшена кров'ю, з рваною на тілі сорочкою, з божевільним страхом на лиці, на очах вона трохи не кинулася в огонь. За нею, мов скажений, наставивши уперед гострі вила, нісся лісник. Пани кинулися до його і до неї. Частина їх окружила його і вирвала вила з рук.

— Що ти робиш?

Лісник став, мов укопаний... Руки, голова у його тремтіли, трусилися, лице, як крейда, очі — як углі.

— Щастя ж твоє, повіїще! — крикнув він, заскреготавши зубами.

— Що се, кров? — спитав той, що ухопився перше за вила, роздивляючись проти огню свої руки.

— Вила у крові! Ти її колов, шибенику? — гукнув він на лісника.

— Я його заколов...— глухо сказав він,— та жаль, що вона утекла.

— Його? Його? Кого його?

— Бахура її! — крикнув лісник, зареготавшись.

Панам страшно стало, у деяких аж волосся подалося вгору від того реготу. А в другій купі Горпина лементувала: «Убив, убив! Так вилами й шибнув у бік. Так і пострómив наскрізь... О боже, боже! О горенько, горенько!»

— Кого ж убив? — допитувалися вони ще.

— Отам... отам...— божевільно відказувала вона,— се ж кров його на мені. О боже! Боже! Пана вбив — Петра Юхимовича! — лементувала Горпина.

— Петра?! — хтось не то спитав, не то викрикнув.

Страх пробіг, як блискавка, поміж панами — одним він роздав лице вподовж, другим ушир, третім якось болізно скривив... Всі замовкли і скам'яніли.

— Ти Петра Юхимовича убив? — криком спитав високий сухий пан, підступаючи до лісника.

— Я бахура убив... Не минулося б й сучці те, та прудка, бісова! — ударяючи на кожне слово, одказав лісник.

— Ах ти ж сукин син! — метко здіймаючи кулак угору, крикнув високий пан і замахнувся... Роздався тріск, роздався гуп... Лісник захитався і, як колода, гепнув навзнач з усіх чотирьох. Огонь освітив його бліде лице, він повів мутно очима і застогнав.

Коли кинулись до його — лісник уже лежав без дихання. Пан, улучивши саме у висок, вложив його відразу.

Піднялася біганина-шарпанина. Одні кричали на пана, нащо він того ірода бив, другі побігли у ліс шукати Петра.

— От тобі й каша! От тобі й наварили каші! — ламаючи руки, ходили, як тіні, бліді і казали самі до себе треті.

Частина панів посвітила свічки, побрала ліхтарі і пішла шукати Петра. Заходили вогні по лісу, затріщало сухе пруття гілля, обізвався ліс криком-гуком:

— А хто там?

— Се я.

— А що, не видно? Нема? Не знайшли?

— Нігде нема.

— Не туди йдете! — кричить оп'ять щось.

— А куди ж?

— Отуди, направо.

— Ні, прямо-прямо,— щось перебива.

Щось побігло, зашелестіло гущавиною.

— Аж ось він! Аж ось! Сюди-сюди! — крикнув хтось.

Кинулися на голос. Петро лежав, зігнувшись і ухопившись рукою за бік. Колись рум'яне лице смерть викрасила синьою краскою, кров забризкала одежу, руки, коло його і під ним ціла річка крові.

— О бідний! О нещасний! — кричали, жалкували кругом його. Прийшов і Борис Петрович і, подивившись, одвернувся. Він не зміг дивитись на кров свого брата, пролиту на його землі.

— Що ж тепер робити? Що казати?

— Сторожу постановити,— сказав Борис Петрович і пішов.

Пожежа вгасла, хата догоряла, огонь мов зіхав: то підіймавсь вгору, то припадав до землі і обдавав якимсь сизим світом чорне лице мертвого лісника. А недалеко від-

тіля під кущем калини сиділа Горпина і божевільно квилила, щось непутнє плела-говорила. Коло пожежі по долині, по лісу снували пани, бліді, мовчазні, мов тіні, немов виходці з того світу.

— Їдь у місто до комісара,— приказав Борис Петрович прикажчикові,— а ви тут усі підождіть,— обернувся до панів.

— А кашу де діти?

— Вивернути! — сердито відказав Борис Петрович і пішов у шатро.

— Вивернути? Нащо таке добро вивертати? — закричало декілька голосів.— Знімай кашу, станови, хай чахне.

До півночі чахла каша, до півночі снували пани по долині. Пожежа згасла, де-не-де тільки курилася яка деревина. Над долиною стояв густий дим, крізь його дивився блідим лицем місяць, мов крізь хмару. Пани зібрались у купу.

— А що ж, братця, каша охолола. Пом'янемо нашого Петра. Хай над ним земля пером! Царство йому небесне! Добрий був друзяка. Ласий тільки до жіночок, за те ж, бідний, і головою наложив.

Пішла кругова. Сіли за кашу. Коло одного казана — пани, другий відадли прислузі. Так і світ усіх застав за кашею, не було тільки Бориса Петровича, він зачинився у шатрі. Спав він? Ні, цілу ніч сидів і смалив люльку за люлькою. Пилип стояв ззаду його і, знай, тільки набивав люльку тютюном.

III

СЕКТА

За панським двором, по шляху на місто, геть на високому бугрі стояла машина, розставивши крила, мов чоловік руки. Давно вже, видно, вона збудована, лотоки і ті почорніли, а старі дошки покрилися зеленим мохом, жестяний півник на самім вершку машини, що показував, звідкіля вітер віє, загубив свій довгий хвіст і, поскрипуючи, вертівся то сюди, то туди на залізному шпеникові. Ціле літо стояла машина без роботи — не повернути легкому літньому вітрові її дебелої снасті; зате як наставала осінь і всю зиму вона тільки й знала, що крутила своїми довгими важкими крилами, гуркотіла на всю околицю камінням, стукотіла ступами.

Недалеко від машини на горі, що спускалася до річки, стояла хатка. Там жив мірошник Онисько з своєю жінкою Параскою. Онисько — низенький, коренастий дід, з кострубатою рудою бородою, з чудними, мов вітер їх розвіяв, вусами. Параска — висока, суха молодиця, з довгим носом, з довгою шиєю, руками, і ногами. Супрунівці, жартуючи, казали, що, мабуть, дід Онисько свою жінку прив'язував до снасті машини, що витягло, вигнало її таку високу. Параска вже немолода собі; уже старечі борозни пройшли по її сухому виду, високому лобі. Як і побралися вони, не було у їх дітей, так і зосталися бездітними. Люди завидно дивились на їх життя, звали щасливими. Що їм? Вони, як пани ті, живуть. Онисько ціле літо прогуляє — роботи йому ніякої, ні жати, ні косити; прийде осінь, зима, пусте свою машину та покурює тільки люльку. Параска ж тільки літом отам коло городу походе, а як осінь і зиму висиде у хаті, як у бога за дверима. Пряде сама собі або шиє. Добро їм! І дітей у їх немає, нікому клопотати голови. Так завжди розказували супрунівці, коли річ доходила до Ониська. А проте і Онисько, і Параска не зовсім почували себе щасливими через те, що дітей у їх не було. Хоч би чуже — все б підчас розговорило, розвіяло пекучу тугу, яка часом обнімала їх обох.

До цього-то мірошника Ониська і поселено Горпину.

— У тебе дітей немає, нікому тебе клопотати, і доглядай її,— сказав Борис Петрович.

Онисько не перечив, та ніяк було і перечити проти панського слова. Він привів Горпину до себе у хату і віддав на руки Парасці.

— Оце тобі, жінко, і лялька на старості літ,— сказав він.— Тішся.

— Яка лялька? — боязливо спитала Параска, дивлячись на Горпину, що понуро стояла коло порога.

— Он, — вказав на Горпину ріжком Онисько і потяг добру пучку у ніс.

Параска ще глянула на Горпину, здвигнула плечима і спитала:

— Чого ж се так? Хіба тільки у нас і місце їй є?

— Про те пан знає,— відказав Онисько, виходячи з хати.

Горпина стояла, похилившись, без слова, без речі і тремтіла уся. Параска то здвигувала плечима, то дивилася крадькома на Горпину.

— Сідай. Чого ти стоїш? — сказала вона.

Горпина покірно підійшла до лави і примостилася на самому кінчику. Мовчанина. У хаті зробилося так тихо, що чуть, як і муха прогуде. Параску брало зло. «Що ми, послідні, чи що,— думала вона,— що до нас її дали? Коли б уже що путнє, добре, а то... Дві душі через неї пропало; дві душі загубила. Ще й тута почне чого доброго коловоротити... Такій у тюрмі мало місця... а він до нас! На тобі, чорте, іграшку! Та й годуй ото її, та й панькайся коло неї? Ніде це не видане!» Параска, насупившись, швендяла по хаті, спересердя перекидаючи то те, то друге. Їй би пора і на город за зіллям піти, так як їй покинути свою хату на таку? А господь його знає, може, вона й на руки хапка; може, хіба такому розум запре? Що їй? Ухопить віхоть та під стріху й підіткне. Параска заметалася, зиркнула у вікно. Куди хоч той Онисько забіг? Упхнув мені її у хату, а сам повіявся кудись. Параска сопла, смуги пробігали по її сухому виду, губи тремтіли-тіпались.

— Тіточко! — не то плач, не то тонкий дитячий голос роздався по хаті. Параска зиркнула на Горпину. Горпина, як крейда, біла, прямо дивилася на неї; очі її горіли, як углі.

— Тіточко! — знову прогула Горпина. Параска стала. Очі у Горпини затремтіли; через хвилину дві великі сльозини викотились з-під їх і, як горох, покотилися по щоках на одежу додолу.

— Не лайте мене, тіточко,— крізь сльози промовила Горпина,— не сердіться на мене. Чим же я винна?

Її річ плачуча, її сльози кревні уразили Парасчине серце.

— Господь з тобою, дочко! — жалісливим голосом одказала вона.— Ти ж мені нічого такого не зробила, щоб на тебе сердитися.

— Я нікому нічого не робила! — скрикнула якось чудно Горпина, і очі її знову загорілися.— Я нічого нікому не зробила! То все брехня... брехня... Ви знаєте, і мій чоловік утопився... Ніхто не зна, що то воно мені стоє,— заговорила вона і зломила пальці.

Параска дивилася на неї. Горпина не здержала погляду Парасчиного, сплеснула руками, закрила лице долонями.

— А коли б ви знали, який він добрий був! — крізь сльози знов почала Горпина.

— Хто? — спитала Параска.

— Петро...— вона одкрила лице, опустила очі у землю, довго і прикро дивилася. Се зразу затремтіла якось, губи щось замололи-зашептали.

— Он... он...— божевільно озираючись, показувала вона на долівку рукою і посувалася у куток.— Он він... кров... огонь... Лишечко! Лишечко! — чудно і глухо шептала вона, сунучись у куток.

— Горпино! Господь з тобою! Ти спала? — з ляком спитала Параска.

Горпина болізно глянула.

— Я ніколи не сплю... ніколи,— відказала вона, як і треба.

— То, може б, ти лягла, може б, ти прикорхнула хвилинку. Ну, я постелю тобі отам на полу.

Параска прокинула ряднину, послала подушку.

— Ляж отам, засни!

Горпина покірно устала, тихо пройшла до полу і ще тихше положила голову на подушку.

— Та ти зовсім ляж. Зовсім. Що ж ти одну тільки голову положила на подушку та й лягла! — підходячи до неї, каже Параска.

Горпина посунулась, лягла. Лежачи, вона вся тремтіла, аж зуби її цокотали.

— Ти змерзла? Укрить тебе?

Горпина тільки важко зітхнула. Параска витягла другу ряднину і вкрила Горпину. Горпина і вкрита трусилася. Параска глянула на неї, глянула на образи, перехрестилася і тихо вийшла з хати.

— Онисько! — гукнула Параска з сіней.

— Чого? — обізвався той, стоячи на дворі і поглядаючи на машину.

— Іди у хату та посидь, поки я нарву зілля.

— А що там?

— Та вона недужа. Зовсім нездорова. Знай, міниться в лиці. То поблідніє, то почервоніє, очі горять, говорить таке неподобне.

— На чорта й краще! — відказав Онисько, і розмова їх стихла.

Горпина не чула того нічого. Лежачи під рядном, вона тремтіла вся, трясця її била, як огнем, пекло під серцем. У вухах гуло і дзвеніло. У гарячій голові снували болізні думки, перед очима ставали вони живими людьми. Ось вона баче Петра, сумного, одинокого, блукає він по

лісу. «Тяжко, видно, йому? Піду розжену його тугу... Він такий добрий, завжди, було, коли не приїде до пана, навезе гостинців, платочків, дукачиків. Побіжу!..» — рішила Горпина, позираючи на свою хату, чи не видно де чоловіка. Горпина підвелася і почала сунутись по полу. Ось вона уже й коло його. «Злякати його?» Він поспішив озирнутися... «Щастя моє! Доле моя!» Кинулася, ухопила подушку у руки, обніма, цілує. Червона краска покриває все лице її, як кармазин, сидить вона на полу, а очі, як жар, як угіль... Ось і прихилилася знову, притихла, тільки важке хрипуче її зітхання літає по хаті. Це знову, мов злякана, кинулась вона, глянула кругом, посунулась і... гепнулася додолу. Не чуть їй, чи забилася вона, чи ні. Підводе голову, слухає. Ліс мов шумить, крадеться щось мов. Петро питає: «Чого ти одсахнулася?» — вона не каже нічого, тільки прикро позирає на кущ калини, що прикривав їх. Чи здається їй, чи справді Карпо визирає звідти? Світять його страшні очі! Тільки що пробилася думка, як кущ захитався, чорний і грізний вискочив Карпо з куща, і гострі вила угородились Петрові у бік. Кров бризнула їй у лице, на одежу. «Ох!» — зітхнув він. «Ой, лишечко!»— крикнула вона і пустилася бігти. Крізь густу тінь лісову видно — щось палає-гогоче. Вона — на огонь. Біжить, все кругом неї тріщить, земля, здається, ходором ходе, все кров криє-заливає. Вона біжить... Огонь, огонь пекельний у неї перед очима; страшна пожежа у її серці. Крик людей, їх біганина, трус. Що далі? Огонь і кров, кров і огонь хвилюються, борюкаються між собою, щось мов і обривається, щось кричить, та нічого не видко, окроме огню і крові. Вона поплазувала аж під піл, забилася у самий куточок.

Параска, тихо увійшовши у хату, щоб не збудити часом Горпинку, великим дивом здивувалася, що її вже не було на полу. «Де ж це вона? Чи не до річки, храни господи милосердний, побігла? Оце ще напасть несподівана буде!» Слуха Параска, щось мов зітхає, цокотить зубами. «Хіба на піч полізла?» Параска скочила на піл, зиркнула за комин — немає. Мерщій з полу, під під — немає. За скриню — немає! «Оце боже наказаніє!» Серце її почало так битися! Важко дишучи, вона стала перепочити. Знову чутно зітхання, труситься щось. «Та вона тут! Де ж вона?» Зиркнула Параска під піл, аж коло

самої стінки лежала Горпина, тулячись до неї, мов ховалася від кого.

— Горпино! Горпино! — крикнула Параска.

— Га? — кинулася Горпина.— Я спала, тіточко.

— Як же ти перелізла туди спати? Оце, господи!

— Я спала. І снилось мені, що бачила уп'ять я його... Тіточко-голубочко! За що мене господь наказує? Чого я нещасна така!

Горпина почала ридати.

— Та лізь звідтіля! — каже їй Параска.

Горпина вилізла.

— Лягай! Чого ти туди забралася?

Горпина, плачучи, знову примостилася на полу. Параска її укрила, укутала. На який час Горпина мов і притихла, а потім знову почала плакати. Параска розвела огонь у печі і стала кришити зілля на страву. Гнотить полум'я у димарі, лущать сухі тріски у печі... Параска, хитаючись над лавою, кришe зілля, рипить воно під тупим ножем, а Горпина, лежачи на полу, плаче. І все те — і тріщання горючих трісок, і рип молодого зілля, і плач Горпини зливаються ув один якийсь сумний клекіт, важкий гомін: все те мов з-під землі виходе і, розстилаючись по хаті, криє її важкою тугою. Сумно-сумно, аж страшно навіть. Часом Горпина, мов спросоння, зашепче щось, часом Параска зітхне важко. І знову лущання, і знову плач.

— Горпино! Чого ти плачеш? Чого ти убиваєшся, дочко?

Горпина замовкне на хвилину та й знову.

«Гірка наша доля! Гірке наше життя!» — думає Параска. У Параски, не дивлячись на її суворий, непривітний вид, добре серце. Чи давно вона ще сердилася, що Горпину поселено у її хаті, тепер уже серце її пройнялося жалем до неї, до її тяжких мук. Ніхто не знає, що в неї на серці діється, а видно, що там непевне щось... «Господи! Храни й заступи її від усякого лиха!» — молиться Параска.

А ось увійшов і Онисько. Сідаючи на лаву коло столу, він зирнув на піл.

— Спить? — спитав він жінку.

— Та це затихла трохи, а то все плакала,— тихо відказує Параска.

— Тіточко! Хто то? — пита, підводячись, Горпина. Очі у неї червоні, аж сині, аж понапухали від сліз.

— Се мій чоловік.

— Ага! — Горпина прикро подивилася на Ониська і знову лягла, вся тремтячи. Через скільки часу знову кличе.

— Тіточко!

— Чого тобі?

— Ідіть сюди. Я щось скажу.

Параска підійшла. Горпина почала шептати: «Тіточко! Не пускайте його сюди... Не пускайте, тіточко. Він уб'є і мене, і вас... Усіх він повбиває. Я знаю, який він».

— Та господь з тобою, дочко! То мій чоловік, Онисько.

— Ви кажете, що його вбито? То він і з домовини устане! — заговорила Горпина.

Параска тільки повела очима на Ониська.

— Може, ти їсти хочеш?

— Ні, не хочу.

— А може, пити?

— Та я б напилася. Пити мені, аж душа горить, та боюся.

— Чого ж ти боїшся?

— Боюся, щоб він мені отрути не дав.

Параска принесла кухоль води.

— На!

Горпина припала, як п'явка, влажними, гарячими устами до краю кухля і трохи не увесь зразу випила. Потім тихо лягла і повернулась до стіни.

— Чи обід, жінко, готовий? — спитав Онисько, беручись за картуз і виходячи з хати.

— Готовий. Куди ж ти?

— Піду раз води принесу, а ти лагодься тут.

Поки Онисько звернувся, вже борщ стояв на столі. Онисько, хрестячись, сів на лаву.

— Заснула? — знову питає Онисько.

— Здається, заснула. Як напилася води — з того часу і затихла.

Онисько узяв разів два борщу ложкою.

— Ще чого доброго умре! — глухо якось промовив він. Параска важко зітхнула.

— Отакого наробив! — через скільки часу знову обізвався Онисько.

— Наробила ж і людям, і собі клопоту.

Розмова рвалася. Обом їм було важко, кожному хотілося від другого скрити свою тугу, свою досаду; кожне

починало як-небудь завести розмову, і кожне бачило, що розмова іде не до ладу, що і говорити навіть важко.

Горпина ворухнулася, здихнула, сонною рукою скинула з себе ряднину і відкрила своє лице. Щоки її горіли, довгі вії лежали над закритими очима, чорні брови, як п'явочки, впилися над очима, блискуче волосся розкинулося хмелем кругом білого чола: рот, як ягода, розкритий, і з його вилітає важке, гаряче зітхання, і очі закриті. Параска глянула на неї — квіточкою рожевою здалася вона їй.

— Отака хороша, така уродлива, і, подумай... яка її тільки доля! — уголос подумала вона.

— У всіх вона у нас однакова,— одказав Онисько сердито.

— Чого ж у всіх? Хіба усім таке бува?

— Не таке, то інше. Усі ми сьогодні тут, а завтра — господь знає де.

— Та все ж від такого поки хранить господь.

— А вона чим винна? — попереджаючи свою думку, сказав Онисько.

— Та хіба ж я її виню? Нещастя!

— Не нещастя! А наше безталання. Неволя наша, он що! — гірко виказав-таки Онисько.

Параска зітхнула.

Далі обід скінчився без слова, без речі. Поки Параска прибирала миски, Онисько перехрестився і мерщій за шапку та з хати.

Параска задумалася над Ониськовою річчю: «З неволі то все!» І правда-таки. «От і зо мною, адже будь трохи ще не оборони брат,— господь знає, що б тоді вийшло». І сплили на думку Парасці давні случаї, коли вона ще молода була, коли Онисько присватувався за нею, коли пан тільки-тільки що вернувся з полку додому. Голінний до дівочої краси він був завжди, а тоді — то й казати нічого. І дружитися він не забороняв, як другі,— одно: перша ніч його. Що ти проти пана скажеш? Куди жалітися підеш? Такий случай випав і на долю Параски. Тут весілля грають, а тут прийшли від пана посланці за молодою. Брат Іван, випивши добре, за кілок та за посланцями, деяким голови попросаджував, деяких покалічив; а проте все-таки не дав сестри на поталу панові. На другий день, коли уже з Ониським ходили вони на поклон до пана, то він, глянувши на молоду, тільки плюнув та

вилаявся: «Я думав, хоч добре що,— сказав він,— аж чорт батька зна що!» І мов забув Іванові за його дешпоти. На селі вже почали сміятися поміж себе з пана, вихвалювати Івана, коли не тут то було,— прийшла зима. Пан требує Івана до себе у двір — у місто чогось їхати. Пішов Іван, поїхали, та більше його ніхто і у вічі не бачив — здав його пан без зачоту у москалі. З того часу чутка про його і по сей день пропала. Згадала це все Параска, сплакнула за братом, глянула на Горпину, що у сні все ворушилася, щось говорила сама собі і співати заводила, і туга, як обценьки, здавила її серце. «Добре, поки добре. А довго воно се? Учора було у нас і тихо, і покійно, а сьогодні — уже й гостя є. А що завтра буде? Господь знає! Живеш і ходиш, мов під шибеницею: не так ступив — і потягли тебе. Хіба б і вона, справді, така була? Знівечили ще дівчиною, а що за дівчина важна була? Накинули силою на чоловіка та ще хотіли, щоб вона його й гляділа? Ох, доле! Наша доле!»

Надвечір Горпині ще гірше стало: горить уся, як ув огні. Очі налилися кров'ю, помутилися, все, знай, схоплюється, все щось говорить сама з собою; як слід не одкаже ні на одно слово.

— Хоч би хоч до світа пережила! А вранці панові треба сказати,— сказала Параска Ониськові, коли сіли вечеряти.

— Ти вже коло неї будь у хаті, бо щоб не наробила чого сама з собою,— сказав він,— а я ляжу у сінях.

Засвітла ще Онисько прокинув рядно серед сіней, запалив люльку і ліг, положивши голову на поріг. Параска, поприбиравши, сіла коло болящої. Вечір минав швидко, надворі темніло-затихало. Ось і ніч не забарилася, хороша майова ніч, тиха та тепла, зоряна-чарівнича. Небо так широко розіслалося, зорі так любо дивилися, в повітрі літали жуки, гули своїми твердими крилами, билися об стріху, падали на вікна. Ось із-за гори зачервоніло, і місяць викотився, повний, блискучий,— пішли від його паруси на всі боки, на всі сторони, прокрався його світ і крізь вікно упав на долівку і ясною плямою ходив незамітно по хаті. Боляща затихла; коли-не-коли роздавалося важке, гаряче її зітхання, коли-не-коли ворухнеться, перевернеться на другий бік, щось зашепче сама собі. Коло неї Параска, як журба, схилила свою важку голову на довгу суху руку, очей не зводила з болящої, німа, сторожила вона її. Важкі

думки ворушаться у її голові, каменем навертають на душу, серце мов щось щипає стиха — ниє, болить. Чого не передумала тоді Параска? Пригадала свої згоди-незгоди, своє безталання і своє щастя... Небагато його, а все легше робиться, згадавши, та гляне на болящу — і знову цуркою окрутить її серце. І вона одна, як і ця Горпина, і вона не має роду ніякого, як і вона. Що ж як занедужа, як прийде час її смерті?.. Хто посидить над нею, хто води подасть, очі закриє? Чоловік? Хвалить бога, він у неї добрий, та бог знає, кому прийдеться першому іти туди. Хилять такі думки голову Парасчину все нижче та нижче, застилають світ у її очах, ось щось залоскотало її по щоці, щось пробігло-прокотилося по руці, упало на долівку... Місяць заграв у невеличких бризках. Де вони взялися?.. Боляща важко повернулася, щось завела таке і злякала Параску. З важкими перебоями зітхнула вона і повернулась до Горпини. Місяць саме кинув свій світ на лице болящої, мов білим серпанком заслав його. Параска протира свої очі, дивиться в лице... Ось виходить з-під того серпанку спершу непримітно, а там все виразніше і виразніше ніс, губи, лоб, щось заморгало, щось заблищало... Параска придивиться — Горпина звела на неї свій погляд.

— Тіточко! Се ви?

— Я, я, дочко; а що? Може, тобі чого треба?

— Ні, нічого,— ледве чутно вимовляє Горпина.

— Ти спала? — пита Параска.

— Ох! Не знаю. Здається, спала... Болить у мене все, тіточко.

— Ти ще засни, може, перележиш, переспиш.

— А ви ж чого сидите? Чому не лягаєте?

— Та аби ти спала, об мені не турбуйся.

Горпина застогнала, перевернулася. Який час полежали мовчки.

— Тіточко! Ви не знали моєї матері?

— Не знала, дочко.

Горпина зітхнула.

— Ніхто її не знає. Господи! І чого я нещасна така?.. Навіщо ж нещасним жити, мучитися?

— Господь про те знає, Горпино.

— Ох, господь!.. А може, ви хоч що чули про матір?

— Та бог його знає. Говорять люди, та не всякому слухові й вір.

— Кажуть, буцім і вона була така, як і я... нещасна.

Пан, кажуть, її замучив. Я, як знайшлася, то мене дали на село до однієї молодиці, у котрої перед тим дитина умерла.

— Кажуть же.

— Чому ж я тоді не вмерла? Нащо мене згодували, виростили? Видно, зла та молодиця була, коли безрідну взялася виростити. Вона знала, що в мене не було ні батька, ні матері, що мені лихо на світі буде. А красива моя мати була?

— Кажуть, дуже вродлива.

— Господи! Якби мені її хоч здалека побачити, хоч одним оком накинути! Я б їй сказала, що мені на світі є, яке терплю горенько тяжкеє. Ні, я б їй нічого не сказала. Вона від мене одкинулася, відреклася.

— Треба було відрікатись, коли неволять.

— Хто неволив?

— Пан, кажуть.

— Боже, тітко, яка це неправда — пани. А є, тітко, і добрі пани?

— Господь їх знає! Щось не чуть таких.

— Ні, є, тіточко. Є. Я знаю одного. От і ви добра. Чого ви така добра, тіточко? Нащо ви мене доглядаєте, стережете? Чому не ляжете? Ляжте отут коло мене.

«Дитина... дитина»,— дума Параска, і сльози застилають її очі, а туга серце, як тупим ножем, пиляє.

— Ляжте, тіточко, я посунуся. Тут можна лягти. Будьте хоч ви для мене матір'ю. Я ніколи не знала ласки її... Один час був... та й той...— Горпина не доказала і залилася слізьми.

— Та не вбивайся, дочко, не тужи... Що ж? Уже нічим не завгориш.

— Коли б ви знали... Я тільки одного прошу, одного молю у бога — смерті.

— Та охонись, Горпино. Тобі, такій молодій, хорошій та вмирати. Кому ж на світі ще жити?

— Мені жити на світі? Мені? Нащо? На зло, на лихо?.. Я гірше зла, гірше лиха усякого! Ви кажете «хорошій»? Що з тієї краси, коли вона на таке тільки здалася.

— Про те господь знає! Може, вона ще на що й добре здасться.

— Може, на добре?.. Ні, тіточко, не було добра змалку, не буде й достанку! Так я уже й зслизну лихою.

— Все, дочко, буває.

Горпина загадалася.

— Всяко буває,— думаючи, сказала вона.— Ляжте ж коло мене, тіточко. Чи й ви, може, боїтесь мене?

— Ні, дочко. Чого мені тебе боятися?

Параска почала моститись. Горпина посунулася. Параска лягла, і обидві пролежали скільки часу мовчки.

— Тіточко! Яка я нещасна! Яка нещасна! Без батька, без матері, без добрих людей... Ні, ви добра, одна ви добра до мене. Не лайте ж мене, не судіть. Я ще молода така, ще, може, й правда, що на що добре здамся. Я буду служить вам до віку...— і вона, як мала дитина, горнулася до Параски.

Довго ще вони балакали; довго Горпина все скаржилася на свою долю, повідувала своє нещастя, розкривала душу і серце перед Параскою. Довго слухала Параска її болізного й жалкого лепету, та вже стало їй невміч... Сон налягає, туманом перед очима стеле, німіють руки, ноги, голова... Слова Горпини, здається, мов здалека від неї доходять, доносяться нерозбірно, невнятно... Се й зовсім часом не чути нічого, щось за стук, шелест роздасться... Параска жахнеться, розкриє очі, а Горпина одно говоре, одно сповідається...

— Ви спите, тіточко? — пита тихо Горпина, дожидаючи одказу на одне своє питання і не діждавшись його довго.

Параска тільки свиснула носом. Горпина замовкла. Тихо відсунувшись, підвелася, глянула на Параску: очі закриті, лице осунулося, тихе зітхання виходе з трохи розкритого рота.

— Спить... Натомилася бідна! — проказала сама собі Горпина і тихо лягла, щоб часом не збудити Параски.

У хаті настала мертва тиша. З сіней доноситься соп Ониськів, соп глибокого сну, іноді він переходе в харчання, мов хто, граючись, пересипає горохом... У кутку миша заскребе та замовкне. Он щось під вікном носиться, кружає. Ось ударилось в шибку, пройшов глухий стук по хаті... Горпина дивиться — то нічний метелик рветься з душної хати на свіже повітря... Он щось загуло, ударилось знадвору у шибку — видно, хрущ пролетів... І знову тихо, сонно, мертво. Місяць підплив угору, не заглядає у хату своїм круглим лицем, одна його невеличка пляма біліє на лаві, ходить по вікну. Ось якась тінь пробігла по тій плямі, захиталася і пропала. Горпина позіхнула... Їй мов легше стало, серце не так болить, у голову не так

стука. Думки все тихше стали ворушитися. Якийсь спокій спав на душу. Ось вона і зовсім на хвилину забудеться, очі закриваються, думки мерхнуть... Легкий сон пробіжить, і знову вона лупне важкими віями... Тихо, мертво... І знову їх закриє... Се зразу їй здалося, все кругом неї ходором заходило, закрутилося... Слуха вона, не розкриваючи очей, того ходору, мов її що колише, все менше... тихше. Ось уже й нічого не чуть. Тихо, тихо... Сон в'яже тіло, руки упали, вона й не чула, розкривається рот, і тільки тихе зітхання виходить з його. Горпина, схилившись до Параски, як дитина до матері, заснула.

Ще сіро надворі, ще тільки почало на світ благословитись, крайнебо почало рожевіти, як Онисько уже й прокинувся. Підводиться, продирає заспані очі і, позіхаючи, хрестить рот. Ось він і встав, узяв рядно, одніс у хату, глянув на жінку й Горпину, що, прихилившись одна до другої, спали, тихо узяв кухоль і пішов аж надвір умиватися. Не вспів він ще гаразд обмочити лице заросле, як коло його роздався привіт: «Здорові, дядьку!» Онисько зиркнув — перед ним, мов з-під землі вийшов,— козачок Бориса Петровича.

— Здоров, Пилипе. А ти вже й на ногах?

— Та пан, ще лягаючи, заказав рано справитися, як тітка Горпина, щоб як устане — зараз йому доложити.

— Жалко, видно, панові твоєї тітки Горпини?

— А хто його знає, чи йому жалко її, чи ні. Приказав, щоб справитися — от і все.

— Гм,— мугикнув Онисько,— видно, рідна кров заговорила.

— Яка рідна кров?

— Але... Старий будеш, як усе знатимеш. Скажи панові, що спить його тітка Горпина. Учора трохи не увесь день проревла та знемогла, видно, й заснула.

— Так пан, дядьку, приказували, щоб я своїми очима подивився.

Онисько підвівся і глянув прикро на Пилипа.

— Що ж, у тебе такі очі, що від їх і мертвий воскресне? Кажу, жива, спить,— не віриш? Іди, коли хоч, у хату, подивися,— сердито відказав Онисько.

— Та я, дядьку, так. Чому ж мені не вірити? Звісно, пан приказав.

— Ну, і йди. Чого ж ти стоїш?

— Та як спить тітка, так чого ж його і йти. Хай спить. Я підожду, поки встане.

— Що ж ти, маєш що сказати своїй сестрі?

— Якій сестрі?

— Тьфу! То бач... тітці! — плюнувши, поправився Онисько і зразу повернув у хату.

Пилип зостався надворі. Світ усе більшав та більшав. Крайнебо з рожевого перейшло аж у криваво-червоне, мов пожежа знялася з-за лісу, зачервоніло. Вітрець легесенький подихнув і приніс з собою крики встаючого скоту, птиці. Півні заголосили на селі, ревнула скотина по загонах, обізвалися качки, гуси на річці. Пилип дожидає Ониська. Онисько не виходив... Пилип тихою ходою потяг до річки. На свіжому лиці малого хлопця лежала якась тривога, ув очах грала якась смутна думка. Вийшовши над гору, він став і дивився на чисте лоно води, як воно тихо колихалося між зеленими берегами. Поперек його тяглися легенькі непримітні складочки, там коло здоровенного пня, де вода так чорніє, ходили цілі кружала. Он рибка плеснула, он тріска пливе, очеретина. З-за густого лісу з-поміж гілок упала тонка, як стріла, сонячна стяга і простяглася через усю річку. Вода під нею засвітилася трохи не до дна, а по боках почорніла, насупилася. Пилип дивився на те, любувався. Це зразу, мов знічев'я, крикнули гуси і полинули з лісу на воду, розмахуючи своїми широкими крилами і важко опускаючись на воду. Упавши, вони почали спливатися, хитаючи довгими шиями і шавкаючи жовтими носами,— видно, жалілися одна одній, що як їх щось злякало.

Пилип озирнувся назад, подивився на хату мірошника — сонце облило усю світом, а коло хати не видно ні духа. Він сів знову, задивляючись на воду.

«Що це, дядько помилився, назвавши тітку Горпину сестрою?» — подумав він.

— Пилипе! Пилипе! — роздалося від хати до його гукання.

— Я тут,— схоплюючись, відказав Пилип.

— Ти до Горпини? Іди у хату, вона уже встала,— казала Параска, закриваючи від сонця лице рукою.

Пилип підтюпцем побіг до хати. У хаті він не застав уже Ониська, а Параска щось правилася коло лави. Горпина лежала на полу, прикрита рядном. Лице її горіло, як ув огні, очі блищали, зрачки роздалися широко, на устах набігла чорна смага.

— Здорові, тітко Горпино,— привітався Пилип.

Горпина суворо глянула на його і, стонучи, відказала: «Здоров».

— Еге! Оце ви й занедужали,— Пилип одно позирав на Параску, що стояла коло лави.

— А що скажеш, Пилипе? — пита Горпина.

— Прийшов провідати.— Пилип послав руку у кишеню своєї козачки і почервонів. Видно було, що він щось мав сказати та соромився Параски. Горпина прикро дивилась на червоне свіже личко Пилипове, на його чорні брови, карі очі. Їй так любо було дивитись на його красну уроду, вона бачила щось добре, не то жаль, не то рідне що у його очах.

— Чому ж не скажеш нічого? — пита його Горпина.

Ще більше краска заграла на його лиці, якась тривога засвітила ув очах. Параска тоді саме чогось вийшла з хати. Пилип миттю порвався до кишені.

— Нате, я гостинця вам приніс. Може, схочете душу проквасити,— і цілу жменю нестиглого агрусу подав він Горпині. Дякою засвітилися очі у Горпини.

— Від кого ж се? Хто се прислав? — крізь сльози пита вона.

— Се я... Рано встав,— похапцем виймаючи ще жменю агрусу, каже Пилип, червоніючи, як квітка... — Пішов у садок та й...

— Спасибі, Пилипку. А тітка Параска каже, що ти від пана прийшов.

— Ні, пан спить... Я викрався, щоб і він не знав.

Параска показалася на сінешніх дверях, тривога і краска ще дужче заграли на його молодому свіжому лиці, на лобі аж піт виступив.

— Прощайте ж, тітко Горпино,— швидко схоплюючись, сказав Пилип.

— Куди ж ти так швидко?

— Е, не можна, пан швидко устане. Прощайте, тітко Параско.— І не ходом, а бігом помчався Пилип у двері.

Горпина глянула на пусте місце, де стояв Пилип, на зелені ягоди агрусу, що лежали коло неї на рядні, і очі її налилися слізьми.

— Чого то він приходив? — спитала Параска.

— Он,— ледве чутно і хитнувши головою на ягоди, відказала Горпина.

Параска усміхнулася.

— Гостинця приніс,— а потім, глянувши на Горпину,

що очима, повними сліз, дивилася на ягоди, важко здихнула.

— Бач, та й не хвалиться мале. Хитре. Каже, пан прислав... Ох! Горе — не наша доля! — знову здихнула Параска і знову глянула на Горпину. Горпина, як горохом, обливалася слізьми. Параска ще глибше зітхнула і вийшла з хати.

Коли вона вернулася з зіллям на страву, біля Горпини уже не було агрусу, і сама вона, повернувшись спиною на хату, лежала. Коли-не-коли чула Параска, що хрумтіло щось на полу, наче миша бережно силкувалася коло сухаря. То Горпина їла зелені ягоди — кислі, вони мов гасили ту пекучу згагу, якою горіла вона, мов утішали той огонь, що пече її, як свічкою, коло серця. Після того Горпина знову затихла-заснула і аж через два тижні трохи прийшла до пам'яті. Її напала пропасниця. Що вона не робила тільки за ті два тижні? І вила, і балакала таке недоладне, і схоплювалася серед ночі бігти кудись. Параска, як коло малої дитини, ходила коло неї, сторожила кожну хвилину. Пилип кожного ранку забігав до мірошника, а як стало і геть-то нехороше їй, то і в обід викрадеться часом, увечері, коли обляже пан спати, він, як злодій, крадеться, щоб ніхто не примітив.

— Господи! Що з нею робиться тільки! Уже моєї сили не стає її доглядати,— жалілася раз увечері Параска своєму чоловікові,— і цілий день коло неї ходи, і цілу ніч не спи.

— Треба завтра уранці панові сказати, хай хоч на переміну кого приставе,— одказав суворо Онисько.

Пилип сидів тут і жалібно дивився то на Параску, то на Ониська; лице його мінилося, сльози бігали по очах, тремтіли на віях. Сумний він пішов не додому, а до річки і цілу ніч пробродив коло неї. На ранок його бачили люди, що жовтий і сумний, як тінь, блукав він коло двору, то ховався поза деревом, то виступав на шлях. Параска і Онисько дуже здивовані були, що на ранок не забігав Пилип. Коли сонце підбилося, то Онисько одягся у свою демікотонну чумарку і направився у двір, щоб сказати панові. Ще тільки до млина доходячи, він зобачив Пилипа, що не йшов, а біг проти його.

— Дядечку! Се ви до пана?

— До пана.

— Пан ще спить.

— Нічого, я підожду, поки встане...

Онисько, не зостановлюючись, ішов; за ним ззаду Пилип.

— Дядечку! А може, не казати панові?

— Що не казати?

— Що тітка Горпина недужа. Не кажіть, дядечку.

Онисько став, глянув на Пилипа. Пилип жовтий стоїть, труситься і очима молиться на Ониська.

— Чому ж се не казати? А хто ж її буде доглядати?

— Може, тітка Параска. Я попрохаю тітку Параску. Я сам буду щоночі її сторожити.

— Шкода! Який з тебе сторож?! — і Онисько далі йде.

— Дядьку! Пан сьогодні сердитий! — кричить Пилип. Онисько тільки махнув рукою.

— Дядьку! Ще Лиско не на прив'язі — покусає!

Онисько, обернувшись, тільки засміявся.

— Дядьку!— уже плачучи, кричить Пилип.— Тітку візьмуть у больницю. Умре там тітка... Дядьку! Дядьку! Побійтесь бога!

— Пилипе! Пилипе! — доносився з двору голос прикажчиків.

Пилип, як стріла, пустився від Ониська, озираючись і, мов знічев'я, викрикуючи: «Дядьку! Дядьку!». Онисько мов не чув. Похнюпившись, чимчикував далі у двір. Увійшовши в ворота, він почув нестямний репет пана.

— Де ти ходиш, подлец? Кажи, куди ти ходив?

Пилип стоїть коло пана німий, мовчазний.

— Де був? — крикнув на увесь двір пан.

— Нігде.

— Як нігде? — ще дужче гуконув пан.— Юхимко! Ану його на конюшню, подлеца, та дай гарячих,— хай він скаже, де був.

Бліdий, тремтячи увесь, залився слізьми Пилип.

— Я... я...— схлипуючи, почав Пилип,— я ходив купатись.

— Купатись? І голова суха? Брехати?! На конюшню його! На конюшню! — гукнув Юхимкові пан і повернувся у хату.

— Іди! — сказав Юхимко. Як стовб, стояв Пилип — ні з місця. Юхимко узяв його за руку, сіпнув.

— Перед паном брехати! Га?— кричав Юхимко так, щоб голос його доходив аж до пана.— Ось ходім лиш, я тобі покажу, як брехати. Ти в мене знатимеш, як брехати!

Онисько, наскочивши на ту баталію, заховався за тов-

сту липу і дивився, що ж воно далі буде. Серце його почало так швидко битись, що аж дух захоплювало у грудях. Він не міг дивитись, як Юхимко волік за руку хлопця.

— Та йди, дурний! — геть відійшовши насеред двору, почав тихо Юхимко.— Не пручайся, а то гірше буде. Кричатимеш там уже, скільки схочеш.

Пан знову показався на крильці.

— Двадцять п'ять йому гарячих! — крикнув він і сів на стульці.

— Слушаю! — обернувшись, одказав Юхимко і знову закричав: — Брехати перед паном?! Ось я тебе навчу, як брехати!

Липа стояла саме проти конюшні. З-за липи Онисько дивився то на пана, то на конюшню. Якась трясця трусила його, він зціплював зуби, щоб не цокали.

— Дядечку-лебедечку! Не бийте дуже! — крізь сльози пищав Пилип.

— Кричи! — тихо сказав Юхимко і, кинувши додолу попону, зняв нагайку.

— Кричи! — знову каже Пилипові і розмахнув батогом.— Раз!..— мов по подушці гепнув батіг по попоні... Пилип не своїм голосом закричав.

— Перед паном брехати, га? Два! — і знову ляск, і знову нестямний крик.

— Оце правду кажи! Тр-ри! — і пішло, пішло.

Нестямний крик і ляск батога вирівалися з конюшні, носилися по двору. З кухні, з сараїв повискакували люди, дознатися, кого то періщуть, та, побачивши пана на рундуку, знову поховалися,— тільки з щілок та з вікон видно було їх голови та прикрий погляд очей.

Відлічивши двадцять п'ять, Юхимко сказав:

— Буде! Тепер будеш панові правду казати?

— Буду-буду... до віку, до суду не буду брехати...— рвучи слова, відказує Пилип.

— Піди ж тепер та подякуй пана за те, що повчив. Та натри дужче очі! — тихо додав.

Пилип, постоявши і натерши очі кулаком, вийшов з конюшні, улягаючи на ноги. Підійшовши до рундука, він упав навколюшки.

— Спаси-бі, ба-а-рин... Ніколи не буду тепер брехати...— дякував Пилип.

— Умиватись! — приказав пан і, встаючи, пішов у горниці. За ним, як вірне щеня, Пилип.

Тоді тільки вільно перевів духа Онисько. Він мерщій вискочив з-за липи і направивсь у конюшню.

— Здоров, Юхиме!

— Здоров.

— Що це у вас було?

— Учили правду казати панського мазуна.

— Ага... І добре ж таки навчив його? — сміючись, пита Онисько.

— Та знатиме, коли був у руках Юхимових,— суворо відказав Юхим.

— Спасибі ж тобі...— почав дякувати Онисько.

Юхимко зирнув на Ониська, той стояв і очі його грали.

— Чого ж ти смієшся?

— Я все бачив.

— Що ж ти бачив?

— Мовчи, глуха, менше гріха! — сказав Онисько. Обидва замовкли на який час.

— Чого се ти? — спитав Юхим.

— Я був до пана... та хай йому!..— нюхаючи табак, сказав Онисько.

— Злякавсь? — сміючись, пита Юхим.

— Злякавсь,— одказує Онисько і повернувся виходити.

— Так чого, справді, до пана? — допитується Юхим.

— Так, про здоров'я його провідати,— сміючись, каже Онисько.

— Догадавсь, коли питати!

— Догадавсь!

Знову мовчання.

— Юхиме!

— А що?

— Чому ти до мене у хату ніколи не наплюєш?

— А що там у тебе?

— Та так... Може б, коли і чарка горілки знайшлася.

— Добре, зайду.

— Прощай же!

— Прощай.

І Онисько пішов прямо додому. Він розказав жінці приповістку з Пилипом, розказав, як він піймався, як його били. Обоє порішили, що Пилип путній хлопець, що вони обманювалися, думаючи про його як про панського навушника, і що Юхим зробив, як і слід доброму чоловікові зробити.

— Так то Пилипка били? — спитала Горпина, слухаючи їх розмову.

Параска і Онисько мовчали. Вони думали, що боляща така трудна, що нічого не чула, а коли і чула, то не розібрала.

— За що ж його били? — знову пита вона.

— Та ні! Його тільки постращали! — одказав глухо Онисько і пішов з хати.

Параска стала коло печі поратись. Не вспіла вона огонь розвести, як у хату нечутно убіг Пилипко, несучи у руках щось за в'язанку.

— Здорові!

— Здоров, Пилипку!

— Горпина жива?

— Он.

Пилипко побіг до Горпини.

— Черешень приніс,— каже він, кладучи коло неї в'язку.

Горпина дивиться не на гостинець, дивиться, очей не зводе з Пилипка.

— Тебе били, Пилипе? — ледве чутно пита його.

— Чорт його бери! Я ще не так тепер йому буду робити! — якось гірко каже Пилип.

Очі у Горпини налилися слізьми.

— І дуже били?

— Та досталося б, якби не дядько Юхим. Прощайте! Я увечері забіжу.

— Пилипку! Не бігай ти часто до мене,— просе його Горпина,— а то тебе будуть бити.

— Хай хоч і вб'є! — одказав Пилип і шморгнув з хати.

Увечері не було Пилипа. Боляща, як тільки сонце сіло, все, знай, кликала Пилипа... «Пилипе! Пилипе!» Їй трудно було, так трудно, як ще і не було так. Параска засвітила каганець, постановила його на печі, а сама сіла на лаві, доглядала Горпини. Сумно. Каганець нагорів і розливав нерівний світ по хаті, то підніметься огонь і осяє усі кутки, усі темні місця, то знову осяде, і темнота виступить з кутків, мов вітер ходе по хаті і колише світло. Боляща все ворушиться, стогне, щось шепче, притуля руки до рота і почне тягти їх геть.

— Що ти робиш, Горпино?

Горпина одно щось тягне руками. Далі спльовує.

— Щось волосяне, повен рот набило! Тьфу! Тьфу! — спльовує Горпина і знову починає тягти руками. Параска жахається — страшно їй. Піде до Ониська, спить Онисько,

аж хропе. Сон і їй очі стуляє, руки-ноги терпнуть, у голові шумить, у вухах дзвонить. «Господи! Хоч би ж таки хоч на часину затихла, заснула. І сам занедужаєш, отак ходячи коло неї!» Знову вертає Параска у хату, боляща, їй здалося, кличе. Сіла вона знову — боляща стогне, мов з-під землі, вирива́ється її важке зітхання... Ось щось залопотіло. Параска кинулась... «Кукуріку!» — гукнув десь півень.

— Тьфу! Уже півні північ співають! Дивись, злякали як! Ляжу! — і Параска взяла подушку, кинула її на лаву і схилила голову. Крізь просоння чує вона, щось лізе з сіней у хату, щось тихо крадеться.

— Прутцс! — гукає Параска, підводячись, і затремтіла. На сінешніх дверях замаячила тінь людська.

— Хто там?

— Се я, тіточко, се я, Пилип! — і увійшов у хату.

— Чого ж ти так пізно?

— Гості у пана були. Недавно поїхали. Що недужа?

— Он подивись,— кивнула Параска на болящу, що червона, як огонь, лежала і металася на полу.

Пилип упився очима в болящу.

— Трудна, така трудна, що господи! Коли б і переносла ще. Цілу тобі ніч і на волосок не засне. Отак цілу ніч перекачається. Та з сьогоднішнього вечора ще гірше стало. І що з нею таке? Сама не знаю.

Боляща підвелася і почала плескати у долоні. Виразно дуже роздавався ляск її рук... Сама вона червона, рот розкритий, очі, як вугілля, горять. Се зразу упала на подушку і почала плакати. Пилип дивиться, і сльози ворушаться у його очах. Параска хреститься.

— Тіточко! Тіточко! — шепче, припадаючи до неї, Пилип.— Я прийшов, тіточко!

— Геть... Не лізь до мене! Не лізь! — кричить уже виразно Горпина і ховає голову у подушку.

— Отак цілу ніч тобі. І сама не знаю, що робити... Ще сама занедужаю. Хоч би хто був на перемінку. А то, як бач, і досі на волосок не заснула.

— Лягайте, тіточко, я посиджу.

— Куди тобі, хлопче! Я бадьорніша, та мене так і хилить.

— Їй-богу, я посиджу. Ляжте, тіточко, ляжте, голубочко.

Параска лягла і скоро заснула. Пилип все стоїть ко-

ло полу і дивиться на Горпину, як вона метається, що вона виробляє. Ось мов вона трохи і затихла. Закриваються чорними віями великі блискучі очі, на лиці виступає ще більша краска, на лобі набіга горошинами піт. Пилип припав до самого лиця болящої, дивиться... Ось тихо притулився до щоки... «Тіточко! Тіточко! Спіть!» — і тихий поцілунок роздався по хаті. Щось по лиці її пробігло, щока затремтіла. Горпина, не розкриваючи очей, підніма руки і обвиває шию Пилипову. Пилип тихо лягає і все не спускає очей з неї. Тихо, каганець зовсім потухає, тріщить... Мов паром обдає Горпина Пилипа своїм гарячим духом, уже у його аж піт виступив. Він тихо лежить, жде, поки засне боляща. Ось вона справді затихла. Руки, міцно так давлячи його за шию, все слабіли-слабіли, попускали. Пилип підводить голову — тихо спить Горпина, закривши очі. Він бережно бере її гарячу руку і одводе од своєї шиї. Ось він і висвободився. Устав, дивиться. Знову приник до її червоної щоки, знову поцілунок роздався по хаті... і тихо, як кіт, переступаючи через поріг, покрався Пилип з хати.

Другого вечора Пилип, ще крадучись з садка, побачив ясний світ у вікнах Ониськової хати. Серце його мов хто у жмені здавив. Чого це так засвітилося? Він цілий день не знаходив зайвої хвилини, щоб вирватися провідати недужу... «Не дай, боже...» — дума він і швидко поспішає. З хати доноситься гомін, та Пилип не дослухається до його і, як вітер, убігає у хату. Скочив на поріг і затнувся. У кутку коло столу сидить Онисько, проти його Юхимко. На столі горить свічка і понаставлювано наїдків. На лаві, сидячи, схилилася Параска і дивиться на піл.

— А ось і Пилипко! — сказав Онисько.

— Чого се ти, бродяго? — непривітно привітав його Юхимко.

Пилип мав був чимдуж повернути назад, та Онисько здержав.

— Іди сюди, Пилипе! Не бійся. Он Горпина лежить. Іди.

Пилип боязко прокрався до полу.

— Так бач, куди він біга! Кров, значить, не вода — заговорила.

— І ще б! — підказав Онисько.

— Спасибі йому,— обізвалася Параска,— хоч він мене

переміняє. Сю ніч уже зовсім вибилася із сили, коли б не він, так би, мабуть, і заснула сидячи.

— А я вам кажу, що зробити: візьміть гірчиці та розведіть гаразденько ув уксусі та горілці та й витріть усю добре — як рукою зніме. Отаке мені позаторік було.

Він устав, підійшов до недужої і почав гладити лоб, руки, ноги.

— Іч, яка гаряча, як огонь! Так отак зробіть — зразу пройде.

— Та добре, добре. Тільки де ж того вуксусу узяти?

— Де? Звісно, у дворі! Хай уже Пилип спроворе.

— Я, тітко, знаю, де уксус стоїть. Я принесу, і горілки принесу. І гірчиці у Явдохи попитаю.

Юхим грізно глянув на хлопця.

— Та ти, шельмо, і з-під землі видереш! Я тебе знаю. Ти сам усі виходеньки знаєш,— і він злегка узяв його за чуба і підняв голову.

— Горпини жалко?

Пилип мовчав.

— Кажи, жалко? Га?

— Жалко.

— Рідна кров заговорила! Га? Ух, шельмо! — сказав він, скубнувши за чуба.— А кричав як він, як його бив,— думав, і оглохну! — сміючись, каже Юхим Ониськові.— І добре робив. Не кажи панові ніколи правди! А будеш інше робити — тоді не попадайся: всю шкуру на тобі обіб'ю!

Онисько сміється.

— А що ж, Івановичу,— по маленькій, щоб скоріше недужа видужала.

— Іде! — гукнув Юхимко. Онисько налив — випили.

— І господь його знає,— почав уже п'яненьким голосом Онисько,— чого воно так. От я її й недужу привів до себе у хату. Стара гримає, а мені якось на серці легко. Хоч недужа, та все третя душа вештається у хаті, і то полегкість. Як рідній якій, рад я.

— Що й казать! Добра молодиця! Козир молодиця! Уже як одужа, то глядіть, Параско, діда Ониська, щоб часом не теє,— переверта на сміх Юхимко.

— Бодай тобі — куди вже я кчемний! — сміючись, одказує Онисько.

— Та ну-ну. Ти не дивись на те, що бороду запустив,

то вже мов і дід. А ще б так, мабуть, полічив би болящу, що на другий день здоровенька б ходила.

— Отаке вигадай! — обізвалася Параєка.

— Е, воно так: сідина, кажуть, у бороду, а чорт у ребро! А ти чого дивишся та дослухаєшся? — гукнув він на Пилипа, що гостро дивився на його. Пилип похнюпився.

— Ти ще малий до сього дослухатися.

— Та ну, покинь, хоч при хлопцеві казна-що плести! — озвався Онисько, побачивши, що Пилип засоромився.

— Ти думаєш, він не зна нічого? Та він краще нас з тобою зна усе! Недаром ключницьку дочку годує сахаром щодня.

Пилип ще дужче нахилився. Краска сорому покрила його біле лице. Параска дивилася на хлопця, милувалася, усміхаючись, його зашарілим видом. Пилип стоїть, як на вугіллях,— жарко йому, аж млосно: мов його піймали на чому неабичому, повідали людям об тім, що він так крив про себе, нікому не показуючи.

— От дивись, як застидив хлопця,— каже Параска.— Не слухай, сину, що дядько каже. Чого він не вигада? — і вона погладила по чорнявій голові.

— Ну їх к гемону! І хлопця, і пана,— крикнув Юхимко.— Ану лиш вип'ємо!

Випили.

— Добре тобі, Ониську, отут жити,— заївши, почав Юхимко,— ти тут, як у бога за дверима. Ні пан до тебе ніколи не загляне, ні хто з панських підмаз. Як на волі!

Онисько зітхнув.

— Далеко до тії волі! — сказав він.

— Ти кажеш далеко, а я чув, що вона і не за горами.

— Ат, давно кажуть!

— Та воно таки викажуть колись. Як був я ще з паном у місті, то там чутка пройшла, буцім цар хоче нас ослобонити, так пани здержують царя.

— Ще б їм не здержувать! Скільки підданих. І продавай, і роби, що хоч!

— Собаки! Коли б їм так, як десь, кажуть, за границею.

— А там що?

— Як що? Взяли та й вирізали панів, як поросят.

— Нащо їх різати? Хай їм господь оддяче за їх добро. Якби волю дали — то й різати не треба.

— Жди ж ти її, і зубів у роті не стане, поки діждешся.

— Та звісно, нам нічого її дожидати, може, хоч наші таки онуки її діждуться, коли не ми.

Пилип сів і дивився то на дядька Ониська, то на дядька Юхимка, у котрого очі грали грізним якимсь огнем. Йому аж страшно стало. «Різати! — подумав він.— Ух!» — і поза спиною пробіг у його мороз. Дядьки теж замовкли, похнюпились. Онисько зітхнув і промовив: «Ох, воле наша, воле!» — і слова його важко пронеслися по хаті, так що аж Параска засумувала.

— Ану пісні заспіваймо, Ониську. Нашої, знаєш? — і Юхимко почав:

Ой, були колись ярії пшениці,
А тепер обологи,
Ой, були колись добрі сусідоньки,
А тепер вороги.

Сумом кріпацького горя окрила пісня усю хату. Як журба, як плач, роздалася вона. Юхимко добрий мав голос і співав добре. Тепер він ще дужче налягав на його, ще важче виводив і без того тяжкі, плакучі заводи. Сльози навіть аж покрили його блискучі очі. Онисько похилився, слухав і тільки зітхав тихо. Параска, мов підстрелена, сиділа. Пилип боявся поворухнутись, а пісня все лилася-дужчала, окривала хату, билася у вікна, вириvалася у двері і слалася геть по пустирю-дворищу.

— Не дуже виводіть, Юхимко,— сказала Параска,— бо ще почують та донесуть.

— А мені що таке? Хай слухають, коли є чим слухать. Хай доносять, коли знайдеться така добра собака! Чорт його бери! Уже гірше не буде, як є.

— Та як ти, Юхимку, скажи мені, бога ради, піймав між нас. Твій же дід, розказують люди, вільний був.

— А чорт його знає, як піймав! Батька біс окрутив подружитися з паном. До його у прикажчики пішов. Так за те, що вірний був, він його і записав у ревізію. Тоді саме ревізія писалась.

— А воно ж хіба не можна так, щоб назад? Я знаю у городі одного такого панка, що дає вольну. Кажуть, чимало він одібрав від панів нашого брата. У Запольського щось аж п'ять сімей пустив. За те ж на його усі пани — не могли — з'їли б. Ти б до його, Юхиме, попитався.

— А що мені до його питатись? Нащо? Я й сам собі дам вольну.

— Як же ти сам собі даси?

— Як? Надолуже, ноги на плечі — та й шукай вітра в полі.

Онисько зітхнув.

— А жінка як?

— Що мені жінка? Хіба вона так, як другі жінки? Панові зостанеться на розплід.

Юхимко замовк. Зітхнув важко і знову почав.

— Хіба ти не знаєш, Ониську, мого життя? Собаці такого життя не бажаю! Усе мені остогидло, опротивіло. Ти думаєш, легко мені, коли кличуть людей на конюшню. «Юхимко, ану всип йому двадцять п'ять гарячих!» Хіба я пан, прости, господи, мою душу? Сам би узяв та й давав, кому хотів. А то своєму свого велить бити, кров би його гаряча збила! Так і вилаєш, щоб ніхто не бачив. Бо побаче — скаже: «Сам лягай». Уже одно це гірше гірчаку хвата за серце! А дома мені яка утіха? Удень — з жінкою лайся. На ніч жінка іде у горниці на пуховики спати, а ти валяйся на голому полу. Піде та й набреше. Жінка тобі ворогом стає! Га? Де се воно видано, Ониську? У якій землі, між якими людьми се водиться? Ні, постой. Уже один чоловічок подався туди... Підожди, тільки вістку подасть, як і що,— прощайте тоді всі — і добрі, і лихі! Я йому хоч наостанці одплачу. Уже він на мені їздить — та вже ж і я його доїду!

— Чуєш? Не раю я тобі йому нічого робити,— каже Онисько,— хай йому господь оддяче.

— То дурниці! І господь його не скарає, як чоловік не покара. Я йому покажу, як прилюдно до морди з кулаками лізти. Я покажу, як і на конюшню водити. Все покажу. Все у його — і конюшня його, і опочивальня піде за димом!

— Та охань ся, Юхиме, що це ти кажеш?

— Сказав — і зроблю! — люто відмовив Юхим.

Параска чогось кинулась. Їй здалося, мов щось у сінях зашамотіло.

— Цитьте лиш! — сказала вона і пішла до дверей.

Не доходячи, на порозі її стріла висока огрядна молодиця, то була Юхимова жінка Уляна.

— Бач, де він? — крикнула вона, переступивши поріг.— Бач, де у їх збор. А пан кличе, а пан гука: «Юхимко! Юхимко!», а Юхимко забрався, горілочку попива та з панськими ворогами замишляє!

— Тю-тю на тебе, роззяво! — крикнув Юхимко.— З

якими ворогами? Он попрохав Онисько жінку болящу провідати. Я й прийшов.

— Жінку. Знаю я, яку жінку ти прийшов провідувати. Чула я усе, що ти тут желіпав на увесь рот. Он пан кличе. Іди скоріше. Послав по всьому селу розшукувати тебе.

— Ну, кличе, то ти б так і сказала. Я б і пішов. А то людей добрих оговорювати. Вороги? Які вони вороги? Де моя шапка? — устаючи і дивлячись, каже Юхимко. Потім узяв шапку і, похнюпившись, пішов з хати, махнувши назад рукою.

— Так і ти тут? — скрикнула Уляна, побачивши Пилипа.— Добре, добре! Так, бач, куди він унадився. Гаразд же!

І на сім слові, повернувшись, пішла.

Якби земля, здається, затрепетала або грім серед хати ударив, то і то б не так полякав він усіх, як прихід Уляни. Параска, стоячи, обомліла. Здавна йде слава, що Уляна дуже близька до пана, передає йому усе, що де тільки робиться, про що тільки довідається. Мов прибиті до місць, сиділи Пилип і Онисько, схиливши голови. Світло навіть, і те, нагоряючи, почало меркнути. Страх пробіг по хаті і закостенів.

— Оце, моя матінко, шура-бура набігла! — перша сказала Параска.— Біжи, Пилипку, скоріше додому.

Пилипко знявся — побіг. Онисько тільки плямкнув, тільки що мовив: «Дивись ти! Гостра! Оце так!» — і заходив по хаті.

А у дворі йшла перепалка. Борис Петрович батькував Юхимку, що стояв перед ним, знявши шапку. Нічна темнота тремтіла від його страшного гнівливого гласу, і луна далеко розходилась навкруги.

— Дивись ти! Як вечір, то їх мов нікому не треба. Порозходяться, чорти їх батька зна, куди й що. Де хоч отой вилупок? Що це він здумав? Куди се він унадився швендяти рано й вечір? — кричить Борис Петрович.

— Не могу знать, у глаза його не видал,— одказує храбро Юхимко.

— Мовчи, чорте! Тебе не спрашують. Щоб завтра чуть світ була тройка буланих готова. Чув?

— Слушаю.

— Ступай к чорту, подлець!

Юхимко повернувся, пішов. Борис Петрович, повертаючи іти у хати, якраз на порозі стрівся з Пилипом.

— Ти де був? — грізно гукнув він.

— Спав на кухні.

— Спав? На кухні? Хіба там твоє місце? — і зразу гладка головонька Пилипова обернулася у верчик сіна — пан, ухопивши за чуба, тріпав його на всі боки. Ні писнув Пилип, ні скрикнув, тільки сльози, як град, побігли з очей. Борис Петрович, упоравшись, ліг зараз спати, клянучи проклятих хохлів, що не дали йому й повечеряти. Розгнівавшись, він тратив усякий смак до їжі і голодний завжди лягав спочивати. І тепер зробив він те ж саме. По всьому будинку, що світив щовечора сотнею своїх вікон, мов яке чудо сотнею очей, розпросторилася темнота, спокій. Чудовище, утомившись, зімкнуло всі свої вії і залягло спати. Темна ніч обгортала його своєю темнотою, своїм важким спокоєм. Крізь щілини тільки дверей конюшні пробивався довгими стягами світ і слався стрілами по чорній землі. Там з ліхтарнею порався Юхимко біля буланих. Він їх чистив, костячи по чім світ стоїть чортову худобу, що через неї нема йому спокою, немає вільної хвилини посидіти з добрим чоловіком.

— Повертайся, чорте! — гукав він на баского буланого огиря, ситого, як кабан, і немилосердно налягав на гребло. Курява і шерсть летіли на всі боки з круглих боків буланого. Він не стояв і все, знай, ворочався до своїх товаришів, що мовчки озиралися назад і, певне, думали: «Що це їх Юхимко, здурів, що так мордує їх товариша?»

— Стій, шельмо! Боки обдеру! — кричить Юхимко і одно, знай, гребе греблом.

Кінь не стояв.

— Стій! — желіпнув Юхимко.— Що це ти здумав вертіться? Іч, ніжний який! Пан, біси його батькові, і він!

Кінь піднімав високо голову, щоб часом не поздоровкався Юхимко з його мордою і тільки пряв гострими ухами.

— Ну, то-то ж! — казав Юхимко, не спиняючи коня, і легше почав гребти.— Ось ще тільки почухаю під черевом трохи — та й буде! — сказав він і поліз рукою під черево. Кінь тільки тремтів.

— Боїшся? Трусишся, собако? — сказав Юхимко і кинув гребло.— Буде! Хай тобі біс! — повів у станок і прийнявся за другого.

Рано-рано, ще до схід сонця схопився пан і костив усіх, що ще й досі не рушили, що йому ні умиться не давано,

ні у дорогу як слід не наряджено. Всі перед гнівним паном на пальчиках і по струні ходили. Один Юхимко уже давно сидів коло конюшні і дожидав, коли прикажуть закладати. Прийшов приказ, а Юхимко вже й коло крильця стоїть. Тройка буланих у легенькій прольоточці тільки грають коло панського рундука. Ось і пан вийшов.

— Миттю у город! — сказав він і грузько сів у прольотку, аж ресори на всі боки захиталися і наниз осіли.

Юхимко підібрав вожжі і тихо виїхав з двору. Тільки ж то з двору, а там не знать, де й дівся,— видно було тільки невеличку темну горошину, що качалася мов серед цілого вороху пилу та кури. То так Юхимко попер пана у город.

І дивно ж таки усім, що пан так рано устав і поїхав. Та так же тобі швидко, так на хапу, що ні Пилипа, без котрого нікуди ні ступня спершу не ступав, не брав з собою. І попер — мов його вітром понесло.

— Що б воно за знак? — допитувалися між собою дворові.

— Видно, якесь діло приспічило.

Все ходило, як у тумані. Знають, що звечора щось за чоловік приїздив з города верхи, тикнув панові якийсь папір і подрав назад. Знають, що, одібравши той папір, пан аж на виду зблід, а що то за папір і чого пан так перелякався його — ніхто не знав.

— Може, то воля! — казали одні.

— Угадав!

— Чого угадав?

— Того, що воля так, брат, тихо не в'їде. Їй он як, до самої п'ятки одчиняй ворота.

— Та ну. Адже розказують, що померший цар хотів дати волю, так пани випросили ще на двадцять п'ять літ. Оце ж воно скоро тому й строк.

— А що? А може й вона, голубка? — сказав старий згорблений сторож-дід.

— Бо недаром він так стривожився. Поблід, кажеш?

— Як крейда, став.

— Чого доброго.

— Ат, розмовляйте,— утішався старий лисий коваль,— поки почують, то виманіжуть вас. Де та в ката воля візьметься? То, мабуть, оте діло, що пана убито, заставило його так полетіти.

Слова лисого коваля угамували молодих.

— А що? Може, й правда воно. Він, як там не винуватий, а все ж на його землі, у його господі скоїлося,— а коли так, то й отвічай.

— Чого доброго так. От коли б у тюрягу засадили — свічку б у коліно поставив.

— Тю-тю! Де б же ти і грошей набрав?

— Та на той час і вкрав би, то бог простив.

— Не посадять, брат, такого. Відкупиться. Хіба у його мало нашого брата є. Нами і відкупиться.

Послідня річ і геть-то охолола гарячі голови; навіть, на деяких вона війнула смутком-тугою. «Так, так. Що ж ми? Собаки! Гірше собаки! І підемо на откуп».

Цілий день невгавали люди про таку незвичайну поїздку панову. Деякі поміж безділлям збігали, куди знали, і пропустили ради празника такого, деякі з двору пішли аж на село і там колотнечу збили. Гвалтує уся округа, що це воно щось непевне, юртується уся околиця і ждедожидає... Нема пана день, другий. На третій зійшло сонце в тумані та хмарі. В обідню пору почався дощ, дрібний, сівкий, холодний. Все небо покрилося хмарами, а земля калюкою. Сказав би, осінь верталася, якби не зеленіла так пишно рослина, змочена дощем.

Пилип за ці три дні тільки навідувався до двору, а то все і жив у мірошника. Того дня, коли пан виїхав, він поназносив гірчиці, уксусу, горілки. Увечері стерли Горпину, і їй зразу полегшало: цілу ніч спала вона покійно, а к світу уже й підводилася і говорила не глухим могильним голосом, як спершу, а таки так, як і треба, тільки слабо-болізно. На другу ніч її знову стерли, і їй ще краще стало. Раділи усі: і Онисько, і Параска, і Пилип. Підсідали до неї, забавляли, заговорювали. Як дощ пішов і настав вечір, їй сталося трохи гірше, і втретє стерли її. Вона скоро заснула важким, глибоким сном. Горпина спить, на комині каганець світе неясним нагорілим світом, а знадвору у вікно барабанить дощ. Сумно. Онисько і Параска мовчки сидять собі, похнюпилися. Коли-не-коли пронесеться їх важке зітхання по хаті, то Горпина кинеться-ворухнеться. Пилип сидить коло Горпини, похилив голову, спустив у землю очі, задумався... Чи сон, чи утома колише його постать потиху? Те видно по легкій тіні, що упала на стіну і ворушиться з боку на бік.

Онисько позіхнув.

— Пора спати,— сказав він.

— Де ж ти ляжеш? У сінях тепер мокро,— каже Параска.

— А на лаві! — відказав Онисько.

— Хіба на лаві. Я поберуся аж на піч. А ти, Пилипе, підеш до двору?

— Ні, я тут ляжу.

— А як пан приїде?

При слові пан усі якось здригнули, мов це було якесь нове, нечутне, страшне слово.

— Хай собі! — сказав Пилип. І почали слатися.

Онисько став коло образів і глухо бубонів молитву. Пилип уже ліг у ногах Горпини і крізь сон слухав ту буботняву. Ось Онисько і скінчив, ліг, потягнувши рядно на себе. Параска полізла на піч і звідти дмухнула на світло. Каганець потух, зашкварчавши і зачадівши. По хаті зразу розпросторилася темна, як сажа, темнота. Аж страшно стало Пилипові зразу. Не швидко почали з темноти випливати якісь сірі плями — то у вікно проникали густі померки ночі. Вони здавалися спершу йому якимись страшними причудами, котрі то наближаються, то відбігають, мов намірилися його зловити. Страх пройняв Пилипа, він хотів прикритися рядном і потяг був його на себе; рядно зачепилося за ріжок і не подавалося. Пилипові подумалося, що його щось придержує, і він трохи не скрикнув. Не швидко він потяг його на себе і повернувся набік, закутуючи голову. Тихо-мертво, тільки дощ барабане у вікно. Уже Пилипа почав сон доймати, очі стулятися. Крізь сонну думку чутно, що мов щось шльопа надворі, барахтається. Ось почулося і тарабаріння у вікно. Спершу тихо, далі дужче, дужче. Пилип кинувся. Чутно Ониська голос.

— Хто там?

— Свої,— доноситься знадвору.— Уже спати полягали. Відчиніть.

— Та хто там? — допитується Онисько.

— Свої,— відказує удруге.

— Параско! — гукнув Онисько.— А засвіти світло, що воно?

Не швидко Параска устала, помацки добралася до печі, витягла жару і засвітила сірник. Зеленою горошиною зайнялась-зашкварчала сірка і нескоро дала ясний огонь. Поки Параска засвітила, Онисько уже відсував двері. Параска присвічувала у сіни, піднімаючи вище голови каганець і додивляючись, хто там. Пилип підвівся і собі.

Йому побачилось: чиясь незнайома постать заколихалася у сінях. Далі зразу обхопили все те померки... Почувся крик Парасчин та гуп об долівку каганця. Параска злякалася і випустила з рук світло.

— Отуди! — скрикнув невідомий голос.— Отак злякаться! Та се я, Юхим!

— Господи! — сказала Параска, і знову зашарили сірники. Коли засвітили, Юхим уже стояв серед хати, з його чумарки, шапки річкою бігла вода, по чорнім виду поміж грязюкою червоніла кров.

— Як се ти, Юхиме? Сам, чи що? А пан де? — спитав його Онисько.

— У рові чорт лежить, на перелозі.

— Як у рові? Перекинулись, чи що?

— Перекинулися. Слава богу, що цілим хоч я зостався.

— Так що ж це? За поміччю у двір бігти?

— На чорта? Хай сам, чорт, пішки іде. Адже я дойшов.

Онисько слухав Юхима і дивувався. «Що це Юхимко? Здурів, чи що?»

— А то кров чого в тебе?

— Кров? — спитав Юхимко і обтер мокрою полою лице.— Ну, в мене мизка йде, то й він хай здоров зносе цього канчука,— і показав шматок недобитого батога.

У Ониська аж чуб угору поліз.

— Що це ти, Юхимко, кажеш?

— Що? Серед ночі їдь. Кажу, поночі десь перекинемся. Так залив горлянку, кричить: «Їдь!». Чорт бери твого батька, буду їхати. Поїхали. Темно ж — хоч око виколи. На перелозі і заїхали у рів...

— Ну?

— Ну й перекинулись. Так ще схопився і бити. «Е,— кажу,— хіба ж так б'ють? Ось як»,— кажу, та, бач, тільки шматок батога зостався.

— Бив пана? — скрикнув не своїм голосом Онисько.

— Атож. Дивитися на його? Я й так чимало терпів.

— А тепер же як, Юхиме?

— Як? Покинув. Хай валяється у рові, стерво.

— А ти?

— Мене тільки й бачив. Оце зайшов до вас попрощатись.

— Як попрощатись? Куди?

— Туди...— махнув рукою на південь Юхим.— На вольні степи.

«Юхим бив пана! Юхим-кріпак бив пана? Що се?» Страх і холод проймав кожного: і Ониська, і Параску, і Пилипа. Дивно якось чується се для кріпацького вуха, чудно, мов серед ночі дзвін ударив і полякав усіх. «Що ж буде тепер?» — думали Онисько і Параска. І Пилипові страх забажалося, щоб він був при тому, хоч одним оком виглядав з-за тину або з-за деревини, як Юхимко тіпарив пана. От би він зрадів тоді! Пан гнеться, а той тіпарить! Ага, се тобі не на конюшні людей бити, се тобі — твоя конюшня... Перед очима молодого хлопця проносилися всі ті картини, а серце шпарко тріпалося.

Перший опам'ятався Онисько.

— Куди ж ти в таку ніч підеш? Підожди ж хоч до ранку,— сказав він.— Бач, обмок. Обігрійся, обсушися хоч.

Юхим постояв, постояв і мовчки почав скидати з себе одежу. Вода бігла річками з каптану, сорочка аж у тіло влипла, штани хоч викрути, а з чобіт прийшлося виливати воду.

— Ти найди мою хоч стару одежу,— сказав Онисько жінці,— бач, як обмочився.

Параска поприносила, і Юхимко, зайшовши за піч у темну тінь, передівався.

— Оце дива наробив ти, Юхиме! — сказав, задумуючись, Онисько.

— То треба хоч раз було скурвого сина провчити! — відказав той.

— Чого ж ви, пак, у город їздили?

— По ділу ж отому,— і він кивнув головою на сонну Горпину.

— Що ж там?

— Та з губернії, бач, слідователя прислано. Пана ж того, що чоловіка її убив, у тюрму посаджено.

— У тюрму?! — аж скрикнув Онисько. Се для його новина була, щоб пана у тюрму садовили.

— В тюрму ж. І, либонь, йому погано щось виходило. Так наш заступився, підкупив губернського слідователя — ну, тепер уже й випущено його. Так ото вони на радощах і напилися. Щось цілий день пили. А вночі забажалося, бач, чортові їхать.

— Дивнеє ти розказуєш. Чудне. Не кажи ти — і не повірив би,— сказав Онисько.— Уже передівся? От і гаразд. Тепер, може, і заснеш. А ти, Параско, порозвішуй одежу — на піч там візьми собі трохи, а то по комину розвісь.

— Та я й сам розвішу,— сказав Юхим,— а от, може, у вас є чарка горілки?

— Здається, брат, нема. Чи нема у нас, Параско?

— Є там трохи тієї, що Пилип приніс для Горпини, як стирали.

— Давайте! Давайте! — аж зрадів Юхим.

Параска знайшла пляшечку, узяла хліба — постановила все те на столі. Юхим підійшов, узяв пляшку у руки, подивився на горілку.

— Будеш і ти, Ониську, пити?

— Ні, не хочу.

— Ну, бувайте ж здорові! — і перекинув пляшку горлом у рот, тільки забулькотало у горлі. Потім узяв шматок хліба і почав гризти.

— Не повірите, оце сьогодні тільки й їм, і ріски у роті не було. Самі цілий день пили, а ти пропадай, як собака.

— Ох! Постойте!— скрикнула Параска, позирнувши на вікно, поблідла і руки опустила.

— Що там, пожежа? — скрикнув Онисько і зразу кинувсь.

— Ні... ні... ох! — ледве переводила дух Параска.

— А що ж там?

— Мені здалося... Тьфу! Аж ноги тремтять... здалося, пан у вікно загляда...— сказала, важко переводячи дух, Параска.

— Пан? Де він у ката візьметься? Певне, ще й досі у рові вижидається. Не швидко він після мене підведеться! — сказав Юхимко.

— А що? Може, й він? — тихо з ляком спитав Онисько.— То се так!

— Чого ви полякались? Кажу вам, що він не швидко прийде. Хочете, піду, обійду кругом хати?

І він, скочивши з лави, побіг прямо надвір. У хаті настала мертва тиша. У вікна барабанив дощ, у розчинені двері чутно було, як лився він річками, доносилося шльопання Юхимових ніг по грязі.

— Що, може, він убив пана? — спитав тихо Онисько.

— А може. Господь його знає! Уже каже щось, що не швидко пан вернеться.

— Чортма нікого! — сказав, уступаючи в сіни і засуваючи їх, Юхим.

— Та то тобі так здалося! — відказав жінці Онисько.

— Може, й здалося, не знаю, та якось боязко. Тільки чого ж воно ніколи сього не здавалося? Дивлюся я на вікно, щось мов зачервоніло у йому. Я прикріше — і так отак перед очима панове лице так і виступило, та зразу і одскочило.

— Не бійтесь, тьотушко,— то вам здалося так! — уговарював весело Юхимко, доїдаючи шматок хліба.— А тепер, спасибі ж вам, хоч і спать то час. Бо мені до світу треба убратися.

Полягали, потушили світло. Тільки ніхто не спав. Усяк дослухався до кожного гуку, до легкого шелесту. Не чуть нічого, одно дощ ллє, одно плеще у стіни, барабанить у вікна. У хаті роздається соп сонної Горпини та зітхання то Ониська, то Юхима, то Параски. Пилип, зарившись під рядно, неначе умер, закрав навіть дух у собі, щоб не так часто і дихати. «Що, як пан справді вернувся? — думалося йому,— а його немає у горницях? Знову поведе на конюшню. Тепер не буде Юхима. Страшно!»

У Параски і Ониська пан не сходив з думки. Не сходив він і з думки у Юхима. Він тільки заспокоїв, що нікого не бачив, обходячи кругом хати. А справді він добре розглядів, що чиясь чорна тінь кралася від хати геть до млина. Параска каже, що у вікно бачила... Кому ж другому бути? Що, як зловлять? Пропав тоді!

Півень крикнув кукуріку і полякав усіх. Юхиму не спиться, не лежиться. Він устав, наложив люльку і пішов у сіни курити. Проходячи, він поглядів одежу — мокрісінька, як хлюща. «Та вже ж, що буде, підожду хоч, поки висохне»,— і знову ліг на лаву.

Прокричали і другі півні, і треті... Дощ утихав потроху, у вікнах почало сіріти.

— Пора! — сказав Юхимко, підводячись.— Досі одежа просохла.

Устав, полапав каптан — трохи вогкий.

— На собі досушу; а ке ти, тітко, мою одежу, що на печі,— та, певне, висохла.

— Час убиратися?

— Час.

Параска устала, засвітила, подала одежу Юхимові.

— Суха! — сказав радо той і знову зайшов за піч, щоб передітись.

— Ось знаєш що, Юхиме,— підводячись, каже Онисько.— Не скидай сього, іди в сьому, а свою візьми на дорогу.

— І справді! — додала і Параска.

— Ну, спасибі вам,— подякував Юхим і забгав свою у купку.

— То ти, Параско, і хліба дай на дорогу. Хліб або й двоє дай.

Параска пішла у хижку і винесла два хліби, положивши на столі.

— Нащо двоє? Буде й одного! — сказав Юхим, розломивши хліб надвоє і запихаючи половинки у кишені.— Оце саме добре! Де ж моя шапка?

Параска подала шапку. Онисько стояв, як стовп, коло столу.

— Прощайте ж, мої добрі! Мої рідні! Спасибі вам за все, за все. Не споминайте лихом! — сказав тремтячим голосом Юхим.

— Прощай, Юхиме! Щасти тобі, боже, і в дорозі, і в твоїх надіях. Як буде через кого — передай вістку об собі. Благослови тебе, боже! — Онисько білий, як крейда, трусячись увесь, перехрестив Юхима, обнявся, поцілувався і заплакав.

— Прощайте і ви, тітко! — обернувся Юхимко до Параски.

— Щасливо, Юхиме! Не забувай нас!

— Хай мене бог забуде!

Обнялися і поцілувалися. Юхим повернув до дверей.

— Ба! А жінці скажіть, що переказував через людей, хай не жде мене, ніколи не сподівається, а нагляджу де — не здобрувати їй. А з тобою я, пак, і забув попрощатися,— обернувся він до Пилипа, що стояв тута ж, коло Параски, і з жалем дивився на Юхима.— Прощай, Пилипе! Мій зарок тобі — не зв'язуйся з панами. От ти близько тепер біля його стоїш — ніколи не кажи йому правди! Прощай!

Обнялися, поцілувалися. Юхим перехрестився, уклонився усім у ноги і прямо пішов у двері.

— Дядьку! Дядьку! — закричав услід йому Пилип, женучись за ним.

— А що там?

— Нате ось! — і він сунув йому карбованця у руку.

— Де се ти взяв?

— На різдво пан дав.

— Спасибі, Пилипе. Спасибі. Оставайтесь здорові!

І скоріше шморгнув з сіней. Параска і Онисько приник-

ли до вікна і дивилися. Крізь сірий туман ще раннього ранку видно їм було, як поколихалася тінь Юхимова дорогою. Скоро вона і зникла у важкій дощовій парі, що зняла намочена земля високо угору. Онисько не одступив, а впав на лаву, ухопившись обома руками за голову. Вона в нього тіпалася, а по бороді стікали додолу великі краплі сліз.

— Щасти тобі, господи! — промовила, перехрестившись, Параска і одійшла від вікна, важко зітхнувши.

— Час і мені додому,— сказав, увіходячи у хату, Пилип, узяв картуз і, попрощавшись, пішов.

Онисько, схилившись на стіл, плакав. Параска ходила, як смерть, по хаті і не знала, що робити. Вговарювати чоловіка у неї язик не повертався у роті, собі плакати — сльози не йшли з очей, коло серця тільки як гадина обвилася — пекло, боліло. Мов смерть, човгала вона по хаті, не знаючи, чого, не знаючи, за чим. Прокинулася і Горпина.

— Ох, як же я спала добре! — сказала вона.— А ви вже й повставали?

— Уже! — одказала Параска і, радіючи, що хоч Горпина прокинулася, сіла коло неї.

— Що у вас таке? Вийшло що? — спитала, розкриваючи широко свої чорні очі, Горпина. Вона зирнула на Ониська і побачила, що той плакав, зирнула на Параску — і мертвий смуток на сухому виду тітки кинувся у вічі їй.

— Нічого, дочко, нічого! — обізвалася Параска.

— Як нічого, кажіть-бо!

— Ти трудна була,— звернула Параска,— як смерть, лежала.

— Так то дядько і плачуть! Боже мій! А я зовсім здорова! Зовсім. Так би, здається, знялася та й побігла.

— І гараз, дочко. Дай, господи, щоб ти одужала.

Нестямний галас, крик і топіт роздалися коло хати. Онисько, як опечений, скочив.

— Що то? — спитала Горпина.

— А де він? Де розбишака? — кричав прикажчик, уступаючи у хату, а за ним аж десяток дворових.

— Де він? — крикнув прикажчик удруге.

— Хто де?

— Як хто, стара шельмо? Не знаєш, хто? Юхима де дів?

Онисько глянув на жінку, моргнув і здвигнув плечима.

— Якого Юхима, господь з вами? Що це ви? Та я його тижнів два як у вічі бачив. Він же з паном поїхав у місто, чи що, казали.

— Так ти й не знаєш? Шукай, хлопці! Всюди шукай! По горищах, під подом, під полом, на печі — усюди шар. З-під землі видеру! — крикнув прикажчик, тупнувши сердито ногою.

Двоє кинулися під під. Шурхали ломакою, світили каганцем — немає. Потім гляділи під піл, на печі, по всій хаті обдивлялися.

— Та що це ви, господь з вами! — зойднившись, каже Онисько.— Хто мені ваш Юхим, родич, чи що, щоб я мав його переховувати.

— Мовчи, стара шельмо! — крикнув прикажчик.— Ти панові одвіт даси, а ви шукайте на горищі.

Кинулися і на горище, шукали-рилися — нема. У димарі, може? Шурхали і в димар — нема. Заглядали і в піч — нема.

— Де ти дів його, собако? — кричить прикажчик.

— От бог свідітель... Заприсягтися? І коли і в вічі бачив? Нащо мені його скривати?

— Ходім у двір! Усі ідіть у двір, марш!

— А я як же піду? — обізвалася Параска.— Недужа сама у хаті буде.

— Чорт її бери — не околіє, шкура, коли через неї клопоту такого нароблено,— кричить прикажчик.

Горпина залилася слізьми.

— Одначе один зостанься тут, доглядати отого чорта, а ви марш! — і пішов попереду. За ним, мов рештантів, окруживши кругом, повели Ониська і Параску.

— Немає? — кричить пан, стоячи на рундуку, аж посинів.— Уже спроторили?

— І не було, паночку! — кланяючись, каже Онисько.

— Брешеш, стара собако. Сам у вікно бачив. Своїми очима бачив. Що ти мені брехню завдаєш? Повилазило мені? Га? — і сунувся до його з кулаками.— Секту, стара собако, позаводив? Секту? Ось я вас розпудю! На конюшню їх обох! По сто гарячих! — і, як несамовитий, побіг у горниці. Ониська і Параску повели на конюшню.

IV
НЕ СПОДІВАВСЯ

Над двором, над Супрунівкою повисла наче чорна хмара, наче туман густий оснував усю ту околицю. Люди, як тіні, снували у тому тумані, потиху ступаючи і потиху

дишучи. Матері малим дітям рот закривали, щоб не чуть було їх крику. Пан розіслав гонців на всі сторони, приказуючи хоч неживого, а доставити Юхима. Що зробив Юхим? Чим провинився так? Ніхто не знав нічого, окроме Ониська, Параски та Пилипа, та ті, мов німі, мовчали. Мовчання те підкладало вогню до розтроюдженого панового серця. Хто не попадався йому на очі — він зараз відсилав його на конюшню до коваля Свирида. Було роботи тому ковалеві! Ще у його не боліли так руки, як оковував панську бричку перед святою неділею, як тепер, а мов і від легкої роботи. Утомився і він, утомилися і його міцні руки, що розплескували і зварювали і геть-то товсті штаби заліза. Утомився і пан сам.

— Камінь, залізо і те подалося б і мовило, а се чортове плем'я не проймеш! — сказав він і велів відпустити Ониська і Параску додому. І то б, може, не відпустив, та донесли йому, що Горпині стало дуже погано і що доглядати її нікому. А Горпина йому нужна була по ділу, як нужен іноді буває нікчемний шматок паперу.

І Пилипа зняв з гречки, не дозволив тільки йому наряджатися, а ходити у чорному і з засуканими за коліна штанами, щоб повсякчас і всі, глянувши на коліна, бачили його вину. Він тепер передихав, дожидаючи, коли вернуться посланці. Вони верталися не зразу, і кожен приносив нерадісну звістку — де не їздив, кого не питав — і не бачили і не чули. Пан лаяв кожного, обзивав укривателями і проганяв з очей. Дожидали посліднього Василя кучерявого. Василь — парубок ще, високий, здоровий, чорнявий, на виду рум'яний. Без роду і без племені, як і Пилип. Як і Пилип, спершу був у пана в козачках, а виріс — до лісника віддали, у ловці записали. І меткий же бісів Василь удався! Око у його — чорне, блискуче, чи на дівку його наведе — не викручуватися уже дівчині, чи на зайця націле — буде панові на печене. Пан сам його покликав, звелів нарядитись у стрілецьку зброю, звелів коня найкращого дати, карбованцем обдарував за вірну службу — не було ще случаю, щоб Василь коли зрадив пана,— і вирядив у дорогу.

— Хоч неживого, Василю! Чуєш? — сказав на прощання, важко дишучи. Очі його налилися кров'ю.

— Добре, паночку,— відказав Василь, уклонившись. Сів на коня — здоровенний ніж у пахві коло лівого боку теліпається, мов шабля, рушниця за плечима, на грудях

блискучі набої; очі весело сяють, на лиці здоров'я грає... Лицар лицарем! Проїхав Василь двором — і всі у вікна на його дивилися, пробіг селом — люди вибігали з хат глянути на вродливого стрільця.

— Оцей як не злове, то ніхто не злове!

— Ні, не вивертатися йому від сього! Його і кулі сам чорт носе,— гомоніли люди між собою.

А Василь покотив шляхом — тільки видно,— як стріла, помчався на молодому ситому огирі. Виїхав на широкі поля, на безкраї степи. Після великого дощу піднявся туман і важка пара з землі; сонце під хмарами у неволі не зганяло тієї сірої кури, вітер не рушився і не розвівав її... Мов від здоровенної пожежі розіслалося курище середсь степу і крило від очей його безкраї краї. Василь їде курищем, кінь під ним браво виступає, гарцює. Василь зирить чорними очима на всі боки. Чого ж ті ясні очі немов помутилися? Чого чорні брови насупились? Що думає Василь, яка важка думка розбирає його кучеряву голову? Важка думка зароїлася у їй, тугою перевита, обняла сумом його молоде серце, мов гадина окрутилася кругом його; хилиться Василева кучерява голова на широкі груди, покриті блискучими набоями, опускаються міцні руки, не держать повода коневого, він опав і висів кругом шиї. Кінь, почувши повадку, і собі перестав грати, виступав тихою ходою. «Куди я їду? Куди несе мене лиха година?» — думає Василь. І стає перед його очима пан, і грізний, і ласкавий до його. Він так влесливо шанує його, як не просить... «Василю! Ти у мене молодець над усіма! Злови мені Юхима... Хоч неживого, Василю! Чуєш?.. Хоч неживого?! Га?» «Тобто, убий чоловіка, як собаку, тобто, візьми на свою душу гріх, аби задовольнити панську ненаситну пельку?! Не діждеш, проклятий!» — гукнув уголос Василь і дав коневі у боки. Кінь, почувши гостру острогу, підскочив, підняв високо голову і поніс знову Василя вподовж поля.

Дедалі вибивалося сонце з-під своєї неволі, рушався вітрець і піднімав угору сизий туман. Виходе поле з-під його зелене, як рута. Житом засіяні поля стояли, як стіна, похитуючи довгими колосками, ярина горіла зеленим вогнем, світила дорогим камінням, на толоках червоніли вже будяки, піднімаючи колюче листя вгору, по дорогах бігали чубаті жайворонки, ховалися у зеленому споришеві. Декілька з їх знялися вгору, високо піднялися, тріпаючись,

і озвалося повітря їх дзвінким щебетанням — мов хто дзвонив кругом Василя срібними дзвониками. Василь знову попустив поводи і, схиливши голову, слухав ту хорошу пісню, слухав, як шелестіло жито, розхитуючи колоссям, як сюрчали коники у траві, як деренчали вівчарики на балках. Степ ожив, заговорив, і до його таємного гомону дослухався Василь. Якимсь тихим спокоєм обвівав він розбуджене серце Василеве, якимсь чаром поливав сколихнуту душу. Важкі думки самі собою зникали, гасли, замість їх якесь любе почуття розливалося у грудях Василевих. «От би коли полежати, покачатися по траві, якби не так мокро»,— подумав він і підняв голову. На самому краї поля, там, де небо впиралося своїми краями у землю, у золотому тумані ранку нагляділо його око чорну плямочку. Невідомий би прийняв її або за гору, або за високу могилу. Та Василь не невідомий був; він з'їздив сю сторону вподовж і впоперек, знав кожну балку, кожну могилу і тепер добре розгледів Вовчий трактир. Повз його ішла широка, бита дорога — чумак ранньої весни і пізньої осені убив ту дорогу, а поза ним гоней з двоє, з троє, мов провалилась земля, прослалися глибокі яри, на своїх сугорбинах покриті різною рослиною. Там споконвічна була оселя вовків та лисиць, там були і їх кубла, там вони розплоджувалися, і не раз Василеві лучалося полювати їх. Сі нерівні яри сходилися аж коло Вовчого у широку долину, покриту густим лісом, де ще недавно пани заварили свою кашу. На ті пропасті та бескети і направив Василь свого вороного. Він завернув на хвилинку тільки до шинку, не злазячи з коня, випив осьмушку і подрав прямісінько обніжком.

Василь приїхав на Глибокий яр і став. На дні його ще сивів туман і крив від очей мутний протічок, що стікав з гори, чутно було тільки його глухе гуркотання. Посеред яру стояла гостра гора, а на самому шпилечку, мов хто нарошне посадив, росла розкішна береза, опустивши своє густе гілля униз. Пустинне, сумне, аж страшне місце! Заросле будяком, лопухом, порите ровами, поперерізуване горами. Василя аж узяв сум, глянувши на його. «Чого я заїхав сюди? Хіба сатана занесла б його сюди, а по добрій волі не піде». Василь поїхав в об'їзд яру — там далі є спуск, що знарошне проробили для охотників. Василь поїхав туди. Попід глибокими ровами, між жовтими стінами глиняних гір спустився він у самий низ, у туман,

що повив їх, заснував. Ще сонце не заглядало туди, вітрець боявся спорушити їх німого покою, і туман важким пластом наліг над усім. Василеві здалося, що він уїхав у хмару, так його зразу обдало краплями водяного пару.

На самому дні, у рові, мутилася аж чорна вода, кругом ставу сторожами стояли висока чорнобиль, зелені коров'яки і широколисті лопухи. Гадюки, ящірки, знай, шмигали поміж тією рослиною; здоровенні жаби, розпластавшись на воді, сумно гули-кумкали. По той і по другий бік стояли жовті, пориті стіни глиняних гір, а над усім наліг густий туман, крізь котрий, мов крізь серпанок, проглядувало з гори рожеве повітря півдня. Василь поїхав далі. Чисті ковані копита коневі грузли у розпухлій глині і зоставляли глибокі сліди. Не дивлячись на те, Василь пробирався вузькими суточками до зеленої широкої долини. Тільки що він повернув трохи у праву руч, як сонце мов прорвало той туманний полог, полило свої іскристі проміння. Усміхнувся до його на той привіт яр своїми нерівними ровами, своїми чорними дірками, глинищами високих гір; чорна тінь від їх, як ніч, упала, де тільки не зачіпало сонце своїм світом. Як сонце глянуло, то ще мов страшніше стало у яру, воно освітило ту велику руїну нелюдської будівлі і нелюдських рук.

Аж мороз подрав поза спиною у Василя, аж волосся полізло угору, коли він, обернувшись, глянув у ті тісні суточки, що тільки-тільки що проїхав. У їх, мов у підземній прогалині, стояла чорна ніч, над нею страшними обвалами понависали здоровенні кім'я глини, задержані одним тільки корінням бог зна колишньої і бог зна якої рослини. Здається, один крик — і все те з гуком покотилося б, повалилося разом униз і навіки сховало і від світу, і від людей і без того в глухій та непривітній тісноті. Василь аж перехрестився і пришпорив коня, щоб скоріше і спомин затерти про те страшне місце.

І недаром Василь гнав вороного. Швидко вони стали на широкій долині, мов шовковим килимом укритій густою високою травою; жовта кульбаба і червоноголові трав'яночки, мов зорі на небі, квітчали густий зелений колір, поритих боків жовтих гір не знати було тута, а зелені, як і дно, спуски, збігали навкось і горіли проти сонця зеленим вогнем; ген далі починався і ліс. Столітні широкогіллі дуби аж поверх долини маячили своїми верхами, білі берези лицялися перед ними, спустивши до самого

долу своє важке гілля і лукаво визираючи з-під його білою корою; кленки, як молоді парубки, ішли собі. хто куди знав,— той високо угору задирав кучеряву чуприну, той ушир розпросторив високі гілки з широким листям. Так і видно, що не було там чоловіка з його тіснотою, з його неволею. Все те пишалося у своїй красі, у своїй вроді споконвічній, на чистому повітрі, на вільній широкій землі. Василь, мов зачарований, став, спинив свого вороного і бистрим оком обдивлявся хорошу картину. Йому здалося, що він. уперше тут, що він ще ніколи не бачив і такої трави, і таких квіток у траві, і такого дуб'я, берез, кленків, лип. «Де се воно так швидко взялося? Чи на своєму то я, чи, може, на чуже налучив?» — дивуючись, сам себе питає. Це зразу — мов хто його уколов. Кінь, що як укопаний стояв, як стріла зірвався і помчав вподовж долини. Не пробігло і хвилини, як Василь уже настигав чоловіка, що біг з гори у ліс.

— Не ховайся! Не ховайся! — кричить Василь, цокаючи по рушниці.— І в лісі від сього не сховаєшся, зразу положу тебе на землю.

То був Юхим. Перекинувши через плече чоботи, босий, з торбиною за плечима, він, як заєць, крався, щоб з гори ускочити у ліс. Бистре Василеве око не пропустило його, і не добіг Юхим двадцяти ступнів до лісу, як мов з-під землі вродився перед ним Василь.

— А що тепер, Юхиме, буде? — пита, сміючись Василь.— Поїдьмо назад!

А на Юхимові і каптанина мов побіліла, не тільки він,— стоїть блідий, тремтить і тільки хижо дивиться на Василя. Будь у Юхима в руках рушниця, що бовтається у Василя за спиною, він би не назад попрохав його їхати, а вперед, так далеко уперед, звідки ніколи ніхто ще й досі не вертався.

— Чого ж стоїш? Мовчиш? Злізай на коня та й поїдьмо умісті! Кінь, не бійсь, видерже,— знову йому весело Василь.

— Василю! — обізвався Юхим.— Ти добрий чоловік був, а ще кращий стрілець — ось тобі,— і вмить аж гудзі брязнули, так він розкрив поли своєї каптанини і вказав на груди,— цілі! Цілі, брате! Мені краще буде від твоєї кулі умерти, ніж назад вертатися.

— Нащо мені тебе стріляти, коли і живцем я тебе у руки візьму.

— Живцем, кажу, не візьмеш! Стріляй, а то буду тікати! — йому рішуче Юхим.

— Та ні, постій. Ти думаєш, справді, Юхиме, я жартую. За що я тебе буду стріляти? Краще посідаймо, побалакаємо. Ось тобі, що я не маю проти тебе нічого злого,— і Василь, скинувши рушницю з плечей, швиргонув її у траву.

Юхим подивився на рушницю, подививсь на Василя, що почав злазити з коня, і аж жижка у його затремтіла, так йому хотілося у той час тікати, та здержався. «Уже ж що буде — те й буде»,— подумав — і зостався.

Василь зліз з сідла, рознуздав коня, спутав ноги і поздоровкався з Юхимом.

— Здоров-здоров, коли злого не мислиш! — відказав йому Юхим.

— Ось тобі рука! — каже Василь, подаючи руку. Юхим узяв Василя за руку, і тута ж вони опустилися на траву.

— У мене в торбі є хліб, сіль, є й горілки пляшка. Вип'ємо і заїмо! — каже Юхим.

— Добре. Вип'ємо.

Недавні вороги, без чарки, а так перехиливши пляшку, хлебнули кожен і почали заїдати хлібом. Горілка добре диво: коли два мовчани зберуться докупи, то поки не вип'ють, і слова від їх не доб'єшся, а випили — зараз язики розв'язалися.

— Ну, скажи мені по правді,— заївши і набиваючи люльку, пита Василь Юхима,— куди тебе несе недобра і від чого ти тікаєш?

— Від чого? Спитай пана! Спитай його боків та спини, що коштували ось цього лопуцька,— і Юхим показав шматок батога.— А куди я тікаю?.. Про те он тому відомо,— і вказав на небо.

— Як? Ти бив пана? — аж скрикнув Василь.

— Атож! — понуро відказав Юхим. Василь подумав з хвилину.

— І гаразденько полічив ребра?

— Та знатиме!

Василь залився божевільним реготом.

— Так знаєш же що, Юхиме, за тобою послана ціла вервечка погонців. Хоч неживого — наказував пан. Добре ж, що ти мені піймався. Так ось же що ми зробимо. Бери мою рушницю, бери мого коня — та й гайда.

— Нащо воно мені? Я — добре, що оце добрався до лісу, а доберусь до степу — шукай вітра в полі!

— Ні, не так Юхиме! Коли ти моє приятельство приймаєш, то бери. На коневі, брат, зручніше, а з рушниці і вбити можна що — не все прийдеться повз села йти, виберешся у степ, там і на сотню верст, дай боже, щоб устрів село. Тут-то рушниця і знайде хліб.

— А ти ж як? Хіба й ти зо мною?

— Чого ж я з тобою? Ти, звісно, чого, тікаєш. Не від добра. А я поки що ще не пожалуюся ні на що. Поживемо — побачимо. Буде так, як тепер,— і вмирати зостанусь, а ні — то, може, бог приведе ще й побачитись.

— Та я питаю, як же ти вернешся? Без рушниці і без коня? Він же на тобі всю шкуру звелить оббити.

— То ще побачимо! Береш? — і Василь подав знову руку.

Юхим важко опустив свою, і недавні вороги, посхоплювавшись, обнімалися і цілувалися. Потім ще випили, ще і знічев'я давай бити порожню пляшку.

— Отже, Василю,— кричить Юхим,— хто наше побратимство розсуде, тому отак! — і з усієї сили кинув пляшку об землю. Пляшка, ударившись об сиру землю, аж копки дала, та не розпалася.

— Отак! — крикнув Василь, ударивши каблуком по пляшці, і тільки шкляночки розлетілися на всі сторони.

— Добре! Давай же ще поцілуємося!

Обхопились, поцілувалися.

— Шкода, що нема у нас горілки! Ще б випити! — кричить червоний, як рак, Юхим.— Спасибі Ониськові, ти йому поклонися від мене, як будеш вертатися, і тітці Парасці поклонися, і Пилипові, козакові, поклонися. Він ще тепер хлопець, а виросте — добра буде друзяка. Усім їм поклонись. Господи! Отаких людей кидати? З такими людьми розставатися?! — аж з плачем вимовля Юхим.— Суди його, боже, судом своїм правим!.. Довіку б не кинув, так, бач же, нема життя... нема. А жінці моїй Уляні віддяч хоч ти, брате. Скатуй їй шкуру! Вона мене з'їла, вона, сучка! До пана щоночі ходе, панові усе у вуха носе! Піймайсь вона мені тута! — і Юхим заскреготав зубами.

— Годі, годі тобі, Юхиме! Хай її краще бог скарає! — умовля Василь.

— Бог богом. А дай мені її сюди... Сюди подай! Вона

жінка мені? Жінка, га? Жінка, а вранці прийде від пана. «Я,— каже у вічі мені, своєму чоловікові,— казала панові, що ти увесь день п'янствував». І се каже мені, чуєш-бо, мені, чоловікові. Жінка каже, га? І ти їй на се ані слова... Га? Вона сміється з тебе, у вічі сміється, а ти їй не можеш ні слова сказати?! Ох! Один господь знає, що у мене перекипіло отут!..— і Юхим ударив себе проти серця рукою.— Хай її бог суде! Прощай, Василю!

Юхим кинувся знову обніматись, цілуватись. Поцілувавшись, Василь кинувсь до коня, зануздав, осідлав його, потім надів Юхимові через плече рушницю, віддав йому сумку, нарядив, як стрільця і, поцілувавшись ще раз, поміг злізти на сідло. Як опустився Юхим, то аж кінь не встояв на місці.

— Ну-ну, не гарцюй! — крикнув на його Юхим.— Ще поки донесеш до місця, то і ноги повідкидаєш.

Кінь став як укопаний і скоса поглядав своїм огненним оком на Василя, буцім казав до його: «Кому ти мене віддав і нащо віддав?».

— Прощавай же, Василю! — здіймаючи шапку і хрестячись, каже Юхим.

— Прощай, Юхиме! Поклонись від мене вільним степам!

— Від усіх добрих людей поклонюся! А може б, ми, Василю, разом майнули туди?

— Ні, їдь ти. Їдь з богом!

— Прощайте ж.

— Прощай!

— Гайда! — крикнув Юхим, давши коневі у боки. Як скажений, зірвався кінь з місця і помчав, як муха, поза лісом.

Василь тільки заплескав у долоні і зареготався божевільно. Скоро Юхим і скрився з очей. Василь зостався сам серед долини, сам між зеленими горами коло темного лісу. Спершу усмішка не сходила з його червоних уст, на очах грала якась радість, далі мов що пробігло по Василевому лиці, губи затремтіли... Чи молитву шептав ними Василь, чи прокльони?.. З очей миттю злетіла радість, і туга засвітила у їх свою темну іскру. Василя обняв сум... Прямо перед його очима біліла криниця новою цямриною, коло неї чорніло дві купи попелу, головешок. Там, коло лісу, коло обсмаглої липи валялося вугілля з лісникової хати, а там, трохи геть і свіжа ще могила його чорніла. Чи давно-то пани тут варили свою кашу? Криком

радості оголошувалося тутешнє повітря, поки не схопилася завірюха, не знесла до підвалини тихої хатини, не пролила безвинної крові на долині... А тепер? Тепер тута он що вкоїлося. Вкоїлася зміна. Василь проміняв свого пана... І ліс, і гори, і долина, і чорні головешки бачили те, та ніхто нічого не скаже, довіку, до суду мовчатиме... Василь знову зареготався божевільним реготом і опустився на траву.

Різні думки борються у Василевій голові, різні почуття троюдять його молоде серце. Чим Василь був незадоволений паном? Його жінку відняв, його хату розорив, його щастя розбив? Ні того, ні другого. Пан його завжди ставив у примір другим, часто він йому карбованця-другого тикне ради свята. Василь у пана, як сир у маслі купається. Чого Василеві було треба? А Василь проміняв його, на кого? На ланця, на бродягу... Мало проміняв — віддав добро панське. Василю, чи не гріх, чи не сором тобі? Сором, сором... А он, он — свіжа могила. Те серце, що під нею тліє тепер, билося ж радістю, мало свої надії. І що ж? Надії ті розбилися, щастя як не було. Уклали чоловіка, пропала душа... І ніхто за ним не пожаліє, ще викрутитися хотять.

А Юхим? Хіба він від добра тіка, від щастя понесла його лиха година? Хіба його рука знялася на пана від доброго чого? І чи один такий, як лісник, чи один Юхим пропадає? Тут верти не верти, будь сто раз добрим, а все лихо. Лихо і в добрім серці, лихо і на дарунках, бо лихо в панстві. Сьогодні добрий, а завтра лихий, сьогодні жалує, а завтра на Сибір пише або в москалі голе. Знаємо ми це, добре знаємо. І добре, Василю, зробив ти. Так і треба, брате. Пана ти не обіднив конем, а доброму чоловікові запоміг. Бог знає, може, і тобі прийдеться так само тікати, може, за тобою будуть гнатися гонці на всі боки, на всі сторони. І знайдеться між ними добрий чоловік і віддасть коня свого, як ти віддав Юхимові. Всього на віку буває, всього на світі трапляється... І радість виграє у Василевому серці, світить огонь у його ясних очах... Так-так... Радій, радій, Василю. А що панові ти скажеш? І знову туга спаде на його душу, ущипне за серце. «Та вже ж що буде, те й буде»,— сказав Василь, знявся і побрів прямо чумацькою дорогою.

Онисько і Параска, вернувшись у свою хату, не швидко прийшли у себе. Ковалева праця далася їм знати!

Параска таки злягла, а Онисько, як божевільний, швендяв. Він часто навідувався у панський шинок за млином і виходив звідти червоний, як рак, і злий, як джміль. Він, знай, усе бурчав про себе, нюхаючи раз поз раз табаку. Прямо він ніколи не сказав нічого, а так поговірками, здалека. Стане оце серед хати, погляне на жінку, гляне на Горпину, махне рукою і промове: «На тобі, чорте, груш!», тупне ногою, крикне: «Та живий в руки не дамсь! Ні, не дамсь!» — та й знову піде з хати. Тиняється кругом млина, блукає понад річкою, все щось сам собі бурмочучи, аж поки виходиться, поки хміль у його голові уляжеться, а потім знову у шинок. Хлебне — та й додому. Які були гроші — всі там посіли. Не стало їх — Онисько почав таскати лишню одежу. Коли очуняла трохи Параска та піднялася на ноги, то в скрині багато не долічилася і свого, і Ониськового.

— Хто то в скрині порався? — спитала вона, коли Онисько вернувся додому п'яний. Онисько не сказав нічого, глянув на жінку — опустив очі у землю, потупцювався трохи у хаті — та й далі. Два дні після того Ониська не було вдома. І де він скитався, де пропадав — нікому було не відомо. Параска думала, чи не кинувся, бува, у річку з горя, і підняла струс. Кого не питала — ніхто не бачив, і в шинку сказали, що вже другий день не було. Парасці зосталося тільки плакати. І вона ридала. Гірко, тяжко ридала сама собі вночі.

— Тіточко! Ви плачете? — питає Горпина, почувши її ридання. Горпина потроху почала у себе приходити.

Мовчала Параска, і ридання затихало на яку там годину, щоб знову прорватися з більшою болістю, з більшою силою.

— Боже! Де хоч дядько Онисько? — обзивалася Горпина і не знала, що їй робити. Слова утіхи, слова жалю підіймали ще більше ревище. Якби Горпина дужча, вона б знялася і побігла шукати Ониська. Увесь би світ вона вибігала, шукаючи його. Так горе ж їй. Підвестися, посидіти вона вже здужала, а устати, пройти — і не кажи: як у малої дитини ноги тремтять, не держаться. Чому хоч Пилип не прийде? Всіх, всіх розпудила лиха година!

Параска ж плакала не того, що Онисько гуляв і прогуляв не тільки свою, а й її одежу, не того, що він скрився. А що, як він навіки скрився? Що, як він почвалав за Юхимом? Що їй тоді буде? Що їй робити самій на сьому

світі? Чи не перші ще любощі, чи не дівоцьке кохання прокинулося у Парасчиному серці? Їй, старій бабі, не прожити віку без чоловіка? Не те, не те. А вік прожили, не зазнали такого лиха, тепер не знать звідки взялось воно, не знать звідки наскочило, нехтує їх, нівечить... Удвох його терпіти — ще сяк-так, легше його терпіти удвох разом. А самій? Одній? Самій їй не видержать. Та то ж начнуть допитуватися, де дівся? Та чи не сама, бува, спровадила? Почнуть знову катувати... Ні, краще вже з мосту та в воду, ніж таке терпіти.

Два дні і дві ночі виплакала Параска, аж почорніла, аж згорбилася. Нічого й не варила собі. Поставе який-небудь кулешик для Горпини; Горпина стане їсти, а її туга серце наскрізь проймає. З ким їй їсти ту страву? Хай буде так.

Другого вечора, трохи не опівночі прибіг Пилип навідатися. Пожовтіла, помарніла бідна дитина. Розказує за посланців, хто куди поїхав, звідки вернувся, де що бачив. Юхима ніде не стрівали.

— Пан жде Василя, стрільця. То, кажуть, лихий чоловік. Не минути Юхимові його рук.

— А Ониська ніхто, не хвалився, не бачив там де? — пита журливо Параска і заплакала.

— Як? Хіба і дядько?..— аж боязко спитав Пилип. Він не знав нічого про Ониська, думав — спочиває старий, що не видно.

— Та не плачте, тіточко, не вбивайтеся. Дядько вернуться, вони, видно, пішли кудись, забарилися,— утіша Горпина, а Параска так плаче, так заливається.

У Пилипа в голові зразу все помутилося, як почув він за Ониська. Нестямний жаль обняв його мале серце. «Що це буде? Що буде?» — не виходило у його з голови і більше нічого не входило в неї. Горпина розпитувала його за двір, а він то одмовчувався, то плів, і не знав сам, що. Забув був і додому йти, якби не нагадала йому Горпина та рання уранішня зоря. Світ уже бринів, заглядав сірими очима у вікна. Пилип знявся і вийшов з хати. Скоро і вернувся.

— Ви казали, що дядько Онисько змандрував. А то хто коло млина ходе? — сказав і зараз скрився.

«Онисько? Біля млина?» — чи не вчулося це Парасці. Мабуть, вона недочула... або збрехав Пилип.

Не вийшла — вискочила Параска у сіни. Чорна по-

стать справді вештається коло млина. «Чи то справді Онисько? — не віре своїм очам Параска.

— Ониську? То ти?

— А кому ж більше! — донісся до неї голос Ониськів. «Ні, його голос! Його... Слава ж тобі, господи! Слава вам, всі святі! І тобі, благовіснику Пилипе. Чи не сам господь послав тебе замість янгола!» Параска тремтить уся, радість обнімає серце, покій розходиться по душі. Хрестячись і шепчучи молитву, вона вертається у хату.

— Що, дядько справді? — радо спитала Горпина. Бачте, я ж казала, не плачте і не вбивайтеся, що дядько пішли кудись.

Параска не знала, що їй робити. Чи кинутися до Ониська, привітати його, чи кинутися до печі, скоріше страву лаштувати. Може, він і не їв і досі? Від радості вона залилася слізьми, як перше заливалася від туги. Не через малий час Онисько увійшов у хату. Хмурий, похилий, ні до кого не говорячи, нікому слова не кажучи, сів на лаві. Параска запримітила, що він і на лиці змарнів, і очі йому глибоко засіли у лобі. Великий жаль ущипнув її за серце, та слово утіхи не зірвалося з язика, Параска боялася його сказати, щоб як-небудь не нагадати Ониськові про його недавній запій. У хаті настала тяжка німота.

— А в нас Пилип був,— озвалася Горпина з полу і замовкла.— Розказував,— почала далі,— про двір, там таке заводиться, що господи! Усе догори ногами пішло. Юхим, кажуть, утік, Юхима розшукують.

— Тепер добра вже годі ждати! — бовкнув якось глухо Онисько і замовк. Замовкла і Горпина. Розмова перервалася. Параска важко зітхнула.

Онисько, посидівши, пішов з хати. Параска мухою літає коло печі. Швидко і страва готова, і Параска вийшла кликати Ониська обідати.

Сіли за обід. Онисько все хмурий, боїться у вічі глянути, мовчки поживає гарячу страву. Йому так тяжко на душі, гірко на серці. Він, старий, змалився, бач: забув про дім... Гірше, ніж забув. Як злодій, витягав сам у себе добро своє і прогуляв його. На два дні зовсім змандрував з двору! Параска мовчить, ласкою ходить коло його... Це вона, бач, дякує його за те!.. Мов гадючата повстромляли свої головки у його серце і немилосердно ссали кров з його — так воно у його нило, боліло... Хоч би Параска сказала що, вилаяла — йому б легше було. Так Параска

мовчить, мовчить, мов німа, а по обличчю її, по тому мовчанню він чує, що не менше тліє серце і в Параски.

Обід кінчився. Гаряча пшоняна каша парувала у мисці, і Параска її помішувала, щоб скоріше остигла. Онисько глянув у вікно, щоб не попав, бува, його погляд як-небудь на Параску. Повз вікно щось промелькнуло, швидко мов бігло що. «Хто б то се?» — подумав Онисько, як на порозі показалася Уляна, прикрита сяк-так чорним платком. Параска озирнулася і скам'яніла: вона боялася і так Уляни, а тепер ся Уляна їй здалася ще страшніша.

— Бач, сидять! Тріскають! — крикнула не своїм голосом Уляна, аж усі кинулися.— Укупочці собі! А других розстроюють! Других розсуджують!

— Кого других? — ледве чутно промовила Параска.

— Не знаєш, кого? А, ти не знаєш? — і Уляна завертіла головою.

Параска здвигнула плечима і, хрестячись, промовила:

— Хай того бог накаже, хто розстроює.

— І накаже! Накаже! — стукаючи кулак об кулак, крикнула Уляна.— Він, святий, усе бачe і не дасть чорт зна кому сміятися з моїх сліз...— Уляна заплакала, запінилася.

— Чого се ти, Уляно, прийшла до нас бучу збивати? — тремтячи і здержуючись, обізвавсь Онисько.

— А до кого ж мені йти? Куди мені тепер іти? Хто мого чоловіка на все лихе підбивав? Хто його у мандри виряджав? — крикнула Уляна.

— Ти! — крикнув, схоплюючись, Онисько і затіпався.

— Ні, ти, стара собако, та твоя жінка собача! — ще дужче закричала Уляна.— Ви змовилися усі проти мене. Вам хотілося мене з світу звести, мою душу згубити.

— Хай ти сама згинеш, а не ще коло тебе поганиться! — сказав Онисько і сів.

— Краще ви згиньте, пропадом пропадіть! Стидкі, брикі, погані, смердючі, вонючі! Тьху! Тьху!

— Знаєш що, Уляно,— тихо одказав їй Онисько,— іди краще від нас, коли тебе у зашийок не вибили.

— Не піду я від вас. Не піду! Подайте мого чоловіка! Де ви мого чоловіка ділі? Ви його голову занапастили! Ви моє щастя розсудили... Тепер за ним, як за диким звіром, по всіх дорогах ганяються, його голови бажають. А ви сидите удвох, смієтесь та тріскаєте, щоб ви потріскалися, щоб ви отієї каші наїлися та й поколіли. Прокляті, погані!

Онисько не видержав, схопився, узяв Уляну за руку і силоміць повів з хати. Уляна кричала, лементувала: «О, рятуйте! Б'ють мене! Ріжуть мене!» — і, вискочивши надвір, скинула платок з себе разом з очіпком і простоволоса прямо ударилася, лементуючи, у панський двір.

Параска стояла серед хати, як з хреста знята, а Горпина сиділа, і одна на одну поглядали широко розкритими очима. До них знадвору доносився крик, гомін.

Онисько увійшов блідий, як смерть.

— Оце лиха година! — промовила Горпина і зітхнула.

— Нащо ти хоч займав її? — обізвалась і Параска плакучим голосом.

— Хай її займа займе! — крикнув Онисько і сів, підперши голову рукою.— Оце, господи! Хоч не живи на світі. Не так пани, як свої... Скажіть їй, коли удруге прийде — уб'ю, як собаку! — крикнув Онисько, схопився, узяв картуз і пішов з хати.

— Хай її краще бог поб'є! — відказала Горпина, та Онисько вже не чув.

Через хату мов буря перелетіла, поперевертала усе, поруйнувала. Де ділася недавня радість Парасчина? Сумна, невесела порається вона біля мисок, перемиває ложки, прибирає з столу. Руки її тремтять, все з їх валиться, а в ухах все чується той крик, перед очима розпатлана Уляна...

Горпина лежить і боїться слова проронити. «Невже то їй так шкода чоловіка? Чого Горпині ніколи свого не шкода було? Та скільки вона і не пригадує, то не знає, коли б Уляна піклувалася коло свого чоловіка, годила йому... Все у їх лайка та сварка, і все Уляна гризе його, а він одмовчується. Чого ж це зразу такий жаль обняв її? Що нікого гризти, ні з ким воюватися?» — глибоко і важко зітхає про себе Горпина.

Параска дожидала з години на годину, що ось прийде посланець з двору кликати Ониська до пана, що це знову почнеться робота ковалеві. Це так дурно не пройде! Душа її була неспокійна, серце не на місці... А посланець не йшов. Немалий майовий день уже був на спаді, сонце покотилося низенько під гору, а його не було. Зачервонів увесь світ вечірньою зорею, покрилися краскою і хати, і млин, і поле аж горіло — любуватися б такою годиною, радіти, а в Параски на серці гора важка, камінь незрушимий. Журба голову клоне, серце тугою сповиває... Жде — не діждеться. І Ониська нема, і він кудись по-

плентався... Хоч би прийшов хто та прийшов, чи не розговорила б вона своєї журби, чи не розвеселила свого засмученого серця!..

Смеркалося. Онисько вернувся німий-мовчазний, хоч від його і несло горілкою. У його скуйовданій голові носився цілий рій важких думок, на серці камнем лежала тяжка образа, злі гадюки ворушилися кругом його, щипали, ссали. Перед очима от мов тепер він бачить люту Уляну, котра стоїть, кляне їх, лає... «Кому і слід, і не слід,— дума він,— усяке до тебе лізе... Прокляте життя! Проклята доле!» Він ліг, щоб хоч заснути, та не спалося. Серце так тяжко б'ється, жила на висках сіпа, душно йому, жарко!

Параска, поприбиравши, теж лягла. Спершу вона збиралася багато дечого сказати Ониськові, та, побачивши його смутного і мовчазного, і собі мов заніміла.

— З двору не було нікого? — спитав Онисько.

— Ні, не було.

Параска, як прийшов Онисько, перестала ждати когось, забулася. Тепер він сам знову нагадує їй. Мов хто ущипнув Параску за серце... А тут чує — сінешні двері рипнули, відчинилися... Огонь і мороз пробіг від голови аж до мізинних пальців на нозі. Так, так... оце іде... іде лихая година.

— Хто там? — обізвався Онисько.

— Се я.

«Пилип! Його голос! Його, доброго! Се ж він, моя дитина люба!..» — Параска схопилася, мов опечена, і кинулася у сіни.

— Іди, іди у хату, я вже сама зачиню і закручу двері,— казала Параска.

— Що ж у вас, Пилипе, чутно у дворі? — спитав його Онисько.

— У нас все одно... Ждемо Василя і не діждемося.

— І досі нема?

— Нема. Дехто каже, що він, либонь, разом з Юхимом подалися далі. Пан там таку гарячку поре... Учора на Уляну напався. «Ти,— каже,— все знаєш та мовчиш... Ти його сама і підбивала на все. Я тебе,— каже,— у тюрмі зогною, тільки ти не розшукаєш мені чоловіка».

— Так того ж то се вона люта і прибігала сюди сьогодні!

— Хіба і в вас вона була?

— Була ж. Ми саме обідаємо. Ускочила, як скажена собака, перепінила усіх та й побігла.

— Та вона там, розказують, по всьому селу бігала, до всіх лаятись забігала.

— Шкода ж, що я її у потилицю не вибив! — додав Онисько.

— Так бач, чого їй так шкода стало чоловіка,— обізвалася Горпина.

— Де тобі, яка шкода! Кричить: «Де ви мого чоловіка поділи?». Куди тепер вона піде без його,— увернула і Параска.

— Там люта... Там зло таке, що господи! А пан сказав, як його не буде, то щоб і тебе не було.

— А на вечірні підслухи хто ж буде ходити? Хто вноситиме усяку всячину у вуха? Як там кажуть, рука руку миє... Помиряться, прокляті! Як несита його розмордує — помиряться.

— Ключниця розказує, що, либонь, хоче замінити другою. Позавчора привезли від німців, Параскою зовуть.

— Що ж воно таке? Пані, панночка?

— Та де вам? Проста харпачка. Так у дерзі і привезли. Не то балакати, ходити оце по-панському не вміє. І дурна якась, прости господи! Ключниця розказують, що оце візьме, стане проти дзеркала та й сміється сама до себе, то наколе що на голову — від старої пані зосталося усяких уборів,— то накине на голову та до дзеркала. «Ану,— каже,— яка я панією буду!» Неприпета!

— Відкіля ж вона? Дівка? Молодиця? — питає Параска.

— Хто її зна, відкіля вона. За щось виміняно від другого пана. Дівчина ще.

— І хороша ж?

— Огрядна, здорова дівка, настояща діваха.

— Господи! Прости нам гріхи наші,— вигукнув угорлос Онисько.— Не так пани, як ми самі! Пани уже звикли до того, а ми ж, ми? На панство, на лакомство батька-матір продаємо! Друга б сама себе ножем простромила або утопилася, а ся, бач, у панії лізе. Прокляті! Ні мору на вас, ні погибелі. Як собаку яку, прости господи, за чорти батька зна що виміняли, а воно, бач, і того не чує, об тім і не нагадає.

Сумно, сумно, мов поклик страшний, промчалися слова Ониськові та так і застигли у важкому повітрі хати. Кож-

не думало про себе ту гірку правду, яку зараз Онисько вирік, кожного вона ворушила давні забуті гріхи у серці, важким камнем осідала на душу. Перед кожного очима устала кожного доля, гірка, невольнича, кріпацька, перед кожним вона проводила череду нещасливих випадків, не правди, а тієї ж кривди гіркої — при лихій годині усяк затулявся за чужу спину. Тепер кожен почув, що це гріх, тяжкий гріх, та нічим його не покриєш, ніяк його не спокутуєш... Доки неволя, доки кріпацтво, дотоді і він буде... Усякому хочеться жити.

«Добре, що в мене ні батька, ні матері,— думав і Пилип,— нікого мені продавати та й ні на що».

— Оце тобі, Пилипе, навука,— обізвавсь знову Онисько.— Не дивись, що ми принижені, принизила нас лиха недоля, а, проте, за нами правда, за нами і бог. Відплатять вони на тім світі за те, що держали нас у неволі і за те, що мучили... Найбільше ж дістанеться тим, хто, як і ми, принижені, та ще на нас руку накладав. Хто не служе правді — той служе кривді. І панство, і лакейство — все то люди одного поля. Не служи їм, Пилипе, ніколи. Хай йому гаспид. Ні на сім світі на буде від людей на тебе поклону, ні на тому світі від бога одплати. Що з того, що на який там час добре заживеться? Он Уляна, як сир у маслі, купалася, а тепер, бач, одставку прописали. Бог зна, може, прийдеться де й під тином сконати... Правда, що деяким удається волі запобігти. Та чи то ж воля? Ті сльози, що виточе він з других, прислужуючи, стануть йому гірше неволі. Не квапся на таку волю, сину. Якби ми вільні, хлопче, я б тебе за дитину узяв би, я б тебе до розуму довів, а так як наша неволя — то послухай хоч раз мене старого, може, коли і спасибі скажеш або вилаєш... І то буває.

Онисько говорив тихо, поважно, рвав слова, роздумуючи над кожним. У інший час річ його здалася б, може, нікчемною, ніхто б її не слухав, сказав би: «Варняка старий!». А тепер нічна доба, незамутна тиша у хаті, усіх однакова доля,— все це надавало його словам якуюсь вищу увагу... Сказав би, то пророк прийшов повіщати миру його тяжкі гріхи, прикликати людей до покаяння. Велику силу те слово мало на малу Пилипову душу. Коли він прийшов додому у горниці і ліг на своєму твердому ліжку, довго не зміг зімкнути очей.

Перед ним у темній темноті виступали одно за другим

усі випадки його молодого життя. Та все ж то одна догана, одна невдячність панська і ні єдиного случаю, котрий порадував би душу, звеселив серце. Онисько каже: «За нами бог, за нами і правда». Грізний той бог, гірка та правда, коли вони не порадують чоловіка нічим, коли його держать під бичем панським, під вірьовкою лихої долі. Добре ж, коли все то тихо, мирно,— а настала лиха година, свиснув бич, і кров полилася з людської спини, опустилася вірьовка, зашморгнула — і нікому вилити свого тяжкого лиха, нікому висповідати накипілого на серці горя. Всі тобі чужі, всі одсторонилися від тебе... Отут-то поживи, отут поверни так, щоб і правді служити, і не по кривді жити... От добре дядько Юхим зробив, подався він геть, закрився від усього плечима й очима... Добре, як не зловлять,— гулятиме на волі, а зловили — погуляй, як Рябко на уривочку.

Сказав би, такі думки перекидали Пилипа з одного боку на другий, коли б Пилип доріс до сих думок. Та не самі думки, а почуття їх не давали спокою малому. Вони заронилися якоюсь невеликою зерниною у його малому серці і гірким чимсь пасли душу. Він чув, що в словах Ониськових є правда, свята правда, і йому так тяжко було, що люди нехтують ту правду, що не живуть по божому закону. І кого він не знає — всі так роблять, всі так живуть. Щось лихе, щось недобре приводить людей на сей путь. І важко робилося малому, нарікав він на свою долю, на батька-матір, що пустили його не жити — мучитися на білому світі; то йому хотілося умерти... Хто б пошкодував за ним, хто б плакав? Ніхто... Він нікому не нужний, як відчахнена гіллина від дерева... Ні, він не хоче вмирати, йому ще так хочеться пожити, світ і людей побачити... Чом він, дурний, не тікав з Юхимом разом? От би побачив світу... Яких тільки країв, яких сторон він би не побачив? Добре б було...

Він і тепер утік [би]... Саме добре — ніч, ніхто не побачив би його. До світу далеко б був... Коли б знаття, що нажене Юхима, що знайде його, а як ні?.. Самому страшно! Вовк або й собаки напали... Страшно самому... А добре б утекти... На ранок огляділися — нема Пилипа... «Пилипе! Пилипе!» — гукають-шукають, а Пилипа і слід простиг. І за ним розсилають гонців на всі краї, на всі сторони,— нема, пропав Пилип, як у воду впав... А Пилип давно уже вибрався на волю, на вільні степи. Шукай

вітра в полі. Він захилився де-небудь у болотці, за могилу або заліз у високу траву,— коло його і їздять, шукають та не бачать, а він тут, лежить у своєму захистку, дивиться на їх та сміється. Вони поїздили-поїздили та й назад вертають, а він знов подрав далі та далі... Се так подобалося Пилипові, що він на все готовий підвівся на своєму ліжку і сів. Очі в його горіли, серце так билося... Піти б. Тихо, як кішка, устав він з ліжка, тихо відчиняє двері і виходе на широку галерею...

Ніч, літня темна ніч, тепла та зоряна, війнула на його своєю прохолодою, мов хто збризнув йому у лице водицею. Прохолода була така люба, зорі так мило дивилися, так утішно вигравали, що Пилип, як укопаний, став... Жар молодої крові від прохолоди влягав, серце все більше та більше затихало. Він залюбувався чарівничою красою ночі. І було чим зачаруватися. На галереї тихо і темно, видно якусь темно-сіру полоску світу, що відрізнила галерею від надвору; далі, мов дві стіни, здіймалися біля його два ряди тополь і пропадали у темній темноті... Хоть би що шелеснуло де, обізвалося... Тихо, як у вусі. З неба тільки зорі лупають своїми ясними очима. І скільки-то їх? Як того піску на березі. Одні ближче горять різними огнями — то ясно-червоним, то чорно-червоним, як кров; ті голубі, ті зелено-жовті, а за ними ще і ще... Безлік їх, як молоко, біліє тільки слід їх... І думка, одірвавшись від землі, понесла його до них у високі високості неба. Чи то там хто є? Чи там то хто був? Кажуть, що то праведні душі літають та світять... Чиї ж то душі? Невже там і панські є? Мабуть, нема, одні мужичі. Вони витерпіли тут, на землі, зате там, ач як виграють! «Господи! Дай і мені сподобитись такої честі! Чудні вони! Літають там собі, я б ближче до землі опустився, носився б над нею, співав би пісень людям... усяких співав би: мужикам — радісних, а панам таку б яку-небудь вигадав, щоб аж у носі крутило. А найпаче своєму». І став він пригадувать, яку б він заспівав своєму панові. Замислився-загадався.

Північний вітрець рушивсь, і пішов тихий шелест від його, та Пилип так задумавсь, що й не чув. Ось щось залопотіло, мов у долоні сплеснуло, Пилип злякався, кинувсь тікати б — так не зрушиться з місця. «Кукуріку! — прогорланив півень, і тоді тільки трохи втихомирився Пилип,— то півень вибивав свої вибої крилами. На голос одного півня озвались другі, глухий їх викрик доносився

аж із села, з річки чутно було гергет гусей, викрик качок. Пилип ще постояв трохи, аж поти не змерз, і тихо покрався у хату, так тихо, як і викрадався з неї.

Рано-рано, ще тільки на світ почало благословитись, почув Онисько, що щось стука у вікно. «Хто б то се?» — подумав він і підвівся. Темна чоловіча постать заступила вікно.

— Хто то? — спитавсь Онисько.

— Чи у вас нікого нема? Можна зайти? — відгукувало знадвору.

«Хто ж то? Невже Юхим? — і мурав'ї мов забігали попід шкурою в Ониська.— Так мов же не його голос? Кому б то так рано?»

— Чому ж не можна? — одказує Онисько.— Зараз відчиню.

Онисько схопивсь і побіг у сіни. Параска, почувши шамотню, і собі кинулась. Кого то непрошеного сей ранок приніс?

— Здорові, дядьку!

— Здоров, небоже,— не пізнаючи, каже Онисько.

— Не пізнаєте Василя?

Серце у Ониська нестямно затіпалося... «Управивсь з Юхимом? Так-так! Та йде мені повіщать. Краще б ти загинув або занімів на сей раз!» — подумав Онисько.

— Чи у вас, дядьку, не можна переховатись?

— Як переховатись? — аж скрикнув Онисько.— Хіба у мене зводня яка заводиться? Іди краще від мене, лихий чоловіче!

— Ви не туди, дядьку, стрижете,— сміливо відказує Василь.— Кланявся вам Юхим.

— Який Юхим? Я ніякого Юхима не знаю! І тебе не знаю, що ти за чоловік,— лукавив Онисько.— Іди собі ти, добродію, своєю дорогою, коли не хоч, щоб зв'язали тебе та до пана одвели.

— Та ви справді не пізнаєте Василя? Василя-посланця, що за Юхимом посилали?

— Так ти посланець. Так чого ж ти до мене? І йди до пана.

— Куди там, к лихій годині, до пана? З чим я піду до його? Чого? Щоб на конюшні забив, у тюрму запер?

— А до мене чого ж ти?

— У хаті, питаю, є хто? Ходім, я у хаті розкажу все.

Ониська разом і віра, і недовір'я бере. «Чого б йому

справді до мене з поклоном від Юхима іти, коли б не случилося чого?» — дума він і рад вірити Василеві. Та вп'ять же: «А що, як його научено? Як він з підходом?» — і не віриться йому. А проте все-таки упустив він Василя у хату.

— Здорові, тітко,— уклонившись, привітався Василь.— Приніс вам від дядька Юхима поклон.

— Спасибі,— відказує Параска, не дивлячись на Ониська, що з-за Василевої спини кива на неї: кажи, мов, не знаю ніякого Юхима.— Де ж ти його бачив? — пита далі Параска.

Онисько зо зла тільки гикнув на всю хату і, пройшовши повз Параску, штовхнув її у бік. Параска озирнулась — Онисько похнюпившись пішов геть до полу.

— А то у вас що? — тихо спитав Василь, побачивши на полу чоловічу постать.

— Та се недужа, Горпина, коли знаєш! — відказала Параска.

Василь тепер гикнув на всю хату, похнюпився і почухав потилицю.

— То, може, тепер не час,— відказав тихо він і поступився за комин.

— Чого ти? Злякавсь чого?

Василь ткнув пальцем за комин на піл, де лежала Горпина, і хитнув головою.

— Не бійся, не бійся її,— радо відказує Параска, не дивлячись, що Онисько, як сич той, сів на лаві і з-під лоба поглядав на їх.— То своя людина. Хіба Горпини не знаєш?

— Се та Горпина, лісникова? — спитав тихо Василь.

— Еге ж, вона. Не бійся, сідай та розказуй, де справді бачив Юхима.

Василь сів і замовк. Потім схопився, кивнув пальцем на Ониська і пішов у сіни. Онисько подавсь за ним.

— У вас можна де сховатися? — тихо спитав він його.

— Я тебе не знаю,— напрямець відказав Онисько.— Кажи по правді: ти з щирим серцем чи з підходом?

Василь мовчки перехрестився.

— Де ж тебе сховати? — уголос подумав Онисько.— Хіба вдень на горищі перележиш?

— І то гаразд,— відказав радо Василь і мав був уже братися на горище.

— Та ще підожди. Ти ж не снідав нічого? Ходімо, жінка дасть хоч по шматку хліба.

Онисько знову увів Василя у хату і посадив на покуті. Світ усе прибував та прибував. Померки у хаті розходилися, ховалися по тісних місцях, під полом, під подом, на печі, ранок рожевими очима заглядав у вікна і червонив усе.

Прокинулася і Горпина і, продираючи очі, підвелася, сіла. Лице її було бліде, аж жовте. Щоки глибоко позападали усередину, губи білі, мов крейдою присипані, одні очі, чорні та великі, горіли у неї, тепер вони після сну, при ранковому світі ще чорніші здавалися, як углі чорні. Василь глянув і не то злякався, не то пожалів її. Щось невідоме стукнуло у його серці, якось чудно воно тріпонулося у його... «Така краса, така врода, і так знівечено!» — подумав він і похнюпився.

— Що, дочко, виспалася? — спитав Онисько.

Горпина глибоко зітхнула і повела головою. Очіпок спав, і з-під його чорною хвилею посунулося волосся на плечі, на лоб, довгими кучерявими пасмами звисалося з лиця на груди. Василь зроду ще не бачив такого гарного і хорошого волосу. З-під його, мов з крейди виточене, біліло схудле лице її. Горпина слабою рукою розвела його надвоє: знайшла за собою очіпок і, зібравши коси укупу, скрила під очіпком. Знову блиснуло личко біле і очі, мов чорні латочки по білому полю, тепер у їх зажевріло дві іскорки: видно, Горпина розсердилася, що не здержав очіпок її кучерявого волосу.

— Недужа була,— обернувся Онисько до Василя,— оце трохи тільки почала очунювати, а то думали, що і вмре, така страшна лежала.

— По такому теплі та добрі та й занедужати? — промовив Василь, не спускаючи очей з Горпини. Горпина звела на його свій чорний ласкавий погляд і миттю спустила очі. Ще вона мов і не бачила такого хорошого погляду, як у Василя. І голос у його якийсь інший, так якось дзвінко бринить, так глибоко западає.

— Та й я вже казала! — обізвалася Параска.

— Лихо не по дереву ходе, а по людях,— прорік Онисько і перервав розмову. На якийсь час вона стихла. Тим часом Параска принесла снідання: сало, молоду цибулю та хліб.

— Ану ж, Василю, підкріпись,— просе Онисько.

— Та щось і їжа на ум не йде! — відказав Василь.

— Чого так?

— Та так: світ уже, як день, боюся, коли б не схопили.

Знову усі помовкли: Онисько стерігся розпитувати, Василь боявся розказувати, Параска.... У Параски аж світ ув очах мутився: вона знову бачила перед собою утікача. «За одного досталося їм! Не доведи, боже,— і сього хто побаче... І чого вони ходять? Чого вони ушнипилися до нас?»

— Чого ж ти боїшся, коли сам прийшов сюди? — помовчавши, спитав Онисько.

— Та я, бачте, за порадою до вас. Як скажете, так і буде.— І почав Василь розказувати усе-усе... І як його пан виряджав, і що наказував, і які його облягли думки, як виїхав він на вільний степ, на широке поле. Як він їздив по проваллях та ровах, як на Вовчій стрівся з Юхимом, як з ним побратався, віддав і коня, і рушницю. Які його розбирали після того думки, як він цілих три дні, не ївши і не пивши, скривався по ярах, як голод вигнав його звідти. «Куди тепер? — думав я.— І ледве дочвалав до шинку, що коло Вовчої. Там ото набрехав жидові, що з конем обірвався у яр,— коня убив, а сам уже не знаю як і зостався цілий». Жид його прийняв, нагодував, напоїв. Цілих три дні жив він у того жида, не знаючи, що його робити. Потім у село Гниле подався. Там з неділю пробув у козака на косовиці. Мав був тікати далі від його, та така його туга взяла, такий сум обняв, що і сам не зна, як його ноги донесли знову сюди. «Перед світом заходив я до млина, згадав, що Юхим наказував, і прямісінько пішов до вас. Порадьте, що тепер почати мені? Чи до пана іти, чи за Юхимом податись?»

Онисько сидів похнюпившись і слухав, що розказував Василь. Не то до слова — до переводу духу дослухувався він. Коли Василь казав, як стрівся з Юхимом і як вони побраталися, Онисько тільки здригував та світив очима. Коли Василь, докінчивши, замовк, Онисько підвівсь і спитав: «Усе?».

— Усе,— відказав Василь.

Онисько заходив по хаті.

— Не сподівавсь! Не сподівавсь я! — одно бубонів сам з собою; далі підійшов до Василя, глянув йому у вічі і усміхнувся.

— Бог тебе не зоставе, Василю! — кладучи свою руку на Василеве плече, замовив далі.— І не ховайся, і не скри-

вайся. Іди прямісінько до пана і кажи те, що й жидові казав. Ще не вмирала наша мати!

Василь похилився. Горпина сиділа навпроти і дивилася на його своїм чорним прикрим поглядом. У йому горіла якась тиха дяка, по личку бігали уразливі смужки, легенька краска покрила її бліді щоки.

— То я й гаятись не буду! — мов після сну вимовив Василь і встав.— Спасибі вам. Прощайте.

— Щасливо.

Василь пішов, а Онисько заходив по хаті. Сумний, мовчазний, ходив він з кутка у куток, а на похмурому лиці грає якась радість, у спущених очах горить якась думка.

— От казали за Василя і сякий, і такий! — мовила Параска.— А він, бач!

— Не сподівався, не сподівався! — бубонить Онисько і все скоріше та скоріше ходе з кутка в куток.

— Що це за Василь? — спитала Горпина.

— Хіба не знаєш його? Він був до Пилипа за козачка. Лихий був: уже що не вгляде — то пан зараз знатиме. Огонь — не хлопець!

— Знаю, знаю! — відказала Горпина, і в голові у неї устала давня бувальщина. Вона ще молоденька така і повинна старого пана доглядати. Пам'ятає— тоді уперше до них приїхав він... молодий, говіркий, веселий. Проходячи повз неї, він її ущипнув, що коли б не його краса, не його карі веселі очі — вона б крикнула на всі горниці. А то глянула на його — і мов не чула того щипання, хоч цілий місяць носила синяк на руці. Пам'ятає, як увечері, коли вийшов він у сіни, вона, мов що забула, побігла за ним... Тоді місяць саме світив; він вийшов на крильце і став проти місяця, а вона в сінях — ні в сих ні в тих. І піти б — він стоїть, назад вернутися — так тягне її, щоб він повернувся, глянути на його повне рожеве лице, у його ясні очі. Ось і він знову повертає у хату. Вона подалася за одвірок у тінь... Не їй ховатись від його бистрого ока! Уже він пригорнув її до свого серця... Вона чула, як воно билось у його шпарко... Гаряче дихання вона запримітила на своїй щоці... Цілував він її? Вона не знає. І тепер не знає — світ пішов кругом у її очах... А вночі, як пороз'їжджалися гості, пан її лаяв і доказував, що бачив, як вона цілувалася з ним... Зна вона сього Василя. Довготелесий він тоді був, чорний, як циган, лице жовте — у плямах. А тепер як вимастився? І не пізнати!

— Чого ти так, Горпино, задумалася, загадалася?

Горпина, мов злякана, тріпнулася; її зразу укинуло у жар, мов її піймали на чому недоладному. Потім вона сплюнула і усміхнулася. Їй так легко стало чогось. Вона зсунула ноги додолу і уперше після болісті стала ними на землю. Вони в неї не хотіли служити, тремтіли, підгиналися. Вона почула, як серце у неї затріпалося, голова закрутилася, ув очах пожовтіло. Опускаючи довгі вії, вона тихо сіла.

— Лежати обридло, походити зібралася? — спитала Параска.

Горпина захитала тільки головою і, важко зітхнувши, знову лягла. Онисько подивився — Горпина, як стіна, біла.

— Еге...— промовив він.— Як не сила, то й не пнися,— і пішов з хати.

ЗА ВОДОЮ

ЗЛОДІЙ

У Федора Дмитренка занедужала дитина, п'яти літ син Івась. Федора не було дома, їздив з паном у місто. Третій день у дворі дожидали пана і ніяк не діждалися. Уляна, Федорова жінка, низенька, ширококата молодиця, ходила ні жива ні мертва. Івась у їх одинчик, і більше вже й не ждалося, як сказала баба повитуха. Уляна душі в йому не чула, куди сама йшла і його за собою вела. Та й Івась утішна дитина, повне, як огірочок, на личку, як яблучко наливчате, очі чорні, блискучі, волосячко шовкове; а веселе, а балакуче! Усі у дворі любили Івася, усі його жалували, гостинців давали. І от у Петрівку, саме у спеку,в жару, візьми та й занедужай. Звечора розгорілася у його голова, аж очима не дає глянути ясно, к світу відкілясь узявся кашель, страшний, заливний кашель, як розкашляється — високо груди зідмуться, запреться дихання важкеє, і аж посиніє хлопець, бухика. Як залилося уперше, Уляна так злякалася, що і слова не скаже, стоїть, труситься уся, дивиться на його, мов хоче продивитися наскрізь, слухає того писку страшного у невеличкій груднині, і їй страшно стає й боляче, сама не знає, чи то в дитини, чи в її серці так розходилося. Як вона мучиться бідна, як болієнещасна! Одне ж, одне, як та порошина ув оці, одне її щастя, її доля, надія!

Вона була козачкою вільного роду, і навернула лиха година цього Федора до їх у село. Де він узявся — господь його знає. Йшла чутка, що він страшний чоловік, палкий, як порох, а гострий, як бритва. Він був кріпак, і казали, що свого першого пана побив. Сам він хвалився, що не бив, а тільки відняв сестру, дівку, і не дав зневечити. Пан продав непокірного кріпака другому у село, де жила і Уляна. Високий, красивий, він прямо поступив

у двір, і новий пан зробив його кучером. Уже хоч яких коней удержить в руках!

На водопої Уляна стрілася з ним, стрілася на свою лиху годину. Вона не спала всю ту ніч, з-перед очей її не сходила його брава постать, його дзвінкий голос, його величне обличчя,— як чаром облив він її, мов дав чого напитися. Ходить та нудиться Уляна, коли не бачить його, а побачить — і щастя, і доля її! Увесь світ, здається, сміється його очима! Помітили батько та мати, стали виговорювати: «Що це ти з кріпаком, із невольником водишся?» Так куди! Хоч у каторгу, на шибеницю, аби з ним, аби коло його. Подобалась і вона Федорові; узяла думка безжурну парубочу голову, ходить, як сич, повісивши носа. Одне питання — де ж тих грошей узяти? Туга обняла його, не їсть, не п'є. Кухарка Мотря, весела молодиця, трохи одходила його: «Чого ти,— каже,— журишся? Хіба і в неволі не живуть люди? Кому не робить, та робить. Женись,— каже,— не бійся нічого, може, пан і полегкість для жінки зробе».

Похвалився Федір Уляні. Уляна — хоч зараз під вінець, рада батька-матір кинути, аби з ним, з своїм милим, розгонити його тугу, веселити його очі ясні. Федір — до пана. Пан пообіцяв не брати в строкову роботу Уляни, ще й батюшку підговорив їх повінчати. Уляна втекла від батька та матері і перейшла кріпачкою у двір. Рідня на неї розгнівалася, одринула від себе, сама мати прокляла свою дочку! Серце Уляни боліло — та нічого не вдієш, назад не вернешся — жила у дворі, ходила на панську роботу, як і всі кріпачки.

Три роки не було у їх дітей, на четвертий родився син Івась. Боліла за ним Уляна, страшно боліла і трохи не вмерла. Вичуняла і серце і душу віддала своїй дитині, своєму чорноголовому Івасеві. Носиться цілими днями із ним, з рук не спускає, не дає порошині упасти. Так уже тішиться та доглядає! «Ти ж у мене і брат, і сестра, і батько, і мати, увесь світ — тільки й живу тобою, тільки й дишу, й радію!»

І от Івась занедужав. Як божевільна, ходе Уляна, не знає, що їй робити, що їй почати. Усіх бабок понакликала, і ніхто нічого не врає. Ламає руки, молиться богу і жде не діждеться Федора. Хоч би він приїхав, хоч би він був дома, може, він що знає; хоч би живого застав, подивився

на його. Її серце мліло від болі, прокльони на лиху неволю злітали з її уст.

Тепер вона тільки пізнала, що то неволя! Оце настане ранок — треба йти у поле, просо полоти, огороди сапувати. Рве свиріпу або збиває бур'ян — а писк дитини дзвонить у її вухах, навертається і стукоче у її серці. Другі сядуть обідать, а вона — дай, боже, ноги — додому, до свого Івася. Ще живий, слава богу, — чи вхопила шматок черствого хліба — знову на ниву або на вгород. Настане вечір — засвіте каганець, постанове на припічку, щоб не било світло ув очі дитині, і цілу ніч крячкою просидить над ним, очей не спускаючи. Господи! Чого вона тільки не переживе за ту ніч, які думки не перейдуть через її серце, через її голову? Хоч би рідня, як у людей, хай би на неї сердились, а дитина — чим вона винувата? Чи не прийти б бабі одвідати, поглядіти свого онука? Ніт же, заклятi такі! І сльози душать її, обливають широке личко.

Тепер вона постаріла, осунулася. Краска де й ділася — жовта-жовта стала Уляна, як жовтяк, і без того невеселі очі її тепер заплакані, розпухли, згасли. Коса не розчісана, вибивається з-під очіпка, лізе ув очі; рве її Уляна і не чує болі ніякої. Легко сказати, три дні промучитись, три ночі крячкою просидіти над болящим. «Що кріпка ця Уляна, що здорова вдалася», — кажуть дворові, а не знають, що не сила держить Уляну на ногах, не здоров'я — вона од вітру, безталанна, хилиться,— а держить її серце, материя, гаряча любова.

У суботу після обід Уляна зосталася: хай хоч повісять мене — не піду! І не пішла. Надвечір прийшов Грицько-коваль, кум її,— він хрестив Івася.

— Здорово, кума! Почув, хрещеник недужий, прийшов провідати.

— Спасибі куме! — одказує Уляна і бачить — уже хлебеснув Грицько. І гарний сей чоловік Грицько, коли б не пив. І робочий, і розумний, зате як загуляє,— роботу к бісовій матері кинув та й розум затопить у горілці. Як божевільний тоді: голісінький, до того доп'ється — біга по селу і хіба спіймають та прив'яжуть, то оханеться. А то, здається, і душу залив би. Він і не часто, отак найде пора — і пішов гуляти.

— Що це, куме, пора прийшла? — пита Уляна.

— Шабаш! — кинувши шапку об землю, крикнув Грицько.— Коло серця мого смокче, так і смокче, так і

смокче! У-у! — заскрипівши зубами, загув Грицько і зло посварився кулаком у ту сторону, де стояв панський будинок.— Вони мене довели, Уляно, до сього! Вони! О, вони колись знатимуть мене! Прокляті! Бога в животі не мають, серця не мають! Дитина недужа, вмирає, а ти, мати, на роботу іди?! Га? — і знову заскрипів зубами.

— Господь з ними, Грицьку! Їм господь за те, заплате.

— Господь? То чом він їм досі не віддячить? Уже б сторицею можна заплатити, а він мовчить! І бог, видно, той панський, а не наш.

Сумний, мовчазний, похнюпився Грицько при тім слові.

— Мамо! Питки,— тихо прошептав Івась. Уляна кинулась з кухлем по свіжу воду.

— Питки хочеш, сину? — спитався, підійшовши Грицько.— Пий на здоров'я! Ач як споганів.

— Страшний став, такий страшний! — одказує Уляна, напоївши хлопця.— Хоч би Федір приїхав.

— А він що — руки підложе?

— Та все ж хоч живого побаче.

Грицько махнув разом і рукою, і головою.

— Та гляди лиш, кумо, чи не краще на тому світі? Мале умре — менше лиха знатиме. Хіба красне життя наше?

— Так-то воно казати, а чи легко матерньому серцю.

— Наплюй!

— На що наплюй? — почувся ззаду їх чужий голос. Зирк — ключниця Марфа. Уляна аж струснулася.

— Та хоч і на тебе,— одрізав зразу Грицько, бликнувши страшно очима.— Щоб не підслухувала. Думаєш, велика пані?

— Ти видно, давно, вже на цепу був, оп'ять захотілося.

— Поздоров, боже, нашої ключниці Марфи такої честі хоч і щодня, то заслужиш.

— Коли залив очі, то мовчи вже,— скрикнула, почервонівши, Марфа.— А ти чому не була сьогодні після обід на роботі?

— Ви ж бачите моє лихо,— каже Уляна, вказуючи на дитину,— йому так трудно було...

— Наплодять, та й панькайся з ними, а панська робота стій,— зло виговорює Марфа.

— Звиніть, пожалуста,— каже Грицько, усміхаючись, і, ухопивши в обидві руки свою голову, почав її нахиляти,— я думав, хто се? І не пізнав, дурний, що се не шолудива

дівка Марфа, котру одходила моя покійна жінка, а панська... ключниця Марфа. Тьфу!

Марфа бликнула на Грицька, що п'яний стояв коло неї, і, усміхаючись, кланявсь, і тільки гострий погляд її показував, що робилось у її серці. А Грицько одно ходе за нею та кланяється.

— Чого ти причепився до мене, п'янице? — не видержала і крикнула Марфа.

Івась злякався того крику, кинувся і залився кашлем. Аж Грицько оханувсь, почувши ту пискотняву та хрипотняву в дитячих грудях. Уляна кинулась до сина, впилася мученими очима у його, мов прохала: «Господи! Зніми з його хоч половину його лиха і дай мені — я його носитиму з радістю,— не муч тільки його, не терзай отак!»

Марфа як непримітно увійшла, так непримітно і вийшла, мов тінь промайнула. Коли Івась вгамувався і Грицько, і Уляна трохи оханулися — Марфи уже не було у хаті.

— Не жилець він, ні, не жилець! — промовив, махнувши рукою, Грицько.— Таким кашлем і старий печінки всі порве. Прощай, Уляно, бог з тобою! — і, коливаючись, подибав з хати.

Мов хто серпом різнув по серцю Уляну, так ті Грицькові слова. Вона бачила сама, що Івась ледве дише... Надія, котра ще жила досі, стала застигати, холонути в її серці. Вона вхопилась руками за голову, здавила її холодними долонями. «Що ж мені робити тепер, бідній? Що почати безталанній?» — і стрілою помчалася з хати.

Рядом з панським двором, тин з тином, жив батюшка, отець Іван. Високий, пузатий, з червоним, як ріжок, лицем, з сірою по коліна бородою, він тепер після вечірньої служби сидів на дубовому тесаному стулі, пив чай. Піт заливав йому очі, стікав градом по бороді, падав додолу, він на те не потурав і, знай, хлистав чай, котрий підливала йому його низенька сухенька жінка.

— Ще питимеш? — пита попадя після п'ятого.

— Наливай! Наливай! Добре потом пробирає! — і, взявши рушник з столу, почав витирати лице.

Тоді саме завалували собаки у дворі.

— Когось несе лиха година! — промовив він і знову прийнявся за чай.

— Та щось давно й не було нікого. Стецькова жінка ходила на вазі, може, й хрестити,— угадувала попадя.

— Ну, вже я на того Стецька гострю зуби. Прохав бісового квакала зорати ниву ще з осені — ніколи, каже. Настала косовиця — ти ж, кажу, хоч косити прийдеш? — «Хоч би,— каже,— з своїм управитись». Підожди ж ти, думаю, піймаєшся і ти мені, стане тобі шкурка за вичинку.

У кухні почувся гомін — хтось усилковувався пройти у горницю, слуга не пускала.

— Та куди ти лізеш? Дай хоч напитися батюшці чаєм!

— Хто там такий? — з горниці, обізвалася попадя.— Параско! Пусти.

У хату увійшла Уляна, розпатлана, бліда, тремтить уся.

— Здрастуйте, батюшко! — уклоняючись трохи не в ноги, мовить Уляна.

— Чого?

— Синок занедужав. Ледве дише. Прийдіть, батюшка, причастити.

— Ти хто така, відкіля?

— Я з двору. Федорова жінка.

— А, це того Федора, кучера? А ти знаєш, що твій чоловік і досі не додав мені за вінчання три рублі. Тоді пан сам прохав, ну, думаю, повінчаю вже. А ось восьме літо йде — а він ні кує, ні меле.

— Батюшка! Коли б же ми вільні були, де ж нам узяти?

—Ну, добре! Піди ж попереду принеси три рублі — та тоді й приходь з сином.

— Синові п'ятий годок — не донесу, батюшко.

— Уже ж і я не піду. Віддай хоч попереду те, що винні зостались.

— Копійки мідної за душею немає, батюшко.

— Так чого ж ти й прийшла? Ну і іди собі з богом.

То блідна, а то ще блідніша, аж зубами цокотить, пішла Уляна з попової хати. Не здужа не то клясти, слова вимовити, сльози так і душать її, так і заливають очі. Насилу втрапила додому.

Івась після кашлю затих і тільки водив по хаті очима.

— Сину мій, лихо моє! Від нас не тільки люди —і бог, видно, відцурався,— промовила вона, припавши до дитини. Івась притулився до неї, обнімав гарячими руками її холодну шию, цілував її заплакане лице. Утішали одно другого.

Так минула і ніч; так застав їх і ранок. То була неділя. Увесь день був ясний, погожий. Роботи немає, і Уля-

на така рада, від болящого і не відходе. Йому, правда, стало трохи краще. Кашель угамувався, хоч у грудях все-таки сопло, хрипіло — огненний пал трохи пройшов, Івась просив їстки і питки. Веселіше глянула на світ божий Уляна. Дворові жінки утішають її — а може, дасть бог, воно оце піде на поправку. Надія ожила в Улянином серці, радість обняла її, покій оснував його. Після обіду вона трохи й прикорхнула. Устала, надворі було парко, варко, дихати нічим, а сонце, як огненная куля, стоїть серед неба і не пече — пале. Вітерець ані провіє — повітря гаряче стоїть на одному місці. З різних кінців неба насувають хмари. Темні, аж сині, клекочуть, здимаються здоровенними клубками і котять одно проти другого, немов усі вони назброїлися проти ясного сонця. Темні полоси спускаються від їх аж на саму землю. Оце дощу ждати, кажуть люди, та ще й великого, з громом, з блискавицею.

На дощ Івасеві погіршало — не дає йому ні дихнути, ні покійно полежати. Кашель б'є, підкида його, перевертає з місця на місце, і мов загородило чим горло, аж рве, аж кривава слина виступає на опалені смагою уста, а прокашлятись — не прокашляється. Уляна, як смерть, ходить, затуляє вікна, щоб не світила блискавиця у вічі дитині. А блискавиця, як нарошне, безперестанно шматує чорні хмари, чертить у повітрі огне[нни]ми стрілами. Хмари то сходяться, то розходяться, обіймають світ тьмою. Грім — аж земля тремтить — гукає і наводить страх на душу, обіймає холодом серце. А Уляна одна і голосе, і богу молиться, і кляне свою долю, і на дитину дивиться — мучиться, розривається!

Надворі потемніло, як уночі, дощ здоровенними краплями то там, то там пада, суха земля зразу убирає у себе величезні бризки, і через хвилину тільки круглі сліди їх видні на землі. Це зразу блискавиця шарпнула, аж затремтіла Уляна, аж ув очах потемніло у неї, грім гогонув, немов провалилася земля, роздаючись страшенними перебоями; запахло сіркою, горілим, і дощ линув як з відра. Івася неначе що кинуло, він підвівся і, наливаючись кров'ю, почав рвати, кривава піна тяглася довгою стьожкою з його рота. Уляна ухопилася за груди, немов хто ударив її ножем у серце... Знадвору доноситься крик: «Їдуть, їдуть!» Чути гуркіт, фиркання... Чорна тінь промчалася повз хату. «Приїхали, приїхали!» І Уляна вибігла у сіни. Справді приїхали.

— Федóре! Федоре! Іди ради бога скоріше,— стоячи на ливні-дощі, кричить Уляна і махає руками.

— Що там таке? — одгукується Федір.

— Господи! З Івасем щось сталося. Івась занедужав. Іди скоріше.

Федір, кинувши коні на дворника, мокрий, як хлющ, побіг на зойк Уляни.

Вона вже стояла коло дитини і, ламаючи руки, болізно дивилася, як воно металося, хапалось за налите кров'ю лице рученятами, дряпало за горло.

Федір, високий, саженний чоловік, як укопаний, став коло болящого, не спускаючи з його свого похмурого погляду; вода збігала з його одежі, з його картуза.

— Івасю! Що це з тобою? — ласкаво спитався Федір, дотримуючись мокрою рукою до його гарячої голови.

— Та... то...— і Івась залився кашлем.

Федір, сам не знаючи від чого, узявся за боки руками і похитав головою. З-під його похмурих очей не знати, чи крапля дощова, чи сльоза, викотившись, упала додолу.

— Івасю! Тато приїхав. Тато питає тебе,— поправляючи подушку, обзивається Уляна. Івась, аж кулаки зціплює, кашля.

— Не руш його,— каже Федір,— ось я упораюсь з кіньми.— І, чухаючи потилицю, пішов з хати. Надворі чувся крик. Уляна вибігла у сіни. Пан стояв на рундуці і кричав, що й досі коні не розпряжені стоять на дощі.

— У мене он син, син занедужав,— гордо одказує Федір, добираючись до коней.

— Хай хоч здохне він тобі,— кричить пан,— а мені щоб коні не мокли.

— Хай краще ти пропадеш з своїми кіньми,— гукнув Федір, та грім покрив його голос. Блискавиця мигнула, і пан мерщій сховався у хаті.

Федір, упоравшись, увійшов увесь мокрий, у грязі, у калюці. Лице його було зле, очі грізні, похмурі. Він одвертав їх і від жінки, і від дитини.

— Ти б передівся! — сказала Уляна. Федір якось нехотя почав скидати мокру одежу.

Івась трохи притих, не кашляв, а тільки водив мутними очима по хаті, немов шукав когось. Федір сів на лаві коло столу і похнюпився, голова його упала на груди, по лиці пробігали якісь темні смуги. Уляна крадькома переводила свій боязливий погляд з дитини на його, і серце її зами-

рало. Усі мовчали, і чутно було, як шумів дощ, то на хвилину вгаваючи, то знову припускаючи; як піднімалися бульби, тріскалися і знову піднімалися на вкритій землі. Грім гоготав на увесь світ, тіпалися стіни хати, стеля лущала, і брязкотіли шибки у вікнах.

— Тато,— ледве промовив Івась уздрівши батька коло вікна.

Федір затіпавсь, підвівся і підійшов до сина.

— Івасю! Мій синку! — грубим голосом обзивається Федір, і чутно, як він у його тремтить.

— Тату, тату...

— Ти скучив за татом? — пита Уляна.

— Скучив.

— А тато гостинця привіз з міста.

Федір і забув, що у його каптані лежав пряник, котрий він незнарошне купив синові. Згадавши, він поліз і, хоч мокрий, витяг з кишені. Погляд у хлопця загорівся, ожив. Невеличкою ручкою узяв він той пряник, червоний москалик з золотою головкою, і не знав, чи москаликом тим любуватися, чи батьком.

— Ти не кликала баби? — спитав Федір Уляни.

— Було вчора аж три: Кущиха, Довгоп'ята і Очкурева.

— Що ж вони?

— Що? Шептали, злизували — нічого. Кущиха каже, треба б дістати з рака жовнянок, вона наговорить їх — та ті жовнянки зав'язати болящому у пазуху.

— Так ти й не дістала?

— Де ж ти дістанеш? Прохала дворника Карпа. Хоч би одного витяг. «Я,— каже,— одного витягну, а другі донесуть панові, що всю рибу виловив — хай йому!»

— Ну вже ж хай що хоче каже — коли б тільки ніч скоріше настала,— промовив Федір.— Ти чула, що він казав? — свіркнувши очима, він знову спитався Уляни.

— Що таке?

— Хай,— каже,— хоч здохне він тобі, а мені щоб коні не стояли на дощі.

Уляна глибоко й тяжко зітхнула.

— Коли б бог слухав дурного чередника, то уся б скотина видохла,— не швидко відказала Уляна. Федір тільки крутнув головою та сплюнув; він аж почорнів на лиці і трусився.

Під дощ, під померки вкритого хмарами неба не видко було, коли і сонце сіло, не знать, чи наступив і вечір.

Дощ не переставав, хмари не переходили, а, здавалося, наступили ще більші, ще чорніші,— ждали дощу на всю ніч. Перед тим, як смеркало, Федір пішов до коней, заложив їсти і вернувся у хату, брязкаючи ключами.

— Коли б лиха година скоріше обложила проклятого! — промовив він, вішаючи ключі на кілочку.

— А що таке?

— Пішов би на річку.

— У таку годину, у дощ та блискавку? — спитала Уляна.

— А що таке?

— Страшно. Не дай, господи, чого — темрява ж така, що перед очима нічого не видко.

Федір тільки хитнув головою — як вовка боятися, мов, то й у ліс не ходити.

Івась, награвшись пряником, тихо заснув, придавивши його рукою до себе. Розкуйдана головка його спокійно лежала на подушці; важке хрипливе зітхання виходило з його розкритого рота. Каганець стояв на комині і кидав блідий світ прямо на його личко, воно здавалося мов сизою наміткою вкрите. Уляна злягла над ним, обпершись однією рукою об піл, і не спускала очей з його, тільки голова її якось хиталась на в'язах та раз поз раз вона глибоко зітхала. Федір мовчки сидів коло вікна і все позирав, чи скоро потухне огонь у горницях. Він рішився, щоб там не було, а сю ніч дістати рака. «Чорт їх не видав! — думав він.— Бог на всякого долю плодить, що для болящого, то для болящого, а що і так удасться вловити — самі поїмо». Він знав, що снасті не запирались,— там, коло купальні у бесідці, вони завжди лежали: і сітки, і ятері, і верші, волок і невід був. Йому не нужно ні невода, ні сіток тих, йому одної верші тільки, сяде на човен, тихо одпливе насеред річки, засторчить вершу, протягне трохи — що-що, а рак хоч дурний, а піймається. Тепер же на дощ вони грають. І не спуска він очей з горниць, дожида, поки потушиться огонь у пановім покої. Ось щось дуже забігали вони по всіх хатах, то в тім, то в другім вікні та й покажеться світло. Видно, шукають що, а може, вечеря. Ось у його хаті потухло зовсім. «Підожду, то, може, вийшов у другу хату»,— дума Федір і жде.

Огонь не показується. Далі й по других вікнах стало тухнути. У дівочій зостався один, і то ледве видно світить,— ховаються, видно, з чимсь горнишні... «Ну, тепер

можна»,— рішив Федір і встав. Уляна, злягши на руку, прикорхнула.

— Я ж іду, прощай! — промовив Федір тихо, щоб не збудити сина.

— Що таке? — спросоння кинувшись, спитала Уляна. Федора вже не було у хаті. Піднімаючись, ненароком вона штовхнула подушку рукою — Івась не своїм голосом скрикнув. Уляна припала до його.

— Цить, цить, голубонько мій! — промовила вона, прилягаючи над дитиною і цілуючи його у гарячу щічку. Івась затих; він, правда, і не прокидався. «То він сонний гукнув так, то йому щось приснилося страшне»,— подумала Уляна і перехрестила дитину. Серце її наче хто у жмені здавив, і з того часу воно стало у неї нити-замирати, якийсь страх найшов на неї. Хмари почали переходити, дощ і грім перестав, коли-не-коли свірконе дальня блискавиця, освіте розірвані тучі на небі, змочену водою землю і знову все покриє темнотою. Здається, перейшла вже лиха година, а Уляні так страшно, так страшно, й сама не знає чого: якась трясця тіпа її, цокотить зубами, волосся лізе угору. «Мати господня! Заступи і сохрани!» — важко зітхаючи, шепче вона, а в душі так холодно та страшно.

Федір, скинувши чоботи в сінях, босий тихо поплентався двором через садок до річки. Кругом темно, хоч око виколи, по всіх хатах погасилося уже, у його тільки хатині ледве мрів огонь. Помацки прийшлось йому пробиратись, хіба блискавиця присвічувала дорогу. У дворі ще було сяк-так, а як увійшов у сад, у гущавину широких гіллястих груш, яблунь, листатих вишень — йому зробилося страшно. Сам не знає чого його картуз лізе угору, і волосся на голові становиться дибом. Тихо усюди, аж мертво тихо, тільки плескотять його ноги, бредучи водою, та шумить вода, збігаючи згори у річку. Оце свірконе блискавиця — залеліє перед ним стежка, а з боків немов забігають якісь темні тіні, страшні страховища і чорною стіною становляться перед очима, не пускаючи далі. Федір аж затіпається увесь, а все ж подається, наставивши руки кругом себе, далі. Оце ж згори знову блиснула блискавиця, освітила бесідку, річку, човен коло річки. Він мерщій подався вперед. Ось наліво і бесідка. Помацки він поліз у неї і зараз же налапав вершу. Перекинувши через плече, побравсь до човна. Знову світ — він уже коло човна, тіль-

ки не видко весла щось. Не довіряючи очам, він уступив у човен і облапав його кругом руками — немає весла. Де ж воно, бідна головко? Положивши вершу, він обшукав кругом, ходив аж до купальні — нема. Не біда! Хіба мало кілків валяється коло річки, а йому не первина їздити на човні, колись ломачкою з тину переправився, та ще весною, а то тепер не управити кілком. За кілком остановки немає, бере він кілок у руки, стає у човен і одпихає його від берега. Тихо, мов утка, подався човен уперед, схитнувшись з боку на бік, і, установившись, поплив далі, розрізуючи чорні, як сажа, хвилі. Хмари почали розходитись, поміж їх чорними клубками іноді пробивалася боязко зірка, оце вирне, та зразу й потоне, у другім місці ціла попруга світу розділяла один клубок від другого — то місяць з-під хмари подавав звістку, що коли б не їх густа темнота, загуляв би по небу він чистий та ясний. Федір, не потураючи на те, тільки що од'їхав, як зараз і опустив вершу — річка з краю не глибока, верша чертила по дну, нею водив Федір на всі боки. Коли витяг з води, то в кушері зразу налапав раків з десяток. Укинувши в човен, він знову опустив вершу. Не раз і не два опускав він її, подаючи човен все далі та далі по річці. «Отам, край очерету яма, коли б на неї не налучить»,— дума він і послав вершу у воду. Верша обперлась об землю, не хотіла подаватись вперед. Федір наліг на неї рукою; човен перегнувся одним боком на воду — от набереться. Федір налягає на вершу, верша, зірвавшись, плеснула... Грім десь гогонув далеко, блискавиця пробігла понад очеретом, освітила широкі круги на воді, перекинутий човен дном угору і, злякавшись, скрилась в темноті. Тихо-тихо стало на річці. Тільки вода булькотіла під човном...

Івась крикнув удруге ще дужче, ще нестямніше. Тепер уже він не затих, як уперше, тіло його витягло, вирівняло і з криком підкинуло вгору. За одним викриком пронісся другий, третій, кашель розходився, і Івась залився безкінечним бухи та [бу]хи, груди високо піднялися, у їх гуло, пищало. Уляна здуріло припала до його.

— Івасю, голубонько! Господь з тобою! Чого ти так жахнувся? Уймися, серденько! — Івась аж посинів від натуги; кашель піднімав високо його груди, виправляв тіло, підкидав, скручував. Малі пальченята аж лущали, так він їх стуляв міцно в кулаки, надуваючись від кашлю. Була хвилина, що зітхання його зостановилось, тіло похоло-

нуло. Уляна гріла його своїм зітханням, живила гарячими поцілунками. Ніщо не помагало.

— Що мені робить тепер, господи? — скрикнула Уляна, кинулась у сіни, ухопила кухоль з водою, збризнула на його. Івась затих, писком, від котрого серце в Уляни упало, прорвалося його зітхання, і на хвилину йому полегшало. Уляна промочила смаглі його уста водою.

— Мій голубоньку! Ось же твій пряничок. На!

— Тато... тато,— ледве чутно промовив Івась.

— Тато пішов рачків дістати,— утішала, Уляна.— От він рачків принесе своєму Івасеві, і йому полегшає від рачків.

Івась слухав, не спускаючи помертвілих очей з матері; такий жаль світився ними, що Уляна не видержала і залилася слізьми.

Добиралося за північ. Вітер розбив, розігнав чорні хмари, небо очистилось — синє, аж темне,— по ньому привітно світять зорі, місяць пливе, як лебідь, купається у налитих на землі калюжах. На сідалі півень крикнув «кукуріку!» «Це вже другий кричить, а його немає»,— дума з занімілим серцем Уляна і, не стерпівши, виходе надвір. Вийшла аж за хату, надійшла аж над сад. Дерева понагинались, змочені ливнем; краплі з листу грузько стікають додолу. Крізь густі гілки лиснить річка, освічена місяцем; з гори гуде рівчаком вода.

— Федоре! Федоре! — упівголоса окликнула Уляна. Оклик цей глухо замер у садку.

Уляна вертає у хату. Івась лежить, водить очима, шукає когось.

— Нема тата? — питає він, побачивши матір. Уляна поблідла.

— Він зараз прийде, зараз. Я гукала його, а він одгукується: зараз.

Івась затих, ждучи; а в Уляни цокотять зуби, голова кругом ходе, у очах темніє. Півень ударив утретє, почало крайнебо червоніти, а його немає, немає. Од вікна до вікна швендя Уляна, вигледіла очі в сіру темноту; стане, послуха, чи не чуть, чи не йде він. Вітер пробіжить оселею, а вона летить у сіни його стрівати. І вертає назад, як смерть, біла. Холод пройняв все її тіло, тоді як зітхання гаряче-гаряче так і смажить уста, так і сушить у роті. Раз поз раз вона хлиска воду. Ось уже світ рожевими очима загляда у вікно. У голові в Уляни зовсім помутилося, вона не знає, що робить, забуває, чого виходила в сіни,

надвір, і вертається знову у хату. Під серцем у неї горить, пече.

Світ усе більше приливає. Уставши сонце, пробившись крізь садок, послало золоту стягу прямо в вікно, весело застрибало воно по стінах, забігало по хаті, освітило. Уляна стояла і божевільно дивилась на все те. Знадвору донісся крик-гук. Уляна вибігла у сіни.

— Хто то човен спустив на воду? — кричить пан серед двору. У дворі піднялась шарпанина. І той каже: не знаю, і той нічого не бачив.

— То, видно, його дощем відбило,— промовив Кузьма дворник.

— А бачили, що дощ надходить. Чому не прикували? Зараз його піймати і прикувати!

Уляну наче хто ударив під серце ножем. Вона сплеснула руками і, як божевільна, кинулась з сіней до пана.

— Паночку-лебедочку! То Федір, Федір!.. Лихо моє, тяжке моє! Син занедужав. Івась занедужав... Рачків забажалося... Паночку! — і перед паном на мокру землю упала на коліна Уляна, схрестивши на грудях руки.

Пан аж посинів від злості.

— Так він красти? Уночі красти? І човен покинув так? — крикнув не своїм гласом пан.— Де він, сучий син? Подай його сюди!

— Його нема, паночку, він не вернувся й досі! — одказала Уляна.

— Де ж він, у шинок поніс пропивати? — гукнув пан.— Знайти його!

Дворові забігали.

— Та ні, воно не так щось. Не дощем, видно, той човен одігнало, бо догори дном плаває,— каже, вертаючись, Кузьма.

— Та що ж він, утопився хіба? — пита, пом'якшавши, пан.— Закиньте невід!

Хлопці кинулись до річки. Одні побігли за човнами, другі розправляли невід. Уляна, забувши про сина, пішла, як смерть, за другими. Очі її не сходили з перекинутого човна, що, мов черепаха, хитався серед хвилі. «Господи! Невже під його чорною покрівлею полягла Федорова голова? Не доведи, господи!» — і Уляна тихо шептала молитви.

Страшна ця Уляна! Сорочка розхристана, спідниця у калюці, очіпок зсунувся набік, коса бовталася на шиї —

вона нічого того не примічала, нікуди не дивилася; очі її блудили коло човна, коло його чорного горбатого дна.

Народ, почувши гомін, почав збиратися до річки.

— Що тут таке? Утопився хто?

— А бог його знає.

— А невід же нащо закидають, рибу ловити?

— І того не знаю.

— Ви чого позбиралися, сучі сини,— гукнув пан,— аби час гаяти? Марш на роботу!

Люди шарахнули в сторони, поховались поміж деревом і дожидали, що воно справді за оказія, що так рано велено невід закидати.

Тим часом два чоловіки, стоячи на човнах, гнали до берега.

— Ти, Іване, до берега приставай,— крикнув пан на одного з гребців,— а ти, Пилипе, отой човен тягни до берега.

Гребці розділилися. Іван вийшов на берег, а Пилип поплив за човном. З великою силою він перекинув його і почав вигрібати воду.

— А це що чорне? — гукнув він і витяг з коряка. Усі наставили очі.

— Картуз! — гукнув Пилип, виливаючи воду.— А шкода, добрий картуз та передраний козирьок,— додав він, розглядаючи.

— Він, він! — крикнула Уляна і, як смерть, поблідла...— Пропала ж я! Пропала тепер!

— Цить, підла! — крикнув на неї пан.— Не реви, а не то убирайся к бісовій матері. Умісті міркували, як би украсти, а тепер ревеш?

Уляна, звівши жалісливий погляд на пана, ухопилась рукою за рот, з-під руки вирвався задавлений лемент, а з очей так і лили сльози.

— Подавай уже човен до берега. Чого мнешся? — приказав пан Пилипові. Пилип підплив близенько до човна, ступив у його ногою і погнав обидва разом.

— Бери, Іване, невід за один край та закидай,— порядкував пан,— а ти, Пилипе, трохи спочинь та другий край бери.

Не забарилися невід закинути.

— Ану, чи багато риби уловимо? — казав Іван, підпливаючи до берега.

— Та буде на обід!— жартував Пилип, виходячи з човна.

— Робіть своє! — гукає пан.

Рибалки зійшлися укупу і почали тягти невід. Грузько-важко подавався він уперед. Уляна стояла і очей не зводила з поплавків, що все ближче та ближче наближалися до берега. Ось уже вони чертять по піску, ось і гузир видко, оддувся, як мішок, повний чи риби, чи кушир рю. Чим більше невід тягли, тим він усе важчав.

— Ану ще! Ану надмись! — крикнули рибалки, збігаючи аж на гору.

Вода плеснула на берег і зразу з гуком побігла назад; з гузиря в кушир і виглянула гола нога. Уляна не здержалась і прямо, як стояла, так і грюкнулась на гузир, страшенно завивши. Рибалки переглянулись між собою і спустили очі у землю. Уляна вила.

— Геть одкиньте ту навісну людину! — крикнув пан.— Та ряден сюди, та трусити!

— Рядна, рядна! — загукали. Люди шарахнули у двір за рядном. Ось і рядно. Витягли Федора з гузиря, положили на рядно і почали трусити, Уляна сиділа і, вгородивши руки у землю, тремтіла і вила.

— Рибу і раки вкинути у воду! — приказав пан хлопцям, що рились у кушир і, збираючи вівсянку.

— І цю, пане, укинуть? — скрикнув один білоголовий півпарубчак, указуючи на півторааршинну щуку, що билася хвостом по землі.— Оце рибина!

— Ту одправить на кухню.

Два хлопці, зачепивши лозиною поміж жабрами, понесли її.

— Ото буде чим пом'янути покійника! — почулося поміж людьми.

Пан глянув, і голоси стихли.

Перші, що трусили Федора, наморились, передали другим; ті третім — не помогло; тільки позбивали шкуру на скулах, стерли кінець носа.

— Ні, вже хіба тепер господь його одтрусе! — сказали послідні і положили на землю. Уляна припала до трупа і страшенно заголосила.

Труп лежав лицем угору; ліва рука його одкинулась геть, а права міцно зціпилася.

— Що ж то він держить у руці?

Руку розняли — там лежав роздавлений рак.

— Я думав гроші! — сказав Пилип і брякнув рака об землю. Поміж людьми пішов здержаний регіт. Уляна лементувала.

Пан пішов у хату, і народ з усього села повалив дивитись на втопника. Чоловіки сумно підходили, тихо говорили проміж себе, жінки, слухаючи лементу Уляни, витирали сльози.

— Ось батюшка йде! Батюшка! Пропустіть батюшку! — гукали задні.

Люди роздалися. Здоровенного росту, плечистий, пузатий, на лиці, як ріжок, з здоровенною бородою, уступив піп у круг.

— Утопився? — спитав він людей.

— Утопився.

— Сам чи не оберігся?

— Господь його знає, батюшка. Кажуть, либонь, хотів рачків піймати для болящого сина.

— Та вночі? — і усмішка освітила червоне лице попове.— Як жив, так і вмер. Отак господь завжди наказує злодіїв. Його праведна десниця всякого покарає,— сказав батюшка, махнувши рукою навпроти. Там стояли його крестяни і похнюпившись дивились на лице покійного, мов питалися, чи правду-то каже пан-батюшка? Уляна не переставала голосити, страшний лемент її носився поміж гуртом людей, слався по річці, плутавсь поміж густими гілками саду. Аж ось з гори донісся ключниці голос.

— Уляно! Уляно! Де Уляна? Чи нема там Уляни?

— Тута! Тута,— одгукували люди.

— Скажіть їй, що її дитина умерла, хай іде у хату.

Народ поторопів, ніхто не здвинувся з місця, не промовив слова, а Уляна не чула — лементувала.

— Що ж ви поніміли, прокляті ? — гукнула розсерджена ключниця і, швидко спустившись з гори, пробігла у гурт. З серця вона і не примітила, що Уляна голосила над трупом.

— Чого ти тут скиглиш, скиглячко! Іди у хату — дитина околіла.

Уляна, припавши до трупа, затихла. У людей піднялося волосся угору, і всі, глибоко зітхнувши, перехрестились. Коли се де не візьмись п'яниця Грицько. Подивившись на людей, що отороплені стояли, на трупи, що лежали у їх крузі, він, обернувшись, промовив: «Чого ви злякались, дурні? Радійте — гірше не буде, як на сім світі!» Люди, як зговорились,— усі разом так важко зітхнули, мов хотіли видихнути душу.

ЩО ЗА ХОРОШЕ, ЩО ЗА ВЕСЕЛЕ...

Що за хороше, що за веселе та видне місце на землі вибрало собі село Красноярка! Серед широких ланів заливної чорноземлі неначе яка сила підняла земну кору угору, розколола надвоє і, розлущивши, розвернула на дві половини, пустивши поміж горами чистий бігучий протічок. Цілим оберемком невеликих змійок вилазив він з-під гір, з різних родників та джерел і, зливаючись докупи у ставок, потягся річечкою геть за гори через лани у непрохідне озеро, що тільки де-не-де чистими плесами синіло коло великого лугу. По селу люди прозвали і річку Красноярkою.

Село розіслалось по горах. Кругом, скільки оком не скинь, — все лани, та луки, та сінокоси, а воно на горі, немов вилізло просушитися та разом накинути оком і те добро, що кругом облягло його. Як колись панське село, звичайно, воно доброю половиною поступилося панові, а само потіснилось на другій.

Довга і простора улиця розрізувала одну гору якраз посередині, а на той і на другий бік улиці примостились людські оселі, немов ластів'ячі гнізда. Церква вилізла аж на край, якраз на те місце, де сходились докупи гори. Тут же зараз від цвинтаря починався і панський двір, широкий, просторий, з кухнями, коморами, клунею, а далі і самий палац стояв і гордо позирав своєю високою, критою залізом оселею, своїми здоровенними вікнами через гору на село, мов доглядав: а що там селяни роблять? За палацом починався садок і тягся всюди по горі, добігаючи унизу аж до лугу, а там за лугом сінокоси, поля — скільки оком збагнеш — зеленіють і ховаються в сизому тумані широкої простороcті. І все то його, все то панське. І річка панська, і обидва береги його. Серед неї перекинута гребля, і поставлено аж три млини. Добро!

Тепер добро, а за кріпацтва тут була розкіш-воля. Тепер половина гори, де послалось село,— людська, та й за горою ще невеличкі шматочки землі — їх наділи, повернені в підмети та городи. А там, за цими наділами, знову лани та поля панські. І нужно було тій волі прийти, щоб один маєток розшматувати на стільки частин. То було, куди не гляне пан з вікон свого високого будинку,— все його, все йому піддане. З одного боку видко, що на селі робиться, коли встають, коли лягають, коли який ди-

мар закурився сизим димом — обід або вечерю варять. Видно, як на підметах жінки та дівчата матірку скубуть, плоскінь вибирають, тютюн насаджують, а на луках чоловіки косять високу й густу траву. Видно все: хто робить, а хто тільки вгинається. Часом ледачого і підогнати можна. А тепер зовсім не те: кріпацтва нема, все то наймом роби, за гроші купи. Та й самі наймити зледачіли: з сонцем встають та зараз снідати, не поївши, й робити не буде. А там чи вдарив косою, чи ні, чи зажав серпом, чи так тільки замахнув — уже й обід. А після обіду спочинок. Там уп'ять полудень, а сонце сідає — вечеря. Зовсім зледачів народ! А колишні кріпаки — то вже й казати нічого — не то що у роботі не поможуть, іде повз пана — похнюпиться, щоб шапки не скидати. А на шкоду, а на подлость — до того мов мати родила. Ще добре, як уночі в панські сінокоси скот заженуть, а то і на ярину кинуться — випасують. А вже що за ту воду є — і, здається, чому б не ганяти до озера на водопій, ніт же, біси його батькові, норовить якраз з самої річки напувати,— згрузять, стопчуть зелені береги — повернутися не можна. Та хоч би хоч за греблею напували, а то з самого ставка лізе. А ставок той хіба мало стоїв? Треба було усі ті джерела, що виходили з-під гір, розкопати, яр розширити, розрівняти, греблю перемостити. Ще за кріпацтва не кріпацькими руками те зроблено — у них до того і кебети кат має,— а прийшлося виписати литвинів-грабарів. І от тепер тільки дивишся, як усе те з дня на день опускається, руйнується чужими руками, котрі ніколи його не будували, не знали, як його будувати. А скажи що накриво — біда! Таку бучу, таку баталію зіб'ють, що і в палаці не сховаєшся.

Було раз за сей самий ставок.

Яка не погана, яка не миршава ця Красноярка серед літа — тільки й того, що біжить швидко,— а рівець рівцем. Подивишся ж на неї навесні, коли снігова вода з гір двине,— і Дніпро так не вередує, не піниться, не скаче, як вона. Звісно, Дніпро йде і широко, і глибоко — є куди йому розійтися, розбігтися,— а тут гори здавлять їй простір — вона і преться на їх, скаче, немов зінське щеня проти чоловіка. Викопавши ставок, невеличкою запрудою ще її більш стиснули — як розлютується, бувало, винесе і запруду, тоді піде собі геть по пісках та сінокосах. Горе було кріпацтву з тією запрудою, що крику та зуботичин,

а то і день, і ніч трохи не все село сидить та ковбаниться в воді, як би ту греблю загатити. Як же кріпацтво одійшло — зараз же на першу весну і винесло греблю, мов її ніколи там не було. Досада панові, сум — пропав ставок, пропала і риба. Ціле літо кріпацькі хлопці ходили по низині та в ровах руками вибирали отакі карасі! Та хоч би вже мовчали бісові маштаки. А то ще й глузують: спасибі таки панові, що припас для нас риби,— тепер часом із своєю сім'єю поласуєш панським карасем. Задумався пан — шкода ставка, шкода води, шкода риби. Хтось наказав йому, що тут недалечко є німець такий — як зробить греблю, хоч яка вода не розірве. Поїхав пан до того німця. Привіз з собою. Люди бачили, як вони удвох з паном ходили над Красноярkою, пан, розмахуючи руками, розказував свою пригоду, показував, де його запруда стояла, скільки води у ставку було. Німець мовчки слухав і тільки попихкував свою кам'яну люлечку.

— Щось то пан затіва неабияке,— казали кріпаки,— німця виписав.

Не помилились вони і незабаром бачать: рубають у лузі дубки і возять до річки. А тут уже кацапи якусь шибеницю майструють. Дивляться люди та дивуються, що воно буде. Не успіли і обдивитися, як з тії шибениці здоровенна залізна баба убивала в землю трисаженні дубові палі. Почали від панського садка та й ведуть впоперек до другої гори.

«Що ж це воно буде? — думають кріпаки.— Це ж він як зробить отаку греблю, то не тільки затопить наші городи, підмети, а й з хат повиживає».

— Пане, пане! — почали сміливіші.— Це ви нас хочете з хат повиживати?

— Чого так? — не сердячись, питає пан.

— Та як же? Як таку запруду зробите, то вода і хати порозносить.

— Дурак мужик! — сказав німець.— Мой так сделає, што вода не туда буде ітіть,— і вказує на гору, де людські хати поп'ялись,— а по середині, та ще й машин буде крутить, хлеб молот.

— Та то хай і машину вона твою круте, аби наших хат не повикручувала.

— Нашто? — пита німець.

— На те, як вода двине.

— Нє, мой так не сделає.

— А як же позносе хати, що тоді буде?

— А мені що до того? — крикнув, розгнівавшись, пан.— Моя річка, мої обидва береги — що хочу, те й зроблю. А там, чи винесе ваші хати, чи ні — мені все рівно.

— Так на бога ж згляньтесь,— кажуть мужики.

Пан щось замимрив собі під ніс, видно, вилаяв і мужичого бога, бо чутно було тільки: «дурний...».

Зате німець утішив:

— Не бойся, не винесе,— сказав мужикам.

— А може, і справді не винесе. Уже німець каже, що не винесе, а вони на се здатні, знають. Бач, каже, машину буде крутити,— балакають між собою мужики і вгадують, яку-то машину таку німець поставе.

Один каже: млин, другий толкує: тупчак, а третій: «Ні, мабуть, сукновальню», а той те, а той друге. Ламають голови, та дивуються, що німець затіває.

А німець своє знає — забива палі та порядкує. Набив паль, посередині місток робить, а там збоку знову гатить. Нагатив і вибудував млин — отакі вавілони! Щось у три яруси двинув. Там, розказують робочі, буде так, що само мішки хапатиме, само на кіш сипатиме, з коша знову в мішки висипатиме. А тут збоку і ступи: одні — крупу товкти, другі — сукно валить. Диво, та й годі! Дивуються люди, а все-таки задня думка скребе голову: а що, як того проходу, що пустив німець посеред річки, та мало буде. Біда, вода затопить нас. Та ще хоч би з свого боку, від садка, робив нижчу греблю, а то, бач, від нас.

Одначе вода ще ж не ллється зразу поза шиєю — підождемо весни, побачимо.

До зими німець управився з роботою — і греблі поробив, і місток через їх дугою перекинув, і млин, машину вибудував. Осінню вода уже почала його і крутити. Ходить пан та тільки любується німецькою роботою. Любуються і мужики, та все-таки весни не забувають.

Зима впала рання, снігу навалило страшенні кучугури, всі яри позавертало, всі низькі місця з високими зрівняло. Занесло і той ярок, звідки вибігала Красноярка, і млин до половини обкидало. Вода ледве-ледве пробігала поміж лататтям, не здужала повернути страшні колеса тії машини — і млин зимою стояв без роботи.

Аж ось з першим теплом вода задзюрила, далі більше. З дня на день її прибувало та прибувало. Високі греблі стисли її, не вспіє через місток стара збігти, як нова з

гір прибуває. Колишній ставок повен-преповен води, уже вона, не знаходячи місця, пнеться на гори, підмива їх круті боки, коло греблі крутить, шумує, шука місця, куди б їй пробитися. Та не таких паль набив узлуватий німець, не так загатив греблю, щоб з-під низу підняти її. Тільки з-під містка, як змій, скаче піняста хвиля і розкочується по долині широкою бурхливою річкою. Кріпаки сумно дивляться на те, другі, що забралися аж геть на гору, насміхаються над тими, що примостились нанизу.

— Ану, Сидоре, чи скупаєшся сії весни у хаті? — питає Сидора Криницю Пилип Здір, що живе на горі.

— Та нічого ще, як скупається. Зате риби наловить. Уся риба з панського ставу полізе у хату,— сміється Карпо Синиця.

— Риба? — умішується Онисько Кабанець.— Та ні, мабуть; Грицькова кузня якраз на перепутті, скоріше вона полізе туди, чим до Сидора.

— Та й хата твоя недалеко одбігла від кузні,— знову йому Пилип Здір.

— Смійтеся, смійтеся! — каже Грицько Коваль.— А ми, як вода спаде, таки покуштуєм рибки.

— Гляди, щоб охват не напав! — увернув Синиця.

Грицько замовк, похнюпився. Недавнечко він спромігся на свою хату. До волі він, хоч і задворовий, а як на всі руки коваль, то й жив у панському дворі і робив у панській кузні, своєї оселі не мав. Воля застукала його без оселі, без пристановища. Пан зоставляв його у себе, сулив і хату йому, і огород, та навіжений Грицько не послухав панської посули і в одну шкуру уп'явся — давай йому грунт, давай наділ. Нічого було робити — одвели Грицькові грунт аж за селом під горою, дали і наділ. Грицько вибрався у сусіди, зоп'яв халабудку над річкою і почав на себе кувати. Один він на все село, та й майстер з нього неабиякий — рідко хто вола зуміє підкувати, а він і волів кував. А вже так що зробити — чи ніж, чи серп, чи леміш наварити — йому дай. Нащо — замки робив! Майстер на всі руки. Селяни поважали його і не минали своєю роботою. То в дворі, було, Грицько часом і загуля, а тут з ранку і до вечора, знай, чутно — клепає своїми молотками об залізне ковадло. Та й наклепав Грицько років за чотири собі грошенят трохи, купив дерева і заходився біля хати. Поставив як куколочку хатку на своїм грунті, вікна з города вивіз,

великі, чисті вікна, і віконниці поробив, і прогоничі до віконниць. Сам майстер — старався для себе якнайкраще. Коли хату скінчив і вибрався з сусід, то на радощах згадав давнє і щось на тиждень загуляв. А там знову оханувсь — і за роботу. Радий Грицько, рада і його жінка Пріська. От тільки й журби — дітей нема. Було двійко ще до волі, та померли. «Шкода,— казали селяни,— що в тебе приплоду немає. Як умреш, нікому і свого майстерства не кинеш, занесеш з собою на той світ. А от якби син був — певне, його б навчив». «Толкуйтеся!» — понуро одкаже Грицько і, знай, робить — кує. Коли так через рік і син у його вродився.

«Що значить своя хата,— сміються знов селяни.— От і скував собі помічника». Сміється з ними й Грицько.

Це було якраз перед тим, як німець заходився майструвати. Тепер, дивлячись на те, як вода прибуває, Грицькові не раз приходила сумна думка у голову: а що як вода прорветься, оже якраз на його хату піде. Добре, коли тільки виживе, а як і з стояків зіпхне. Піде тоді нова хата за водою.

Сміялися люди, кого коли підтопить, перед вечором, а вночі знизу почувся якийсь страшний лемент.

— О рятуйте, рятуйте! — доносилося на гору.

Було опівночі. Важкі хмари облягли небо, дощ лив-шумів, та Красноярка гула, плескотіла. Тільки всього. Всі облягли, поснули, і собака навіть не гавкне ніде.

Сидір Криниця перший почув нестямний лемент коло свого двору і, не одягаючись, вискочив з хати. Хоч і спросоння він був, а зразу побачив пінясту хвилю, що несамовито лилася повз його огород і мчалась на ковалеву хату. Серед улиці чорною марою бовваніла чиясь жіноча постать і гукала страшним голосом:

— Рятуйте!

Криниця пізнав зразу Пріську Ковалиху.

— А що там, вода пішла? — спитався він.

— О лишечко, лишечко! — репетувала Пріська. — Води повна хата. Насилу сама вибралась з душею. І дитину кинула. Дмитрусю! Мій синку єдиний! — желіпала вона, простягуючи вперед себе руки, немов хотіла свого сина дістати.

— А Грицько ж де?

— Грицько на село побіг, людей скликати,— одказала Пріська і ще дужче заламентувала:

— О рятуйте!

Незабаром з Грицьком прибігли люди і кинулись до ковалевої хати. А там вода уже до вікон добирається.

— Та тут ще головою наложиш! — кричить один.

— Зробив греблю, бодай тобі така болячка народилась! — лається другий.

А Грицько вперед бреде, хлюпощеться та просить:

— Не киньте так, поможіть, братця, хоч душу дитячу вирятуймо!

Це зразу як посунеться — по саму шию.

— У ямку піймав,— вискакуючи, кричить,— трохи цабе беріть,— гука до товаришів.

— Засвітіть хоч ліхтарню та станьте хто на березі, щоб видно було, куди звідти йти! — гукають задні до тих, що стоять на березі.

Криниця побіг у хату і, не маючи ліхтарні, виніс каганець, прикривши його зверху горщиком. Довга стежечка ясного світу пронеслася по пінястій хвилі, що, як у прірві, котила, а кругом ще стало темніше, аж чорно, наче дощ ще більший полив. Аж ось серед води скочила друга іскорка світу і відкинула від себе довгу стягу.

— Слава богу, добралися до хати, то ж у хаті засвітило,— хтось каже на березі, а Пріська, ламаючи руки, уже не кричить — вибилася з мочі,— а стогне, немов горлиця у лузі туркоче.

Аж ось почувся дитячий плач.

— На голову колиску візьміть! Візьміть на голову колиску! — гукає хтось.— Та прикрийте зверху чим-небудь, бо, бач, дощ який!

Чутно, плещеться хтось, видно тіні якісь серед води чорніють.

— Спаси, господи, і помилуй,— моляться одні.

— Казав, помилує,— сміється другий.

— Сюди, сюди, на світло! — гукає з берега.

— Ще трошки. Ось-ось, незабаром,— чутно голос Грицьків.

І справді, через хвилину слідом за Грицьком виліз Кабанець, несучи на голові колиску. Звідти чувся болізний плач дитини.

— Дмитрусю! сину мій! — кинулася Пріська до колиски і трохи не збила з ніг Кабанця.

— Та підожди, дурна! Дай хоч до місця донести. Як

ти тут, на дощі, розгортатимеш її,— каже Кабанець, прямуючи улицею.

— Та несіть хоч до мене — все ж ближче, — рає Криниця. І вся валка мокрого, як хлюща, люду потягла у Криничин двір.

Як світ блиснув над землею, тоді тільки побачили люди, що їм наробила вода: з Грицькової хати тільки одна покрівля виглядала, кузні зовсім не видно, половини Криничиного двору як не було — немов ножем одрізало, повз крутий берег річки крутилася пінява хвиля, всі людські підмети покриті водою, вся долина залита нею. Пішов глухий гомін по селу.

— Що ж це, він хоче нас з душами позаносити? Цього доти не було, доки він не робив тії гаспидської греблі. Та, бач, повз себе й не пустив, повз себе вищу насипав. Ну й насипав би від нас. Так свого шкода, а людського, бач, ні. Ні, так не можна, так не можна.

В обідню пору два старих поважних чоловіка пішли у панський двір побалакати з паном. Що ж воно це буде? Хто Грицькові хату вибудує? Хто їм другі убитки верне, що наробить вода, порозмиваючи городи, позамулюючи підмети.

Пішли ті, а громада дожидається коло церкви, одгадує, що скаже пан, та лає німця — гуде, як бджоли. Недовго старі барились, швидко назад вернулись. Туди тихо йшли, поважно, а звідти — тільки ціпками чимдуж перебирають.

Громада стихла:

— А що? — питають передні.

— Що?

— «Кому я повинен отчот давать у своєму добрі. Що хочу, те й роблю й робитиму. Вон з двору!» Он що.

Громада загула: «Так як же це так? Хіба нас топити можна? На це ж і суд десь є».

Цілий день клопоталися селяни, громадою пішли до попа, тута ж він, недалечко коло церкви, пішли пораятись, що робити їм, попрохати батюшки, щоб він узявся поклопотатися за них перед паном.

— А ви що вийходили? — спитав їх панотець.— Получили що? Хто йому перечить у своєму добрі що хотіти, те й робити?

— А коли через те другим горе!

— Що ж, терпіть. За терпіння бог чоловікові щастя

посилає. Видно, ви прогнівили чим милостивця, от він вас і карає.

— Який там бог покарав! Коли греблю таку зробив, воду запрудив. Звісно, зібралась води сила — ну, й помчалася.

— Гріх так казати,— на те їм батюшка.— Гріх. То все од бога. І вода од бога. Без бога ні до порога.

— Ні, ми знаємо, що зробимо. Ми йому усім селом зберемося та к бісовому батькові усю греблю викорчуємо.

— І то недобре зробите. І то не гаразд. До божого суда та свій самосуд? Гірше, хлопці, вам буде. Не раю вам цього робити. Це самоуправіє. За це закон тюрмою, Сибірею карає.

— Та вже ж хоч і тюрмою або Сибірею — не затоплюють же там водою, он як тут підтопили.

— Недобре ви кажете. Не хочу я з вами й говорити,— одказав батюшка і пішов собі в хату.

Зосталася громада, як та, кажуть, жаба серед калу. Що його робить, що почать?

А вода своє робить — уже і в Криничину хату увійшла. Криниця вибрався в сусіди. Грицька перевели аж на саму гору.

У його дитина занедужала — кашель нещасну б'є, огнем уся горить. Жінка теж квокче, жаліється — голова болить, руки, ноги німіють. Грицько, як дурний, ходить. І до громади не пристає, з своїм лихом носиться; кого не стріне, плачеться та розказує свою пригоду. Що ж ти зробиш? Чим горю пособиш? Треба ждати хоч поти вода спаде, може, тоді який ярміс знайдемо. Ждуть усі та прикро позирають на воду, що кругом гору обходить, немов хоче усе село заполонити.

На третій день Грицькова дитина умерла. Громада усім селом зібралась її ховати. Вона серцем чула, що то її перша утрата у якомусь неладному строї життя, що почалося від того. Перша, та не послідня, а багато ще горя буде, і сліз, і утрат. Через це і почот такий задавала Грицьковому горю. Піп не хотів спершу було проводжати,— опісля опечатаю,— та громада усім селом витребувала. Нехай іде! Хай дивиться на наше горе, на наші сльози! Усі ідуть. Пріська, як навіжена, виє, і другі жінки за нею плачуть. А Грицька не видно, Грицька немає. Грицько, як побачив, що його син спустив дух, — з двору та прямо до жида в шинок. Там і днює, там і ночує. Пріська, поховавши си-

на, собі злягла та через тиждень і переставилася. Грицько не бачив, коли і як. П'яного його насилу витягли з шинку, хоч на кладовище провести тіло. Спотикаючись, ішов за труною Грицько, і коли другі плакали, він лаявся. Порівнявшись з пановим двором, він теркнув, гукнув несамовито.

— А виходь, лишень, пане з буд[инку] та поглянь, якого ти добра нам наробив, — той викрик, мов серпом, черкнув кожного по душі — усі аж до землі понахилялись та плачуть.

Провівши жінку, Грицько знову завалився в шинок, та виліз уже як вода спала, як пан почав знову греблю замощати. Громада, побачивши, загула: це щоб на той год зовсім гору нашу знести?

Толкувалися і не знали, що почати. Від журби пішли до шинку. Грицько як не п'яний був, а почув, об чім громада толкувалась, та як крикне, як скоче:

— Братця, за мною! Не даймо бісовому іродові над нами глумитись!

Першим вискочив. Не знать де і сокиру взяв, і перший на греблі опинився, за ним другі — несміло, а все за ним пішли. Там, на греблі уже стояло аж три паровиці лози, хворосту. Панські наймити в'язали пучки і замощували греблю, де вода промила.

— Вон! — кричить Грицько. — Хто вам дав право на наші душі посягати!

Підскочив до одного воза — лусь колесо сокирою по спицях, — віз так і сів на один бік, немов чоловік, котрому ногу врубали. Підскочив до другого — і другого посадив. До третього — тут наймити закричали:

— Що ти, навіжений, робиш?

Грицько з сокирою за наймитами. Побачивши таке, ті, як зайці, почимчикували через греблю у панський садок. Грицько рубає і третій віз, а громада, побачивши таке, собі до греблі. Що знову намощено, мов собаки, руками гребуть, вириваються. Пішла баталія! Усе село, як на свого ворога, накинулося на греблю, рве, несе, за водою пускає.

— І млин йому запалити! — кричить Грицько. І запалив би, може, та громада не допустила. Уморившись коло греблі, вона, п'яна своєю удачею, захопивши Грицька, покотила горою похмелитися у шинку. І не бачив ніхто, як з панського двору побіг верховий кудись. Коли б бачили, може б, зупинили, може б, пощупали у верхового кишені,

чи нема там якого гостинця для їх. А то не бачили і хилили добру жидову горілку.

А пан, запершись на три замки у своєму будинкові, доброго справді гостинця для їх одіслав аж у город. Він написав бумагу: бунт у селі! Палять, ріжуть, усе руйнують.

Громада наче здуріла: то коли-не-коли забачиш чоловіка-двох, що виходять з шинку, а то три дні і три ночі коло Лейби як ярмарок зібрався. Горілки було не стало, та Лейба розстарався у панському підвалі. Дивно, що пан не противився — зразу Лейбі велів цілий бочонок викотити і грошей обіцяв підождати. Гуляє село!

Аж ось на третій день, тільки що сонце підбилося, як тройка добрих коней з дзвінками, з бубенчиками убігла в село, за нею пара летить, а там ще пара, а за ними драгуни верхами. То приїхав справник, становий, слідователь — та все так і покотило у панський двір.

Незабаром почалось слідствіє: хто колеса рубав, хто греблю розкидав? Кликнули громаду до двору, вийшли справник, становий, слідователь. І пан вийшов.

— Хто, признавайтесь, а то усім лихо буде.

Громада у ноги.

— Помилуйте й пожалуйте. Он у Грицька Коваля хата розвалилася, у Синиці — огород однесло, у всіх підмети замулило. Як же нам жити, як у бога повертатися?

— То не наше діло. А хто робив таке самоуправіє? Хто підбивав вас на його? Видавайте зачинщиків, а то усім, кажу, лихо буде,— знову каже справник.

Громада одійшла побалакати. Були такі, що й поза ухами скребли.

— А що, ми не казали — не йдіть, ми не казали — не слухайтесь. От тепер усім на горіхи достанеться!

Та таких трусливих було обмаль. Більша частина гукали:

—Та як же се так — тебе руйнують, тебе нищать, шкуру з тебе живцем деруть, з ножем під горло підступають,— а ти мовчи! Ні, не буде сього. Не видавати своїх! Чуєте, не видавати! Усі були, усі рубали, руйнували. Хай усіх беруть. Що зроблять? Держіться ж, хлопці, купи: громада — великий чоловік.

— А що, набалакались? — пита справник. — Хто зачинщик? Видавайте.

— Нема у нас зачинщиків. Усім залито за шкуру сала, усі там були.

— Драгуни! Різок! — гукнув, червоніючи, справник.

Драгуни один по одному почали заходити кружка, щоб усіх, як курей, забрати.

— Тікай, хлопці! — хтось гукнув. Громада кинулась урозтіч улицею, огородами, через тини, через чужі двори, так як ті груші, сипнули. А драгуни за ними. Почалась бійка, лайка. Собаки, забачивши чужих, підняли своє. Жінки, вискочивши на улицю, репетували на все горло, а за ними дітвора, мов у дзвоники била, молодими тонкими голосами завела плач-ревище. Страшно, страшно у селі! Немов татарва набігла і поспішала все бити, руйнувати, у ясир брати.

Як прудко не тікали красноярці, а драгуни були від їх прудкіші. Як не відбивались і зубами гризлись, а драгуни, мов з заліза скуті, не потураючи на те, хапали втікачів і вели до двору. Назбирали чималу громаду. І зараз почали сікачі. Не минали нікого. Від першого почали та так підряд і клали.

— Признавайтесь! — гукає справник.

— Ми не винуваті, — почали молодші,— нас підбив Грицько Коваль,— один каже, а другий — Карпо Синиця, третій ще на іншого вказує.

Давай сюди Коваля, давай Синицю, давай того. Набрали п'ять чоловік. Почали з їх. Другі одрікалися, прохалися, молилися, а Грицько сам вийшов.

— Що ж,— каже,— я... я у всьому виною. Хату мою вода знесла, сина мого втопили, жінку на той світ звели. Зостався я — нема нічого ні біля мене, ні за мною, одна в мене душа ще зосталася. Беріть душу, беріть її. Беріть тіло моє: їжте, ріжте! — і руки їм простягає і шию.

— Різок! — гука справник. Положили Грицька, одідрали. Хоч би скрикнув. Тільки стогне.

— В'яжіть отих,— каже знову справник,— та в город, у тюрму їх.

Пов'язали п'ять душ і одвели під панові комори. А справник тим, що зостались, вичитує:

— Тільки хто мені посміє бунтувати — на шибеницю того! Яке ви право маєте чуже добро руйнувати? Вам зробили шкоди — жалійтеся, на те суд є, він вас розсудить, що і як. А самому, своїм судом? Усі тюрми вами запружу. Чуєте?

— Чуємо! — кажуть громадяни, кланяючись.

— Ідіть же. Та бунтувати удруге не здумайте.

— Не будемо, — глухо хтось каже.

— Вам зроблена яка шкода — жалійтеся. На те суд є,— знову своє справник.

— Бодай же його з сильними не битися, а з панами не судитися!

Повернула громада назад. Кого бито — той плакав, лаявся, до кого черга не дійшла — і той похнюпився. Розійшлися всі і по хатах поховались —душі живої на вулиці не побачиш. Налякані, вони і забули про тих п'ятьох, що зосталися у панському дворі.

А тих незабаром і в город повели. Справник з становим і слідователем зосталися у пана. Люди бачили, як усю ніч світло у панських хоромах не вгасало, вони боязко позирали на панські вікна і думали: яку-то нову біду задумує на їх начальство з паном. А начальство, правду кажучи, ні про яку біду не думало, а прямісінько засіло за карти та усю ніч до білого світу і козиряло.

Після снідання виїхало й начальство, а з обід почалися роботи на греблі. Знову наймити в'язали хворост та загачували ним прірви. Тільки тепер уже їм ніхто не перечив. Усі боязко поглядали з гори, як-то наймити старалися коло греблі.

Через тиждень повернено у село і тих, що забрали, одного Грицька Коваля не пустили...

— У тюрму засадили,— тільки й сказали ті про його, а що з ними було, мовчали.

На село й селян якась туга найшла, якась розпука між людьми. Кожен понуро дивився на греблю, дивився на панські будинки та часом сварився кулаком: добре, мов, у печінках ви мені засілися,— оже вже ніхто не гукав до спілки, ніхто не казав: громада — великий чоловік.

На другу весну, коли знову Синицю вигнало з хати, Синиця днів на два зник з села. А потім вернувся і, як вода спала, помагав наймитам греблю гатити. Люди дивувались — що це з Синицею сталося?

— Ну вже ж як не винесе тепер вода греблі,— проговорився раз п'яненький Синиця,— то хіба не я буду.

— А що, хіба поробив що?

Синиця замолов щось таке, чого ніхто нічого не розібрав. Оже всі, почувши те від Синиці, чогось повеселішали, якась надія мелькнула у кожного в голові. А хто його

зна, чи Синиця з п'яних очей верзе, чи правду каже. Синиця знахур — і від гадюки шепче і часом у хворобі помага. Бог його зна, може, він і правду каже. Уже ж недаром він помагав греблю гатити, може і поробив що.

Прийшла третя весна. Знову Синиця пішов у сусіди, знову людські підмети та городи позатопляло. І спала вода, а гребля ціла.

— Хвалився дядько Сидір, що поробив щось — та й збрехав,— казали селяни.

— Ні, не збрехав,— оправдується Синиця,— цілий шкалик живого срібла закопав у греблі. Другу б греблю зовсім рознесло, а це, бач, не така, видно, гребля, не християнськими руками вона мощена. От то що.

Тії ж весни і Грицько вернувся у село. Його осуджено було на висидку, і, висидівши, він знову прийшов на село. Люди раділи тому, ждали, коли Грицько не поможе — то вже тепер ніхто не поможе.

Грицько собі спершу й нічого. Кинувся був нову кузню строїти. Пан не позволяв, перечився. Грицько пообіцяв, що він же часом і панових коней підкує, і панові лемеші та чересла наварить,— нічого, пом'якшав пан. Ще дав Грицькові і дерева трохи, цегли на горен. Зоп'яв Грицько кузню — кує знову.

Це раз літньої темної ночі страшне зарево пожежі побудило усіх. Зиркнули, панів млин від низу аж до гори увесь огнем палає. Пан вибіг, наймити вийшли.

— Туши! Заливай! — гукає пан.

Так куди, й підступити близько не можна — таке страшенне огнище. На другій горі висипали селяни, дивляться.

— Люди добрі,— кричить пан,— поможіть тушити.

— Туши сам, коли ті вавілони на нашу голову настроїв,— хтось гукнув до його.

— А, прокляті,— скипів пан.— Душогуби! Палії! Самі запалили — та тільки дивитесь, радієте. Радійте, радійте!!!

Селяни мерщій порозходились. Нехай йому, ще напасть буде.

Млин дощенту згорів. На другий день селяни вигнали скот напувати, та коло річки стояли наймити.

— Не смій напувати! Не смій! Не велено.

— Отуди! — здивувалися люди. — Хіба води жалко?

А тут і пан з садка вибіг.

— Жени назад воли! Жени! Не смій з моєї річки напувати.

— Так як же оце? Скот же видохне, — гука чередник.

— А хоч і видохне. Великий мені клопіт! Жени, жени геть!

— Так де ж його напоїти?

— Де хоч. Он до озера жени,— указав пан на озеро, що тільки-тільки сіріло у чистому ранньому повітрі.

Селяни, нічого робить, погнали.

З того часу між паном і селом почалася спірка, тільки не така гаряча, яка колись була, що в гору скаче, усе зносить, руйнує, а тиха, непримітна спірка: пан понавертав дерева новий млин будувати, а на другий день більша половина його плаває по ставку. Пан пересипав здоровенним горбом греблю від села, щоб ніхто не їздив, не ходив,— а на другу ніч хтось прокопав страшенний рів серед самого горба і пустив повз гору воду з ставка. Пан заборонив воду брати з річки, а на другий день посеред річки зроблено таку пересип, що вода стала. Лихо селянам, та не мед і панові. Хто те все робив і коли робив, як не підлазив під селян пан — і жидові сулив плату, щоб розвідав, чи не промовиться хто п'яний чим-небудь,— так і жид нічого не дізнався. Він чогось усе кивав на Грицька, що від пожежі як забрався у його шинок, то забув і про кузню, і про все на світі. У шинку нап'ється, а під шинком виспиться, та знову йде у шинок пити. Опух, заріс, очі кров'ю налилися, сам труситься — страшний став. А проте селяни не кидаються його, дивись, з громади щодня найдеться хто такий, що перекине йому чарку-другу. А Грицькові більше й не треба: випив — заспівав, побалакав та й знову спати.

— За що ви його могоричите? — допитувався Лейба.

— Як за що? — одказує той, що могорич ставив. — Нужний він чоловік.

— А нащо нужний? — лукаво допитується жид.

— Як нащо? Хіба мало лому у пахарській справі буває: треба ж його полагодити. Те наварити, те скувати, а те і заново зробити. Хто ж у нас зробить, як не Грицько? Натерпілися ми без його муки: он, близький світ, дванадцять верстов до города, а як зламалося що — тільки там і налагодять. Дуже він нам потрібний чоловік.

Хоч Грицько і не часто кував, а все ж коли-не-коли

чувся грюк молотків у його кузні. Так не дізнався і Лейба нічого.

Бився пан так, бився, та раз, кликнувши Лейбу до себе, і каже:

— Знаєш що, Лейбо? Не враю я нічого з бісовим хамством. Що не почну — все перероблять, перепортять. Візьми у мене в оренду млин і річку.

— Нащо воно мені? Моє діло шинкувати.

— І шинкуватимеш. Отож на горі, якраз над ставком хата — і шинок там заведеш.

— То шинок добре. А нащо мені млин?

— Як нащо? Борошно молотимеш. У тебе усе село молотиме, а я... я сам не хочу.

— Ну, а річка нащо?

— Та й річка ж, бач, до млина. Річку щоб ти беріг, не позволяв замулювати, згружувати. Уп'ять же воно і тобі користь, з одного ставка скільки риби та раків ловиться.

Жид задумався.

— Бери, дешево віддам,— рає пан.

— Дайте подумаю,— одказав жид. І в неділю, коли людці найбільше до його у шинок заходили, почав з ними здаля бесіду. Навертав на те, що що б вони хотіли мати, аби не робили панові шкоди. Селяни одрікались від шкоди, а казали, що їм би перше усього хотілося мати вільний водопій та щоб греблю знести і не підтопляти їх огородів та підметів.

— Ну, сього не можна, — каже жид.— Треба ж чимсь млин ворочати. Греблю не можна ламати, ну а водопій — за водопій можна поклопотати. Водопій можна одвести геть туди за кузню. А для себе воду брати можна де вгодно і купатися можна. От тільки ні раків не брати, ні риби не ловити,— умовлявся Лейба.

А Грицько, як не п'яний був, а почувши, так і кинувся до жида.

— Що це ти, жидівська твоя душа,— закричав,— за нас так розпинаєшся? Чи не хоч лиш в оренду річки у пана взяти? Стережися! Кого-кого, а тебе я першого у ставку викупаю! Ага, злякався? — засміявшись, замовив далі.— Давай лиш хоч горілки чарку, коли вже нам[рил]ись з паном на наші душі насісти.

Жид так і стрибнув угору:

— І, п'яниця, ледащо! Вон з шинку! — жене Грицька.

Люди побачивши, що справді Грицько угадав заміри жидові і, думаючи, що з жидом доступніше зговориться, ніж з паном, уйняли Грицька тим, що піднесли йому цілу чвертку доброї горілки, аби тільки мовчав і не перебивав їм побалакати об тім, що їх кожен день їло, золило, до самого серця доходило.

Та не такий Грицько задався, він вилаяв жида й громаду, розлив, а не випив горілку і, лаючись, пішов з шинку.

— Дурні, дурні! — гукав він. Самі себе в'яжете, самі себе топите. Жидові, нехристові свої душі здаєте. Тьфу! Бевзні.

Дехто спік рака від тих гірких Грицькових докорів, а більше не додали ніякої ваги його речам.

ЗА ВОДОЮ

Що за хороше, що за веселе та видне місце на землі вибрало собі село Красноярка! Серед широких ланів заливної чорноземлі неначе яка сила підняла земляну кору угору, розколола надвоє і, розлущивши, розвернула на дві половини, пустивши по долині чистий бігучий протічок. Цілим оберемком невеличких змійок вилазив він з-під гір, з різних родників та джерел, і, зливаючись докупи у ставок, потягся далі річечкою геть-геть через луки у непрохідне озеро, що тільки де-не-де чистими плесами синіло коло великого лугу. По селу люди прозвали і річку Красноярою.

Село розіслалось по горах. Кругом, скільки оком не скинь, все лани, та луки, та сінокоси, а воно на горі, немов вилізло просушитись та разом накинути оком і на те добро, що кругом облягло його. Як колись панське село, звичайно, воно доброю половиною поступилося панові, а само тулилось на другій. Довга і простора улиця розрізувала гору якраз на дві половини — по той і по другий бік тулились людські оселі, немов ластів'ячі гнізда. Церква вилізла аж на край, якраз на те місце, де сходилися докупи гори. Хрест її, виблискуючи на сонці, немов благословляв се тихе та красне місце. Тута ж, зараз від цвинтаря починався і панський двір, широкий, просторий, з кухнями, коморами, клунею, загонами, а там далі під гору коло ставка і самий палац гордо позирав своєю високою, залізом

критою оселею, своїми здоровенними вікнами через яр на село, мов доглядав: а що там на селі затівається? Від палацу починався садок і слався по горі, добігаючи унизу аж до лугу; а там далі, за лугом — сінокоси, поля — скільки оком не скинеш — ховаються у сизому тумані широкої просторості. І все-то те його, все-то те панове. І річка панська, і обидва береги його. Серед неї перекинута гребля, а над греблею аж три млини важко ворочають своїми колесами. Добро!

Сказав би, добро тут і панові, та непогано і селянам. І водопій, і вигін для череди, і луки на випас — розкіш, приволля! Воно б, може, і так було, коли б гора з горою у ладу жили. А то одна на другу, мов ворог на ворога дивиться, одна другу цілком проглинути хоче. Селянам заздро, що панський садок так пишно та бучно розрісся, а по їх горі одна чорнобиль червоніє, що у панському току страшні скирти усякого хліба, а по їх невеличких городах одні купи гнилої соломи та кучугури тертої костриці валяються. Уп'ять же у пана і річка, і млини на річці, і ставок у садку кишить рибою, раками, а в селян тільки й того, що двори свої та невеликі наділи — підмети під горою, а то і вода купована. Колодязя на такій горі не докопаєшся, а річка панова.

Ще до волі, коли і та і друга гора були панські, то тоді і згода була. Кріпаки панщину робили, а пан панував, позираючи з свого палацу на їх роботу. Горе було лінивому або увертливому, та не всім однакове: водопій даремний, не заборонений, а часом пан під свято дозволяв якого і рака або рибину піймати. Тепер не те: воля розділила їх надвоє. Панові вона гострим ножем впоперек горла стала... Поки піддані були — і робили, і слухали, а то не тільки просьби не послухається — говорить неохоче, стрінеться з паном — одвернеться, шапки не скине, спини не нагне, не вклониться, немов у його голова з плечей спала. А кріпакам? Податки дай, викупне заплати, мирське, на волость, а тут ще й пан — не смій з моєї річки скотину поїти, води брати. Шукайте, каже, собі вільної води, може, вам бог поможе, отак як волю поміг знайти!

Через віщо ж се? Через що ся ворожнеча? Через те, що пан, ставлячи млини, перерізав греблею річку. Стиснута весняна вода, шукаючи і не знаходячи проходу, кинулась на людські городи, Синицю з хати вигнала, Грицька Коваля зовсім розорила, кузню його занесла, хату розмила.

Були у Коваля і жінка, і син, та прийшлось тії ж весни обох поховати. Захоплені уночі водою, вони ледве з душами повиривались. Грицько ж переніс, а жінка й син померли. Наробила вода дешпоту в селі, та немало шкоди і за селом. Кріпацькі наділи порізала зовсім, їх підмети замулила мулом. Лихо селянам! Казали панові — так і слухати не хоче. «На своїм добрі,— каже,— що хочу, те й роблю. До других мені немає діла». «Як же се так? — гука громада.— На наші душі, на наші животи посягати? Ні, сього не буде. Побачимо, чий батько старший!» І от, коли вода спала, прийшлося панові на греблі прорви замощати,— красноярці цілим селом зібралися і заперечили: не смій греблі гатити! Грицько Коваль, з п'яних очей, порубав колеса у панських возів, котрими наймити навозили лозу, гній, другі згаряча заходилися коло греблі і тільки одні палі зоставили. Пан кинувся у город. Незабаром за паном прилетіло начальство — справник, становий та ще й десятків два захопили драгун із собою. Досталося красноярцям за ту греблю! Одним спину сполосували, других у тюрму забрали. Грицька Коваля, як ватажка, найдовше продержали.

З того часу і почалася та ворожнеча. Греблю таки пан загатив та ще заборонив селянам воду з річки брати, скотину напувати — гони, коли хоч, верстов за три до озера. Що ти проти сього скажеш? Просьби не слуха, а силою — селяни дізналися, що часом буває за ту силу. От і почалося. То дивись — у панському ставку плавають дохлі кошенята або червива собака, то береги осунені, то серед річки бугор землі навернено. А раз темної осінньої ночі страшенне зарево пожежі побудило усе село: кинулись — панський млин від низу і до оселі огнем палає. Тоді саме Грицько Коваль з города вернувся. Знову Грицька запопали. Тягали, тягали та й випустили, не знайшли ніяких признаків.

Бився пан, бився та й знеміг. І млини, і річку оддав у оренду жидові Лейбі. Лейба ще вимовив і пустку-хату якраз на горі над ставком, проти панського палацу. «Звідти гаразд буде над річкою і млинами назирати»,— примовляє Лейба.

— Бери,— одказує пан, ще й дерева дає на поправку; йому аби здихатись клопоту. А пустка та — колись прикажчика хата — велика, простора, на дві половини. В одній Лейба сам помістився, а в другій шинок завів. Та й

горілку ж добру продає сей Лейба у своєму шинку — так сама у горло і ллється! Щодня у Лейби народу більше, ніж у свято у церкві. І за воду за Лейби стало легше. Лейба дозволив нижче греблі і скотину напувати, тільки аби Лейбу послухались навесні греблю гатити. Хоч деякі і сміялись, що громада сама на себе руки накладає, гатячи ту греблю, через котру щороку весною вода усі підмети та городи заносить піском, а Грицько прямо у вічі лає Лейбу: «Ти,— каже,— жидів сину, усіх нас обійшов». Та Лейба на те не потурає. Грицько кинувся був до громади: «Дурні, бевзні! Самі себе в'яжете! Самі лізете у жидівське ярмо!» Таки громада на Грицька махнула рукою. Що таке Грицько? Був колись чоловік, хазяїн, а тепер на нінащо перевівся. Пропив, прогуляв усе — коли не в шинку щодня ночує, то так де під тином валяється. Добре йому лаятись, не маючи нічого ні за собою, ні перед собою. А тут, як глянеш на скотину, що реве без води, душа повертається,— то підеш і під греблю, а не то, що греблю гатити.

До того Лейба не боронить для себе води звідки хоч брати, хоч і з самого ставка. Заборонив тільки рибу ловити та щоб ніхто ні човна, ні сітки не мав. Громадяни слухались Лейби, та як його їм не послухати, коли Лейба, як той павук, знай, позирає з вікна на річку, щоб ніхто анітрішечки ні в чому не одступав. А лучиться, скотина яка прискоче до ставка — зараз її за роги, та й плати викуп. І небагато Лейба бере — від вола злотого, від корови — сороковку, від вівці — п'ятака. Свині тільки Лейба не любив, за кожну свиню, будь то й порося, цілого коповика наложив. Частенько-таки поросята зоставалися у Лейби без викупу. Як його за мале порося коповика дати? Отже Лейба не дуже шкодував, що селяни одказувались від свого добра. Щонеділі Лейбова конячка цілу хуру везла [нрзб] поросят у город на продаж, і кажуть, либонь Лейба добре торгував тим добром. Та видно, що Лейбі не лихо, бо Лейба приїхав у драному балахоні, а тепер Лейба у новому ластиковому сюртуці ходить, на зиму у Лейби десь і шуба вовча взялася. І жінка Лейбина Сурка хоч у будень ще й стоїть у шинку за стойкою, а в суботу наряджається в шовкове плаття, гуляє по панському садку з жиденятами та ще ззаду й дівчина-служка[?]. І жиденята то миршаві та гнидяві приїхали, а то такі пейси позакохували, на лиці вибілились та ви-

чистились, мов яблучка наливчаті, визирали. Та чому ж то Лейбі з сім'єю і не роздобріти? У його у страві коли не курка, то утка, до його молоко відрами назносять, у його масла — діжки невиводні. Уп'ять же обридло Лейбі м'ясо — є на переміну риба — щуки, окуні. Карасів не їв Лейба — карасі возив на продаж у город.

Добре Лейбі, та й панові непогано. Раз, Лейба гроші за оренду дає, а вдруге — Лейба, як свого, стереже панського добра. А панові тільки того й треба. Скажуть, може, панові та Лейбі добре, а зате селянам гірко. Скромадив, правда, дехто у потилиці, коли приходиться чималий викуп Лейбі давати, а проте усі казали, що жид Лейба то жид, він свого не подарує, а проте все-таки добріший від пана.

Тихо й красно спускається сонце за Красноярську гору. Його ясне коло дедалі все мутніша, червоніша, мов наливається кров'ю або поринає у прозорі хвилі якогось далекого моря. Чорна тінь упала з гір на долину, прикрила своєю запоною річку і весь луг змережила темними поясами. Під лугом, мов хто купу багаття наклав — горить-палає. То озеро загорілося сонячним світом і сяє, і прище на всі боки своїм сяєвом. По луках, на низьких місцях закурілося, задимилося, туман піднімався угору. Зате село на горі ясніло у жовтогарячому вечірньому повітрі. Воно вже збиралося на покій. По вгородах хазяйки скликали курей, качок, скотина ревла, поспішаючи з череди додому, друга, робоча, грузько вилазила з дворів і прямувала до водопою. Село стиха гомоніло. А то що за селом за гук та крик? Доноситься голосна дівоцька пісня, обзиваються до неї парубочі викрики.

То молодіж збирається своє свято святкувати — Купала. Ще за тиждень було гомону і клопоту на улиці за селом — як його і де Купала справляти? За ті роки, як ворогувало село з паном, ні разу не довелося його як слід святкувати. До річки і не думай прохатися, огнища боялися розвести серед майдану за селом, щоб не наробити пожежі,— малі діти настромляють жалкої кропиви серед улиці та й скачуть. Дехто із старших не видержить, пристане до дітей, пострибає з ними через кропиву — тільки й усього. Тепер, коли Лейба до річки попустив, певне, він не заборонить і Купала справляти.

— А вже ми вам і гілку важну припасемо на Маринку,— хваляться парубки дівчатам.

— Я осиковий кілок принесу,— жартує Федір Бубненко.

— У голову собі забий,— одрізала йому Марія Педьківна, гостра на язик.

— Тю! Навіжена! То ж тільки упирякам забивають, а я ж не упир,— каже Бубненко.

— А почім ми знаємо? Може, ти й є вовкулака.

— Хіба, бач, не можна й пожартувати? Вона дума, справді. Ні, я вже для тебе таку гілочку молодого кленка вирубаю у панському лузі, що аж сміється.

— Оце так! Оце добре! За це спасибі,— щебече та.— Отак би й давно, а то — кілок з осичини! — радіє Марія.

— А ми ту гілочку так уквітчаємо квітками, так перев'ємо стьожками, що тільки подивитись,— хвалиться Горобцева Горпина, круглолиця білява дівчина.

— А вже й нарядимо ту Маринку! — скрикнуло разом скілька дівок.

— Дівчата! Дівчата! — перебиває Василь Безгродний.— Хочете, я вам найбільшого дуба з панського лісу приволочу?

— Повісся на йому! — регоче Марія.

— Разом з тобою, моя галочко? Хоч і зараз! — соглашається Федір і, підступаючи козирем до Марії, дає їй по спині доброго ляща.

— Хочеш? — питає.

Та скрикує, лається, собі одбивається. За Федором і другі хлопці кинулись до дівчат — той лоскоче, той щипає... Гук, крик, регіт на увесь вигін.

— Ось годі, хлопці, дуріти. Краще справді побалакаємо, де будемо справляти Купала,— нареготавшись, знову починають дівчата.— Як ви думаєте, Лейба не заборонить коло річки?

— Попитайся,— чутно Федорів голос.

— Попитайся. Хіба нам личить іти до жида питатися? Скажуть ще — дівка у шинок ходе. То вже ваше діло. Справді, хлопці, ви попитайте Лейби, чи можна, а ми приготовимось.

— Гаразд. Іде,— кажуть хлопці.— Тільки вже коли Купала справляти, то як слід справляти. Щоб усе село, уся молодіж. Огнище страшенне накладемо. Хай пан з своєї буди подивиться, як наша челядь гуляє!

— Добре, добре. Глядіть же, хлопці, не обдуріть. Уже коли Лейба без плати не схоче, поступіться чим йому, а дозвіл добудьте.

Не збрехали хлопці, не забарились; днів через два пішли до Лейби і порадували дівчат доброю звісткою: Лейба дозволив Купала справляти... «Хоч усю річку до озера займайте, аби тільки від села та щоб не близько до млинів,— сказав Лейба.— Та щоб обережно!»

— А взяв що-небудь? — питають дівчата. Хтось з хлопців крикнув:

— Рубля зодрав.

А проте усі зраділи, а більше усього дівчата. Кожна давно гонобила думку про себе, що вона загадає — чи піде заміж сього року, чи бути їй за любим чоловіком, чи ні, чи швидко вона умре, чи поживе ще на світі... Гомін, клопіт, цілий рій надій, бажання усякого і коли б годинкою додержало, щоб дощу не було, коли б довелося стрибати через огнище з отим, а не тим парубком, ще добре, коли б Лейба човна дав — погуляли б по річці, погадали... Мало хто й спав тії ночі перед Купалом.

У самий день Купала уся молодіж, зрана попоравшись, рушила з села. Хлопці — у луг на Маринку віття ламати, дівчата — на поля та луки квіток збирати, вінки вити. Заголосила, заспівала уся околиця різними голосами, різними піснями. Село згори слухає та усміхається, як то його парубоцтво та дівоцтво виспівує!

Цілий день бродили дівчата по полях та луках, збираючи сокирки, васильки, рожу, волошки. Кожна не тільки цілий сніп несла з собою, як перед заходом сонця верталася у село, а ще й вся голова заквітчана ними. Були такі, що зарані повили вінки, понадівали їх на голови, у вінках наче русалки то поринали, то виринали між буйним житом, ярою пшеницею та розкочувались по зеленому лугу, мов які польові царівни.

З піснями вони стріли день, піснями його проводили, з піснями і верталися назад у село. Голосно їх пісня підніма́ється вгору, довго носиться, бринить у прозорому повітрі і осідає, розкочується хвилею срібного дзвону по зеленому полю.

Парубки, почувши з лугу дівочий голос і побачивши, що то вже напрямились у село, собі знялись. З здоровенними гілками, котрі несли, широко розпустивши над своєю головою, з піснями вони двинулись навперейми дівчатам.

З одного боку ляск і писк тонких голосів, оберемки квіток та вінків, огненний пояс червоних плахот, ряботіння корсеток, виблискування рукавів з білих, як сніг, сорочок, а з другого — цілий ліс гілля і липини, і кленини, і чорноклини, поміж котрим сивіють смушеві шапки, чорніють ягнячі свити, синіють китаєві штани, і все це гука, кричить, аж захлинається, аж вибивається з мочі, щоб дужче гукнути, голосніше вивести... Давно вже село не чуло такого гуку, такого співу. Сонце косими парусами покриває його зверху, і воно аж усміхається,— не знать тільки, чи сонячному світу, чи молодечому співу.

— Дівчата! Он парубки. Ану, хто скоріш дойде до гори,— і дівчата, наче не примічаючи парубків і не перериваючи пісні, налягли на ноги. Парубки, побачивши, що дівчата приспішили, собі додали ходи: квітчаста хвиля тікає, а зелений ліс женеться вслід неї. Квітчаста хвиля от-от добігла до місця, а зелений ліс уже й тута — та й збіглися. Пісня, мов перерубана, стихла.

— Здорові! — вітаються парубки.

— Здорові,— одказують дівчата.

— Та й молодці ж ви які,— додають другі,— і гілляч-ки нам наламали,— і кинулись у хлопців гілля брати.

— Куди? — заперечили ті.— Не для вас зачиналося.

— А для кого? Коли так, ми зробимо свою Маринку та вже ж і вберемо і вквітчаємо її, а вам дзуськи.

— Та нате вже, нате,— утішають парубки.

— Ти мені, Федоре! А мені Сидір, а мені Карпо! — загукали дівчата і кинулись знову до хлопців.

— Не тобі, Хівре, а Явдосі.

А той знову кричить — Хіврі, той — Марії, Горпині.

Гілля зашуміло, переходячи з рук у руки, немов його буйним вітром загойдало. Дівчата, хапаючи гілки, мерщій бігли з ними на гору, гукали:

— Ось наша Маринка! Ось наша Маринка! Ходімо скоріше Маринку вбирати.

А другі слідом за ними:

— Оце буде краща, рясніша! Хай це буде наша! — хлопці навздогін за дівчатами — стусанина, біганина!

Недовго дівчата побули в селі, чи яка збігала додому довідатися, що там діється або нарвати квіток на вінок, та й знову рушила з села, несучи перед себе здоровенну гілку чорноклини, убрану пишно квітками, обвішану стьожками, уквітчану намистом. Немов яке святе, несли вони

ту Маринку на луг, до річки, куди хлопці зносили солому. На зеленій та рівній широкій полянці устромили вони її в землю і почали ще більше квітчати.

— Цур же, хлопці, не красти нашої Маринки, поки ми приберемо Купала,— просять дівчата, дивлячись, що парубки уже скоса позирали на їх Маринку.

Одна з дівчат ухопила куль соломи і, ставлячи проти Маринки, гукнула:

— Ану! Повертайтесь!

Дівчата підступили. Де не взялася біла сорочка і зразу увесь куль покриває, там хтось замість голови насаджує круглий кім'ях зеленого споришу, одна дівка завиває платочком, а другі квітчають квітками. Зразу хтось намисто на шию чіпляє, підперезує червону запаску вінком з рожі, ті кинулись, у рукава солому пхають, а ті підпирають, щоб не впав, бува, Купало... Кипить робота!

Сонце сіло. Темна ніч розіслалася над землею; небо пашіло синім полум'ям. Луг і садок потемніли, потемніло й те місце, де зійшлися дівчата, не стало видно ні Маринки, ні Купала. Ось почувся викрик:

— Сюди, дівчата, сюди! Давайте огню, багаття розводити... Скочила ясна іскорка серед темної темноти, освітнула на хвилину і зразу згасла.

— Махай віхоть! Махай! — хтось гукає...

Почувся згар, покотив дим, і пук соломи запалав жарким огнем. Кругом ще дужче потемніло. Ось кругле лице з вінком на голові вийшло з темноти, довга-предовга рука підносить той віхоть до купи соломи — огненний язик лизнув жовту кучугуру, побрався далі угору, зайчиком забігав на вершечку і посунув поза купою огненною хвилею... Зразу вся купа запалала, шугонувши полум'ям вгору, розливаючись світом на всі боки. Кругом, наче мак зацвів, стоять дівчата... Блищать їх здивовані очі, зеленіють вінки на головах, червоніють квітки у вінках.

Та купався Іван,
Та у воду впав.
Купала-а, на Івана! —

оголосилася гуком дівоцької пісні уся околиця. Кругом огнища заметушились люди, якісь чорні прояви полетіли на той бік через його, за першими перескочили другі, там треті. Вітер ходить, хитається огненна купа, гострі

язики піднімаються високо угору. А тут, збоку, широко розпросторивши свої віти, стоїть Маринка, мов нерозчісана дівка, розпустила свої густі коси, а проти неї Купало — розставив руки, наміряється її обняти. Кругом забігало, загукало...

— О, уже почалося Купало! — побачивши огнище, загомоніли в селі, і все село повалило на гору подивитися на молодече ігрище. Кого тут тільки не було? Старі діди й баби, пожившші чоловіки і жінки, молоді молодиці з купою дітвори кругом себе, з малими немовлятами на руках. Все село вилізло на гору, як гайвороння, укрило її. Вийшла і Сурка з жиденятами подивитися на мужичі забавки, і Лейба своїм яструб'ячим оком позирав вподовж річки, щоб чого не случилося. Вийшла і панська двірня, наймити, а з ними й Дмитро, панський кучер і його жінка Уляна з своїм п'ятилітнім синком Петрусем, такою забавною та утішною дитиною. Уляна ще не стара молодиця, всього літ їй двадцять сім — двадцять вісім, а з лиця уже бабою виглядала. Вона з сусіднього села Ярків, убогого козачого роду. Чи ж думалося їй, тоді ще молодій дівчині, що прийдеться своє рідне село кинути, по світу тинятися, як от тепер тиняється? І не снилося, а от же довелося. Нужно було лихій долі піднести сього Дмитра. Дмитро панський дворовий. Він ще молодим був, як вийшла воля. Круглий сирота, не маючи ні хатки, ні паніматки, він кинув панське дворище, з одними міцними руками і ходив по людях за робітника. Спершу став був у кузню до свого далекого дядька Грицька Коваля і сплющував залізо до заліза, поти Грицькові годила доля. А як узяли в тюрму, Дмитро не знав, де себе подіти. У того рік вибуде — негарно, у другого стане — ще гірше, у третього — й терпіти не можна. Всюди так гірко Дмитрові! А лиха гірка доля не дивиться на те, що йому гірко, нужда та недостача ганяє його по наймах. І прибився Дмитро у Ярки до одного багатого козака. Там ото і знесло з цією Уляною. Молодий та здоровий, він зразу кинувся у вічі Уляні, та й Дмитро наглядів в Уляни і кругле свіже личко, і брови на шнурочку, і очі карі, і голос тонкий. Все в Уляни є, тільки худоби, достатків омаль. А багато їх у Дмитра? І от, не довго думавши, шле Дмитро старостів до Уляни. Батько, мати було розприндилися: як, за наймита, за дворака козачу дочку віддати? Та Уляна в одну шкуру — як не буду за Дмитром, ні за ким не буду. Що

тут робить, що казать? Жаль батькові та матері своєї дитини, шкода і її краси молодої. Бо як одкинеться Дмитро, то хто її, безприданку, візьме? А в старих не одна, ще три наготові, одна другу доганяє, та й два хлопці, опріч дочок. Подумали старі, погадали: бог його знає, а може, Уляні доля послужить; іде за наймита, а буде робити, не буде лінитись, то й хазяїном стане. Всього буває. Надумались отак та й кажуть: «Як хочеш, Уляно,— чи йди чи не йди, щоб на нас опісля не шкодувала, що ми твою голову затопили». А Уляна — куди тобі, рада та весела, зараз і рушники подавала. У першу неділю і повінчали їх. Дмитро пристав на який час до тестя в прийми. І нічого, живуть собі: не багато того достатку, а все ж є що жувати. Прожили рік, Уляні бог сина послав. Носиться Уляна з Петрусем, не знає, його де посадити, де положити. А Петрусь такий болізний, крикливий та вередливий удався. Все кричить: і вдень кричить, і вночі гукає. Нікому покою не дає. За той крик прийшлося не раз Уляні слізьми умиватися. То брат жаліється, що мале покою не дає, то сестра згаряча обізве його іродом... Уляна кинеться у гнів, а сестра собі, та й зчепляться. Лайка, сварка! Поки ж старі живі були, то й нічого, розводили, мирили, а як помер спершу старий, а потім і стара, брати та сестри заковерзували: «Або не живи у нас, або дитину свою де дінь». Горе Уляні, горе й Дмитрові. Будь своя хата — хоч де на розпутті одна-одним невеличка хатина — вони і тій би були раді. А тепер куди підеш? Де дінешся? Пожовкло, осунулось кругле Улянине личко від думок та гадок, стухли блискучі очі, полиняли чорні брови. І Дмитро не той: то прямий та стрункий, а то і він якось згорбився, зморщився, осунувся. Цілий день у роботі та роботі, а вночі знову думка гризе: і того недостає, і того немає. А тут хатній клопіт та сварка так осточортіли. Безвісті забіг би від неї. Терпів Дмитро, терпів, та й не витерпів. Почув, що пан собі кучера шукає, пішов і найнявся у пана. І не сам найнявсь, а разом із жінкою. Уляна за помічницю в куховарки стала. Коли б кожен нарізно став, то, може б, і більше плату затягли, а то як уже разом, то Дмитро за двадцять п'ять рублів, а Уляна за п'ятнадцять на рік. Тільки ото й вигода, що на всьому панському і що купно будуть собі жити. Прийшов Дмитро додому, сказав Уляні, а Уляна рада. Не забарились вони до пана перебратись.

Їм одвели простору кухню у дворі, з великими вікнами, з дощаним полом. Аж страшно Уляні, коли вона сама зостанеться у таких вавілонах. А проте й добре. Уляна сама собі, ніхто їй не забороняє там те поставити, туди те положити. От тільки що робота не легка. Справжня кухарка тільки й знає — на пана готує, а Уляна — на двірню. А мало тії двірні? Налиті отакі золінники, попотягай їх проти себе; було таке, що Уляна від болю спини не розігне; а тут ще, віддавши обід, треба їх перемити, перетерти, бо на вечір вечерю варити. Гірко Уляні, а що зробиш? Така вже, видно, гірка доля. От тільки й веселить Петрусь. Він підріс, піднявся, на личку почервонів. Така з нього красива та утішна дитина. Пан іноді, стрівши його на дворі, до себе призове, шага або копійку дасть, скубне його злегка за чубик і руку дає цілувати. А Петрусь не так, як другі, що, узрівши чужого, сторч наставе очі та й не дивиться. Ні, Петрусь своїми ясними очима у другі очі як не вскоче, зараз у розмову вступає, щебече. Він розкаже, і що їв, і що мати варили, і що він бачив. Утішна, розумна дитина! Тепер ото, вчувши пісні, в одну шкуру намігся на матір — ходімо та й ходімо подивимось, як то Купало справляється, як через огонь скачуть. Як його Уляні не уважити своїй дитині? Поторавшись, зібралася вона, узяла його з собою і пішла. Вийшла вона над гору, а Сурка, побачивши, питає:

— Сцо то таке у вас за свято?

Уляна підійшла і почала Сурці розказувати. Давній обряд якоїсь давньої віри, стерявши душу, переходив з роду в рід, гублячи потроху і свої звичаї. Не дивно, що Уляна дивилася на це все як на забавку і шкодувала за тим, що було колись за її дівування.

— Тоді зовсім не так було. Тоді справжнє свято було. а тепер що? Ігрище!

— Нащо ж воно, до чого воно? — допитувалась Сурка.

— А бог його знає. Так годиться.

Сурка дивувалася, а Уляна з якоюсь темною вірою в душі розказувала їй, що ся іванівська ніч — неабияка ніч. Сії ночі у лісі дерево з місця на місце переходить, розмовляє кожен лист з листом, травина з травиною, скотина з скотиною. Це тільки одна така ніч і видалася за увесь рік, що й неживе розмовляє.

— Як же воно розмовляє, коли в його язика немає? — сміється Сурка.

— Піди ж ти. А кажуть, що розмовляє. Були такі, що й чули. Не кожному приходиться це чути, а той тільки, хто папороть при собі має. Той усе знає і все чує. Грицько Коваль, кажуть, знає, через те він і від гадюки шепче, і так у хворобі помагає.

— Шкода, що він спить п'яний у шинку, а то б розказав нам, як там листя з листям розмовляє,— одно сміється Сурка.

Петрусь тут стоїть коло матері, прикро дивиться їй у вічі і пильно слуха, що та розказує. Ось десь легенький вітерець повійнув — зашуміла листва у панському садку, зашелестіла травиця по горі. Петрусь, як опечений, кинувся.

— Мамо! Мамо! — загукав він, хапаючи матір за руку.— Я чую, як розмовляє листя. Он, бач хитаючись, трава щось каже другій травині. Що то вона каже?

— А як вона каже? — пита Сурка, дивлячись з усмішкою у розгорівші Петрусеві очі.

— Тільки шу-шу-шу!..— одказує той, похитуючи головою.

І Сурка і Уляна засміялись.

— Ох ти, мій розуме, розуме! — зітхнувши, сказала вона і погладила сина по головці. А Петрусь одно: «Що трава каже?» — допитується у матері.

— Що ж вона каже? — одказує та.— Я не розберу, що вона каже. Може, ти розбереш, то слухай та й нам розкажи.

Петрусь аж прихилив ухо та слуха. Це зразу — наче прорвало. Нестямний крик, гук і ляск зірвався над огнищем і розкотився по всій околиці.

— Маринку! Маринку нашу украли! — гукали дівчата.

— Ага? Ага? Го-го! Ваша Маринка? Ось вона! Ось! — одгукувались хлопці. Візьміть її...

Почулося тріск деревини, ламання гілок, хлюпання води, топіт, біганина. То хлопці, підкравшись, украли дівочу Маринку і стали її на шматочки трощити. Дівчата кинулись однімати — хлопці ламали гілки і кидали в воду. Поки передні правились біля хлопців та співали:

Утонула Мариночка, утонула,
Тільки її кісочка зірнула,- -

задні не знать звідки видрали другу деревину, і уквітчавши, застромили в землю поруч з Купалом.

— Дівчата, годі вам. Нехай беруть ту Маринку. То нелюба Маринка. Ось наша люба стоїть.

І дівчата знову зібралися в купку, підложили багаття, огонь знову піднявся угору, знову почулася пісня Купала на Йвана, і заметушилися чорні тіні, високо стрибаючи через огнище.

— А цому ти туди не йдеш? — спитався Петруся Сурчин син Лейзар, довго і прикро дивлячись на його.

Петрусь подумав і, глянувши на матір, скрикнув:

— Мамо, ходімо.

— Куди?

— Туди ходімо,— і вказав рукою на огнище.

— Там ще тебе, малого, задавлять,— умовляє мати.

— Ходімо-бо. Я зблизька подивлюся.

В одну шкуру намігся: ходімо та й ходімо.

Знизу доносився дітський крик, регіт, гукання: «Купала на Йвана», стрибання... «Другі ж скачуть,— подумала Уляна.— Поведу вже й свого, хай заграється».

І, взявши Петруся за ручку, бережно повела його мимо садка через греблю, ближче до огнища.

А там народу-народу — аж землі важко. Старі посходили з гори, стоять та дивляться, мала дітвора, як черва, в'ється коло їх, ганяється одне за другим, гукає, регоче. Старшенька трохи геть одрізнилася й, устромивши здоровенну кропиву у землю, несамовито скаче через неї. Один, як муха, перелетів і тільки п'ятами, мов долонями, ляснув по той бік об землю; друга зачепилася запасочкою і зламала верхів'я кропиви, а третій саме налетів на зламану гіллину і засичав, пожаливши ноги.

— А що, доскочив меду? — сміються другі.

Той лається, і плакать би, так соромно. Стоїть та тільки чухається. Петрусь прикро на все дивився, це зразу, як тільки очистилось місце, так і дьорнув від матері, так стрілою і помчався на кропиву...

Уляна кинулась за сином:

— Петре! Петре!

А Петрусь стриб — і вже аж з того боку сміється.

— Я добре вмію стрибати. Я не пожалюся,— одказує матері.

Мати свариться, вмовляє, поривається його вернути. Та вже другі жінки до неї:

— Що це ти? Хай дитина пограється, пострибає, не борони.

Забалакалась Уляна з жінками, а Петрусь, як вихор, то туди, то відтіля так і в'ється, так і літає. Ніхто, здається, з дітвори за його не підскоче так високо, не стрибне так легко та красиво. Такий меткий та такий жвавий! Усім на диво. І старі любуються, а мати то й землі від радощів під собою не чує.

Ось хтось вихопив віхоть горілої соломи з огнища, кинув між дітвору.

— Ану ще скачи через огонь!

Дітвора кинулась. А Петрусь уперед усіх. Розшарівся, розгорівся, лице все червоне, очі горять, з лоба піт так і капає, а він, як козенятко те, одно скаче, басує.

Кругом люди стоять, тупцюються, переходять з місця на місце, від дітвори до великих, від великих знову до дітвори. Байдуже їм, що вже сонце давно сіло, небо покрилося темно-синім пологом і по йому, наче цвяшки, виблискують ясні зірочки. Зелені луги, полові лани, приярські гори покрилися темнотою ночі. Місяць викотився з-за лугу, позирнув крізь садові дерева на гору, відкидає від себе круглі плями ясного світу. Ось іскорка його упала на темну хвилю, закрутилася, заграла різними цвітами і опустилась на саме дно, а за нею, наче навздогінці, мчиться стрілою ясна смуга, пробігла поверх води, окрутнулася і згасла. Ось з глибу, з самого дна водяної темноти появився повний місяць і, усміхнувшись, глянув на свого брата, що на небі. Стовп ясного світу поєднав їх, заколихався на річці і вже не сходив більше з її сонної хвилі. Гора, де стояло село, осіяла, тихо метушились на ній білі хатини під блідим місячним світом, чорніше вирізувались садки та тини по дворах, а луг, неначе інеєм вкрився — блищить, горить, мигає якимсь холодним білим огнем. Панський садок на горі потемнів, чорною марою заглядає у річку, в ставок і каламутить його прозору хвилю, а тут, на другому боці, палає огнище, стрибає через його молодіж, гукає, регоче... Маринка стоїть і похитує розкуйданою головою, а Купало сміється до неї, розставивши руки.

— Дівчата! Дівчата! Ануте гадати! — чується крик між дівками.

— Як?

— На воді, на вінку. Хто швидко умре, а хто жити буде.

Де не взявся здоровенний вінок і невеличкі воскові свічечки. Дівчата обліпили кругом його свічечками, запалили їх і понесли на річку. Тихо гойдається здоровенний круг по сонній хвилі, поступаючи вперед за водою... Ясно горять невеличкі свічечки кругом його, пускаючи від себе у воду довгі стрілочки ясного світу. Колишеться вінок на воді, колишеться і світ за вінком, одпливаючи геть від берега. Дівчата стоять на моріжку, і кожна очей не одведе від своєї свічечки. Кругом їх тихо, у кожної дух захопило у грудях від якогось несподіваного ждання. Ось чиясь свічечка захиталась, і зашкварчавши, сторч полетіла у воду.

— Параско! Параско! То твоя свічка. Цього року ти вмреш.

— Ні, то Палажчина,— каже Параска.

— Якраз,— одказує та,— моя он зігнулася трохи.

— Ні, твоя! Твоя!

— Ні! Ні!

І друга погасла.

— А то чия? Горпинина. Отак же, Горпино, не буть тобі за Василем,— умреш сього року.

— Я не хочу вмирати,— одказує Горпина.

Це де не взявся вітер, дмухнув і одним махом усі свічечки тушить.

— Отак же! Усі помремо! Усі помремо!

— А звісно, що помремо. Уже ж до віку не будемо жити,— одказує хтось.

— Годі! Годі! Усі помремо! — кричать другі.— Та вже ж чи вмирати, то й умирати, а тепер погуляймо. Ану, за нами:

Та купався Іван,
Та у воду впав,
Купала на Йвана.

І всі зараз полетіли од води до огнища. А там уже парубки наклали нового багаття, вище Купала сягає, і стрибають через його.

— А хто з нами? — закликують хлопці.

— Ану з хлопцями,— гукають дівчата.— Попарно! Попарно! Хто перескочить, щоб не рознялися руки. то у парі буде.

Почали паруватись. Тій бажається з Василем, а другій з Ониськом, а третій з Іваном. Іванові хочеться з Марією,

Василеві з Оришкою, а Ониськові з Ївгою. Насилу попарувались. Полетіли пари. Дівчата, стрибаючи, вирівались, хлопці їх не пускали. Одні, хисткіші, перестрибували, другі назад подавались, а були й такі, що у саме багаття падали. «Підсмалились! Ого, підсмалились!» — гукали кругом. Крик, гам, регіт, а луна, як навісна, гогоче за річкою в лузі, розкочується по садку, б'ється об гори і знову вертається річкою до купи.

Бралось уже до півночі.

— Годі, цур йому! Хай молоді гуляють, а нам пора й спати,— кажуть чоловіки й жінки і повертають додому. Почала гора пустіти, почав і низ потроху втихати, ще тільки гомін коло Маринки та Купала. Там послідня догорала солома, і світ від огню уже не вихорився угорі, а трусився, мов змерз, на самій землі. Місяць виплив аж насеред неба, як лебідь той плаває по широкому морю, нема йому впину, немає заборони... Білим сяєвом стелиться по землі, холодним огнем блищить на річці... а з неї, з-під темної хвилі, то там, то там вирветься жмут білого туману і, схилившись, вертком на бік потягнеться вподовж річки.

— Давайте Маринку ділити! Пора додому вертати! — гукають дівчата.

Поки хлопці заливали огнище, дівчата ламали Маринку. Кожній треба хоч невеличкий шматок дістати, кинути на огудину, щоб огірки добре родили.

Уляна уже була дома і вкладала Петруся спати, як почулась разом і дівоча і парубоча пісня про сестру та брата:

Ой, брат сестру вбивать хоче...
Сестра в брата прохалася.
Мій братику, голубчику!
Не вбивай мене у лісочку,
Убий мене в чистім полі...

То громада, одсвяткувавши своє свято, верталася додому. А Петрусь, червоний, як огонь, лежав на полу коло матері і, знай, розказував, як він стрибав добре: так другі не вміють стрибати.

ГОЛОДНА ВОЛЯ

ПОВІСТЬ

I

У Степана Федоровича Гамзи пир на увесь мир. Усе місто з'їхалося на Зелену Горку, або в Золотий Горішок, як звали кругом в околиці один з найлюбиміших Гамзою хуторів його безмірного маєтку.

У його їх чимало було і в Сокиринцях, і в Перерубі, і коло Вовчої долини, та ні одного так не укохав Гамза, як сю Зелену горку. Ще замолоду він наткнувся на сю місцину — високу гору, покриту лісом і трохи не з трьох сторін оповиту чистою, як срібло, водою вередливого Псла. Місце було глухе та дике! Столітні дуби, височенні осокори та широковіті липи укривали його своєю густою тінню, по краях густа ліщина, колючі терни та шипшина не давали ні пройти, ні проїхати. Що було там звіру та птиці усякої: зайці, лисиці, вовки, сороки, кібці, орли, як черва, кишіли, плодились і виростали на волі. Ніхто їх не чіпав, не рушав їх таємного покою. Аж поти молодий Гамза не скинув свого ока.

— Чиє се помістя? — спитав він прикажчика Йосипенка, проїжджаючи одного ранку верхами арабських жеребців, за котрих не дуже давно Гамза заплатив дві тисячі карбованців.

— Наше, пане,— рубав йому Йосипенко по-своєму твердо, дебело. Гамза любив, як хто перекривляє «хахлацьку» мову.— Тут ліс, пане,— золото! І на цілому світі такого дубка кат має. І в Гетьманському лісі не таке.

Пан придержав коня і, прищуривши очі, любувався горою. Правду кажучи, було чим і полюбуватися. Сонце підбилося вже височенько... гора, укрита золотим світом, наче зачарована, стояла у тихому прозорому повітрі. З того боку від Псла легенький туман здіймався сизим димком, курився поміж деревом, з сього боку сонце прорі-

зувало чорну тінь густого лісу, на самому шпилі — на рівній полянці — миготіло, як на воді, сонячне сяйво. Сотні солов'їв щебетали по кущах молодого поросту, горлиці туркотали в ліщині, зозулі неугавно перекликались, перелітаючи з деревини на деревину, відкілясь здалека доносився глухий клекіт. Ліс просипався, продирав очі.

«Гарна місцина! — думав, любуючись, Гамза.— На отій поляні та вибудувати дворець з башнями, з шпилями, а кругом по низу розселити кріпацтво»,— і Гамза від радості кусав краї своїх чорних вусів.

Трохи згодом він торкнув коня і напрямився в гущавину.

— Пане, там небезпечно! — поспішаючи за ним, сказав Йосипенко.

— А що?

— Вовків достогибелі.

Пан не сказав нічого, тільки дав коневі острогами в боки. Йосипенко простував ззаду, і незабаром обидва скрилися в лісі, а через півгодини ясне сонце освічувало їх аж на поляні. Звідти ще краща, ще показніша здавалася околиця: гора вся аж горіла сонячним світом, тоді як підгір'я курилося легким туманом. У самому низу у крутих берегах гадюкою лелів Псло, ген далі, широко розливаючись по жовтих пісках, зараз за Пслом у садках тонуло село, далі, через лісок, друге, третє... здається, вони зчіплялися сизими лугами. По праву руч розляглося нив'я — голубе, червоне, чорне, зелене та жовто-золотеє,— здавалося, нарочито хто укрив землю цвітними поясами; по ліву руч, як на долоні, вирисовувалося місто з своїми церквами, високими будинками, темними садками. Сонце викочувалося з-за гори, на котрій стояло воно. Ніяке перо ані щітка маляра не передала б тієї чарівної ігри, яку витівало сонце з містом: воно горіло-палало, страшна пожежа не світить ніколи таким величним світом, пожарище завжди буде важку думку про розор, про людське нещастя, його вогонь немилосердно жре-поїдає, що стріне в дорозі... Ось ясно-ясно запалала нова будівля — огненні язики лижуть її високу оселю, страшенно крутяться кругом, іскрять, криваве зарево разом з димом стовпом піднімається вгору. Срашно! Чується крик людський, чуються їх сльози... Не те тут: огонь-огнем, тільки не рушить він ні високої церкви, ні низької хатини, хоч тисячі тисяч огненних іскорок горять, стрибають на їх, диму

зовсім немає, чисте прозоре повітря хвилюється рожевим світом, чорна тінь неосвічених місць не углем пожежі чорніє, а ще краще одрізняє ясну сторону. Ненароком променяста стяга ускочить в чорну середину... усміхнулася тінь — не знать де і ділася... Велична ігра, дивовижна картина! Дивився б не надивився; любувався б — і вмер би, любуючись.

Недаром і Гамза задивився так, і його серце билося радістю, його очі горіли, любуючись. «І як ніхто досі не бачив сього чудовного місця? — думалося йому.— Важне місце. Тут безпремінно треба оселитися. Отам дворець поставити, туди геть служби, по горі і Пслу завести садок родючий. По той і другий бік гори у долинах оселити кріпацтво. І мення треба пригадати. Зелена Горка, абощо». І, повернувши коня, він повернув назад, у місто.

Молода Гамзиха устала якраз і в розкішному ранковому одягу дожидала чоловіка чай пити.

— Та й довго ви як загулялися сьогодні,— привітала вона його, вимитого, перерядженого у щоденний одяг.

— Ах, душко! Яке ми одкритіє зробили! — радо скрикнув Гамза і почав розказувати жінці свої походеньки.— Нащо нам і за границю їздити — своя Швейцарія під боком.

— То поїдьмо удвох. Поїдьмо?! — і питалася, і разом настоювала пишна Гамзиха.

— Підожди, душко, дай дорогу проложити. Там такі нетрі! такі пущі!

Незабаром після того ціла сотня кріпаків з сокирами, заступами, лопатами була направлена на Зелену горку. Столітні дуби, зачувши уперше стук сокири, похилилися: не одному з їх довге життя вкоротила рука чоловіча, наче побиті велетні, лежали вони по горі, по низу. Серед забутого місця пролягала широка дорога аж на гору. Грабарі зрівняли її, розгладили, хоч котись.

Гамза і Гамзиха не забарилися покотитися: в один з хороших літніх вечорів, перед заходом сонця, легенька коляска, запряжена парою ситих жеребців, вивозила їх на гору.

— Ах, голубчик, какая прелесть! — одно викрикувала Гамзиха, не знаючи, де й на чому зостановити свій погляд.

На горі ще більше кричала і дивувалась Гамзиха. Гамза не потурав жінці: то доля жіноча дивуватися, а чоло-

віча — дива робити. Він задуманий ходив, розміряв ступнями гору і викладав, що і де вибудувати.

Знову гора обізвалась, загула: з губернії приїхав будівничий, ціла артіль кацапів, укрили її стук цегелля, брязкіт сокир, шугання гемблів — робота ключем б'є! День за днем минає, а на горі, наче з-під землі, виходе одна будівля за другою. Кам'яний палац, наче іграшечка, з своїми башеньками, вишками, різними візерунками понад вікнами та понад дверима, з своїм високим шпилем посередині — стоїть і, мов панянка та, озирається навкруги, любуючись своїм убором. По боках його, наче чепурні дітки коло пишної матері, притулилися флігеля — один під управляющого й контору, другий під приїжджих. Далі за узорчатою решоткою, що перерізала гору на дві половини, ішов чорний двір — кухні, сараї, комори, хати прикажчикові, двірні. Кругом застроїлася гора. На чорному дворі уже і люди оселилися, а будинок, хоч і оброблений зокола, та не прибраний зсередини, остався так зимувати. На весну аж з-за границі приїхав маляр його розписувати, убирати. З усії економії воли возили заграничну дорогу мебель.

Аж у маю увійшов Гамза у свою царську оселю. І забенкетував же він на радостях: цілий тиждень гості не переводились — один з двору, а десяток у двір. Усі дивляться чудовну будівлю, дивуються. Один веселий панок, підпивши, скрикнув: «Це у вас, Степан Федорович, не Зелена Горка, а Золотий Горішок». Назва якраз пристала до діла, з того часу Зелена Горка звалася більше Золотим Горішком.

Тому двадцять п'ять років назад — багато води утекло, багато всього перевернулося: Гамзиха умерла. Гамза постарів-побілів, як кажуть, покрився снігом. Одначе з його здоровий дідуган, товстий, червономордий, високий. Дворянство його шанує, поважає, четвертий раз вибира своїм предводителем. І Гамза вірно служить своєму дворянству: як орел той надзира над своїм гніздом, так Гамза над повітовим дворянством. З якого повіту найбільше дітей учиться на казенний щот? З його повіту. У кого найтихше кріпацтво? З того часу, як одно село великого пана забунтувало було і Гамза по-своєму розпорядився з бунтовщиками, продержавши на селі щось з місяць цілу роту москалів,— одпала в бунтовщиків повадка бунтувати. Усюди чутки: там кріпацтво, не видержавши гіркої

наруги, убило німця-управителя, там самого пана задавила жіноча громада, а в Гамзи ніде нічого. Хоч у Гамзи повен двір дівчат, котрими він, як хоче, так і орудує, оже ніхто з їх не тільки не підіймає руки на його, а ще моле бога за свого барина. Бо й барин — не можна сказати, щоб був недобрий: не погодиться яка з дівок, зараз її заміж за кучера чи форейтора, одведе огород у долині коло Зеленої Горки, вибудує хату — живіть, працюйте. Таким побитом Зелена Горка розрослася, розширилася. Широким поясом людських дворів оповили Зелену Горку, з которої, наче мати над дітьми, надзирав панський будинок над кріпацькими хатами. Горка росла по дням, розширилася-розпросторилася. Одно не гарно — своєї церкви немає. Гамза і церкву збудував. Правда, невелику, і попа свого постановив, їздив аж у губернію просити преосвященного, щоб постриг йому попа з його ж таки кріпаків — якогось безвісного безбатченка, правда, ученого. Преосвященний постриг. І раді ж кріпаки: пан своїх у люди виводе. А піп ще радніший: так щиро служе своєму панові і перед кріпаками, і перед богом. «І бог буде гніватись на вас, коли ви що лихе подумаєте за свого барина»,— проповідував він трохи не щонеділі у церкві, і безустанно правив молебні та акафісти богові за покровителя сірих, строїтеля храмів божих.

Зовсім добре у Зеленій Горці. Тепер ото у їй празник — на панові іменини поз'їздилося дворянство з усього повіту. Гульня усім — і панам, і кріпакам. Здавна Гамза завів, щоб у сей день ніхто нічого не робив. Як воно бувало по других місцях його великого маєтку — про те управителі знають, а що в Зеленій Горці, то за святом пан сам піклувався. Зранку уся Горка, нарядившись якнайкраще, скупчилася коло церкви помолитися богові за здоров'я доброго пана. Звісно, панів було стільки, що людям приишлося у церкву і не входити — на цвинтарі молились. За тим пильнував прикажчик Йосипенко. І Йосипенко постарів уже, розпух, роздобрів, не встаріла його тільки щирість до пана. Уперед мужиків він стоїть і кладе аж до землі поклони, роздивляючись навкося, хто з кріпаків за ним молиться, а хто ні. Усі, здається, нічого, один от кучер Василь хоч і стоїть мов тихо, а проте ні голови ні разу не склоне, а часто, до сусіда прихилившись, шепче. Певно, не молитву, бо не усміхалися б уста сусідові, коли б

то була молитва. Йосипенко тільки скоса на Василя гляне та знову й припаде.

— Чи ти бач, як наш прикажчик молиться,— за що ж то? Чи щоб пан скоріше лунув, чи ще щоб пожив.

— Про те йому знати,— одказав, усміхнувшись, сусіда.

— Видно, щоб пожив,— одгадував Василь.— Злигались удвох, доки воля вийде, обібрати нас, як липку. Собаки! — і Василь зо зла плюнув.

Його сусіда перехрестився.

— Та вже не довго зосталося нами орудувати.

— Як? — швидко спитав сусіда.

— Так. Цар велів уже нас одпустити. І от пани збираються у губернію — яку його волю дати.

— Ну, вже то й воля буде, як самі пани присудять.

— Побачимо.

— Василю! — крикнув, не видержавши, Йосипенко. — Що ти там усе шепчешся?

— А твоє яке діло? — блиснувши очима, спитав Василь.

Йосипенко аж затіпався та мерщій упав на коліна і, підвівши очі під лоб, зашептав уголос: «Господи! Продли його життя довіку!» Поміж кріпаками пройшов тихий регіт.

— Скуштував облизня! А що, не молодець Василь? Може, не одрізав? — чулося поміж народом, дехто спльовував.

Йосипенко, мов не чув того нічого, ще щиріше клав поклони, ще голосніше читав молитви.

Служба скінчилась. Всі пани пішли у будинок, а кріпакам в чорному дворі поставили здоровенні ослони, викотили цілу бочку горілки. Розвернулася гульня. В панському будинку чутно — музика тне, своя-таки музика, а на чорному дворі стоїть гомін-клекіт. Випили мужички по корячку і загомоніли. Той скаржиться своїм горем, той тією недостачею, другий — другою. Коло Василя Кучерявого зібралася чимала купка народу, слухає, що розказує він. З купки часом доноситься радісний регіт, викрики: «Добре б було! твоїми б устами, Василю, та мед пити».

— Що то Василь там розпустив свої базікання,— питається Йосипенко з почотного місця, де сиділа кріпацька старшина: він з жінкою, дворник з жінкою, дворецького жінка та садовник.

— Ат, блеє! — одказав, махнувши рукою, сторож Пилип, направляючись до шаплика з горілкою.

— Про що ж він блеє?

— Про волю дурну! — одказав той і пішов.

Йосипенко похилився. Він сам уже чував про ту волю. Чув розмову і проміж панами, й проміж кріпаками. Веселий панок, що приложив назву до Зеленої Горки — Золотого Горішка, раз, підпивши, сказав Гамзі:

— А що, Степан Федорович,— воля незабаром.

— Знать не хочу! — одказав суворо Гамза і на цілий день насупився.

Чув він і між кріпаками. Як вірний слуга, він не витерпів не доложити панові.

— Пане! Мужики бунтуються.

— Що?! — грізно спитав Гамза.

— Про волю плещуть.

— Ні слова! — ще суворіше одказав Гамза.— Чуєш, ні слова, коли в тюрмі посидіти не хоч!

Йосипенко сумний-невеселий вийшов від пана. Він хотів придобритися баринові, а барин і слова волі боявся. Він бачив, що те слово гірше самої вразливішої уразн доходило до серця панового. Він бачив, від чого то. Удруге знову пішла між панами бесіда про ту волю.

— Уже визивають нас у губернію, побалакати про волю,— доложив йому удруге другий панок.

— Не буде сього! Сього не буде,— скрикнув Гамза.— Ніколи сього не буде! Я не переживу сього,— аж задихавшись, одказав Гамза.

Через те й похилився тепер Йосипенко. І панові сказати б, що Василь бунтує людей, та як ти його скажеш, як до його доступиш, підійдеш.

— Господи! — він вимовив, важко зітхнувши.— Чи вони або голодні, або холодні, що їм так тієї волі бажається.

— Піди ж ти! — додала його жінка, широковида, зубата молодиця, з начосами на висках.— Вовка як не годуй, а він все в ліс дивиться.

— І ніхто мені, ніхто так, як отой Василь. З його все лихо встає. Чи він милостю бариновою обійдений? Чи він у загоні живе? Жить би, жить та бога хвалить. І йому волі забажалося,— і Йосипенко зо зла тільки сплюнув.

— Хахоль ваш народ! Дурак глюп,— посмоктуючи

свою кам'яну люльку, сказав садовник-німець.— Он свой вигод не розуміє.

— Как у такова барина не жизнь,— додала по-кацапськи дворецька.

І кріпацька старшина пішла на всі боки судити безглуздe мужицтво, що як зарубало собі на носі волю, то будь вона і голодна, і холодна, і вся в латах чи в дрантях, аби таки воля.

День клонився на вечір. Сідаюче сонце з-за садка пишно обливало своїм світом чорне дворище, на котрому слонялося п'яне кріпацтво. Послідні променясті стяги його ще грали на золотій бані високого шпилю, на котрій, наче фартушина, віявся поволі білий флаг. Будинок увесь засіяв вогняним світом, світ з його великих вікон сягав аж на цвітник, що розіслався тута ж коло будинку, на все широке дворище, де неграючі у карти пани ходили, позабиравшись під руки, і вели ото поміж собою розмову, що от, мов, як тепер гарно, усього вдоволь, а прийде «воля» — і де все це дінеться, куди тільки піде? Спустошиться все це, і тільки одні пустки будуть нагадувать про колишню розкіш. Другі, поболівши серцем і втомившись слухати одну гірку річ, дослухалися, як голосно розлягалися музики.

Зате чорне дворище опустіло. Жінки ще до заходу сонця розійшлися по своїх домівках. Чоловіки, правда, зосталися... бо зоставалось ще трохи у шаплику горілки. Незабаром і вони, скінчивши, розійшлись. Йосипенко один снував по йому, поблимуючи п'яними очима на всі боки, мов дозорець той, шукав ними — чи не притаїлась де в глухому кутку дурна воля. Вона тепер не сходила в його з ума. То вона, як яке страховище, вишкіряла на його свої зуби із затишності, намірялася пожерти все, що було перед його очима — і се дворище панське, і садок, і ліс, і гори, і долини. І він журився. То, наче добра сестра, стиха підходила до його і тихо шептала: «Чого ти журишся, Федоре? Не журись, дурню. Я не яка-небудь всього-світня повія, що осрамлю вас. Я ваша жадана думка, таємна надія. Хіба мало ще ви перетерпіли горя? Я прийшла від того горя вас ослобонити». І Йосипенко сам собі усміхався у вуси. А справді? Чого мені журитися? Хіба мало і зо мною було усякої незгоди? Так, устане не на ту ногу і на норов... Уже кому-кому, а мені, як прикажчикові, першому достається. Ти все бачиш, ти все знаєш... І сякі-

такі п'янюги, злодії. Господи! Як іще ми тільки так довго терпіли...» Та знову: «Що ж це я на Василеву стежку збіг? То ледар, волоцюга. Йому теряти нічого, у його ні кола, ні двора, а в мене — он город пан подарував. Вибудував хату. А що як скаже: ти забажав волі — і будь же нею довольний, а горо́д хай буде за мною». І знову його журба нападала. Коли б так, щоб і горо́д був, і воля. Добре б було. Тут проїжджа дорога — завів би шинок, постоялий двір. Їде чумак — заїжджає, проходе прохожий — завертає. А як же одна воля без кола, без двора?...

Наче що шпигонуло у серце Йосипенка, і він, прикро дивлячись на кухню, з вікон которої видно було світло, напрямився туди.

«Ще мало того світла сходе,— думав він,— ще і вони освітили. І трохи не шкодують господарського добра. Підожди ж...» — і, дійшовши вже до порога, він круто повернув у бік до вікна. «Так краще. І підглядіти, і почути можна дещо. А то тільки налякаєш».

І, приложившись до вікна, він почав придивлятись. Там була повна кухня народу: душ з вісім приїжджих парубків-кучерів, Василь, Онисько, Степан, свої дворові, душ з п'ять горничних, наряджених пишно по-празниковому: Федоська, Пріська, Гапка, Христя, Мотрона — молоді та вродливі. Перші чотири сиділи кругом столу й грали в короля. Кругом густою лавою обступили їх хлопці і перекидалися жартовливими словами. Один Степан, як жонатий, сидів з дівчатами і, обнявши Пріську і Гапку (короля і принца), заглядав їм у карти, підказував, що ходити.

— Та не ту ходиш, ходи нижника! — кричав він до Пріськи, штовхнувши її у бік. І та, граючи очима і вигинаючись, ходила нижника.

— А ти бий вишником! — кричав знову Гапці, котра намірювалася бити тузом.— Все ж хоч одна взятка буде.

— Е, Степане! Як так помагати, то я й слухати не хочу! — сердилась Пріська.

— А що ж. Коли б ти походила королем, то там би ні одної взятки не було.

— То ти їй помагаєш?

— А то ж кому? Це моя давня любова! — викрикував він, ударивши злегка Гапку по спині.

— Мені, мені помагай, Степане! — соваючись, гукала Гапка.— І я ж тебе здавна кохаю.

— А як здавна, то й поцілуємося.

— Нумо.

І, жартуючи, Гапка цілувала Степана. Всі реготались.

— Воно, бачу, Степанові найкраще випало! — чухаючи потилицю, казав приїжджий парубок.— Я хоч би й місцями з ним помінятися, то согласен.

— А дзуськи! — одказував Степан.

— Підожди ж, підожди — я жінці скажу, як ти з дівчатами женихаєшся,— хвалився Онисько, високий парубок, син дворників.

— Ат, кажи! Хіба ще воно я й жінці не обрид. Без неї тільки мені й воля! — і, звівши обох дівок докупи, він поспіль цілував і ту й другу у їх повні червоні щоки.

Всі сміялися, реготалися, жартували. Одна Мотря мовчки сиділа, схилившись на Христю. На її блідому личку, по її чорних задуманих очах видко було, що вона далеко витала думкою від сих веселих ігр, від сих жартів, вигадок. Якась глибока туга лежала на її високому білому чолі. Її ніхто і не чіпав, до неї ніхто не обзивався, один Василь тільки на неї з тривогою позирав, та й то так, щоб другі не примітили. І диво, що ще перед картами вона і жартувала, і реготалася, була ще веселіша від других, поки не зайшла річ про волю. Наїжджі парубки завели її. Другі сміялися з тієї волі.

— Коли б мені воля, то я б паничів з п'ять до себе прийняла,— сказала товстогуба Пріська, граючи до хлопців масляними очима.

— Он понаїздило сьогодні скільки,— одказала їй білява Гапка з голубими очима,— вибирай скільки хоч.

— Хай їм — всі старі та лисі.

— А тобі молодого забажалося? — спитала Христя й завела пісеньку:

Як була я молодиця,
Цілували мене в лиця,
А як стала стара баба,
Цілували б — була рада!

Приїжджі хлопці реготалися, плескали в долоні. Їм ще ніколи не доводилося бачити таких веселих, таких жартовливих дівчат. А проте, не дивлячись ні на регіт, ні на жарти, річ про волю не переривалася.

— От уже років з п'ять усі кажуть: воля, воля, та усі й брешуть,— зітхнувши, сказав Сепан.

— То вже ж вони щось вибрешуть,— одказала Мотря і як притихла, як засумувала, то вже ніщо її більше і не розважало.

— Чого се ти, Мотре, так зажурилася? Яке таке чуєш лишенько над собою? — спитала її Христя.

Мотря подивилася на подругу, прикро подивилася. Ув очах у неї сльози блиснули і, схопившись, мовчки вийшла з хати.

Хлопці було кинулись за нею.

— Не руште! Не займайте її! — крикнула на їх Христя, і вони осілися.

— Та чого це вона справді так? — спитався Онисько, дворників син.

— Чудна! — одказала Гапка.— Отака вона завжди. То весела-весела — усе б догори дном перевернула, то зразу, наче зав'яже її,— сидить, думає, думає, часом плаче.

— Молода, дурна! — одказав Степан.

Поки ж ішла ця розмова у хаті, Василь тихо-непримітно вийшов у сіни. Коло сінешніх дверей, склонившись головою об одвірок, стояла Мотря і глибоко вдихала тихе вечірнє повітря. Ніч була темна, тільки зорі світили з темно-синього неба.

— Мотрусю! — підкравшись до неї, тихо обізвав Василь.— Чого се ти, моя галочко?

Мотря глибоко зітхнула.

— Ходімо, посідаймо на рундуці,— одказала вона, виступивши з сіней, і опустилась на рундук.

Василь сів коло неї, обхопивши рукою кругом стану і, пригорнувши, тихо поцілував її. Вона не одхилялась, а ще мов ближче пригорнулась до його.

— Чого журишся? Чого сумуєш? Кажи.

— І сама не знаю,— зітхнувши, сказала вона.— Так чогось зразу важко стало. Так гірко. І навіщо хоч про ту волю повели розмову... А он бач,— і вона вказала рукою на будинок, звідки неслася весела ігра, лився світ, наче що всередині його палало.— Гуляють... а полягають — іди присипляти їх... О, прокляті!.. Коли б ти знав, як мені хочеться вмерти. Отак би руки сама на себе й наложила... Хоч воля, хоч смерть.

— Такій молодій та й умирати?

— А вже як таке життя... Яке наше життя? Як собаку ту, одірвали від батька-матері, від дому і взяли сюди старого бахура тішити...

Перед ними, наче э-під землі, виросла висока Йосипенкова постать.

— Що ти сказала? — спитався прикажчик.— Ану, ну, ще скажи!

Василя наче по голові хто обухом ударив від тих слів. Він сидів і тільки слухав, як у його в голові дзвонило.

— Ах ти, поганко, мерзавко! Та ради такого барина тобі щодня, щогодини треба богу молитися, а ти, падло хамське, таке говориш. І язик у тебе повертається вільно? І не стане він руба тобі серед рота? Ходімо лишень, я тебе до барина поведу. Замість того, щоб тобі у горницях сидіти, так ти, волоцюго, повіялася до хлопців на кухні. Ходімо,— і, вхопивши міцною рукою за плече, він, як ту пір'їну, зразу поставив Мотрю на ноги.

— Куди? Ні з місця! — гуканув Василь, уставши перед Йосипенком, як верства, і загороджуючи дорогу.

— І ти сюди, волоцюго, зводнику! З тебе все лихо встає. Іди й ти за нами. І тобі дістанеться на горіхи,— сказав він, рвонувши Мотрю так, що вона, наче груша, геть одлетіла.

Василь, як змій, важко дишучи, кинувся на Йосипенка і насів його, як кібець горобця.

— Ох, лишенько! О, рятуйте! — не своїм голосом заверещав Йосипенко на весь двір.

Усе, що було в кухні, зразу вискочило на двір. Всі побачили таке, якого ще ніхто зроду-звіку не то що не бачив, у гадці здумати не зміг. Де ж? Йосипенка, першого після пана, старшого у Зеленій Горці, віють на всі боки. І хто ж? Кучер Василь. Дівчата полинули, хто куди знав, хлопці густою лавою обступили, чужі кинулись одіймати Йосипенка, котрий не переставав репзати: «О, рятуйте, хто в бога вірує! Ох, уб'є ж, уб'є сучий син! О, рятуйте, рятуйте!»

— Рятувати тебе? — кричав Василь, садячи здоровенні кулаки і в боки, і в морду Йосипенкові.— Тебе рятувати, що на підслухи ходе, що на підкупи здався? Ось я тебе порятую.

— Василю! Годі! Що се ти — збожеволів? — гукали парубки, тягаючи його за плечі. Василь, наче острогами, обвивав ногами кругом Йосипенка і качав його за собою. Аж поки не прибігла Йосипенкова жінка Одарка. Та зразу, проскочивши поміж парубками, усім своїм тілом налягла на Василя, і, хоч сама упала, зате і Василя звалила. Йосипенко, як несамовитий, схопився і чимдуж подрав у

садок. За ним гналася Одарка і кричала: «Куди ти, дурню! Іди до пана! Іди зараз жалітись». Зчинила такий крик, гвалт, що з другого двору пани почули і прибігли на той лемент.

— Що тут таке? Чого ви, вражі сини, бійку збили?

Аж ось і Гамза суне.

— Хто кого? — пита ще здалека Гамза.

— Я, я! — викрикує Василь, блідий, увесь тремтячи.

— Кого?

— Прикажчика.

— Прикажчика? — переспросив суворо пан.

— Еге, його. Хай на підслухи не ходе. Хай до нас, молодих, не мішається. Чого йому треба було? Ви звеліли — гуляй скільки хоч. Чужі люди зібрались, а він на підслухи прийшов... Я йому і дав по зашийку.

Гамза мовчав. Всі думали — пропав тепер Василь! Всі ждали слова: узять його! Василь стояв на все рішучий.

— Так йому і треба! — відказав покійно Гамза і, повернувшись, пішов з двору. За ним повернули й пани. Дворові, і чужі, й свої, стояли і дивувались: що ж воно за знак? Такого ще зроду не було. Бувало, одно словце шепне Йосипенко про кого панові — і не знать, де чоловіка дінуть, а тепер усі бачили, як Василь віяв Йосипенка, і пан ще погладив Василя. Це щось та значе. «Пан злякався!» — шушукались дворові і ждали назавтра розправи.

Зійшло сонце і освітило сумне дворище. Всі ждали — пан устане і почнеться розправа. Василь сам дожидав її. Пан устав, кликнули до його Йосипенка. Пішов Йосипенко і прийшов, а Василя не кличуть, і ніщо не віщує нічого. Пройшов день, пройшов і другий, і третій — не чутно нічого. Всі наче перед смертю ходять. «Значить, усім буде, усім достанеться»,— думають дворові. Рахують, яку б його кару вигадати. Василь ні живий ні мертвий. Не їсть, не п'є, не говоре ні до кого, та і його всі стороняться, аж почорнів, з лиця спав.

Одного дня Василь вів коней повз садок до водопою. На окопі стояла Мотря і махнула на його рукою.

— Виходь сьогодні сюди уночі,— сказала вона, коли він наближався, і скрилась зразу у вишнику.

Ніч була тиха та ясна. На темно-синьому небі плаває ясний місяць, наче хазяїн обдивляється своє добро: заглядає в глухі кущі, під великим деревом розкидає, мов з павутини виткану, узорчату сітку, на Пслі плещеться

з легенькими хвилями, хитається на їх, мов мала дитина на дощечці, а на полях, по долині, наче сніг, розсипає свій промінь білий. Хороша у таку ніч Зелена Горка: наче зачарована, спочиває вона серед того білого світу, серед срібного сяєва; нічна роса розправляє зів'яле денною спекою листя її пишної рослини і якимсь тихим шелестом сповняє спокійне повітря. А там знизу, з лук пслових, білим курищем здіймається туман, піднімається вгору, чіпляючись за дерева, за траву і, наче білим пологом, прикриває її ноги.

Василь, знаючи, що та дорога, котрою він водив коней до водопою, не зовсім безпечна: то часом хто з поля або на поле проїде, то дівчата побіжать викупатись,— не йшов зарані, хоч його, мов за поли, тягло туди. Там, певне, вже Мотря дожидає його. Хай дожидає. Краще коли ніхто не побаче, ніж розплещуть... І він, посмоктуючи люльку, снує у конюшні коло коней і зажида, поки потушаться всюди огні. А як на те — у прикажчика маячить він з вікна. Аж ось і там потухло. Тихо-тихо стало серед двору, наче серед цвинтаря, на кладовищі. Він мерщій, накинувши клямку на залізний прибой, вийшов з двору і похилив з гори до річки. Він йшов тихо, дивляючись до кожного куща, чи не хитається він, чи не видно з-за його любої йому постаті. Ось пройшов уже і те місце, з якого вона гукала удень на його — немає, не видно. Він пішов до річки. Тихо коте у крутих берегах Псло свої легенькі хвилі, золотом відбивають вони на місячному світі. Він став, задивився, загадався. Пройшле життя його стало перед ним, мов на долоні, та таке гірке, таке непривітне. Ні батька, ні матері він не знає. Виростав у птичниці Хіврі, годуючись птичою долею. Та Хівря була, кажуть, близька товаришка його матері. Як Хівря умерла, нікого близького у його не зосталось, його взято до прикажчика, в послугу. Пан наглядів, узяв до себе в козачки. Всі любувалися його пишним убором. Він і сам любувався ним, коли б не така гірка доля: сиди, поки пан сидить, набивай, подавай йому люльку за люлькою. Каторжне життя! Скільки раз чубук ходив по його спині, скільки раз кучерявий його чуб зоставався у руках панових. Того ніхто не бачив. А Василь не мав нікого, кому б повідати своє горе. З дівчатами горничними він більше жив. Тим — аби пореготатися, посміятися, а не находилось ні одної, котра б пригорнула його, як старша сестра.

Ось він став виростати. З козачків розжалували його в пастухи. Сміялись з його хлопці, коли побачили у рваній козачковій одежі. Заставляли бігати за скотом, за лошатами. Не слухався — били. А то і так — кулачки заведуть, граючись, і насадять боки Василеві. Трохи та потроху обжився він, почав підніматись на ноги, у силу вбиратись. Уже були такі, кому й він накладе. На конях цілий день ганяє. Вивчився так на їх їздити, що на неїждженому поїде. Пішла про його чутка на всю економію, дійшла до пана і прибила Василя знову у двір. Дворові порядки задавили, степове життя зовсім вийшло у його з помки. Там, на степу, тільки й права — право дужого. А Василь, як найдужчий, усіма верховодив, над усіма старшинував. Тут, у дворі, не те, зовсім навиворіт. Йосипенко усіма верховодить, що сказав прикажчик — слово його закон. З першого разу не злюбив Василь Йосипенка, сміявся, глузував з його товстого ситого брюха, з його розпорядків.

— Ох, хлопче,— предостерігали його учені дворові,— говори, та не договорися.

— Щоб я, щоб я! — гукав, розпалившись, Василь.— Я серед його товстої пики вчеплюсь!

Звісно, все те зараз доходило до Йосипенка. І між прикажчиком і новим кучером почалися сварки, зачіпання. Почалося спершу з вівса, сіна.

— Щось у нас багато вівса сходе,— каже Йосипенко.

— Я поїв,— одказує призро Василь.

— Та ти мені цього не толкуй! — лютує Йосипенко.— Знаю я вашого брата. Набере мірку та й понесе у шинок.

— Я ж, я і ношу,— спокійно одказує Василь.

Йосипенко, затаївши на душі образу, одійде. Він би, може, що і сказав, та пан раз похвалив Василя: «Оже як став цей молодий кучер,— сказав він Йосипенкові,— то й коні стали кращі. Що значить догляд!»

— Та воно, барин, догляд-догляд, та сіна та вівса не знать скільки зводиться.

— На те й сіно та овес, щоб коні їли,— одказав пан.

Йосипенкові далі нічого було казати, нічого й до Василя чіплятись. Тим тяжче Йосипенкові. Старий не забуває своєї образи і — який невеличкий случай, зараз до Василя чіпляється.

Василь нашустриться. Ріже прямо у вічі Йосипенкові правду, перед людьми страмить. Дума, люди за його ос-

тупляться. Та не так дворові звикли. Сам на сам вони Василя вихваляють, а прийдеться до чого — зараз і назад. Не злюбив Василь дворових більш, ніж Йосипенка. Гірко йому було у ті часи. Віра в добро людське мерхла, падала у його. Він зостався всюди один з молодим запалом правди та гіркого горя.

Все це зійшло йому на думку тепер. Зійшло... і, дивлячись на Псло, Василь думав: «Тихо пливеш ти, темна річко, у крутих берегах. Золотом вигравають твої легенькі хвилі при місячному світі... Добре б, заплющивши очі, кинутись у твої чорнії кручі, пошукати спокою...» І наче що за поли його притягло до річки. Тільки що підійшов він до дупликатої верби, що розвісила свої віти над темною кручею, де вода, мов кип'яток у горшку, крутила, як тонкий дівоцький голос прилинув до його вуха. Василь, круто повернувши, не пішов — побіг на гору. Серце його забилось, гіркі думки не знать де зразу ділися, одна тільки: вона, вона співає і подає голос... Одна вона, моя Мотруся, ще й красе се життя. Пройшовши трохи, він справді забачив знайому постать. Уся у білому, з розпущеною косою, стояла Мотря у кущі калини і обдивлялася навкруги. Василь нарошне пішов попід високим окопом, щоб вона не примітила.

— Та не ховайся, не ховайся, бачу,— сказала вона йому, коли він, підходячи до того місця, де вона стояла, присів був. Василь підвівся.

— А що, довго дожидав? Не вдалося, як думалось, вирватись. Поки дівчата полягали, поки поснули... Віком здалося. Чому ж ти не стрибаєш сюди, не бійся. Тут нема нікого... Давай руку, я тебе втягну.

Василь мовчки одійшов на противну сторону, і розігнавшись, стрибнув. Вона не вспіла подати йому руку, як він уже був коло неї, обхопив її кругом стану і, притисши до себе, дзвінко поцілував.

— Мотрусю! Мотю! Моя ти рідна! — чулося поміж гарячими поцілунками. Мотря ув одній тонкій сорочечці, у білій спідниці, як хмелина, обвивалася кругом міцної Василевої шиї своїми білими руками. Високе лоно тіпалось, пригортаючись до свого милого, гаряче зітхання гріло його. Його очі горіли, тоді як проймав усього якийсь холод. І довго вони, дивлячись одне на одного, мінялись солодкими поцілунками.

— Ти скучив за мною? Скучив? Кажи? — граючи очима, питалася вона.

— Ох! — зітхнувши важко, одказав він.— Коли б ти знала, що я пережив за сії дні. Ворогові моєму не бажаю!

— І все дурно. Нічого з сього не буде. Ти знаєш, чого старому досталося?

— Як?

— Як утекла ото я, та прямо в горниці. Страшно мені так та важко. А як почула ще, що бійка ваша і до пана дійшла,— так мене і вхопила за серце завіна. Пропав же, пропав, думаю! Пан вернувся сердитий. «Треба бісового сина у москалі спровадити»,— сказав. У мене і душа обмерла. Се значить тебе. Сиджу, як кам'яна, дожидаю того часу, коли будуть лягати. Другі, припавши до столу, куняють, а я сиджу та плачу. Ось чую: розходяться, роз'їжджаються пани. Ось і він пішов. Мене кличуть. Пішла я, плачу. «Ти чого?» — питає. Мовчу я, плачу. «Чого ти ревеш?» — питає удруге. Мене наче сонце освітило: зразу надумала, що казати. «Як його,— кажу,— не плакати — побив Йосипенко».— «Як, за що?» — Я й кажу: пішли ми у кухні погуляти. Я вийшла на двір, а Йосипенко п'яний ззаду: «А ти чого сюди?» — та в зашийок. Я так і впала без пам'яті. Коли підводжуся, аж Йосипенко вже зчепився з кучером. Я скоріше і втекла. «Постій же, стара собако,— посварився пан.— Так, бач, він нализався до того, що й світу білого не бачить, та й укіп». На другий день як почав йому пан читати молитву, як почав, то він і плакав, і клявся-божився, що до суду не буде ніколи напиватись.

— Так це ти, ти, моє кохання, визволила мене?

І, піднявши, як дитину, він ухопив її на оберемок і помчав у кущі. Вона тільки стиха реготалася.

II

Василь сам недавно поступив у двір, як тут привели й Мотрю. Йдучи напувати коней, він стрів коло двору на невеличкому возку дівчину з закутаною головою і коло неї стару жінку. Обидві плакали. Попереду сумний, похнюпивши голову, ішов чоловік, держачи у руках прядив'яні віжки, а ззаду — гордо виступав другий, натоптуваний.

— Здрастуйте! — привітався Василь.

— Здоров.

— Куди се?
— Вже ж не куди,— одказав передній чоловік.
— Ти з двору? — пита задній.
— З двору.
— Прикажчик устав?
— Ні, ще належує.
— Поганяй,— одказав задній. Передній прискнув на волохату шкіньку.

Василь здивувався. Хто б се і чого? Він ще дужче здивувався, як приїжджі стали коло двору. До його донісся нестямний плач старої жінки. «Певно, не на добро приїхали»,— подумав він і погнав своїх жеребців, щоб скоріше напоїти і звернутися мерщій назад, дознатись, чого ці приїхали, що за лихо привело їх у двір.

Він застав уже повозочку у дворі коло воріт. І дівка, і жінка позлазили з возка, стояли тут. Дворник Свирид розпитувався їх щось. Василь мерщій повів коней у конюшню і сам пішов до приїжджих.

Дівка і жінка неутішно плакали.

— Та годі вам! От рюми розпустили! — гірко крикнув на їх похмурий чоловік, видно, що дуже близький їм.

— Не плач, дівко, тут тобі худо не буде,— умовляв і дворник.

— Вона ж у мене одна... одна,— насилу за плачем одказала жінка і ще дужче залементувала.

— Та що ж це? Хіба беруть куди її? — пита Василь.

Приїжджий чоловік сердито глянув на його.

— Як же не беруть? Від серця одривають!— крикнула жінка.— У других он по скільки їх, та ні одної не беруть.

— А що ж, у тебе вона вродлива вдалась,— усміхаючись, одказав дворник.

Василь пойняв усе. І його серце зразу заколотилося, аж дух у грудях сперло.

— Та ви й везете? Ви й пустили? — бликнувши очима, спитав він.

Йому ніхто нічого не сказав, один дворник тільки махнув рукою. Це ще дужче укололо Василя.

— Я б краще задавив її своїми руками! —гаряче скрикнув Василь. На його приїжджі скинули очима. Скинула і дівка. Василь подивився на неї. Молода, чорнява, на личку біла. А сльози, як горох, так і котяться з її очей. Василь не зміг далі дивитись і мерщій сховався в конюшню.

— Хто се такий? — спитався чоловік у дворника.

— А-а! — махнув той рукою.— Кучер. Недавно ще став.

Чоловік важко зітхнув.

Василь потім бачив, як Йосипенко приймав до своїх рук добро панське, як тужили, прощаючись, мати і дочка, як батько, наче п'яний, хитаючись, вивів шкіньку з двору, і поїхали собі. Дівку взято в хату до Йосипенка, де вона була, аж поти пан не встав. Потім він бачив, як її вели у горниці, з простої дівки зробили якусь куклу, іграшку, нарядили її у дорогий, з золотими гальонками сарафан, груди ув'язали так, що вони наче просились вириснути з-під тугих повивачів. Брови, і без того чорні, покрасили чимсь, а бліде личко притрусили, наче борошном, білим чимсь; довгу косу одрізали і зоставили невеличкі пацьорочки, завивши їх у густі косички,— наче хмелем укрита голова її блискучими кучерями, помащеними пахучою мастю. На ногах білі чулочки, рипучі ботиночки. Вела її сама Йосипенчиха, низька, широка, кругляста — наче утка, коливається коло невеличкого утяти.

Василь, побачивши, зо зла так і швиргонув граблі з конюшні, що валок дістав аж до кухонь, а граблище на три часті перебилося. Увесь той день він був сумний, неговіркий, за обідом мало їв і тільки страшно побликував своїми чорними здоровими очима. Увечері бачив, як дівку вели у баню, нарошно топлену для того. Йосипенчиха неодступно була коло неї. Як Василеві хотілося скрастись і підпалити ту баню, як увійшли вони в неї.

— Не наше й не нам! — махнувши рукою, зо зла пробурчав він собі і пішов спати.

Йому не спалося. За довгу осінню ніч усякі думки лізли у його голову, а найбільше вони вертілися коло дівки. Коли він пригада її заплакану — горем биту,— його серце рветься від болю, на часті, коли побаче нарядженну — і в звіра воно так не застука, як у його стукає. Зліть, наче іржа та в залізі, проточує його серце, ссе, п'є кров з його. Люди здаються йому гірше собак, своє життя — черідкою лиха та горя. І справді, що в йому веселого, порадного? Від самого малечку по сей час воно його кидало, як безпомічну тріску, з боку на бік, гнуло, нагинало. Тільки й волі зазнав він серед степів, коло коней. І звідти його взяли, і від того одірвали... І чому він не вмер малим? Нащо та добра подруга матерня, птичниця, після смерті її взяла його до себе, вигодувала, виростила? Доб-

ра, вона хотіла зробити якнайкраще, а зробила найгірше... Вона, довготелеса, худа та чорна, «суха тараня», як звали її у дворі, привиджувалась йому... Він хижо усміхався до неї, і замість дяки у серці ворушилася лайка. «Господи! — думав він, оханувшись трохи,— чи довго ще мені мучитись? Чи не краще відразу порішити з собою?.. В конюшні бантини надежні, вірьовка не обірветься. На стілець став, накинув петельку на шию, турнув стілець геть — і через хвилину, закрутившись, все перед тобою покриється темним забуттям. Зійдуться дворові, одчеплять; дехто посміється, дехто скаже: дурний, а дехто: так йому і треба. А вона буде. Вона що скаже? Чи не будуть її заплакані очі дивитись на його з докором?.. Вона подумає: «І нащо? Я всього раз його бачила, і за той раз гарячий його поклик так урізався в моє серце...» Ні, се вигадки бабські! — шептав він знову, мов прокидаючись.— Вішатись!? Самому вішатись? Чого вішатись? Коли б кого другого повісити... може б, краще було»,— зітхаючи, прошептав він.

З того часу дівка не сходила в його з думки. І вдень він бачить її, наче перед собою, і вночі вона привиджується. Він дізнався з розказів дворових, що зовуть її Мотря і що Йосипенко, у чомусь прошпетившись, розшукав її, щоб умилостивити барина, бо барин чогось наче сердився на тих чотирьох дівок, що годувалися в горницях. Почув теж, що Мотря дуже подобалась панові, та Мотрі не подобався пан, що вона боліє часто і якась чудна стала — то весела раз, а вдруге цілий день скиглить. Ті чутки гострим ножем різали Василеве серце. Хоч би він побачив її, хоч би словом перекинувся... Запер, як злодій украдене добро, і на світ не випускає. З дня на день він робився сумніше, небалакучіше; все йому на заваді.

Одного осіннього дня панові заманулося покататися. Подав Василь коней. Ситі жеребці, як змії, стоять коло будинку і тільки ногами землю вибивають. Василь дивився на їх. «Аже тільки пустити з гори, сам скочив, а їх пустив — кісточки не зостанеться, рознесуть»,— подумав він і гірко усміхнувся очима... У ту мить щось застукотіло у шибку нагорі. Він задрав голову. Мотря в одній білій, як сніг, сорочці сиділа на вікні й стукала до його. Личко її було веселе, очі грали. Вона часто крутила головою і не переставала стукотіти. З-за неї видно було других дівчат, котрі хапали її за руки, за стан, тягли;

вона, одпихаючись, своє робила, стукотіла. «Що то вони, граються-б'ються?» — подумав він і ще дужче задрав голову. Саме пан вийшов, і коні рвонули до рундука. Так Василь і поїхав, не довідавшись, нащо і до кого то стукотіла Мотря. Він тільки мельком забачив, повертаючи круто фаетон, що чиясь дужа рука вхопила Мотрю за поперек і стягла з вікна. Після того йому стало легше. Хоч бачив її. Той день був для його краще свята усякого.

Удруге... Хоч була і осінь, а день вибрався теплий, погожий. Сонце, прощаючись з землею на довгу зимню пору, так вигрівало та висвічувало. Повітря ані поворухнеться, тільки довге павутиння тихо плаває по йому. Василь від суму пішов після обіду в садок і, забравшись у гущавину молодого поросту, ліг на сонці. Кругом так тихо. Між жовтим листом хіба де навіжений горобець цвірінькне та, забачивши його, здійметься і полетить геть, а то ніщо не нарушає тихої тиші, в котрій, здається, мліє земля. Небо темно-синім непроглядним шатром розкинулося над ним чисте. Чим більше вдивлятися в його, тим все далі та далі розходиться-розширяється, чорніючи на самому дні, тоді як по верху золоте сонячне проміння стрибає невеличкими скалочками. Василь задивився у його. І так задивився, що забув і про недавній сум свій, про все на світі. Не можна сказати, що він і думав про що або спав у той час. Він сам не пам'ятає, коли і як та чудова краса очарувала його своєю безмірною глибиною, безкрайою шириною, як підхопила його і занесла бозна-куди, поділа не знає де. Учувається тільки, що йому і тепло, і гарно, і ясно, безжурно на душі...

З того німого забуття, з того очевидячного сну пробуркав його нестримний регіт і біганина дівчат.

Після ситого обіду, коли пан ліг опочивати, вони вийшли в садок погуляти на волі, погратися.

— Давайте у блохи! Давайте у блохи! — кричить чорнява на волос, а на лиці біла, як крейда, Мотря.— Любила я у блохи грати, як була ще дома,— і невеличкий ружинець покрив її білі щоки.

— Давайте! Давайте! Побігаємо трохи! — кричить і Гапка — і побігла. За нею другі, її наганяючи, одна з одної регочуть. Ото вони пробігли повз Василя і розбуркали його.

Він озирнувся і своїм очам не віре — недалеко від його, всього за кущем стоїть Мотря, від прудкого бігу

зітхання її сперлося, груди ходором ходили, бліде личко покрилося тонкою краскою, а очі так грали-горіли. Вона піджидала Христі, важкої тілистої Христі, що повагом спускалася з гори.

— Та швидше! — гукала до неї Мотря.

— Ще поспієш! Не швидчи,— одказувала та.— Он як розпалилася-розгорілася. Та гарна яка ти стала, як трошки почервоніла. Оце як би пан побачив,— хвалила Христя, доходячи до своєї товаришки.

Досі у Мотрі очі якось блищали, а то зразу, наче хто дмухнув на їх, померхли, потухли, невеличка складочка пробігла над бровами.

— Не згадуй мені його, Христе, прошу тебе, молю тебе. Не згадуй його мені, коли хочеш, щоб я була хоч трохи весела,— жалібно прохала її Мотря.

— А-а... Тобі не подобався? Молодого все хоч.

Мотря зразу, стративши і краску, і радість, тільки махнула нетерпляче рукою і, нахиливши голову, пішла поміж кущами.

— Куди ж ти? Ходімо до своїх! Он вони пішли до садовника хати.

Мотря, мов не чула, подалася кущами. Василь, притаївшись, очима позирав за нею. Як йому хотілося, щоб земля провалилася у той час під усіма дівчатами і проглинула всіх відразу, тільки зоставила її, одну її. Ось вона зайшла за один кущ і сіла до його спиною. Йому не видко ні її лиця, ні що вона робе. Він, тихо піднявшись, наче кішка, покрався поза кущами. Ось уже стало видно її бліде задумане лице. Сидить вона на сугорбику, набравши в припіл жовтогарячого листу, і тихо перебирає своєю невеличкою рукою. Її чорні очі задумано уп'ялися на Псло, на широкі лани та білі піски, що тільки мріють поза Пслом. Чого вона туди дивиться? Об чім вона думає? Він підкрався ще ближче і тільки тепер запримітив, що хоч вона дивиться, та нічого не бачить — гарячі сльози заслали їй світ, котяться по личку в припіл, одна рука покійно лежить, а друга не перестає переминати змочений лист. Була хвилина, що він так хотів і кинутись до неї, обітерти, осушити гарячі сльози, та якось задержався. «Так незручно!» — пробігло у його голові. І він манівцями крався геть далі від неї, спустився на самий низ і звідти сміло почимчикував на гору, до того сугорбику, де вона сиділа. Він здаля побачив, що вона запримітила

його, та не тікає. Подаючи вид, що йде за ділом, він, похнюпившись, напрямився прямо до неї. Порівнявшись, він тоді тільки підняв голову і став, уп'явши здивовані очі у неї: обоє мовчали. Вона вже переплакала, хоч сліди недавніх сліз ще стояли на її лиці.

— Здорова! — перервав він перший мовчання.

— Здоров,— одказала вона.

— Ти, здається, та дівка, що недавно прибула сюди?

— Я.

— Мотря?

— Мотря.

І знову обоє помовкли.

— Чого ж ти сидиш тут одна, коли подруги твої он де гуляють?

І він вказав пальцем.

— Хай гуляють.

— А ти це плакала?

Вона похнюпилась.

— Граєшся листячком?

Вона зразу вишвиргонула лист з приполу.

— І нащо? — спитався він, все ближче підступаючи до неї. Вона, мов німа, сиділа.

— А гарна осінь,— не скоро почав він знову.— Ще такого теплого та хорошого дня і не було.

— Гарна, коли є кому гарно,— зітхнувши, одказала вона.

— А тобі хіба погано?

— А чим мені гарно? — спитала вона, бликнувши чорними очима.

— Хіба ти голодна або холодна? Он як тебе наряджено.

Вона прикро обдивилася свій одяг.

— Наряджено!..— тихо сказала вона і, закривши лице руками, припала додолу.

Наче хто ножем ударив Василя у серце. Він підійшов до неї, побачив, як її плечі поривчато кидались, хотів щось сказати, та не міг. «Вона плаче... плаче»,— вертілося в голові, в очах, у серці.

— Ну й чого?! — якось ненароком вимовив він, важко зітхнувши.— Годі, перестань! — казав він далі, опускаючись коло неї.— Слізьми не поможеш горю. Слізьми нічого не вдієш. Тільки голову наплачеш. Не плач, Мотре. Не ти перша, не ти послідня... Кожного з нас те про-

кляте лихо зачіпає. Та нехай зачіпає. Недовго буде зачіпати. Наше не за горами. Чутка про волю все росте та шириться. Діждемся її — оділлються наші сльози комусь другому!

Під той тихий гомін сумного Василевого голосу Мотря затихала.

— От бач, так і краще! — казав він, прилягаючи на траві коло неї, бажаючи як-небудь заглянути у її лице, подивитися в її очі.

— Ох, коли б хто знав, як мені важко! — сказала вона, зовсім угамувавшись, і, утерши рукавом лице, підвелася.

— Повір, Мотре, що нікому воно не легко. Усіх наше ярмо надавило. Та ще дехто вже й привик.

— А я ніяк не привикну. Тільки згадаю дім, батька, матір... подруг... та оглянуся кругом себе...— вона не доказала, і дві сльози затремтіли на її довгих віях.

— Терпи козак — отаманом будеш! — опустивши руку на плече і заглянувши їй у вічі, сказав він.

Вона, сама не знає чого, усміхнулася. І сльози давлять, а щось легке на самому споді серця ворушиться, підніметься угору, веселить її. Її наче хто рідний привітав, близький хтось заглянув у її душу, торкнувся злегка рукою її болючої виразки, і вона наче зразу заніміла.

— Здається, я тебе бачила десь! — глянувши на його, сказала вона.— Десь чула твій голос.

— Де бачила? Як приїхала, бачила.

— То ти казав батькові, що задавив би мене.

— Казав! — вимовив він, махнувши безнадійно рукою.

— А в тебе рідні є? — помовчавши, спитала вона.

— Нема.

— Нікого?

— Нікого...

— Ні брата, ні сестри? Ні батька, ні матері?

— Нікого. Та й нащо?

— Хіба так краще?

— Та вже як там не є. Хоч те гаразд, що ніхто тебе не клопоче. Нікого ти не знаєш. Ніхто тебе не знає. Сам собі.

— Добре вам. Нам так не можна.

— Чому не можна. Хіба і вас не рівняє панський налигач?

— Правда твоя,— подумавши, сказала вона.— Та чому воно так? Усі, кажуть, перед богом рівні, а бач: один

у неволі скніє, а другий п'є, розливає сльози людські.

— То люди-собаки таке завели,— гірко одказав він.

— Люди? Що ж тим людям робити?

— Що робити? Бити, давити пакосників, он що робити.

— Чому ж їх не б'ють? Не давлять? — одно допитується вона.

— Того, що люди дурні. Дали на себе ярмо накинути, а скинути нема кебети. Звиклися з тим ярмом.

— А що ж роблять такі, хто не звикає? Кого давить те ярмо?

— Що роблять? Тікають більше.

— Куди ж ти втечеш? Це — мандри?..— якось боязно, наче злякало її те слово, спитала вона.

— Мандрівочка — наша тіточка! — одказав він.

Вона тільки що розкрила рот, щоб сказати щось, як недалеко від їх почулося:

— Та де ж вона ділася? Куди вона заховалась?

Вона злякано озирнулася кругом і, як опечена, схопилась.

— Куди ти? — спитав він.

— Он мене кинулись. Шукають... Прощай. Виходь коли-небудь сюди...— і він не вспів попрощатись з нею, як вона поза кущами побігла назустріч дівчатам.

— Бач! Ми шукаємо, шаримо її. А вона он проходжується.

— Я ходила аж до купальні. Там так гарно,— казала вона...— Листя багато понападало. Вітру зовсім немає. Тепло, як літом.

— Ходімо і ми.

— Ходімо.

І Мотря повела дівчат геть у противну сторону від того місця, де зостався Василь.

Після того разу Василь частіше і частіше почав навідуватись у садок. Іноді і дощик осінній моросить, а він після обіду забереться між гущавину, сновигає. Отут вона ховалася, отут сиділа... І йому легше й тепліше зробиться на серці. Хоч одна знайшлася душа така, з котрою він побалакає як слід, котра глибоко зазирала своїм чорним оком у його душу.

Коли ясна лучиться годинка, то й вона вибіжить. Стрінуться, походять поза кущами, побалакають, вона пожаліється своїми болями, своєю досадою, і розійдуться задоволені обоє. Вона з якого часу стала хоч сумніша наче, зате

рівніша, тихша, не переходила відразу од заливного реготу до гірких сліз, як було спершу.

Раз у неділю Василя стрів пан у садку. Пан не сам був, а з дівчатами. Сонце так ясно світило і гріло, що панові аж стало жарко. Він, скинувши шапку, утирав платком своє сите запотіле лице і реготався з вигадок та іграшок дівчат. А вони одна перед одною вихвалялися та бігали, крутилися перед ним, то стрибали одна одній на плечі, то ловили за довгі коси. Одна Мотря покірно в стороні ішла собі, похнюпившись.

— Чево ты, милашка, такая скучная? — підійшовши до неї і вщипнувши за білу круглу щічку, спитався її пан.

Мотря повними суму очима дивилася на пана.

— То вона ще не розгулялася. Позвольте барин, нам її прогонити,— весело мовлять до його Анютка та Хівря.

— Прогоньте, прогоньте! — усміхаючись, сказав він.

Дві здоровенні дівки, ухопивши її за руки, помчали поперед себе. Мотря бігла, спотикалася, боялася упасти.

Пан стояв, плескав у долошки і реготався.

На той час саме Василь виткнувся з-за куща. Побачивши пана, він скинув шапку і вклонився. Панове лице зразу почервоніло, а очі покосились.

— Ты чево здесь?

— Ходив, барин, на купальню подивитись.

— Твое место в конюшне. Ступай! — грізно сказав він і одвернувся.

Василь тільки скрутнув головою та заскрипів зубами. Він чув там нанизу крик Мотрі... У його очах блискавки засвітили, і тільки побачивши, що за Мотрею ганяються дві дівки, він заспокоївся. «Граються»,— подумав він і похилив у двір.

День був гарний, а ніч випала ще краща. Висипали зорі по небі, зійшов місяць, повний, здоровий, як діжа. Нема тієї сонячної спеки. Легенький морозець оббива лист з дерева, устилає траву срібним інеєм. Василь ще не перебрався з свого літнього захисту у хату — під сіряком саме добре спалося. Він ліг зарані, та сон не впокоював його. Крізь щілини пробивався місячний промінь у його темну конурку, мережав ясними поясами його постіль і долівку.

Думки снували у його голові. Він роздумував об своїм гіркім житті: і сам мучишся і бачиш, як другі мучаться. І як та довго воля забарилася. Де вона застряла? Коли б воля, одружився б він на Мотрі, вона така добра

дівчина, і зажив би. А то яке його життя буде? Та чи й віддасть лиш пан її йому? «А вкрасти та на вільні степи,— подумав він та аж усміхнувся.— А справді вкрасти. То ще попожди тієї волі, а то зразу та й воля. Сам собі дав волю. Та чи схоче-то вона? А чому ж не схоче? Он мучиться як, ще б не схотіла»,— і він схопився з постелі, накинув на себе сірячину і вийшов надвір. Тихо, ясно. На чорному дворі все спить, і собаки навіть позалазили в свої конури. А в горницях, там на горі, де дівчата, ще й досі світиться. А що, як піти в садок: звідти видніше до їх, як підгледіти, що вони роблять? Чи й Мотря між ними? І Василь мерщій покрався в садок. Крадучись, пробрався він гущавиною вишень і вийшов якраз проти цвітника. Місяць, піднявшись угору, прямо лив світ на галерею, де щось, склонившись на решотку, стояло. Бистрий погляд Василя зразу пізнав Мотрю, і він тінню покрався ближче.

— Мотрушко! — тихо окликнув він її.

Мотря стрепенулась, підвела голову, подивилась кругом і тихо зійшла з галереї. Уся в білому і облита місячним білим світом, вона, наче причуда, колихалась поміж високими кущами квіток, подаючись до його.

— Чого тобі? — тихо спитала вона, наблизившись до його.

— Ти вже спати зібралась... А мені не спиться...— глухо одказав він.

— Наші всі вже полягали. Мені душно у хаті, я й вийшла прохолодитись. Ходімо, походимо.

Вона була в одній сорочці та в білій спідниці. Чорні коси хмелем порозсипалися по її круглих плечах.

— Ти змерзнеш, прохолодишся.

— Мені душно, ходімо.

— А як тебе кинуться?

— Хай собі! — і вона пішла вперед. Він за нею.

— То ви гралися сьогодні вдень, що ти так кричала?

— Заманулося ж старому чортові... нічого робити...— і вона сплюнула.

— Знаєш, що я надумав оце, Мотре? — пройшовши трохи мовчки, спитав він.

— А що?

— Утечемо відсіль.

— Куди? — і вона стрепенулась, наче мороз пробіг по їй.

— Ти змерзла. Ну, я тебе прикрию хоч сірячиною.—

І, пригорнувши до себе, він прикрив її полою. Її кругле плече саме прийшлось коло його бока. Крізь тонку сорочку він чув, як її тіло горіло. Він її ще ближче притиснув до себе і обвив усю своїм широким сіряком.

Вона здригувала.

— Отак, отак! — казав він, пригортаючи її.— Щоб не замерзла.— І, зиркнувши у блискучі очі, пригнувся. Вона почула на своїй щоці тепле зітхання, гарячий поцілунок. Вона ще ближче пригорнулася. Їй здалося так гарно, так тепло коло його.

— Мотруню! Серце моє! — і знову поцілунок... знову... Він, здається, крався все ближче та ближче до її рожевих уст. Вона повернулась і незчулася, коли і як злилася своїми устами з його. Щось її наче вщипнуло і обляло такою солодкою утомою. Вона не здужа далі іти і, обвивши руками його шию, склонила свою важку голову йому на груди. Вона чує, як у його серце стука, і здається їй, вона займається, вся горить, і їй так гарно горіти тим огнем, тліти на такому жару.

А він одно шепче:

— Утечемо, моя добрая! Утечемо. Хіба мало ти звідала тут горя, одлила гарячих сліз! Коні у пана добрі. До світа — і вітер нас не здожене.

— Куди? До батька-матері?

— Ні, серце. Далі-далі. Світ за очі. Щоб і люди нас не бачили, щоб їх гомін не лякав нашого щастя.

— Ох, Василечку! — сказала вона, повернула його лице до місяця і, заглянувши своїми огненними очима у його очі, пригорнулася до його, дзвінко поцілувала... Земля, здається, заколихалася під його ногами. Він наче посунувся з гори. Коли він очумався, її вже не було коло його. Він сидів на землі, коло його рядом лежав його чорний сіряк, і чиясь скора хода роздавалася аж на галереї. Він божевільно позирив кругом — пусто-глухо. Одні тіні від густо вкритих жовтою листвою вишень колихаються коло його по землі, стрибають йому у вічі. Йому стало так зразу боляче і гірко... гаряче зітхання намірялося наче розірвати йому груди, і він від немочі зліг на сіряк.

III

Як не пристав Василь до Мотрі: «Утечемо», вона завжди уміла викручуватись так, що не скаже йому нічого. «Скоро зима настане. Де ми будемо сходитись, де

будемо бачитись?» Вона і поплаче, а все-таки нічого не скаже. Настала зима. Глибоким снігом позаносило колись зелені гори, у садку поміж деревом понасипало кучугури. Там, де солов'ї щебетали, тепер вітер, наче голодний вовк, виє. Тяжко Василеві. Поблід він, засох, на себе несхожий. Якщо побачить Мотрю у неділю в церкві — то й гаразд. Обміняються вони німим поглядом. «Скучила я за тобою!» — кажуть ясні журливі очі Мотрині. «Не послухалась мене!» — докоря своїми Василь. Та отак, не промовивши одно другому слова, і розійдуться до другої неділі або якого свята.

Сумно минала зима. Ні одна чутка про волю не доходила до кріпаків. Прошлу зиму і літо скільки було гомону про неї, а се наче все крізь землю провалилося: ніхто нічим не порадує, не звеселить.

— Казали, воля буде — та так і збрехали,— гомоніли між собою люди.

Нетерплячі тільки зітхали.

Найбільше всіх Василь. Йому все тепер обридло, надолужило. Саме життя здавалося таким гірким та пакосним. А тут ще і Йосипенко підпіка та підогріва. То конюшня чому не вичищена, то сарай не виметений. Наче бите скло, Василь ковта ті гіркі докори, і гострими ножами повертаються вони в його серці. Він би вже давно огризнувся і окрисився проти панського полигача... Не дай же, боже, справдиться його сварка: «З двору тебе, як дохлу собаку, викину з усім гуздром!» І він більше не побаче Мотрі, вона навіть не знатиме, де він дівся. Краще йому змовчати сьому напаснику, краще перетерпіти лиху годину... Он весна йде. Розтануть сніги, садки розів'ються... А може йому таки вдасться уламати її. А йому аби її вирвати, а там йому ніщо не страшно на світі. Страшно, як її замучать тут.

Іноді він навпаки думає: «Ну ради кого я тут мучуся? Казав я їй, присоглашав — утечемо... Не хоче? І хай гине собі. Чого ж я буду гинути тут? Наплювати на все. Діжду ночі — прощай, кому мила напасть та неволя!» А прийде ніч — жаль цуркою скрутить йому серце, проймає наскрізь душу, одбере силу, одбере міць. Як він найдорожче для його усього на світі кине домучувать отим катам? Ні, коли погибати, то разом краще гинути. Ні, ще він не здурів, не збожеволів. І на другий день Василь

чисте конюшню, коней, вимітає сараї, обтирає козирки, сани — як і вчора, як і позавчора.

З весною знову прийшла чутка про волю. Незабаром, незабаром вона прийде. Не більше року пройде — і воля. «Рік? Легко сказати рік,— думав Василь.— Коли кожна хвилина, як іржа упивається в тебе, як шашіль точе. А то рік? Краще б і чутки вже не було, та зразу. А то поманять-поманять, та і знову жди».

Літом, правда, легше робиться. Забуваєш об своїй неволі. Підеш в садок, цвіте так усе, пташки щебечуть. Псло, як дзеркало, блищить проти сонця, простір усюди, розкіш. І без волі — воля. А тут ще, дивись, Мотря вискоче. Утіше, пригорне його.

— Утіхо моя! — каже Василь.— Ради тебе тільки сю зиму зимував.

— Підожди, дождемо волі — не так заживемо.

— Поберемося ми, Мотре.

— Що б робила я тут без тебе. Умерла б досі,— хвалиться вона.

Василь подужчав-побадьорішав. Знову з Йосипенком рубається, не вступа йому ні в чому. Досада Йосипенкові. Він, знай, ловить на чому-небудь Василя. Раз застав їх в садку. Мотря з-за кущів перекидалася з Василем жартовливими речами. «Еге»,— подумав Йосипенко. І з того часу почав за обома помічати.

На іменини панові зовсім був піймав. Не втечи він від пана, розкажи усе по гарячих слідах — бог зна, чим би воно кінчилося. Певне, Василя давно спровадили б з двору, та й Мотрі дісталося б. Було вже раз так, як накрив пан лакея з горничною. Лакея кізяків різати приставлено, а горничну, обстригши і вимазавши голову дьогтем, вигнали з двору. Те ждало в дворі Мотрю, та Мотря попередила. Вона так укоськала пана, що ще Йосипенкові дісталося.

— Шкода. Йосипенко вже не в тій силі, що був,— шушукались дворові між собою і не стали так падати біля його, як спершу падали. А Василь у вічі сміється:

— А що взяв? Накурив?

— Шкода! Старіє наш пан! — хвалився Йосипенко поміж своїми близькими.

— Я давно тобі казала, пан не бог,— підбива його жінка.— Так ти увірував, як у бога, у його. От тобі ця

віра і далася взнаки! А ти чуєш, що кріпаки плещуть? Волі ждуть... Чого ти дивишся? Щоб, як воля прийде, голодним на волю виходити.

Йосипенко одмовчувався, а проте на вуси мотав слова жінчині. Менше почав на дворових клепати, на великі сходи жалітися.

— І бог його святий знає, чи воно такі роки настали? Мов же і не нехтуєш нічого, бережеш, як ока, а дивись — недостача та й недостача,— казав він панові, коли той запримічав великий розход.— Уп'ять же прийдеться своє продавати — за безцінок іде, а в городі що купити треба — ціни не зложиш.

Пан тільки одказував на те: «Аби мені чесно було. Чуєш, Йосипенко, аби чесно, кажу, було».

— Скільки літ, барин, служимо, та хай тому добра не буде, хто покривить душею перед таким паном.

— То-то, гляди ж!

І Йосипенко глядить. Урожай того року не дав того, чого ждалося. Хоч люди справді кругом скаржились на недорід, та не можна того було сказати про панові поля, а проте хліб пішов по меншій ціні, ніж торік. Жиди хвалилися панові, що і їм нема ніякого баришу. Хоч у других панів вони пшеницю купували по вісім гривень, а в його по шість, жито по полтині, а в його по два семигривеника.

Чутно було між дворовими, либонь Йосипенчиха комусь-то хвалилася: «Коли б ще таких хоч два роки, то хоч би й воля приходила — не страшно».

А на осінь люди ще сміливіше заговорили про волю. «Об різдві безпремінно цар обіцяв її дати,— казали одні.— Об різдві не об різдві, а об стрітенні щось-то буде. Не тільки літо з зимою стрінеться, а й люди із волею».

— А може з лозою? — деякі сміялися.

— Чого доброго, а лози багато по Пслу наросло,— жартували другі.— Та й прикажчик наш і пан не від тих грошей.

Настала осінь. Дощі, тумани непроглядні, калюжі невилазні. Знову Василеві туга упилася в серце: не вільно йому бачитись з Мотрею. Хіба як ненароком забіжить вона у кухні з другими дівчатами.

Після Пилипа сніг упав. Морози жаркі зарядили. Чутка пішла — пан жде сина у гості об різдві аж з столиці.

Ось і він приїхав. Коли б не в панській кареті, то й не сказав би, що то син Гамзи. Одітий по-простому, по-мі-

щанському,— у каптані, у матнистих штанях, в червоній сорочці на випуск. Звісно, тільки все те з дорогого оксамиту та шовку.

Батько неласкаво прийняв сина за одяг.

— Що то у тебе за таке манаття? Крестяни побачать — сміятись будуть.

— Тепер,— одказує, — в столиці така мода.

— Мода?.. Гм! А що ж ще у вашій столиці?

— Воля у всіх на умі і на язиці. Воля, батюшка, воля!

— Не кажи ти мені сього. Не ображай мого серця. Брехня! Нічому не вірю. Ще наш мужик не дожив до волі. Ще його треба добре у руках держати.

— А от незабаром повірите.

— Не повірю! І слухати не хочу! — кричить старий.— У мене сто канчуків тому, хто з кріпаків сміє казати про волю.

— Ну, то ви вже дуже...— почав син.

— А то так, як ви? Начепе на себе чекмінь, у мужика нарядиться — та й дума, воля незабаром. Ще не позсувалися з глузду ні цар, ні його міністри. То ви тільки, молоді, каламутите людей. Учать вас чорт батька зна чому,— і пішов-пішов старий, аж піт на йому холодний виступа, аж посинів увесь.

Син недовго гостив у батька. Всього три дні пожив, а то поїхав по знайомих, по товаришах, по панах — знайомитись.

Гамза аж занедужав після того: з хати і ногою не виступне, нікого не пуска до себе. Як павук, закутавшись у свою павутину, сидить і щодня нові порядки уводить: то щоб уся дворня через три дні являлась до його на показ. То серед будня велить попові службу правити — щоб усі у церкві були. Наче з глузду зсунувся!

— Ні, воно-таки, мабуть, щось та є! — казали дворові і ждали чогось-то. Ждуть не дождуться. Ось і стрітення прийшло і пройшло — не чутно нічого. Пройшло ще два тижні. На середині третього прибіг з города до пана козак верхи. Кинув щось і побіг далі.

— Що таке привіз козак?

— А бог його знає.

На другий день чують: у сусідньому селі в церкві волю читали.

— Що ж це гларавчанам дали волю, а нам і ні? — загукали горішани.— Як же се так?

— Ходімо до пана. Спитаємо, чому се він волі не читав,— раяли одні.

— Чим до пана йти, то спершу до Йосипенка. Він там треться у горницях. Він повинен знать. Пошлімо кого стороною запитать.

— Чого стороною? Чого нам лазити коло їх? Хіба ще мало ми лазили? Не вони дали — цар дав. Як вони сміють царський наказ ховати? — кричать сміливіші.

— Ходімо прямо до пана,— каже Василь.— Хай дає царську волю. Де він її дів?

Загули горішани. І дворові, і задворові. Зібралося у двір народу. Дехто побував уже і в жида в шинку, дехто і геть-то хлебеснув. Других воля захмелила. Поза спиною у Василя аж мороз ходе. Серце так б'ється.

— Що ж ми так стоїмо? Чого стоїмо? Ходімо до пана! Всі ходімо! — гука він.

— А що, як брехня? — обізвалося декілька голосів.

На їх всі накинулись:

— Так ви поза спиною других ховатись? Чужими руками жар загрібати? Митці. Беріть їх та вперед! Марш до пана.

І ціла громада чоловіка в сорок напрямилася до будинку.

— Ви чого? — пита їх дворецький, заступаючи дорогу у дверях.

— К бісовій матері! Ми до пана! — накинулись на його передні.

— Барин почиває.

— Хай встає, нехай встає. Де він волю дів? Хай дає волю! — гукають зсередини.

Передні лізуть. Дворецький не пуска.

— Та чого ви дивитесь на його — у морду! — кричать п'яніші.

Василь вискочив уперед і своєю залізною рукою надавив на двері. Почувся луск. Дворецький, пустивши двері, попер, як вітер, нагору. Двері розчинились.

— Ходімо,— каже Василь.

— Де ми там помістимось? Ідіть хто-небудь від усієї громади. Ми тут вас пождемо.

— Викликай пана. Чого він там сидить? Хай виходе. Громада його зове.

Знову почали раятись. П'яні лізли уперед.

— Не пускають нас — ламай двері, бий вікна. Усе

трощи. Не чиїми, нашими руками воно збудовано, нашим кривавим потом полито.

Василь здержував п'яних.

— Не руш нічого. Ми за своїм прийшли, а чужого нам не треба. Вибирайте чоловіка п'ять-десять.

— Ти йди, Василю! Ти сміли́й.

— Я піду. А ще хто?

— І я! І я! — чуються з купи викрики.

— Всі не помістимося. Хай чоловік п'ять-шість.

Насилу вибрали. Чоловіка з шість пішло народу. Останні скупились коло рундука, гудуть. Кожна хвилина здається їм годом.

Аж ось чуть — тупотять зверху і виборці. Василь попереду, несе якусь бумагу.

— Ось вона! Ось! — гука до громади.— Воля, братця!

— А що ж пан? Віддав? Не противився?

— Пан вийшов до нас. Сердитий, лютий. Хотів щось казати і белькнув щось, та задихавсь і зо всіх чотирьох повалився на діл. Цей папір закрутився, як голуб, над ним. Поки там його прибирали, я за волю та сюди.

— Куди ж тепер з нею? Ану покажи! Золота вона?

Василь показує.

— То не воля! Воля золота. А то чорним написана. Вертайся, здобудь справжньої волі.

— Воля! — кричить Василь.— Воля! Ходімо до попа. Хай читає нам, хай у церкві читає.

— Ходімо! Ходімо!

І знову ціла громада повалила до попової хати. Молодіж побігла на дзвіницю і давай уво всі дзвони дзвонити. Свято несподіване, радість нежданна! Народ, почувши дзвонів, валив з усієї околиці, з хуторів-деревень. В несамовитому забої дзвонів він почув голос давно сподіваної волі.

— До церкви, до церкви! Воля прийшла.

У церкву навалило стільки — пальця просунути ніде, і все тобі сірома сіра, кріпацтво голодрабе. Усі раді, у всіх очі так грають. У горницях тільки дворецький та лакей і зосталися при панові, а то всі пішли до церкви.

Мотря очима шукала Василя. Насилу за народом вона побачила його і без сорому давай махати рукою. Василь протиснувся і став коло неї рядом. Люди не примічали такої незвичайності дівки.

— А що, от і діждали волі,— казав він.— От і розв'язались нам руки.

— А ти знаєш, що з паном?

— Ні. А що?

— Лежить без язика. За лікарем кинулись посилати — ніхто не хоче у город їхати. Як колода, лежить і не ворухнеться.

— Значить, грець ударив? — одгадав тут стоячий чоловік.

— Кого грець ударив? — спитався його сусіда.

— Пана. Он двірка хвалиться.

— Пана грець ударив! Пана грець ударив! — пішло по церкві.

— Ага, не злюбилася йому людська воля!

— То йому одливаються наші сльози! — сказала старенька жінка.

— Правда, тітко,— обізвавсь молодий чоловік.— Уже ж і навиварювали води з нас і понатягали жил. Коли б усіх заразом — то б то добре!

— Господь з ними! Хай живуть собі. Слава богові за волю, при волі і пани присмирішають. Не страшні тепер.

Народ не переставав балакати. Ось уже і половина служби кінчиться, ударили на достойно, на молебень.

— Цитьте! Он волю читать будуть.

Піп вийшов посеред церкви і почав читати.

У церкві, наче у вусі, зразу стихло. Ніщо ніде не шерхне, не шелесне. Всі, поприхилявши голови і затаївши дух, слухають. Кожне слово попове чутно. Кожне слово, наче гвіздок у стіну, заходить у душу.

Піп скінчив. Поздоровляє парафіян з волею: «Ще, кажу, два роки послужити, та тоді вже і воля. А за таку царську милость відблагодарімо господа бога і помолимося йому за царя».

Народ отетерів.

— Як? Через два роки аж? — хтось спитав.

— Що через два роки? Я щось не второпав.

— Воля — не що.

— Як через два роки? Це щось та не так.

— Та так же. Читав панотець.

— То се тая воля. Це не справжня воля. Я й казав, що воля золота, а це чорно написана. Це не вона. Це, видно, пан сам написав. Дурять нас!

Народ почав з церкви виходити, почав балакати поміж собою.

— То ти справді чув, що через два роки?

— Аякже. Читав. Усі ж чули.

— То це не та. Ходімо знову до пана требувати настоящої волі. Послали якогось блазня, він і вхопив клапоть паперу. Ех, голови бідолашні!

Народ збирався у купи, базікав, гомонів. Дехто провідав і Лейбу, що шинкує геть за горою, над проїжджою дорогою, і гукав, і піддрочував знову іти до пана. Душ з десять зібралося. Друга, не менша купа стояла мовчки і від журби посхиляла голови.

— Чого стоїте? Ходімо разом! — гукають перші.

— Куди?

— Та до пана ж. Волі правити.

— Ідіть, коли його самого вже правцем поставило,— хтось одказав. Душ з п'ять зареготало.

— Та то ману тільки пускають. Знаємо ми,— твердили перші.

— Ну, ідіть.

Перші пішли, другі зосталися.

— Ану, коли справді ману пускають? — хтось спитавсь.

— Та хтось же казав.

— Хто казав? Горнична казала. Знаємо ми тих горничних.

Чоловіка зо два одділилося і похилило навзирці за першими. Вони бачили, як ті мотузувалися коло рундука, другі стукотіли у двері, добивались у горниці.

— Не пускають, іродові діти! Гей, пускай! А то ламатиму двері! — кричить червоний на лиці чоловік з затікшими слізьми очима.

— Та що ти дивишся? Бери кілок — то скоріше.

Хтось побіг за кілком. Другі ще дужче скупились і, стукаючи, кричали:

— Одчиняй! Одчиняй!

Коли се де не візьмись з садка суне якийсь чоловік у кацапському одягу.

— Хто ви? Чого ви? — спитався він у людей.

— А ти хто? — не дивлячись, спитав той, що мусувався біля замка.

— Що ж то ти робиш?

— Не бач? Не відчиняють гемонські панські лизуни. Не пускають по волі — увійдемо силою.

— Що ж ви там забули? Чого вам треба?

— Волю треба — не чого. Хіба ти не чув, що питаєш? Видно, й ти з однієї з ними гуці.

Двері залущали.

— Налягай! Налягай! — кричать перші.

— Стій! Ні з місця! — крикнув той і шпорнув першого з рундука так, що аж той зубами заорав.

— А ти що таке? Ще й штурхається!

— Я ваш пан! Ні з місця, кажу,— крикнув кацап, стоячи прямо проти хоробрих.

Дехто поступився, дав дорогу. Зостався один коваль Денис коло замка.

— Оже се панич,— почулося ззаду.

— А, мабуть, він.

То справді був молодий Гамза. Почувши про волю, він мерщій повіявся додому.

— А ти що за слюсар? — беручи коваля рукою за шиворот, питається Гамза.

— Ой! Пусти! — скрикнув коваль.— Дивись, мов кліщами давить...— і на тім слові, як груша, полетів з рундука, ударивши головою воловика, що той аж поточився.

— Вон! — гукнув на увесь двір панич, як жар, червоніючи.— Роз-з-биш-шаки!

Тверезіші кинулись, хто куди попав. П'яніші боязко одступали, патякаючи.

— Що воно? — допитувався коваль, поточуючись за другими.— Дивись, яке прудке.

— Та то, дурню, панич,— хтось сказав йому.

— Який панич? Тепер нема панів. Тепер воля!

— Потолкуй, потолкуй мені! — грозиться Гамза з рундука.— Я тобі покажу волю.

— Не дуже, не дуже бришкай! — одказує коваль.— Дивись, коли здоровий, мов бик, то, думаєш, усе тобі можна? Тепер, брат, воля. Нас не буде — з голоду к бісовій матері попухнете.

Панич не слухав, що п'яний коваль базікав. Він стояв і раз поз раз дзвонив у дзвоник, щоб відчинили.

— Чи вони померли там? — вимовив панич і впослідне дергонув за дзвоник.

Почувся стук дверей. Чиїсь ступні.

— Хто там? — обізвався тривожний голос зсередини.

— Тимофійович, ти? Одчиняй, се я. Панич.

Двері хутко одчинилися, і дворецький Тимофійович бухнувся прямо у ноги паничеві.

— Барин! — заволав він.— Нещастя! Старий барин помирають.

Гамза зачинив двері і замкнув. Кріпаки стояли ген одсторонь і якось боязко поглядали на будинок. Їм здавалося, що їх воля тепер навіки зачинилася там і вже її ніяк звідти не вирвеш.

Де ж Василь, що його не видко між першими? Чи його вразила кріпацька невіра і він одрізнився, чи, почувши волю, забіг безвісті?

Василь, не достоявши і служби, не прослухавши й волі, поволікся з церкви за своєю Мотрею. Він не спускав з неї очей і, коли вона вийшла, вийшов і він за нею. Узявшись за руки, вони прямісінько попростували в садок, не дивлячись на те, що чималий сніг закидав його, що їх ноги глибоко грузли. Їх щось невідоме тягло, наче несло, туди, на той пригорок, де вони уперше познайомилися, звідки так видко було і закутий в неволю Псло, і укриті снігом луки, луги.

— Тут ми уперше стрілися... Тут ти уперше замовив до мене слово,— щебетала, пригадуючи, Мотря.— Літом тут так гарно. Он там, за отим сірим ліском, моя домівка. Дожида, видно, матінка, дожида мене. Ми підемо ж до неї?

— Підемо, Мотрусю, підемо,— шепче він.— Тепер ми і на край світа підемо з тобою. Вільні — ніхто нам не заборонить. Як орли, ми будемо літати з тобою по всіх усюдах. Ми одберемо місцину... гарну місцину, де зів'ємо своє гніздо. Вигодуємо своїх діток... Правда, Мотрусю? — питався він, пригортаючись до неї і заглядаючи в очі. Вона нічого йому не одказувала, тільки задумано дивилася в далекість.

— І чому се не літо? — скрикнула вона.— Щоб садки цвіли, сонечко гріло, пташки щебетали. Ми б пішли лугами. Ти б рвав би квіточки квітчати мене, я б збирала суниці — тебе годувала.

— Діждемо, діждемо і літа,— шепче він.— Незчуємося, як і час перебіжить. Ти тепер моя. Моя довіку. Хіба смерть розлуче нас з тобою.

Він глянув у її очі, вона — у його, і, кинувшись одно до одного, вони злились в довгий поцілунок.

Їх розбудив нестямний крик з двору: «О, рятуйте, рятуйте!» — лементувало щось.

— Що там? — скрикнула вона.— Ріжуть, б'ють кого? Ходімо, ходімо скоріше.

І вони мерщій побігли у двір, куди народ збігався, де чувся крик, біганина.

Духом вони домчались до контори. Там коло розчинених дверей і витрощеного з рамою вікна стояла чимала купа народу, а Йосипенко попереду розмахував руками і викрикував не своїм голосом.

— Тут, тут, тільки що входжу в контору, аж якийсь чоловік, чорний, високий, правиться коло сундука з гріш-
ми. Побачив мене та прямо у вікно, тільки затріщало, так і виніс з рамою. О, рятуйте мене, рятуйте!

— Та чого ти кричиш? Хіба твої гроші? — питався дехто.

— То ж то й є, що чужі. Тепер же мене у Сибірю зашлють.

— Далеко туди, та й холодно! — хтось жартує.

— А ти був? — питався того другий.

— Хоч не був, так люди кажуть, — одказував перший.

— А багато грошей? — спитався хтось Йосипенка.

— Та сила. Сила... Тисяч п'ять,— лементував той.

— Ого-о! — разом скрикнуло скільки голосів.— Ото так. Отой запобіжить волі.

— Де ж сторож?

— Чорт його душу зна,— одказував Йосипенко.— Хіба мені ще й сторожа сторожить?

— Аж он він, аж он. Іч, як ковиляє. Видно, з шинку.

Справді, у ворота увіходив сторож Хомка, кривий і горбатий чоловік. Увесь, як ведмідь, зарослий волоссям. Він був спершу кучером, та як поносили коні, викрутивши йому ногу і переломивши спину, його постановили сторожем в конторі. Літ п'ятнадцять він уже сторожує і дедалі теряє розум, теряє пам'ять, чудний робиться. Всі з його сміються, діти дражнять, а він їм свариться кістки переломити. Оце скоче і кинеться... Та куди йому, кривому, угнатися за прямоногим побігачем? Ковиляє, ковиляє своєю правицею, та все на однім місці, тільки старих смішить. Іноді хто-небудь дасть Хомці гривню, щоб пішов випити за царство небесне пана, завіряючи його, що пан помер. Хомка піде, вип'є, сяде під конторою та плаче, плаче за паном, вихваляючи його добрість, згадуючи, коли, і як, і де їздили вони з паном. Народ аж за животи береться — регоче, а Хомка плаче, поки

не надолужить уже людям. А там — упхнули його в контору і зачинили.

І тепер він ішов, випивши, розмахував руками і викрикував якісь страшні похвалки.

— Хомко, Хомко! А де був? — спитали його передні.

Хомка страшно подивився своїми червоними очима.

— Твоє яке діло? Ти спрос?

— Хомко, а де гроші дів?

— Гроші? Там...— указав на шинок.— Та не всі! — додав він, усміхаючись і вдаривши по кишені рукою,— кишеня брязнула.— Тепер у мене гроші є. Буде з Хомки грошей, поки не стане.

— А панові де гроші дів?

— Панові? У пана гроші є! У Хомки є.

— Ти, ти... де ти був? — напустився на його Йосипенко.

— Не дуже, не дуже! Ти чого тикаєш? Кістки переламаю,— грозився Хомка на Йосипенка, тупаючи кривою ногою й замахуючи рукою.

— Так, так його, Хомко! — реготав народ.

— Я питаю, де ти був, п'янице? Де був? По шинках усе тиняєшся, а тут нещастя таке.

Тут Хомка підійшов до Йосипенка, нахилився, витяг з-за халяви ріг і, подаючи управителеві, промовив:

— На понюхай, коли хоч, а не кричи...

Народ так і приліг з реготу. Йосипенко з блідого став, як жар, червоний.

— Де ти був? — крикнув він на увесь двір.— Ти гроші покрав.

Хомка якось чудно моргнув і оком, і усом і, зразу усміхнувшись, ударив себе по кишені.

— Він, він... Їй же богу він. Хоч не сам, то підговорив когось,— догадувався Йосипенко і мерщій від народу подрав до будинку.

Народ реготав з штук, які Хомка викидав. Хтось крикнув Хомці:

— Хомко! Та ти глянь, що з конторою сталося. Глянь на вікно.

Хомка, як ведмідь, повернув голову. Побита рама висіла тільки на одному прибої. По лиці Хомки зразу забігали якісь чудні смуги, то його кривило набік, то розтягало вподовж. Очі божевільно бігали то по вікну, то між народом. Це Хомка зразу кинувся і побіг у контору. Дехто хотів за ним піти, та Хомка зразу зачинив і засу-

нув засовом двері. Народ стовпився коло вікна, і передні раз поз раз викрикували заднім, що Хомка вироблював.

— Бач, бач, дивується. І слова не скаже, тільки руками розводе. Упав чогось. Плаче. Гроші ліче. Бач, гроші — бумажки. Хова у сундук. І свої туди. Так. От дурний! Де б ті ховать до своїх, а він свої мішає з чужими... О, закрив скриню, і сів зверху.

— Та хто б се такий був тут? Похазяїнував добре.

— Може, й Хомка? — одказував хтось.

— Куди йому!.. А втім, бог його знає. Хоч він і дурний, а колись допитувався мене, чи швидко воля.

— Бачили, бачили... Йосипенко вже справився у горницях, кудись зовсім пішов з двору.

— Куди ж це?

— Аж побіг. По дорозі на город.

— Чого се? Послано, видно, чи тіка безвісті.

— А кат його бери. Тепер воля. Хоч на всі чотири сторони. Я сам думаю: куди б його собі податься.

— Куди? Хіба отак робив, робив, служив, служив, та ніякої тобі нагороди й не буде?

— А дзуськи!

— Чого дзуськи?.. Що ж мені кусати?

— Чого ви змагаєтесь? Ходімо краще до шинку женити волю.

— Ходімо, ходімо.

Добра частина одрізнилася і пішла до Лейби в шинок. Непитущі зосталися і розмовляли, хто ж то се похазяїнував у панському добрі.

— А не дурне?

— Та глядіть лиш, чи минуло воно Йосипенкових рук? — сказав Василь.

— А справді — старий хитрий.

— Цить. Мовчи. Мені страшно чогось,— тремтячи, сказала Мотря.— Ходімо відсіль.

І вони пішли у парі до кухні. Другі до самого вечора усе сновигали коло розбитого вікна контори, заглядали, що там робить Хомка, і одгадували, хто б то справді украв гроші.

IV

Пізно повернувся назад Йосипенко. Уже давно стояла ніч над землею, і зорі виблискували з темного неба. Хто не ждав і хто діждав волі, потомилися і полягали

спати. У трьох місцях ще тільки не погасло світло: в будинку, де над помершим паном, курникаючи, читав дяк, в Лейби в шинку, звідки почувався гомін, а часом і протяжна пісня пізніх гуляк:

Горілочка п'яна,
Суча журба впряма,—

виводив хтось охриплим голосом... та Одарка Йосипенчиха ще не гасила і не лягала спати. Вона, знай, сновигала з одної хати у другу, часто припадала своїм широким лицем до вікна і заглядала в нічну темноту. Кожен раз їй робилося непокійніше, якась тривога обнімала душу. То їй здавалося, що хтось стука, то почувалися крики охриплого кріпацтва. Ну, що як прийдуть, що як силоміць уломляться в хату, піднімуть струс? Десять раз вона переносила з місця на місце, з одної хати у другу, якусь чималу в'язанку всякого ганчір'я.

Тихо, роздивляючись на всі сторони, пробирався Йосипенко попід людськими хатами на гору, у двір. Йому чогось усе здавалося, що коли не з-за тієї хати, то з того огороду вискоче засада і кинеться на його. Часом тріска, луснувши під його ногою, обдавала його, наче кип'ятком. Він зостановлювався на хвилину, обдивлявся кругом і знову тихо простував далі. Ось він уже поминув кріпацькі хати. Ось уже збирається і на гору. Ясно світе огонь з панського будинку, чорніє церква гострим шпилем, піднявшись угору, а дворище, наче хто вимазав його сажею. Всюди тихо, так тихо, що Йосипенко чує, як б'ється у його грудях серце. Ось він покрався попід високим забором і вскочив через невеличку хвірточку в двір. Йому відразу полегшало. До того ще і в хаті світло пробивається крізь шибку. «Одарка не спить»,— подумав він і підійшов до вікна. Тихо стукнув він раз і вдруге. Щось за тінь замелькала у хаті.

— То ти? — чується голос Одарки.

— Я. Одчиняй,— одказав Йосипенко.

Не забарилося світло згаснути у хаті. Ось воно показалося у сінях. Засув стукнув, одчинились двері, на порозі з свічкою у руках показалася Одарка.

— І де ходив досі? — сказала вона, впускаючи чоловіка у сіни, і засунула двері.

— А що, не чуть нічого? — спитав він, роздягаючись.

— Де тобі нічого. Перемліла я та переболіла душею.

Панич виходив, допитувався усіх. Василь брякнув, що то ти підхопив гроші. Я, каже, був у садку, бачив би, коли б хто біг, та й слідів нема ніяких. Народ зразу пойняв віри, і вже хотіли струс робити, та панич здержав.

— Нічого. Ось я їм завтра нароблю струсу! — тихо промовив Йосипенко.— Завтра москалі увійдуть смиряти бунтовщиків... Нічого. А проте заступ де?..

— У сінях.

— Гаразд,— і Йосипенко, засукавши рукава і одкотивши водянку, почав рити яму. Потім, заложивши у старий чавун ту в'язанку, з которою носилася Одарка, поставив у яму і зарив. Одарка ще зверху примазала, а Йосипенко накотив знову водянку.

— Тепер хоч і спати,— сказав він, зітхнувши і перехрестившись. Ліжко луснуло під його грузьким тілом. Одарка дмухнула на свічку, і темна непроглядна темнота зразу все покрила. Чутно було, як вона помацки полізла до своєї постелі, як лягла, позіхнула. І зразу все затихло. Нешвидко вона обізвалась.

— Ти спиш?

— Ні. А що?

— Шкода, що дітей у нас немає,— сказала Одарка зітхнувши.

— Спи краще,— сердито одказав Йосипенко і повернувся на ліжку.

Рано-рано устав Йосипенко і кинувся зразу до вікна. Сірий світ уже носився над землею, і в його димчатій млі ще не видно було нікого. У дворі пусто-тихо, всюди позапирано, всюди позачиняно. Ще позавчора у сю пору дворище вже гуло, людський гомін мішався з гомоном скотини: там волів гнали до водопою, рички бігли з дійницями у загін доїти корів, Василь на аркані вів жеребця до Псла. Тепер тихо, наче все вимерло або кинуло і розбіглося, не знать куди. «Воля, досипляють!» — подумав Йосипенко і скинув очі на контору, що якраз проти його вікон стояла. Розбита рама висіла на прибої, виставивши, наче зуби, гострі скалки побитих шибок. З чорної дірки виходила сиза пара, осідаючи на віконниці інеєм. У Йосипенка щось тяжке під серцем навернулося, коли він скинув оком на контору, і він мерщій одійшов від вікна.

— І чого так рано схопився? — спитала його Одарка, ще потягуючись на постелі.

Мовчки Йосипенко умився, одівся, зняв шапку і пішов з хати. Він, як і давно, обійшов спершу усе чорне дворище, потім напрямився до будинку. Двері у йому не були зачинені. і в великі вікна блищали два огоньки. Йосипенко піднявся нагору, увійшов у велику хату, де завжди були гудючі бенкети, ситні обіди. Серед неї на довгому столі лежав тепер старий Гамза, схрестивши на грудях руки, у котрих блищав позолотою восковий хрест. Очі у його закриті, уста склепились, високі сірі брови одстовбурчились над очима, мов стріха, задрана вітром. Два здоровенних ставники горіло над його головою, кидаючи неясний світ нагорілих гнотів на лице,— воно здавалося якесь жовточорне, наче з міді вилите. Коло ставників примостився дяк і охриплим, ослаблим голосом вичитував молитви. Йосипенкові чогось стало сумно, так сумно, як ще йому ніколи не було. Жаль — не жаль ущипнув його за серце, а якась досада здавила його. Він підійшов до пана. Колись і стояти близько біля його було страшно, а тепер от тихо, покійно лежав він. Морозом пройняло спину Йосипенкові, і він, склонивши голову низько, поклонився. Потім став навколюшки і почав молитись. Голос дяка наче подужчав, забачивши живого чоловіка коло себе, кожне слово його, мов гвіздок, доходило Йосипенкові до серця і драло морозом по жилах. Йосипенко щиро і прикро припадав до землі, здіймав очі угору, молився, потім встав, підійшов до трупа, подивився у лице і, припавши до руки, затіпав головою. Він плакав? Швидко почувся його стривожений плакучий голос: «Паночку-благодітелю!».

Сонце саме вставало, червоним заревом горіло небо якраз проти вікон і, наче кров'яніі коники, забігали по стіні його перші іскорки. Дяк одійшов до вікна подивитися на світ, дати одпочинок натомленим очам. Крізь прозоре повітря ясного ранку виразно з другої гори виглядало місто з своїми білими високими церквами, кам'яними будинками, шпилі і спуски рудих глиняних гір чорніли, а долина і глибокі западини курилися туманом. У низу гори, мов ластів'ячі гнізда, примостилися кріпацькі хатки. Білі, вони горіли тепер проти сонця і різали очі. Серед їх невеличких дворів було тихо, ні з одного димаря не піднімався дим, видно, його житці ще спали. А то що чорніє, колишеться в тумані? Наче мутна вода суне з гори прямо на Горішок, і тільки її верхів'я виблискує на сонці. Ні, то не вода, то люди, живі люди. Що ж

то за щетина блищить у їх над головами, одкидаючи від себе тисячі ясних іскорок? Дяк так прикро задивився, що не чув, коли до його підійшов і Йосипенко, положивши руку на плече.

— Ідуть! Ідуть! — скрикнув Йосипенко, і лице його просіяло.

— Хто то? — пита дяк.

— Москалі.

— Чого?

— Уводити волю,— радо одказав Йосипенко і мерщій побіг з хати.

Дяк ще, ще раз подивився. «Москалі, так, вони,— промовив і мерщій кинувся до книжки.— Да воскреснет бог и расточатся врази его!» — почувся його сумний голос серед хати, і зразу якоюсь темнотою вкрилася вона — то сонце посунуло за хмару, що вже давно, наче ворог, стояла і чорніла над ним.

Рівною лавою, неначе по шнуру витягненою, підніма-ються москалі на гору, нога у ногу ступаючи, і тільки глухий гуп сотні ніг віддається раз поз раз у повітрі. Уперед з правого боку, похнюпившись, ішов офіцер, і його довга шабля, б'ючись об мерзле груддя, стрибала, бряжчала. Мовчки, мов не живі, а машини, ішли вони. Не доходячи Горішка, офіцер скрикнув: «Заходи!» Уперед вискочив один москаль, за ним другий, третій, мов з мички виводила молодиця довгу нитку, так одним словом офіцер витягав у довгу вірьовку москалів. Перший повертав усе, завертав набік, і незабаром усі двори і хати сонного кріпацтва довкола були оповиті москалями. Гей. всі горішани, прокидайтесь! вставайте стрічати волю! Вставайте, подивіться: он вона, оповита блискучими штиками, прийшла до вас і на сторожі стала!.. Горішани справді почали прокидатись — там у вікні замаячив жіночий очіпок, у другому скривлене заплакане лице дитини, з сіней виглядали розкудлані чоловічі голови.

— Москалі, глянь. Чого се? — допитувались самі між собою кріпаки.

— Где ж бунтовщики? — кричав нагору офіцер до Йосипенка, що, знявши шапку, мчався до москалів з гори.

— Здрастуйте, ваше високоблагородіє! — низько вклонившись, мовив він.— Пожалуйте у горниці.

— Да где бунтовщики? — допитується офіцер.

— Тут вони, здесь, ваше високоблагородіє. Усі вони однакові. Учора, як розходилися — трохи будинку не рознесли. Пожалуйте у горниці.

— Стоять здесь. Никого не выпускать, быть наготове,— скомандував офіцер старшому з москалів і повернув на гору.

— Та й у дворі, ваше високоблагородіє, небезпечно. І там вони одним духом дишуть. Учора контору обікрадено.

Знову щось сказав офіцер. Частина москалів одділилася і, гупаючи ногами, поплелась на гору. За ними офіцер, а ззаду, як вірна собака біля хазяйського воза, Йосипенко.

Тільки що піднялися на гору, як по дорозі з міста почувся дзвінок... далі другий, третій. Три тройки бистрих, як змії, коней мчалися прямо на Горішок. Горішани повискакували з хат, одні стояли в своїх огородах, другі посходилися в купи і сунули до шляху.

— Не подходи! Не подходи! — гукали на їх москалі.

— Що се? — здвигуючи плечима, допитувалися одно в одного горішани. В деяких жінок забилось болісно серце, і вголос вони почали викрикувати свою образу.

— Хіба ми усі злодії? Так хай трусять.

— Мовчіть! — здержували їх чоловіки.

Деякі діти кричали на весь рот.

Щось неабияке затівалося, щось страшне носилося в повітрі. Що таке? Що буде? Ніхто нічого не знав.

Ситі коні не забарилися вимчати на гору панів. То був справник, слідователь, стряпчий. Кріпаки при їх проїзді, низько схиляючи голови, здоровкалися. Вони мов не примічали і метко погнали коней у двір.

— Тітко Оришко! Тітко Оришко! — стиха гукнув Василь, заглянувши того ж таки ранку у кухню.

— Хто там? А що? — спросоння кидаючись, спитала куховарка Оришка, немолода вже молодиця.

— Та се я,— обізвався Василь з-за дверей.— Мотря спить?

— Спить.

— Хай же спить. Не будіть її.

— А ти куди? — спитала Оришка, відхиливши двері, і, глянувши на зблідле і рішуче лице Василя, знову скрикнула:

— Ти куди?

— Та я... Он москалі прийшли. Слободу вже довкола обступили, сюди ще простують.

— Москалі? Чого? — ще більш дивувалась Оришка.

— Про те їм знати,— і Василь напрямився іти.

— Василю, постій! — скрикнула Оришка, вискочивши у сіни. — Куди ти?

— Та вже ж не куди. Туди, де й всі! Що громаді, те й бабі.

— Василю, не пильнуй дуже. Одумайся лиш краще. Пожалій і себе, і її. Вона всю ніч тільки про тебе і балакала. Тебе візьмуть — вона з собою що-небудь подіє. Не губи молодого віку.

Василь пильно дивився на широке, уже пописане зморшками лице куховарки, на її чорні великі очі, що, наче ті уголля, тліли з-під чорних брів, і його ще дужче морозом брало.

— Ні-ні. Не бійтесь,— заспокоював він Оришку.— Не кажіть тільки Мотрі, коли попитає. Скажіть — пішов у горниці. Я одначе туди йду. Піду. Може доб'юся до панича, скажу йому: що це на нас таку напасть пущено?— і Василь пішов з сіней.

Оришка навзирці провела його очима. Василь повернув повз контору, і вона забачила насупроти його москалів.

— Стой, куда? — кричали москалі.

— До панича! — донісся до неї голос Василів, і зараз же почувся якийсь гуп... хтось біг, хтось гнався.— Це ж за ним женуться! — зломивши руки, трохи не скрикнула вона і вся затіпалася.

Через хвилину все стихло, а через другу вона побачила, як валка москалів бігом промелькнула повз кухонні вікна. Вона з ляку перехрестилась...

— Господи, що це воно затівається? — скрикнула вона.

— Що? що? — не менше злякано схопилася і Мотря, що досі спала на полу. — Тіточко, що там?

— Москалі, — упавшим голосом промовила Оришка.

— Москалі? Чого москалі? Чого їм треба?.. А Василь де? Де Василь, тітко? Він не приходив?

— Як не приходив? Був.

— Де ж він, де?

— Казав, піду у горниці, до панича пішов.

— У горниці? До панича? Чого? Його покликано туди?

— Еге ж, покликано,— нескоро, роздумуючи, як його сказати, одказала Оришка.

— Покликано? Пропав же він! — скрикнула Мотря.

— Та бог з тобою. Його панич кликнув, у місто має за чимсь послати.

— Ні-ні. Ви мене дурите. Його у горниці кликнули, щоб його узяти! Ви мовчите... Боже мій! Боже мій! Я зараз сама піду туди.— І Мотря швидко почала одягатись, прибиратись.

— Куди? — питала, дивлячись прикро на неї, Оришка. — Куди ти підеш? Хто тебе пусте?

— Хто ж мене не пусте? Хто не пусте? Я й так піду, — і кинулась було з хати.

— Постій, — стаючи на дорозі їй, сказала Оришка. — Оханись! Не я тебе не пускатиму, другі не пустять.

— Хто другі?

— Москалі. Он усі входи й виходи зайняли.

Мотря неймовірно глянула на Оришку, та зразу, упавши на піл, так і залилася сльозами.

Тяжко, невимовно тяжко плакала Мотря. Дух затнеться у грудях, замре. Це неначе що лусне — і роздасться високий крик гіркого плачу. Оришка тільки ламає руки та стиха уговорює Мотрю. Ніщо не помагає!

Тим часом Василь, проскочивши крізь московський кордон, кинувся прямо у горниці, до панича. Того тільки що підвели. В уборній стояв він неодітий і умивався холодною водою, розбризкуючи її по всій хаті. Василь, як опарений, ускочив прямо туди, хоч на його ззаду лакузи кричали: «Куди?», наморгували і насукували — вернися, мов. Так не такий Василь. Не дивлячись на лакуз, він сміло увійшов і ще сміліше гукнув до панича.

— Паничу! Що це за напасть на нас?

— Как? Какая напасть?

— Та де ж не напасть? Нас москалі довкола обступили, не випускають нікого. Що ж ми, розбишаки, злодії усі? Хто крав гроші, у кого вони на руках були, той хай і одвіча. А через віщо ж народ таку славу терпітиме?

— Да что ты говоришь? Какие москали, откуда?

— Відкіль вони — про те не нам знати, а тому, хто кликав їх. Певно, з города. Москалі, як є москалі, з ружжами, у ранцях.

— Солдаты пришли? — обернувся він до дворецького, що стояв у порога.

— Прийшли, ваша милість.
— Кто же их звал? Зачем?
— Не могу знать.
Панич тільки здвигнув плечима.
— Исправник, следователь и стряпчий приехали-с,— доложив новий лакуза, уступаючи у хату.
Панич аж скривився.
— Хорошо. Принять их, а мне скорее одеваться! — і, вхопивши рушник, побіг на свої покої.
Василь стояв і думав, що ж тепер йому робити? Панич, дивуючись, хто покликав москалів, пішов, не сказавши йому ні слова... Хто справді їх покликав? Чи панич лукавить, чи справді нічого не знає? Коли так — це штука Йосипенка... Поїсти він рад усіх... людоненависник!
І Василь, рішивши дожидатись кінця, тихо вийшов з хати. У сінях він почув крики.
— Де Йосипенко? Не бачили його?
— Не знаю. Нащо?
— Панич кличе.
— Там десь надворі.
Повз Василя пробігло два москалі і помчались у різні сторони відшукувати Йосипенка. Василь став у сінях дожидатись, чого то Йосипенка кликано.
Ось через який час і його повели. Товстий, окадькуватий, він ледве поспішав за вертливим, як в'юн, лакеєм.
— А не знаєте, чого?
— Почем мне знать?
Йосипенко, уступаючи у сіни, почав обтирати ноги, викашлюватись, готовитись до стрічі.
— Ти чого тут? — призро глянувши на Василя, спитав він.
— А твоє яке діло? Наварив, кажеш, каші!
Запливші жиром Йосипенкові очі забігали, загорілися. Він нічого не сказав Василеві і пішов за лакеєм в покої.
Василь собі покрався в коридор. Через який час до Василя виразно донісся крик паничів, тупанина ногами, упавший голос Йосипенків.
Швидко він вертався назад, похмурий, поблідлий і тіпався увесь.
— Отак! От і дожився! От і дослужився до сього! Нащо москалів покликав? А якби бунт стався? Добро не моє — про мене, хай хоч і все по цеглині рознесуть.
— Поки добро по цеглині рознесуть, то гроші у ко-

гось поміж пальцями пройдуть,— упік, мов батогом, Василь.

Йосипенко, як звір, зиркнув на Василя.

— Це ти, піджига! Ти перший бунтовщик,— крикнув на його Йосипенко. — Тебе першого б у Сибірю заслати.

— Коли б свині роги! — одказав Василь, усміхнувшись.

Йосипенко понурий вийшов з горниць і напрямився до своєї хати. Василь коло рундука став дожидатись, що далі буде.

Ось незабаром вийшов панич, за ним і другі пани. Вони тихо перекидались словами.

— Робіть, что знаете, — одказав панич. — Вас только буду просить: минута не настолько серьезна,— повернувсь він до офіцера.

Офіцер махнув на москаля. «Цепь снять!» — крикнув він.

— А внушение? Внушение —главное! — умішався справник.— Другим повадки не буде.

Панич здвигнув плечима.

— А пока осмотр произведем, — сказав слідователь. І всі, знявшись, пішли до контори. Вони спершу обійшли кругом, обдивилися около. Зостановились коло вікна, щупали його побиті шибки, хитали розламану раму, толкувалися, куди б його злодієві тікати, оглядали слід, котрий недалеко і кінчався в садку. Потім пішли у середину. Дурноверхий Хомка щось їм кричав, розказував. Сльози чулися у його голосі. Не довідавшись нічого від Хомки, кликнули Йосипенка. Той звертав усе на бунтівливе крі-пацтво, раяв зразу усіх перетрусити.

Потім зібрали двірню.

— Хто і кого першого бачив коло контори?

— Йосипенка! — крикнуло декілька голосів.

Йосипенко перемінився в лиці і повів довгу річ про те, як йому не спалося та як він з жінкою толкувався, що коли б усе було благополучно. Як ранком, прокинувшись, пішов довідатись по хазяйству і, побачивши розбите вікно, наробив репету.

Кликнули слугу Йосипенкову, зажовклу, захарчовану дівчину.

— Ти не чула нічого? — спитав її стряпчий.

— Коли?

— Уночі. Не чула стуку-грюку якого?

— Ні, не чула.

— Спала?

— Я слалася у кухні. Тільки входять хазяйка та й напустились на мене: чого так рано стелюся? Чому за роботу не беруся? А я і кажу: «Людям свято, а нам робота». Хазяйка розсердились, вилаяли мене і вигнали з хати.

— Де ж ти була?

— Я пішла до тітки ковалихи.

— Угу... — прогув якось чудно собі під ніс стряпчий і прикро глянув у вічі Йосипенкові.

— Я її прогнала... Я її прогнала, бо вона ледащо, вона сяка, вона така, — запорощала Йосипенчиха.

Слідователь махнув на неї рукою, і вона замовчала.

— Остається зробити обиск, — тихо сказав стряпчий.

— Робіть,— одказав панич і пішов до будинку.

Пани пішли по хатах. Трохи не до обіду ходили, шукали, питали, розпитували — ніде нічого. У кухні в Оришки застали за плачем Мотрю.

— Ти чого плачеш?

Та мовчала — плакала.

— Чого плачеш?

— Та вона з горниць,— одказала Оришка.— Плаче, що тепер їй у світі робити... Пан умер, воля вийшла.

— Нічого, найде молодшого! — сказав стряпчий.

— А гарна, вража, — додав слідователь.

— Как твое имя? — допитувався офіцер, брязнувши шаблею.

Василь стояв у сінях і увесь тремтів. Він слухав їх жартовливі речі, і, як глибока образа, урізувались вони у його серце. Щоб здержувати себе, він кусав свої губи трохи не до крові. Та як не держався, таки не видержав. Йому почувся наче крик Мотрі, і в одну мить він ускочив у хату.

Пани стояли кругом Мотрі, і той те, той друге допитувались, жартували.

— Ти чого? — спитався стряпчий, коли Василь сміло урвався у хату.

— Я тут живу.... — здержуючи сам себе, одказав Василь... — Вона моя родичка.

— Близька? — спитався, усміхаючись, слідователь.

— Про те мені знати, — понуро одмовив Василь, бликнувши гострими очима.

Пани ще трохи постояли, пожартували і пішли. Василь сердито плював услід їм.

— Годі ж уже, годі, перестань! Он же, бач, і він, — умовляла Оришка Мотрю, котра не змогла ніяк сліз здержати, не змогла слова сказати.

Василь, прийшовши в себе, почав собі умовляти, і насилу угамували її.

— Я сама не знаю, що зо мною, — усміхаючись крізь сльози, хвалилась веселенька Мотря, — і хочу здержатись, та не зможу.

Стук у вікно знову злякав її. Вона аж скрикнула.

— Хто там? — спитала Оришка.

— Ідіть до горниць. Панич усіх скликає, щось буде казати,— гукнув дворник Свирид і мерщій побіг далі.

— Якого там гаспида ще? — сердито спитався Василь і вийшов з хати.

— Та всім іти? — навздогінці крикнула до Свирида Оришка.

— Усім... усім.

Коло рундука панського будинку стояли пани і щось шептались між собою. Недалеко від їх купкою зібрались дворові, мовчазні, мов німі. З години на годину купка усе росла, більшала, все по одному та по одному прибувало до неї. Ось почувся з-за гори щось за горос, стук-гук. Дворові озирнулись. То йшли москалі, а за ними сунули задворові. Уперед ішли старі, похнюпившись, зараз за ними чоловіки, молоді парубки, гомонячи і жартуючи між собою. З боку їх тяглися жінки з дітворою — одну несли на руках, другу вели за руки.

— Становіться всі вряд! Ближче одно до одного, — гукнув на їх справник. На москалів махнув рукою офіцер, і ті зразу подались назад, стали в стороні.

— Чи всі тут? — знову гукнув справник, коли сяк-так розмістилися люди.

— Усі, — хтось обізвався.

— Чого ви бунтуєте? — гукнув він грізно.

Передня лава схилила, кланяючись, голови і глухо прогула:

— Ми не бунтуємо.

— Молчать! — крикнув на все горло справник. — Бачите ото, — і він вказав на москалів. — Махну рукою — ні один з місця не встане!

Усі мов понеміли.

— Слушать!

І справник вийняв папір з кишені і почав читати. То була воля через два роки, дворовим — на всі чотири сторони, задворовим — з землею.

— Хоч на оброк, хоч на викуп іди, — додав панич і повів широку річ, що для кріпаків краще. Жалкував, що дворові без землі одходять, обіцяв пособити горю, не забути щирого за його вірну службу.

Усі мовчки слухали, один Йосипенко, стоячи уперед, раз поз раз кланявся.

— Чули? — гукнув справник.

— Чули.

— Ідіть же, робіть, як і робили, служіть, як і служили. Та не бунтувать мені, а то всіх у тюрму запру.

Кріпаки почали розходитись. Спершу нехотя один по одному одходили, похнюпившись, далі чоловіка по три-чотири. Почулася тиха розмова: «Як се так з землею? Це значить, землю дай та й сиди на тій землі і знову роби на пана. Щось воно та не то. Хіба се воля, що воно за воля? Он дворовим — воля, а нам це казна-що. Дурять, дурять...».

Пани стояли, поки розійшлись кріпаки; вони щось шептались.

— Одначе треба ж щось робить! — сказав стряпчий слідователеві.

— Та що ж? Сторожа посадить на казенні хліба, може він там прийде у себе. Видно, напуск напустив на себе.

— Привести сторожа! — гукнув справник.

Через скілька часу кривого Хомку вели до панів. Він аж зблід, тіпався, ще дужче шкандиляв.

Офіцер гукнув на фельдфебеля. Той вислав пару москалів, і, ставши один вперед, другий позад, повели вони Хомку шляхом на місто. Ніхто того не примічав, ніхто не бачив, як Хомка, вийшовши на гору і глянувши на Горішок, став, замахав руками, заплакав.

— Ну-ну, иди, — сказав йому один москаль.

І Хомка пішов, ридаючи. Його глухий плач чули одні тільки німі скелі та ховали глибокі яри гір.

Увечері кухарка Оришка, даючи вечерю Василеві і Мотрі, зітхнувши, промовила:

— Не йде ж Хомка вечеряти. І нащо його, бідного, взяли?

— Куди? — спитала Мотря.

— Та в город же.

Мотря болісно глянула на Василя, той тільки важко зітхнув.

Настала ніч і всіх обняла своїм мороком, своїм покоєм. Горішок наче вимер, і собака ніде не гавкала, не тільки чоловічого голосу не чутно. Світло тільки й блищить ще у Лейби в шинку. Недалеко до півночі з його вийшло два чоловіки, і, то спотикаючись, то хиляючись один на одного, вони простували на гору. То був коваль Денис та воловик Федір.

— Стій! — гукнув коваль, хитнувшись назад так, що трохи головою землі не достав.

— А що ще буде? — мотаючи головою, спитав воловик.

— Глянь на небо.

— А що там, на тім небі?

— Зор стільки, що й з-під мого міха не вилітає стільки іскор. Та танцюють як! Іч...

Воловик щось муркнув про себе, хитнувшись на всі боки.

— От, ще зорі станеш лічити. Ходімо.

— Та ні, постой, — сказав коваль. — Адже там бог?

— А почім я знаю? Хіба я з ним горілку пив?

— Гм... Там же? — одно допитувавсь коваль. — І звідтіля він усе бачить... Усе чує. І собака здох, і слава богу, що здох. Так і треба. Коли ти собака — то й здихай. А за що, скажи ж ти мені, не по коневі б'ють, а по оглоблях?

— Ат, кажи!

— Та ні, ти стій і скажи мені. За що по оглоблях б'ють, а не по коневі?

— Де той у гаспида кінь узявся? І які оглоблі стирчать перед твоїми очима?

— Кінь?.. Оглоблі? — узявшись у боки, каже коваль. — А Хомка хто, по-твоєму, кінь чи хто?

Воловик мовчав.

— Мовчиш? Отож-то й то! А він з неба все бачить. Один же собака здох, а нащо ж ще цуценята зостались?

— Моя хата скраю, — одказав воловик. — Одно я тільки знаю: дурять вони нас, от що!

— Матері твоїй дуля! — ударивши по зашийкові воловика, сказав коваль і, не здіймаючи руки, поволік його за собою на гору.

V

Бучні та пишні були по Гамзі похорони. Не в своїй церкві намірились правити їх, а в городі, в соборі. Труну, вибиту чорним оксамитом, несли пани на своїх плечах з самого Горішка аж до собору. Назбиралося їх — як розтяглися в церемонію, то голова черкалася городянських гір, а хвіст ховався ще в дворищі. Позаду їх два ситих жеребці, укриті чорним сукном, везли кришку від труни на великих дрогах.

Неабиякі, не прості то були похорони, то дворянство ховало свого предводителя, то панство співало одходну своїм розкошам.

— Бідний, не видержав, — чувся гомін між панами.

— Де його видержать? Кожен з нас за себе думав, кожен за себе болів, мучився, а він за всіх. Багато у старому серці набралося горя, а тут ще — на тобі!

— А я казав, я казав, — щебетав пузатий круглий панок,— що те буде. Він сам мені хвалився, сам — тільки, каже, боюся вимовити, прощайтесь, каже, тоді зо мною, — і панок перехрестився.

— Царство йому небесне! Добрий він був до нашого брата. Такого другого не буде, не дістати нам такого ніколи.

— Звісно, ніколи! Звісно, ніколи! — сумно вимовило зразу скільки голосів.

— А шкода. Ох, яка шкода. У такий час, коли такі люди потрібні — а тут, як косою скосило.

— Пропали ми тепер! — гукнув охриплий голос.

— Зовсім пропали. Він би ще здержував ту розбишацьку волю. Він би здержав її, він би оберіг нас. А без його, дивись, в одну темну ніч поляжемо ми всі під ножами лютого звіра.

Усіх морозом подрало по шкурі від тієї речі, і всі, глибоко зітхнувши, замолились: «Одверни і спаси нас, святий владико!»

Зостановились саме читати євангелію. Кругом стихло, сумно серед німих гір роздавався голос старого протопопа. Аж ось півчі знову заспівали, знову заколихалися попи, рушили.

— Хто знає, обід буде? Щось ніхто і словом не обізвався.

— Аякже! Повинен бути. Хто ж кличе на обід?

— Се при старому було. До того, як до себе, йдеш було, а за молодого — хто його знає, яка у його поведенція.

— Та так-так. Молодий не то, що старий.

— Куди йому!

— А ви чули, яку він штуку одідрав.

— Яку?

— І дворовим землю обіцяє, та ще й дурно: за вашу, каже, службу.

— О-он як? — провів здивований голос.

— А як забунтували, москалів кликнули. Усі ждали: от порки зададуть! Та й слід би було: другим наука. Так і пальцем не звелів зайняти.

— Так, так. Це по-столичному. Там у столиці думають, мужик такий чоловік, як і всі. Не жили ніколи в селі, не бачили, що то за кодло той мужик, та й кричать: брати-брати!

— А от як ці брати приступлять з гострим ножем до горла, то тоді й пізнають, що воно за брати.

— Чого доброго? Коли мій Яшка... Ви його знаєте, знаєте і мене. Слова не смів сказати при мені. Прийми, подай і все мовчки. Третього дня чую гомін у горничній. Прислухаюсь — Яшка розказує, що коли б скоріше ці два годи, піду, каже, в губернію наймуся, у гостиницю. Там, каже, служба. Поварська страва... Чуєте, йому моя страва у ніс коле? Так я його за чуба та чубуком по спині і надавав йому поварської страви.

— Вовка як не годуй, а все в ліс дивиться!

Всі знову зітхнули.

Багато було за той день гомону, жалощів, бідкання, пересудів усяких. Кожного з своїх перебирали та перетирали пани на зубах, і всякий раз верталися вони до тієї проклятої волі, котра гострим ножем стала впоперек їх горла. Були, були часи, а таких ще не було!

Та ще більше загомоніли вони, коли, скінчивши похорони, молодий Гамзенко сів на коня і гайда в Горішок, нікому слова не сказавши.

— Чи їхать-то на обід, чи ні? — Кожен кожного питався, кожен, не знаючи певно, тільки здвигував плечима.

Побачивши Йосипенка, знайоміші кинулись до його.

— Буде обід? Готовилися?

Йосипенко тільки махнув рукою.

— Не такі тепер порядки пішли! — нескоро сказав він.

Як грім ударив серед ясної погоди — ті слова Йосипенкові! Дехто зо зла плюнув, дехто вилаявся.

— Хіба я того за тим падлом плентався пішки з Горішка аж у город, щоб цілий день голодному бути?

Голодні та люті пани розбрелися. Хто по знайомих, хто просто додому.

Між кріпаками теж ішли свої суди та пересуди. І вільні, бач, і кріпаки. Два роки ще покріпи. Нащо ці два роки? Щоб останнє висмоктати з нас, щоб наглумитися над нами наостанок? Уже б краще мовчати ці два роки, а там зразу — і вільні. Так бач же, ні! Ви вільні, а робіть, як і робили.

Найбільше було клопоту за землю. Як це так, землю дають, та за неї ще й плати? Хіба ми за сотні рік не заслужили тієї землі. То це довіку з неволі не вилізеш? Тут, певно, щось та не так, щось та не те. За це діло треба уміючи братись, обдивитися кругом, а не так зопалу. Треба підождати, подивитися, як то у других. До слушного часу, брате, до слушного часу!

Багато той слушний час наробив дешпоту. Пани крикнули: «Бунт!» — і сотні тисяч москалів розбрелися по селах, хуторах розоряти невелике кріпацьке добро, вибивати з спин той слушний час. Багато народу побрато, порозсаджувано в тюрми, позаслано на Сибіру.

Ось прийшла чутка — цар їхатиме.

— До царя, до царя! — гукнули села та хутори. — До його підемо, його попитаємо. Чи це та воля, що він дав, чи другу ще ждати.

Проїхав цар. Пройшли його слова: «Не буде вам другої волі», — в краю в край, вирвали не один гіркий докір з наболілого серця, виточили не одну сльозу з кріпацьких очей. Пани зраділи, і зразу пішли писатись уставні грамоти та списки. Хто йшов на викуп. Хто зоставався на оброці. І ті жалкували, і другі шкодували. Один бог знає, що краще — чи викуп, чи оброк?

Гамзенкові усі зразу пішли на викуп. Старий Гамза, як не гаразд своє хазяйство вів, а проте усі його великі помістя були заложені в ломбард. Молодому треба десь грошей брати, треба з чого заплатити. Він і сяк і так підходив під кріпаків. Одним пообіцяв поля більше нарізати, других умовив, що, йдучи на викуп, вони відразу ставали вільними. Дворових теж задобрив: наділив їх даремно огородами, аби доживали два роки у його, аби

доглядали худоби. А сам, упорядкувавши так, зразу майнув у столицю.

Пішли роки за роками, один другого довше, один другого важче. Пішли переміни і несли утрату за утратами для панів та невелику полегкість і для кріпаків. Подушне рік од року більшало, викупне доймало, земські та мирські збори все прибували та прибували. А на перший раз треба ж і хазяйством завестися, одітися, обутися. Коли панські маєтки пустошилися, економії занепадали, переходили в руки купців, жидів, не більшало й не ширилось добро кріпацьке. Коли перші з горя роздвоювали викупні, другі ледве кінці з кінцями зводили.

Опустіло і широке чисте дворище серед Горішка, позамикалися, позачинялися столярні двері великого будинку. Колись його гомін, крик та співи оголошували, тепер сум тихий прикриває, важкий спочинок сповива його зверху донизу: не виглядають у великі вікна вигодовані обличчя горничних, не пускають гедзиків прохожим очима, не роздається їх регіт голосний, їх забави молоді — все те розбрелося не знать куди, поховалося не знать де — одні пішли у місто за москалями, другі, скинувши дорогі убори, вернулися на свої домівки огороди полоти, пашню жати. Не видно й довгобразих облич німих лакуз — десь їх довгополі балахони то в шинку у жида застряли, то змінилися на сірі сіряки. Садок теж запустів, заглух, нечищені дорожки позаростали бур'яном, глухою кропивою, цвіточні круги оповила дика березка, молоді та дорогі щепи сохли, кострубатіли — не берегло їх дозорливе око, не ходили коло їх ніж та пилка садовника, сам він кудись подівся, десь безвісти забіг. Вонюча бузина розкоріняласяся-розплоджувалася на волі.

Зате кріпацькі огороди зацвіли квітками. Невеличкі хатки кругом дворища, наче гриби, виростали, коло їх високі рожі, жовтогарячі чорнобривці, пахуча м'ята, м'ятий любисток, зелений барвінок — те лізло високо угору, друге слалося по землі низенько. По невеличких огородах, наче сторожі, стояли широкоголові соняшники, поміж ними, як рута, зеленіли кущі картоплі, дерлися угору цибульні цибки, червоніла свікла, кублилася дрібною гичкою жовтогаряча морква, по невеличких тичинках вився горох, квасоля, а гарбузи, розпустивши широке листя, наче шнуром, кругом обводили невеличкі грядочки. Ні бур'янини

серед їх, ні травини, тільки чорна та пухка земля чорніє поміж огородною рослиною.

В кінці садка, над самим Пслом, поміж кущами молодого вишнику біліє нова хатина. Малась вона будуватися на дві половини, та, видно, в господаря не стало достатку, і він ледве спромігся на одну, та й то ще не зовсім. Про те говорила недокрита стеля, сяк-так прокидана бур'янами та трухою, запліт для приспи не набитий, не обмазаний. Видно, надолужило хазяїнові, по чужих хатах живучи, і він мерщій поспішав з своєю. А широко була задумана хата: високі рублені стіни, непомірно великі вікна казали про те, хвалилися, що хазяїн їх мав думку вибудуватись на славу. Повз неї якраз пролягає дорога з гори до броду, і тільки невеличкий рівець одрізняє двір од шляху — ні воріт, ні тину немає, не видно його і з других боків, від садка тільки недоламаний забор схилився, перевитий колючою березкою. Ось шляхом проходять два чоловіки — на заробітки, видно, сунуть, небораки, бо великі торби у їх за спиною, коси на плечах, наче рушниці у москалів. Видно, знайома їм ця дорога, видно, не раз вони ходили на брід, бо так тягнуть сміло. Ось вони, забачивши хату, уп яли свої очі на неї.

— Іч, і тут уже хтось будується! — сказав один.

— Та ще які вавілони! — додав другий.

— Щось, видно, заможне? — одгадував перший.

— Навряд. Ти дивись, як укрита хата, і приспи кат має, і огорожі.

— Видно, наш брат, Савко?

— Наш, та без толку. Хотілося по-панському, а вийшло по-собачому.

— З сього дерева можна он яку хату збудувати, а він і на одну не спромігся.

Саме проти вікон вони стали і обдивлялись хату, огород.

— Огород і великий, та дурний,— сказав, помовчавши, один.

— Сама глина,— додав другий.— Мов уже гіршого і не було де.

— Піди ж ти! Тісно, брат, тепер стало. Багато нашого брата намножилось, скоро один на одному буде жити.

— Тепліше буде, — засміявся перший.

Ось двері рипнули, і з їх виплив кривий дідусь.

— А що вам? — спитався він, напрямляючись до прохожих.

Прохожі зам'ялися.

— Чи сюди дорога на брід? — спитався один.

— Сюди, сюди.

— То-то я й кажу, це сюди, а він каже — ні. Торік мов ми проходили, сеї хати не було.

— Еге, у нас так — у нас все, як з води йде! — усміхнувся кривий.

Та це ж Хомка! Дурненький, кривий Хомка, це ж його і усмішка, його і поступ.

— Це ваша хата? — питається другий прохожий.

— А що, погана хата? Такої, брат, хати — світ сходи — другої не найдеш. Підожди, ми її обробимо, візерунками виб'ємо, квітками викрасимо.

— Та так-так! — усміхаючись, сказав перший. — Та тоді запали — як свічка горітиме.

— А що ти думаєш? — пита Хомка. — З самого тобі дерева. Рублена! У нас, брат, так. У нас коли будуватись, то будуватись.

Прохожі подивилися прикро на діда, здвигнули плечима і, нічого не сказавши, пішли собі далі, а Хомка, не примічаючи, що їх немає, не переставав базікати, тикаючи рукою то на хату, то на огород, то на Псло.

— Хомко! З ким ти це гомониш? — крикнула до його у вікно старенька бабуся, держачи на руках маленьку дитину, а невеличкого хлопчика придержуючи за мотузину, котрою він був підперезаний, щоб, бува, не випав у вікно.

— Та тут! — махнув рукою Хомка і усміхнувся... — Всі завидують на нашу хату. Діждіть, кажу, своєї такої... Еге! Я три роки вештався по місту, сходив його з краю в край, а яснішої і веселішої не бачив хати.

— Що він каже, тітко Оришко? — почувся слабий привітний голос з-за бабусі, і з-за спини її показалося бліде личко молодої молодиці.

— Не налюбується хатою.

— Мамо, мамо! — крикнув, усміхаючись, хлопчик.— А де тато? — і стрибнув з лутки прямо на руки матері.

У запалих чорних очах молодиці блиснула якась іскорка, по зблідлому личку розлилась вона тихою радістю. Молодиця пригорнула хлопчика, поцілувала і поставила на лаві.

— Стій, Карпику, стій. Тато прийде, рибки принесе,

а я Катрусю погодую, — і вона простягла руки до невеличкої дівчинки, що сиділа на руках у бабусі і тяглася до молодиці. Тут коло розчиненого вікна, у котре подихала тихо прохолода, вона розпочала дитину годувати.

— Ти б геть пішла, Мотре, од вікна. Вітер віє, хоч він і невеликий, та все ж негаразд — і тобі, і дитині.

Молодиця знялася і перейшла на лаву у затишок.

Та се ж усе знайомі. І Хомка кривоногий, Оришка-куховарка, Мотря... Тільки Василя й немає.

А то хто суне від Псла та з малою меткою окунів у руках? Та се ж і він, його хода, його поступ. Карпик гукає у вікно: «Тату, тату!» — а він показує йому метку окунів, що проти сонця виблискують, підкидаючи червоними хвостами. Тільки чого він такий смутний, такий задуманий, аж змарнів, аж зігнувся мов, коли б не чорна борода, що, як щітка, густо висипалась і затіняла великі ями на щоках, сказав би — він тільки що від болісті знявся.

Так-так. Се ж він, се ж і його хата, і його сім'я.

Від'їжджаючи в столицю, йому се дворище подарував панич, наказуючи, коли хоче будуватися, то й дерево з лісу хай вивозе. Василь довго мусувався, дивлячись на руду глину свого чималого клаптя землі. Він раявся з Мотрею, з котрою швидко і одружився, що його робить: чи розпочати будівлю, чи оселитися тут, чи спродати — і гайда на вільні степи, на більший простір. Його тягло туди, манило, неначе магнітом притягувало. Там воля, там ніщо не нагадає про його муки, про його неволю. Так Мотря — навпаки: правда, що вона тут звідала лиха, тільки тута ж вона устрілася і з Василем, он у тому садку вона гуляла з ним, на сього Псла вона часто задивлялася. За Мотрею і Оришка тягла руку, і батько та мати Мотрині: «Заведеш на чужі краї нашу дитину. Вона не знатиме, що з нами буде, ми не знатимемо, що з нею. І довіку, може, вже не побачимося». Збили Василя.

Воно б, може, і не збили його, коли б Йосипенко, купуючи його огородину, не давав, мов на сміх, тільки десять рублів. Василь плюнув Йосипенкові у вічі і пішов у город найматись на станцію, кинувши Мотрю з Оришкою у дворі. Батько та мати раяли їй іти до їх, у село, — вона сама не схотіла, так уже вони зжилися, здружилися з Оришкою.

На станції служба важка — невільно: і вдень вози, і серед ночі вставай та їдь. Коли-не-коли вирветься Василь

додому, навідається на годину-другу та й назад. Будь Василь хоч один — ще б сяк-так, а то здумає, яка Мотря... Вона така палка, безздоровна — і вхопе його нудьга, запече за серце. Скільки раз він намірявся кинути сю станцію осоружну. Та як його кинути? Де ті п'ятдесят рублів у рік узяти, що дає йому жид, та й від проїжджого часом перепада. Там жінка з Оришкою у панському дворищі, поки ще можна, і сяк-так переб'ються. А він? Йому треба думати, кінчаться ті два роки — і гайда з панського дворища. І тепер Йосипенко насіда: тільки даремно хліб переводите. Куди тоді? Треба ж думати про захист: серед шляху не сховаєшся, та й з шляху проженуть... Гіркі важкі думки обіймали його голову, проймали його серце, мов тупим ножем, різали на шматочки. Він нарікав на долю, нарікав на бога, не то з заздрістю, не то з досадою дивився на кожного заможного. Він не зазіхав на його добро, тільки чого ж така неправда у світі: одному і надто багато, а другому і повіситися приходиться на чужому. Часто йому приходилося проїздити широкими степами, довгими ланами. Все то панське добро, колись по йому колосилося жито, пшениця доходила до чоловічої груді — тепер тільки будяки червоніють, та синяк синіє. Даремне пустує земля. Не стало кріпацтва—нікому орати. А скільки б то ся земля прогодувала, прикрила таких, як і він, неборак? Все то ненаситість панська: і зори, і засій, і збери, ще й половину віддай йому, а то хай пустує. Другий раз і можна б узяти, об віщо ж ти руки зачепиш?.. Будь ти проклята, земле! Як не гірко, а тут все ж, без усякої справи, голими руками хоч що-небудь заробиш.

І Василь, зітхнувши тяжко, поганяє чужу скотину.

Минув рік, тільки то й того, що Василь узиму вивіз дерево з лісу. Знайомий лісник не поскупився, та й Йосипенко дивився крізь пальці. Йому тоді саме настала своя незгода. Кривого Хомку випустили з тюрми, а хитрий стряпчий припнув його за крадіжку грошей. Усі казали: от чого доброго Йосипенка посадять на казенні хліба. По цілим тижням жив Йосипенко у місті, і не раз його туго набиті грошима кишені пустіли. Одарка сердилась, лаялась-лаялась: усе нажите добро рознесе та розволоче на старість! Вийдуть з двору — десь прийдеться під чужим тином здихати. Йосипенко тільки кректав та все, знай, носив грошики.

— Куди ти їх носиш? Чи не міським хльоркам? — розсердившись, спитала вона його.

Йосипенко увесь затіпався.

— Чи не збожеволіла ти? — одказав він. — Он кривого чорта випустили... Хоч, щоб я на його місце сів?

Йосипенчиха замовкла.

Та не затих, не замовк людський поговір: дворові не шепталися, а вголос гомоніли між собою, що як не крути, а правда своє візьме. Найбільше всіх говорила Оришка. Вона доводилась якоюсь родичкою Хомки, і її серце боліло, що безневинно каліка страждає.

Йосипенчиха терпіла, вона ждала, поки скінчиться діло. «Я їх переберу, я їх перечищу!» — сварилась вона, затаюючи на серці зло.

Після різдва діло скінчилося — не знайшли винуватого. Люди ще погомоніли трохи та й замовкли: у їх свої нужди, свої незгоди, котрі ближче доходили до серця, ніж чуже лихо. Тоді саме випала черга і Йосипенчисі промовити своє слово. Безбоязно вона його вимовила і наперед всього до Оришки: що за збірню вона з усього світу позбирала? Звідти все лихо встає. Нащо їй, одинокій, такі хороми займати, перевести її до коваля. У коваля немає дітей, хата простора — помістяться. Оришка, може б, і слова не сказала за те, коли б справді вона була сама, а то коло неї Хомка, Мотря, котра доходжувала послідні дні: не сьогодні-завтра дожидався ще новий жилець... Оришка забила бучу:

— Як се так? Чого се так?

— Ти ще й базікати? З гуздром викину з двору! — крикнула на неї Йосипенчиха і дала строку на два дні.

Оришка кинулась у місто до Василя. Прийшов і Василь увечері. Пораялись, що робити, як бути. Василь кинувся до задворових. У Кабанця хата на дві половини, і друга половина пустує. Чи не пустив би ти, брате? Кабанець поніс, що хоч у його справді друга половина пустує, тільки тепер вік такий — ні об віщо рук зачепити. Василь пообіцяв три рублі у рік заплатити. Кабанець згодився, і тієї ж ночі Василь переніс усе своє збіжжя і перевів Мотрю.

— А я чого тут буду зоставатись? І я піду за тобою, — сказала Оришка і собі перейшла.

Вона рощитувала, що щоденний пайок на неї буде поміччю і для болящої Мотрі. Хомка ж, поки знайде

службу, сяк-так переб'ється. На другий день вона пішла у двір за пайком.

— Ти зовсім з двору перебралася? Хіба я тобі так веліла? Нема тобі пайка.

Сумна, невесела вернулася Оришка додому і не хвалилася Мотрі, щоб, бува, не стривожити. Вона сказала тільки Василеві, що трохи не опівночі прибіг довідатися, чи все благополучно.

— Собаки! — скрикнув Василь.— Тепер, коли діло скінчили, вони задрали кирпу, а то було дуже похнюпили.

— А я думаю, Василю, цього діла так не кидати, — проводячи його геть за хутір, знову про своє раялась Оришка. — Я піду до мирового жалітись. Чи виходжу що, чи ні, а вже піду. У нас либонь мировий, кажуть, добрий чоловік.

— Пан! — одрубав Василь.

— Та вже хоч і пан, а коли він справедливий, то не допусте усякій погані знущатись над нами. Хіба я даремно цілий вік робила, силу втрачала?.. Що нема тільки панича тута, а то б не бути йому управляющим. Побачили б тоді, як то воно легко з свого тягтися.

— Кому, їм буде трудно? Мало грошей накрали? — одказав Василь.

— Авжеж, і крадуть. Те дворище, де шинок був, собі одгромив, на весну, чула, будуть перестроювати та перероблювати. Заїжджий двір робити має. Улітку що тут того чумака їде — страх. По копійці — скільки-то тих копійок?..

Невеселі розстались вони за хутором. Василь пішов у місто. Оришка вернулася додому. Невеличка хатка здалася їй такою сумною, такою глухою-тісною, що й дихати важко, не те щоб повернутися у їй вільно. Вона лягла і цілу ніч продумала про свою долю, про людську неправду, що і без того гірке життя загірчило. Та як не гірко їй було, Оришка не така людина, щоб мовчки терпіти. Вона мовчала, поти Мотря недугувала, а як Мотря підвелася, породивши на масниці сина Карпа, — Оришка пішла знову у двір правити провіанту.

— На те суд є, на те правда у людей! — сварилася вона.

Йосипенчиха і говорити не схотіла.

Оришка тоді кинулась до посредника. Вона знала його ще невеличким хлопчиком, як бувало приїжджав він з

своїм батьком до старого Гамзи побігати та погулятися з Гамзенком, тоді ще теж невеличким. Вона усе розказала посредникові, пригадала і те, як колись, потайно од усіх, нагодувала морквою.

— Добре, добре, я скажу, — пообіцяв посредник.

Оришка вернулася дожидати. Так через тиждень кличуть її у двір.

— Чого?

— Іди провіанту брати.

— Не піду я. Хай сюди присилає! — каверзувала вже Оришка.

Пройшов ще з тиждень. Коли везуть паровицею провіант до Оришки: недодане щось більш, ніж за місяць, і ще й на місяць уперед.

— Отак би й давно.

Минає зима, настає весна. Хлібороб обдивляється плуги, борони, вози, літню хліборобську справу. Швидко час настане ярину засівати. Коли теплом держатиме, то й до паски, а то зараз після провід.

— Чи ти, Василю, і вік думаєш вікувати на тій станції? — пита раз Кабанець Василя, що прибіг у неділю подивитися на сина, довідатись, чи все благополучно дома.

— А що? — понуро пита Василь.

— Як що? Ти б, може, приглядів шматочок поля.

— Та чим його зорати? Пальцями?

— А хіба пальцями не вгризеш? — жартує Кабанець і, трохи помовчавши, повів річ, що воно аби хіть, то можна, і не маючи свого товару. Кого попрохав, хто б, може, з ним спрягся та й прокорписали ті десятин з п'ять.

— Не з нашим писком! — гордо одказав Василь. — Як йому прохати-кландати — і так як-небудь переб'ємся.

І пішов Василь у місто ганяти чужих коней, думаючи, що коло землі не йому ходити, не його доля — хліборобська доля. Одні жінки, сидячи дома, не так і не те думали. Оришка бачила, що провіант їй ітиме тільки до масляної, а там — годі. Треба ж буде і тоді щось кусати. Не довго думавши, вона метнулася розшукувати невеличкого клаптя землі. Одному кума, другому так добра знайома, вона не довго і бігала. Приговорила одного кума випросити в управителя невеличкий шматочок цілини зараз біля Горішка, буцім для себе, і, зоравши десятин чотири на хліб, з півдесятини кинула на огород. Через другого кума вона позичила в економії пшениці на засів, на огородину уже

сяк-так самі настягались — того випрохала у других, того пообіцяла вернути, як уроде, а що — купила. Настало літо — ще ні на чиєму полі не було такої доброї пшениці, як у Оришки, нічия огородина не задалася така плодюча. Зелених свят тільки дізнався Василь про те. Він зрана прийшов додому на цілий день і, носячи сина, думав, якато його доля жде. Після обіду йому стало сумно, тяжко. Думка про свій захист, про своє пристанище не давала йому радіти. Кабанець кликав його до шинку погуляти, та Василь не схотів. Понуривши голову, сидів він і слухав жіночого мовчання. Один Хомка плескав не знать що.

— Тобі сумно у нас, — сказала Оришка, дивлячись на Василя.

— Ти б пішов хоч проходиться по полю, подивився на нашу пшеницю, огородину.

— Яку пшеницю? Яку огородину?

— Там на горі, коло Вовчої долини.

Василь пригадав, що справді бачив невеличкий клапоть, засіяний пшеницею.

— Чого ж він наш?

— Ти хіба не знаєш? — пита Мотря.

— Та цить! — крикнула на неї Оришка, досі моргаючи та показуючи на Мотрю, щоб мовчала.

— Багато є нашого такого! — понуро одказав Василь.

Спершу Мотря, а потім Оришка розреготались. Далі вже Мотря розказала, як і через віщо то їх пшениця.

— То ходім справді подивимся, — каже Василь.

Не довго вони збирались. Василь узяв сина на руки, жінки — рядна, і пішли, зоставивши Хомку глядіти хати.

Сонце саме вступало в літню пору, ще не пекло, а тільки привітно гріло. Земля убралася в пахучу і свіжу рослину — ні листочка жовтого, ні стеблини сухої ніде не забачиш, все неначе зеленою сукнею вкрито. Дрібний спориш укрив і самий шлях, по йому невеличким рівцем пробігають тільки дві колії, а кругом поля, степи... по їх зеленій скатертині так і біга, так і грає сонячне проміння. Повітря чисте, прозоре, ні пилинки ніде, по йому плаває весіннє птаство і розсипає свою радісну пісню. Гарно у таку пору у полі, не надивишся, не надишешся. І Василеві гарно. Живучи в городі, він так одвик од сього простору польового, од сього повітря свіжого, що він, наче зачарований, ішов... Широкою хвилею неслися пахощі польових квіток з усіх боків. Він пригадав здоровенні загони та

конюшні на станції, їх пахощі... І його серце наче хто у жмені здавив. А як прийшли на ниву, як обдивився він буйну пшеницю, квітучу огородину — він немало дивувався жіночим розпорядком, а більше всього Оришці.

— Як се ви, тітко Оришко, так усе зробили?

Оришка розказала, хто землю на себе прохав, хто орав, хто засівав. Василь пригадав слова Кабанцеві і пойняв йому віри, що часом і без хазяйської справи можна землю обробляти, що хазяйство не зразу приходе, а наживається довгими роками. Він рішився сього року добути і почать хазяйнувати. З осені він безпремінно наймає десятин з п'ятнадцять, а то і всі двадцять поля. Хай він п'ятнадцять рублів оренди заплате, п'ятнадцять за оранку, п'ятнадцять за насіння... Півсотні рублів... а півсотні ще у його зостанеться. Буде на харч. Та найматиме так, щоб і цілини прихопити, бакшу заведе. Ніщо так не корисне, як бакша. Один знайомий бакшівник хвалився йому торік, що до півсотні з десятини виручив. Три десятини — півтори сотні, а п'ять десятин — дві з половиною сотні. І Хомці буде робота, зопне курінь і буде сторожити, а то от ніде не найде місця... А дві сотні — гроші, та ще й чималі, і будуватися тоді можна. Та вже ж і вибудується він! Не так, як будуються люди — хата, як хлів, віконця — дірочки якісь. Він он яку домину розпочне...

Далеко, далеко занесли Василя думки серед простору польового, серед повітря свіжого, тепла привітного. І все те так здається, що ось мов він сьогодні усе те затіває, перед його очима все те коїться. Серце його стиха і радісно б'ється. Оришка прилягла на ряднинці, куняє. Мотря сидить коло неї, держить на руках сина і стиха співає «Удівоньки». Тонкий і тихий її голос розходиться по ниві, зливається з щебетанням пташок. Гарно, боже, як гарно на світі. І бідному часом буває, що він забуває свою бідноту, заколише свої болісті, уложе спати чорну нужду і сповняється його душа тихим покоєм.

Трохи не до смерку досидів Василь на ниві, йому так не хотілося іти до хати, а ще більше не хотілось у город. Уже зорі висипали на небі і місяць почав сходити, як він рушив з дому.

VI

Минуло літо, заходила осінь. Уже пшеницю звезли і вимолотили, а Василя так і манило, так і тягло в поле.

Той майовий день не виходив у його з помки. До того він таки найняв п'ятнадцять десятин поля. П'ять уже зорав на зяб, останні зоставив на ярину, баштан і огородину. Він рощитував, що років з два можна жінкам і в сусідах прожити, він служитиме, і так-сяк переб'ються, поки на свою оселю зберуться. Кожного свята, кожної неділі він навідувався додому: і Карпик його радував, і свинка, і пара овечат, що купили жінки, а найбільше хліб, поле. Він щоразу бігав до його навідуватись, милувався густим, як щітка, житом, чорною ріллею, що так чепурно перерав Оришчин кум на ярину. У злиденному Василевому господарстві Оришка велику силу мала, у великій пригоді ставала. Вона за рідну матір була молодій Мотрі, за щиру порадницю Василеві і господинею в хаті. Добре знайома з усіма горішанами, вона з того вигадувала велику користь для невеликого хазяйствечка: той те, той друге зробить, то тим, то другим наділить. Не маючи нічого ні за собою, ні перед собою, вона жила, не знаючи ні нужди, ні недостачі — всього уволю зуміла роздобути Оришка. Правда, що й сама вона невсипуче працює — що собі, то й собі, а то й людям: тому візьметься півмотка напрясти, тому моток, тому оснує основу, хворого одвідає, порає ліки. Як у бога за пазухою, жили біля неї Мотря та Хомка. От одна журба з Хомкою, ні к чому не пригодний дома, він не мав місця і на стороні. А і їсти, і пити треба, та не голому ж і ходити. Один Хомка тільки і був журбою задля Оришки. Ні Василь, ні Мотря ніколи слова не казали, а Оришка трохи не щодня клопоталася. «Коли б йому де місце знайти — знов би мов на світ народилась, а то він, як спичка та, стримить у моїх очах».

Та про зиму нічого клопотатись. Ще літом сякі-такі сторожові роботи лучаються, а зимою які? Та ще в такі роки, коли саме знялась кріпаччина: пустіли панські маєтки, руйнувалися великі господарства, а кріпацтво, і голе й голодне, стояло серед тієї великої руїни і не знало, що йому робити, за що узятися, до чого свої вільні руки приложити. Не такої йому ждалося волі. Воно ждало за свою вікову працю шматка дарової землі. Йому, правда, й давали, тільки стільки, щоб аби з голоду не пропасти, та й за ту закерували таку плату... Кріпацтво не хотіло такої землі, котру у любого дешевше можна було купити, воно не думало, щоб така неправда повинна була вчинитись, що їх горе, їх болі дійдуть же до того, кому про те треба

знати, воно надіялось. Надія — велика дурисвітка, наче на цепу держить чоловіка. Не будь її — певно, не було б того горя, яке часом приходиться переживати. А вона се горе зуміє скрасити і злиденну долю прикриє хоч латами, хоч жданням. І на сей раз кріпаки, укриваючись латами та давлячись гірким хлібом з остюками, ждали...

Вони бачили, як один за другим панські маєтки занепадали, великі степи неорані, несіяні пустували... «Отже, даремно земля пропадає, а ми б її, як квітку ту, причепурили... Та не нам вона — не наше», — зітхнувши, казали вони і ждали... З того ждання виросли, кому треба було, великі бучі.

Горішанам не привелося ні ждати чого од волі, ні бунтувати. Вони все, що можна було, одібрали. Панич обдарив їх огородами, а землю прийшлося викупляти. Їм сказали, що вони тепер уже общество і повинні вибрати собі виборців: старосту, зборщиків, десятників. Ніхто не знав, нащо той староста, нащо ті десятники, зборщики, як і кого їм вибирати. Мировий їм поміг.

— Хто у вас був прикажчиком?

— Йосипенко.

— Ну, от вам і староста, — сказав він.

— То це знову панщина вертається? — обізвалося декілька голосів.

— Яка панщина? Панщина вже не вернеться! Ви крестяни-собственники.

— А нащо нам той староста?

— Щоб порядкував між вами. Коли нужно від мене що вам наказать — не всіх же кликати вас. Старості я й накажу.

— То хай буде Йосипенко старостою.

— А плата ітиме йому за се?

— Ні, це безплатно.

— Ну, то хай він буде. Він чоловік заможний. Коли який день прогуляє — йому нічого.

Записали Йосипенка старостою.

Заможнішого вибрали зборщиком, щоб податки збирав та носив у казну, а за десятників довго балакали і прийшли до того, що десятникам або ж плату положити, або ж усім по черзі виправляти цю одбучу.

Хтось пораяв був кривоногого Хомку.

— Хомку? — викрикнув хтось. — Куди йому? Зайців тільки ловити?!

— А що ти думаєш? Хіба такий зайця не дожене? — жартував другий.

— Де тобі, дожене, ще й випереде.

Громадяни реготались.

— Нам такого прудкого не треба, забіжить безвісти!

Так і не привелося Хомці десятникувати. Громада присудила кожному одбувати десятникування по черзі.

Василь здивувався, коли, надійшовши додому, йому жінки розказали про сход, кого куди вибрали.

Василеві було найдосадніше, що Йосипенка вибрали старостою.

— Не знайшли чеснішого, прямішого чоловіка. Злодія одібрать, га? Ну й голови! Не дався їм узнаки Йосипенко, прикажчик. Разом уже б було його назначити й зборщиком, щоб харлав мирянські гроші.

— Чи чуєш, Василю? — сказала Оришка. — Не наше і не нам! Самі вибрали — хай самі і справляються. Нам коли б льготу прижити — запишемося у міщани. Там і податки менші.

Василь не уйнявся: у його була інша думка. «Чого нам у міщани лізти, своїх кидати. Уже коли тут бути — то разом з своїми ярмо тягти».

І він пішов по деревні ходити та вибори славити. Кожен сам на сам, балакаючи з Василем, судив громаду.

— От ви всі однаково кажете! А що ж у громаді казали? Чи не самі вибирали? — гарячився Василь.

— Нема у нас такого, щоб нами водив, був за ватажка. Посредник сказав — Йосипенко, — ну і Йосипенко. Та й те вп'ять. Не знали, які обов'язки. Хай вислуже свій строк — роздивимось, побачимо.

До Йосипенка хоч не швидко, а дійшли ті Василеві гомони.

— І яке йому діло? Що він між нами? Жидівський наймит! І знав би свого жида, а не ліз, куди його голова не влізе.

ПАЛІЙ

I

Перша осіння доба. Ніч. На темно-синьому небі лупають ясні зорі; місяць високо виплив, аж над головою стоїть, повний, блискучий; миготить, горить його ясне коло; тремтить та мліє серед прозорого повітря сизо-білуватий світ. Ясні плями плигають по чорній землі; довгі тіні від гір та дерев простяглися вподовж, непримітно ворушаться; глибокі яри задиміли, закурилися туманом. Тихо усюди — ані шерхне; невеличкий заморозок сковує вітрові крила і осідає на низах срібною росою.

Спить-дрімає земля. Спить і дрімає село Ліски, розкинувшись по високій горі понад Пслом. Посеред його, з-під віночка широкогіллястих лип, піднімається високо угору кругла оселя білої церкви; зеленіє покрівля, горить і блищить баня і хрест; кругом скупились людські хатки, густо, мов копиці на родючій луці, укрили всю гору; кругом їх і поза ними у темній темноті буяють садки. Збігають вони невеличкими кущами з гори, темними кім'яхами унизали все підгір'я; а геть понад Пслом, наче сторожі, вистроїлися у ряд гінкі тополі, перекидаючи аж на другий берег свою довгу тінь.

Спить-дрімає село. Не шелесне ніде, собака не гавкне; тільки місяць з високого неба догляда його спокій та вода на млинах в лотоках дзюркотить і ще більшу наганяє дрімоту.

А то хто сновига по горі коло кола невеличкої хати, що стоїть одна собі одним без огорожі, без обори? Довга тінь манячить серед освіченого двору. Видна чоловіча постать, чорна свитка, ягняча шапка, з ціпком у руках. То хазяїн вийшов озирнути своє добро? Чи п'яниця крадеться від жінки у шинок? А може, злодюга огляда, що б його краще поцупити?

Ні, то Грицько Чайченко, парубок літ двадцяти, бравий та гінкий, як молоденький дубок, викрався від хазяїна додому.

Він довго озирав на неогороджене дворище, похилу хату з дірчавою оселею, з битими шибами у вікнах. Серце його боліло, озираючи те, він хапався за голову, чухав потилицю і важко зітхав. Надивившись, він шпарко порвався до дверей.

— Здорові! — привітавсь він, увійшовши у хату.

— Ти, Грицьку? — обізвав його в темноті тихий жіночий голос.

— Я, мамо.

— Здоров. А що, довідатись прийшов?

— Довідатись.

— Чого ж так пізно? Уже всі облягли.

— Та так. А батько сплять?

— Сплять! Бодай він навіки заснув! — гірко промовила мати. — Знову розпочав. Що не попаде — все тягне у шинок. Станеш плакатись, станеш казати: «Що ти думаєш? Он діти ростуть! Старшого запетлював та й менших по наймах розпустиш...». Так куди! І сякі, і такі, і гладкі та мизаті. Чарки горілки через їх з добрим чоловіком випити не можна! Таке понесе, що тільки слухай!

Місяць ускочив у вікно і довгим снопом срібного світу упав серед хати. Повиднішало: з темноти виплила піч, стіл, лави, забіліли стіни. На полу біля білого комина чорніла постать сухої кістлявої молодиці, опустивши безнадійно руки на коліна. Голова її була закустрана; очіпок зсунувся на бік; на сухому обличчі — журба, ув очах — гірка мука. Високий та ручий парубок стояв серед хати проти неї і тільки дивився на матір.

— Ти ще б, Грицьку, сказав йому що-небудь! Мої речі — горох об стіну! — з плачем вимовила мати, і постать її затремтіла.

— Горбатого вже могила виправить, — гірко промовив парубок і пройшовсь вподовж хати. — Хіба я не казав йому? Хіба я не прохав, не грозився шинкарям, щоб не давали під заклад?.. Один біс!

— Що ж його казати, сину? Уже ж і так він залив мені за шкуру сала! Як у ту безодню бочку ллє! Та ні хвороби на його, ні лиха немає! Гірка моя доленько! Занапастила я свою голову за п'яницею та й вашу разом з нею! — заплакала мати.

— Чого ж ви плачете? Що сльозами поможете? — скрикнув парубок і, не дожидаючись одказу, мерщій вискочив з хати.

Серце його наче хто на стократ краяв; мов хто гострий ніж повертав у йому, так воно нило, боліло. Не оглядаючись, він мерщій подрав вподовж улиці, не гадаючи, куди і чого. Аби не чути того плачу, аби далі бути від його, він радніший гайнути і на край світу!

Йому і так гірко було. І без того наче хто ралом драв по його душі, гострим зубцем добирався до самого дна. Рук і ніг він не чув, так вони у його нили, боліли, а в ухах бухкотів несамовитий гуп ціпів.

З самого досвітку і до пізньої ночі він молотив у свого хазяїна Павука. З ним ще молотило три чоловіки — приймаки Бобенко, Грицай та Кавун. Вони так немилосердно грали ціпами, що аж земля гула, солома угору на сажень летіла! А цей гнидявий Павук, знай, навідувався до їх та наказ[ув]ав: «Ой, не бавтеся, хлопці, не гайтеся! Ще й половини стогу не збили. Семигривеник, хлопці, гроші, їх не знайдеш аби де, а вас ще до семигривеника треба нагодувати й напоїти».

Коли приймаки мовчали, що ж йому було казати, ровому наймитові? І він мовчав, хоч його так і поривало зацідити ціпом уїдливого господаря.

А господар не вгавав. Постоє, постоє біля їх, подивиться, як ціпи один за одним, піднімаючись вгору, гудуть-бухкотять... Бух! Бух! Бух-бух! — і не стало снопа: тільки скаче зерно вгору, та солома розлітається на всі боки.

— Ех, любив я колись молотить! — скрикує Павук.— То тепер ні к бісу способний. А колись молотчик з мене був. Вісім кіп набивав в один день.

— З паніматкою? — не стерпівши, зле запитав Грицько.

— З якою паніматкою? То не жіноче діло! — одказував спокійно Павук. — Сам-один. Один, як палець.

— І давно ж се було? — знову пита Грицько, бликнувши на хазяїна оком.

Гнидява Павукова постать затремтіла.

— А ти не базікай та не розглядай на всі боки. Он як ціпом махаєш! Ти по снопові, а сніп від тебе. Ти так улучай його, щоб він відразу надвоє перепався. А то пере-пере — як у подушку! А язик, бач, довгий. Якби язи-

ка повернув замість ціпа, то корисніше б було. Ти знаєш, що поки не зіб'єш до обіду три копи, то й обіду не буде?

— Тобто паніматка не встигнуть зварити? — усміхаючись, мовив Грицько. Молотники зареготались. Павук почервонів.

— Не базікай, не базікай, кажу! Знай своє стійло... Ти з ким розбазікався! — скрикнув Павук. — Рівня тобі я, га?

Молотники мовчки молотили, мовчав і Грицько. Червоний Павук, витріщивши, як цибулі, очі, дивився на його; руки і губи у його тремтіли.

— Такий тепер світ настав, — помовчавши, мовив Павук. — Яйця стали курей учити. Хе-хе... От ти і знай. Матернє молоко коло губів не обсохло, блазнем блазень, а базіка!

— Хто ж то за того блазня робить? — гірко спитав Грицько.

— Що ж він робить? Як він робить? — призро замовив Павук. — Не додивився до його роботи, то й вийде пшик! Мало чого, що він зможе, а що з того? Якби ж то так щиро і за діло брався. А то силою бог наділив — чорта б перервав, а байдиками себе так зноровив — соломини не зломе. От і піди ти з такою роботою. А воно ж, може, і гріх, на те господь і силу дав, щоб тією силою по правді орудувати.

— Якби ж то по правді!

— Ото ж то й є, що не по правді, — замовив радо Павук.— Сам знаєш, а все тебе лиха година ворушить там усередині — не мовчи, не мовчи! Язиком повертає! — злегка укорив Павук і відійшов до ожереду соломи.

Підійшовши, він почав її оглядати, ворушити. Устромив руку, витяг жменю і роздивлявся колос. Це знову як порветься з місця та прямо до молотників.

— А це, а це що? — тикаючи колосками трохи не кожному у вічі, замовив він так швидко, що аж словами давився. — Оце так б'єте? Оце так вимолочуєте? Га! Цілісінький, повнісінький колосок!

Молотники стали, подивилися на колосок, на хазяїна. А той розходився.

— Воно ж, хлопці, гріх так. Це ж воно від бога. Господь на те й родить, щоб його як слід прибрати, причепурити. А ви тільки нехтуєте. Хіба ви нехтувать стали? Як же це так? Воно ж і грошей, і поту людського

стоє. Скільки біля його поту того вилилось? А ви так на мишоїд зоставляєте.

— І то божа твар, і тій щось треба кусати, — замовив Грицай, молодший білявий чоловік з миршавою бородою, своїм тихим голосом і одвернувся.

— Та воно, бачте, панотче, — гукнув товсто Бобенко, високий, як верста, а сухий, як в'ялa тараня, чоловік,— буває так, що колосок заскоче в солому — і не влучиш його.

— Як то заскоче? А ти бий так, щоб не заскакувало. Бий, вибивай, та не одбивай, щоб не заскакувало!

— А може, то в перевеслі було,— умішавсь Кавун, сивоголовий дідок.

— А як в перевеслі, то що? — запитав Павук.

— Звісно, скручене...— прогув Бобенко.

— А ти розкрути. Колись, як я молотив, то й руками розкручував.

— Такого, здається, як і світ настав, то не бувало, — знову замовив Кавун. — Ще я такого і зроду не чув, щоб хто руками перевесла розкручував.

— Ай, гай-гай! — затрусив головою Павук.— От ти, бачу, і зостарівся, і посивів, а мене, старого чоловіка, бо-житися приневолюєш.

— Чого ж його божитися? Я тільки кажу, що зроду такого не чув. Бо й не чув.

— Тобто я брешу, по-твоєму? Га, брешу? Я, старий чоловік, з-за колоска стану брехати?

— Та бог з вами. Що се ви? Хіба я кажу таке? — засоромившись, мовив Кавун.

— Ні, ні. Видно, брешу. Коли ти, старий, такого не чув ніколи і не бачив, що ж молодим тепер казати? Не ждав, не ждав я такого від тебе. Я й наймав тебе задля того, що думаю: старий чоловік, бувалий, він і молодим добрий привід даватиме. А він тепер каже — брешу,— корив Павук.

Кавун, похнюпившись, стояв перед хазяїном, наче винуватий, червонів, м'явся. Бобенко дивився то на того, то на другого і по його сухому обличчю бігала усмішка. Грицько відсовував ціпильном солому, а Грицай, одвернувшись, дивився кудись далеко-далеко.

— Ану, чого ж ви стали? — гукнув Грицько, відсунувши солому. — Плюй у руки та за ціпи! Треба ж три копи до обіду на брата збити! — придавив на кінці.

— Так, так, Грицьку! — повернувся до його Павук.— От хазяйський син. Шкода тільки, що хазяїн сам десь у шинку сидить.

— Поздоров, боже, добрих людей, він таки там частенько кисне, — одказав понуро Грицько.

Павук засміявсь, замахав руками, зашамотів беззубим ротом — щось, видно, казав, та молотники так замахали ціпами, що, окрім гуку, нічого не чутно було.

До самого обіду не одходив від їх Павук. До самого обіду снував то коло току, то коло ожереду соломи, все вичитуючи та наставляючи, як треба молотити. А обід, як нарошне, загаявся; Бобенко, скромадячи у потилиці, не раз уже скоса поглядав на Павука, та не рішався сказати. Кавун якось натякнув. Спльовуючи на руку, він мовив: «Ач, уже й слина присохла».

— Присохла, діду? — підхопив Павук. — А ти б водиці напився, промочив у роті.

— Не до води, коли їсти хочеться, — одказав Кавун.— Чогось іншого треба, ситнішого.

— Чого б же то? — заклопотався Павук. — Обідати? Так, видно, обід ще й досі не вварився, бо покликали б.

Уже сонце і геть-то повернуло з полудня, уже і спускатися під гору почало, а обідати не кликали. Воно б, може, ще й довго той обід не вварився, коли б Грицай не поміг. Добивши снопа, він швиргонув від себе ціп і, опускаючись на солому, мовив: «Буде! Годі! Пора обідати. Поки не наїмся, молотити не стану!» — додав він, рішуче махнувши рукою.

— Та час, час уже. Аж кишки присохли,— гомоніли Бобенко і Кавун, опускаючи ціпи.

Павук глянув на їх, ухмильнувся, усміхнувся.

— Правда ваша, правда, пора обідати. Та щось не кличуть. Петре, Петре! — загукав він на молодого красня, що походжав по двору. — Не був у хаті, мати обідати наварила?

— Та вже давно, — одказав той.

— Бач, дурню, чом же ти не скажеш? І самі ждете, і людей морите! — заклопотався Павук. — Я ж зараз, хлопці, — повернувся він до молотників. — Побіжу, накажу, щоб мерщій лаштувались, а ви б же тим часом солому прибрали.

Молотники мовчали, а Павук подибав до хати.

— Недаром люди не раяли, — скребучи потилицю, не-

швидко замовив Бобенко, — не йти до сього наймати молотити. Там, кажуть, і кишки вимота та ще й не абияк, а жаліючи. Отже, як бачу, не брехали люди.

— Недаром Павуком прозвали! — запалюючи люльку, крізь зуби процідив Кавун.

— Це ще, діду, цвіт, — умішався Грицько. — А ягідки ніт... Ви ще паніматки не бачили.

— І вона хіба така? — спитався Бобенко.

— Цей з тебе жили мотає та Лазаря співає, а та прямо насяде та, як крук, клює,— доводив Грицько.

— Обоє, значить, рябоє! — каже Кавун.

— До пари,— повідає Грицько.— Якраз до пари. Як там кажуть, чорт сім лаптів стоптав, поки їх до пари стаскав, а, стаскавши, і сам заплакав!

— І зародиться, прости, господи, таке! — здивувався Кавун.

— Не гнівіть, діду, на бога, коли самі винуваті! — сердито бовкнув Грицай.

— Чого ж самі винуваті? — спитався Бобенко.

— Сповадили так. Мовчите, от він і розбирається так.

— Що ж ти йому скажеш, коли він хазяїн, а ти його робітник?

— То що, що хазяїн? Як хазяїн, то хай що хоче, те й робе — і голодом море, і в плуг запряже!..

— А що ж йому, плювати у вічі? Коли за ним сила, коли він могучий?

— То що, що могучий? Хіба він не однаковий у бога, що й другі? Що дука, багатир, хай йому його багатирство і зостається, а зароблене мені віддай! — товче Грицай.

— Та ти розумний, недарма тебе і в шалапути постригли, — мовив Кавун.

Грицай замовк, одвернувся, а Грицько аж баньки витріщив та дивився на Грицая. Йому вперше доводилося побачити, як той одним своїм рішучим словом здолав відразу його хазяїна. Йому самому не раз приходилося з ним гризтися, та нічого не вдіє; от Бобенко і Кавун теж примовлялися сьогодні скільки раз за обід, а Павук хоч би тобі трохи подався! Як же замовив Грицай — де ділися й лестощі Павукові, його єхидні заміри, неначе малу дитину повивачем, він сповив Павука своїм словом. І хоч би ж то з себе показний та дужий, а то зомлілий та похмурий. Видно, правду каже дід, що Грицай шалапут, — шалапут,

видно, й є! Вони, кажуть, велику силу у словах мають, кого схотять — заговорять, — думав Грицько, дивлячись, як на яке чудо, на шалапута. Йому так хотілося побалакати з ним, дознатися, що то за таке ті шалапути. Люди кажуть, що вони не п'ють, не курять, у церкву не ходять, не по-нашому моляться, замість плащаниці стару бабу кругом шаплика з водою носять, чого не накажуть! А от би тепер і довідатись, розпитатись. Тільки коли б на самоті.

Грицько страх шкодував, що, як кликнули обідати, Грицай перший устав і пішов, за ним поплелись Бобенко й Кавун. І чому б йому хоч на хвилинку не загаятись; хоч би дав йому попрохати, чи не прийняв би він і його до шалапутів? Маючи надію побалакати після обіду або увечері, Грицько і собі пішов до хати.

День задався ясний-погожий. Сонце хоч і навзаході, а ще припікало-гріло. У холодочку біля хати сиділи молотники, дожидаючи страви. На викопаному з дерну столові, засланому лихенькою рядниною, лежало півхліба, чотири ложки. Кругом його сиділи Кавун, Бобенко, Грицай. Бобенко та Кавун похнюпились, мовчали, Грицай, одломивши окраєць хліба, жував.

— Та йди вже мерщій, — углядівши Грицька, мовив Бобенко, — видно, тебе дожидають, не дають.

Грицько мав був сідати.

— Грицьку! Грицьку! — донеслося з хати, і в вікні показалося широке обличчя вже немолодої жінки. Воно було чорне, з гуластим носом, з зеленими витріщеними очима.

— Бач, і він туди ж! Розсівся, як пан! Іди, лишень, візьми горщик з борщем. Чи сама вам буду служити? Буде того, що напанькала.

— Іди, Грицьку! Іди мерщій! — злегка ляпнувши його по плечі рукою, мовив Бобенко. Грицько схопився, побіг.

— Ото й скорий же до страви! Чи то й до роботи такий? — почувся з хати той же жіночий голос. — Он, на припічку стоїть великий горщик, отой і бери! Та не той, дурна твоя голова! — залящала, аж молотники здригнули.

— О, дядина голосна! — сказав Бобенко.

— Та й по пиці видно, що з перцем! — додав, усміхаючись, Кавун.

Бобенко зареготався.

— А ви вже ж, діду, і в пику не бачили?

— Та де не побачиш? Виставилася у вікно — думав, ведмідь.

Аж ось з-за хати показався Грицько з золінником у руках. Він його бережно ніс, щоб не схлюпнути.

— Мерщій, мерщій, парубоче, неси. Як углядів, то за кендюх неначе хто пазурями ухопив, — замовив Бобенко і, схопившись, побіг Грицькові допомагати.

— Отак і за кухаря, і за робітника, — мовив понуро Грицай, опускаючи ложку в чавун.

— Та ти хоч би харю перехрестив! — укорив його Кавун.

— Нащо? — спитав Грицай. — Що сподобив господь отакого поганого борщу дождатись? — додав, кладучи ложку.

— Бач, пундиковий, розбирає. А ти так: хоч вовни, аби кишки повні! — мовив Бобенко, не поспішаючи укидати у рот ложку за ложкою.

Попробував і Грицько. Борщ був справді недобрий: густий, аж за ложкою тягся, кислий-солоний. Іржа з сухої тарані, як криваві плеса, плавала по верху, накришена свікла порозпиналася, наче жаби.

— Ану, копирснути глибше, чи там не добріше? — сказав Кавун, запускаючи ложку на саме дно, і витяг звідти повну луски.

— Ага, бач якого м'яса укинула нам господиня! — мовив він, шпурнувши луску за себе і кладучи ложку.

— А ви, діду, до м'яса ласенькі? Не їжте, лишень, усього, зоставляйте до каші,— реготався Бобенко, сьорбаючи щербу, аж поза вухами лящало. Кавун, Грицай і Грицько мовчки жували шматочки хліба.

— Буде, годі, щоб охват не напав після такого ситого борщу! — сказав, удовольнившись, Бобенко.

— Заїж хлібом того, що немає, — процідив крізь зуби Грицай.

— А ви вже з хлібом і управились! Швидкі які. Ану, Грицьку, ти наймолодший. Біжи, лишень, та принеси ще хліба. Щось у роті гірко, наче після полину.

Грицько пішов.

— Оце хай бог милує! Оце ненажери! Уже весь хліб пожерли. Оце найняв молотників, молотять добре! — почувся з хати крик. — Он бери кашу до борщу. Хай борщ з кашею їдять, хліба немає.

— Та борщу не хотять. Недобрий, кажуть.

— Як недобрий?! Брешеш ти, ледащо. Сама варила, сама куштувала. Для тебе, може, недобрий. Ти звик з батьком ласеньке їсти, поки всю худобу проїли, а тепер на чуже накинулися. Не звикайте до чужого! Яке піднесли — таке й їжте.

— Та підіть самі довідайтесь, коли я брешу.

Щось стукнуло-зашамотіло... Незабаром перед молотниками, наче з-під землі, вродилась Павучиха — огрядна, висока. І без того чорне її обличчя ще більше почорніло від злості, очі виставились, жісткі та злі.

— Що це ви завередували — і те недобре, і друге несмачне? — скрикнула вона на всю горлянку. — Дома у себе і того не маєте, давитесь чорним хлібом з остюками, а сюди прийшли вередувати? Не бути по-вашому, їжте те, що підставили.

Бобенко і Кавун похнюпились, мовчали, а Грицай повернувся до Павучихи, призро глянув їй у вічі і ще призріше мовив:

— Ви, паніматко, не кричіть та краще самі покуштуйте отого борщу — такого собака не їстиме.

— А ти що за командир такий? Де ти взявся?

— Де б я, паніматко, не взявся, а коли я став до вас молотити, то харчі давайте такі, як слід, а не борщ з лускою.

— З якою лускою, жаб'ячі твої очі? — визвірилась на його Павучиха.

Грицай мовчки повернувся, узяв ложку, запустив на дно золінника і, витягнувши повну луски, підніс її Павучисі.

— Он, бач, — мовив він тихо і швиргонув луску від себе.

Павучиха стулила губи, схитнула головою.

— Де ж вона, моя матінко, взялася? — попускаючи і геть-то голос, спитала вона, дивуючись.— Сама ж рибу чистила, сама перемивала, ложила.

— Там тільки шматки шкури, з риби і кісточки немає! — каже Грицай.

— Дивно-дивно. Це хтось, певне, зо зла,— замовила Павучиха і повагом пішла до хати.

Незабаром після того вернувся Грицько, несучи в одній руці кашник з кашею, а в другій у мисці три невеличких рибини вареної тарані.

— Бач, і риба є,— углядівши, мовив Бабенко.— Ти таки, чоловіче добрий, пошептав, — повернувся він до Грицая.

— А то так, як ви, став би мовчки їсти те, що і собаки не їдять.

— Та хіба ж я за те тебе лаю, я ж дякую! Спасибі таки тобі, що примовився, і ми посолонцюємо.

Грицай мовчав.

— А як, діду, рибу їсти? Мабуть, краще з кашею?— спитав Бобенко Кавуна.

— Та хоч і з кашею. Бач же, там тільки три, а нас чотири. Накриши та перемішай з кашею, от кожному воно і достанеться.

Бобенко не загаявся — зразу за рибу, пообдирав м'ясо, повикопав кістки, потім пом'яв гаразд ложкою, наложив каші повну миску і почав її вимішувати.

— Чи її борщем помастити? — спитався.

— Та масти, — все ж воно повніше, ситіше, — одказав дід.

Бобенко укинув трохи борщу, ще перемішав, ще.

— Готово. Ану за ложки...

Каша, хоч і пройшла димкою, оже, на голодні зуби та задобрена рибою, і геть-то здалася доброю. Молотники прийнялися до неї, як до чого невиданого, несподіваного; ложки, мов ті ціпи, хутко заходили — одна до рота, друга до миски. Добиралися уже до половини, як біля їх, наче з-під землі, уродився Павук.

— А ви, хлопці, й досі їсте? Довгенько, довгенько. Я думав, що як виголодалися, то хутко з стравою управитесь, — а ви таки смакуєте.

— Посмакуєш такого борщу, як нам піднесли! — сердито сказав Грицай.

Павук скоса глянув на його та тільки струснув головою. Потім одвернувся, глянув на тік.

— А ви, бачу, і не послухалися мене: соломки не прибрали? Еге? Ну, нічого. Після каші приберете. Тепер уже день маленький, он сонце навзаході, та й з обідом сьогодні трохи загаялися, після обіду ніколи вже спочивати. Замість спочинку соломку приберете, от воно каша і осяде.

Молотники мовчки правились біля каші, а Павук, погомонівши ще трохи, потяг на тік.

— Наїдайтесь, наїдайтесь, діду, щоб було що солом-

кою осаджувати, — мовив до Кавуна Бобенко, коли Павук геть одійшов від їх.

— Чи чуєш, чоловіче, для мене все рівно. Я і влітку не звик після обіду спочивати. Потягаєш сучка, от тобі і увесь спочинок.

— Та воно-то і я не звик, — одказав Бобенко, — коли робота повагом, по силі, а як отаке нагальне, як тута, — то добре б з півгодини прикорхнути.

— Тобто, щоб рівно по животу розійшлося? — засміявся дід.

— Еге ж. А то, як роботою осаджуєш, то воно не рівно і уляжеться, в однім місці руба стане, а в другім боком.

Кавун реготався з Бобенкових вигадок, усміхався і Бобенко, Грицько мовчки доїдав кашу, а Грицай, обхопивши коліна руками і похнюпивши голову, мовчав, немов він сидів не між людьми, а сам-самотою серед широкого поля на обніжку.

— А ти чого так засумував? — обізвався до його Бобенко. — Що не прийдеться спочивати?

Грицай мовчав, мов не чув, що то до його була річ.

— Не займай його. Він, бач, по-своєму, видно, богу молиться: коліна обняв, голову, як сич, опустив та розда-барює з богом, — зашамкав Кавун.

Бобенко зареготався.

— Регочи не регочи! А воно й нам пора подякувати!— сказав Кавун і, повернувшись на схід сонця, захрестився. Бобенко собі за ним почав молитись. Грицько прибирав посуду, а Грицай все сидів похнюпившись.

— Спасибі богові та й мені, а хазяїнові ні! — мовив Бобенко, помоливши.

— На здоров'я! — одказав дід.— За віщо ж то вже собі? За те, що їв?

— А то ж хіба не робота? — спитав Бобенко.

— То так-так, робота, бач, важка: не чужим ротом жуєш, а своїм таки, — одказав знову Кавун і присів наложити люльку.

Бобенко приязно глянув на діда.

— Чи воно б, діду, не можна з вашим кисетом познайомитись? — граючи очима, запитав.

— Тобто тютюну на люльку?

— Еге ж.

— Можна. Чому не можна? Тютюн, слава богу, не купований.

— Де ж ви, діду, взяли?

— Свій, чоловіче добрий. Баба торік посадила. У нашого пана в якономії то його достогибелі, от як садили розсаду, то гіршу і викидали. А баба, моя таки жінка, натрапилася якраз на те, візьми та й визбирай ті покидьки. Цілу пелену набрала. Посаджу, мов, що буде. Виросте — чоловік знайде йому ярміс.

— Піддобрюється, значить? — уставив Бобенко.

— Ну, і посадила цілу грядку, таки чималу. Та що, я тобі скажу, за тютюн уродився! Широколистий та добрячий. І в пана на всьому городі не було такого листу, як у мене на самому поганому стеблі. Щось вона його таки чималенько набрала. Та таке добро: хочеться, а тут і є.

— Та ще, видно, й непростий, діду? — роздивляючись на долоні, спитав Бобенко.

— Штамбул, чоловіче, настоящий Штамбул. В якономії німець з його оті смокталки виверчує, що пани смокчуть.

— Ану, панського! — запалюючи люльку, сказав Бобенко.

Не встиг він і розкурити її, як у вікно затарабанило щось так, аж усі кинулися. Крізь шибку зачорніло широке Павучишине обличчя, заблищали її зелені очі.

— Що то ви, хату запалити збираєтеся? — скрикнула несамовито. — Налопалися — де б за роботу, а вони за люльки. А ти чого ще там, бісів плодько, мнешся? Чому не несеш посуди? Подай, раз заходжуватимусь митись.

— Неси вже мерщій! — мовив Бобенко Грицькові, а сам, схопившись, подався на тік. Дід собі, закриваючи люльку рукою, потяг за Бобенком. Грицай устав, призро глянув на вікно, ще призріше на Кавуна та Бобенка, що так поспішали, наче тікали, плюнув і собі повагом поплівся за ними. Грицько, зібравши посуду, поніс у хату.

Коли вернувся Грицько на тік, то вже молотники згромаджували рядком солому. Павук тупцювався коло їх, приглядаючи та наставляючи, як складати, де вивершувати, де розрівняти. Грицько кинувся собі, ухопив трисаженний рожен і, настановлюючи, гукнув: «Ану, придержте!» Рожен пірнув у солому, з другого боку граблями здавив солому Бобенко, і Грицько підняв угору цілий стіг.

— Ану, хто буде кректа́ти? — жартовливо спитався Грицько і підняв рожен на плечі.

— Отак! Не дав і натужитися, щоб добре закректа-ти! — мовив Бобенко, як Грицько вернувся з порожнім рожнем.

— Ви-бо поки зберетесь! Держіть лишень! — знову гукає Грицько, червоний з натуги. Одніс ще рожен, ще, а там і соломи тільки на оберемок зосталось. Тим часом Грицько наскидав снопів з стогу, і не загаялись молотники узятись за ціпи. Знову загупали вони, аж луна роздавалася у сусідніх дворах.

Сонце сідало, небо огнем горіло; череда і отари закуріли селом, заревли бики та корови, закашляли овечата. Настав вечір, по селу пішов гук та гомін. Люди поспішали управитись, поти лягати спати. А молотники одно гупали та гупали ціпами.

— Слава тобі, боже,— молився біля їх Павук,— що погодив сьогодні. Не завжди бог знає, що то буде, — може, дощ, лиха година. Треба поспішати. Ось місяць підіб'ється, присвіте. Ще б, може, хлопці, віночок збили.

— Хай хто хоче, той і збиває, а я ось цього снопа добиваю, більше не буду, — сказав рішуче Грицай.

— А що ж ти будеш, чоловіче добрий, робити? Вечеря, певне, ще не поспіла. Корови з череди прийшли, овечата. Поти з ними вправишся...

— Буду сидіти та хоч плювати, а молотити не стану. Я не наймався на ніч, — перебив його Грицай.

— Гай-гай, який же ти чоловік спорливий. Коли б знав — не приймав би тебе.

— Та й я, коли б знав, не став би сюди.

— А то б і краще було, і других би не збивав.

— Та чого ви, панотче, побиваєтесь, — умішався Кавун. — Поти стіг вкриємо, ворох приберемо, солому зносимо — зовсім невидно буде.

— І ти, діду, таки туди!

— Та вже ж куди кобила, туди і лоша! Не молотити ж доти, поки і снопа не видно влучати, — піддержав у свою чергу Бобенко.

Павук тільки закректав та сердито гукнув на Грицька:

— Іди лише коло скотини поратись.

Грицько пішов, а молотники зосталися з Павуком. Поти впорались з ворохом, уже і зорі висипали, місяць викотився з-за лісу, повний та червоний.

— О-о, вже й запорозьке сонце зійшло! — сказав Кавун, ставши передихнути.

— Ого, чимале! Та чого се він так крів'ю налився? — здивувався Бобенко.

— Господь його знає. На завтра, мабуть, вітер буде,— угадував Кавун.

— Ану, годі стояти. Витріщилися на місяць! Чи, бач, яке диво? До півночі будемо возькатись? — підганяв їх Грицай.

Поти стіг вкрили, солому зложили — місяць геть піднявся, пояснішав. Від стогів та ожередів простяглися через тік довгі тіні, поміж широкими плесами місячного світу метушилися молотники. Їх темні постаті ледве снували, так вони були зморені.

— Ой, та й засну ж я, повечерявши! — мовив Кавун, позіхнувши.

— Довго, діду, прийдеться вам дожидати тої вечері,— підходячи до їх, обізвавсь Грицько. — Паніматка тільки що впоралась коло корів та пішли печі розтопляти.

— На чорта й краще! — буркнув Грицай.

— Хіба вже, чоловіче, й їсти заманулося? — спитав Павук. — Недавно мов і обідав.

— Коли б же обідав, а то...

— А то? — перепитав Павук. — Ти-бо, чоловіче, як я бачу, дуже пундиковий, — укоряв він його.

— Не знаю, хто б там не закрутив носом, коли б йому підставили бурякового квасу з риб'ячою лускою.

— Та що ти вередуєш? — не витерпів, скрикнув Павук. — Не гарно тобі тута — іди собі. Хіба я тебе держу?

— А то й на завтра зостануся? — покійно спитався Грицай. — Ні. Сюди мене вже й калачем не заманиш.

— То й іди. Чого ж стоїш? Вон з двору! — гукнув охрипло Павук.

— Добре вонкати, грошей не заплативши. Попереду рощот дай.

— Який тобі рощот? Рощот у мене буде тоді, коли усе змолотите.

— Я так не ставав. Я поденно наймався.

— Як поденно? Поденно договор, а рощот після молотнива.

— Та я тепер сей двір десятою улицею обходити буду, а не то що за рощотом буду по десять раз швендять.

— Хоч і двадцятою, а рощоту тобі не буде.

Грицай глянув на Павука призро-призро.

— Ох, дука-дука! — ще призріше вимовив він. — Та тобі мій семигривеник замулив? Дарую тобі його! — гірко скрикнув Грицай і, плюнувши, почимчикував з двору.

Місяць, немов його хто турнув спіднизу, скакнув угору і освітив зразу усього Павука. Вся постать його тремтіла, обличчя було бліде, одні очі, мов уголля, тліли. Він задихався, не міг слова сказати. Молотники боязко поглядали на його, неначе дожидали, що ось-ось затремтить він і впаде бездиханний. Оже він не впав, постояв, потупцювався на одному місці і поплівся до хати.

— Чи ба, який шалапут завзятий! — не швидко вимовив Кавун. — Свого трудового одбіг.

— Добре йому одбігати, коли все те йому вернеться,— вимовив Бобенко.

— Хто ж йому верне? — спитався Грицько.

— Шалапути. Уже ж не хто, — одказав Кавун.

— Вони один одного, як чорт купи, держаться, — додав Бобенко.

— Хіба він справді шалапут? — не віре Грицько.

— Та вже ж не хто: у церкву не ходе, не сповідається, причастія не приймає... Кому ж бути? — одказав Бобенко.

— Та він ще у їх і не простий, за попа чи що, — додав Кавун.

«Шалапут, шалапут», — плескав Грицько, а досада за серце кусала. Йому було гірко, що коли змагався [?] Грицай з хазяїном, молотники не потягли рук за ним. «А Грицай за кого стояв, розпинався? За їх же! Ні, шалапути! Ох, старі голови та химерні!» — призро глянувши на Кавуна та Бобенка, мовив сам собі Грицько і смутний поплівся з току.

Як наближався він до хати, то з хати вискочив Павученко і чимдуж побіг за ворота.

— Куди се, Петре? — гукнув на його Грицько.

Той тільки махнув чимсь блискучим з-за воріт і скрився. У темній улиці розходилося гупання від його швидкої ходи.

Грицько наближався до сіней; двері були одчинені, у печі палала солома і світила на всю хату червоним світом. Проти печі стояла Павучиха і своїми злими очима витріщилася на огонь, на лаві сидів Павук, згорбившись.

— Постій, постій! Я тобі докажу, бісів шалапуте, чий батько старший, — плескав він сам до себе.

— Докажи! — зло гаркнула його жінка.— Ото якби не панькався з ними, не вступав у розмову. А то розбазікається, з батьком мов або з братом рідним. Знаєш, мужик — свиня; його за стіл, а він і лапи на стіл. А не підпускай його близько до себе, не споваджуй — то й страх буде. А то який у тебе страх? Он розпустив і Грицька, що йому і слова не кажи — зразу так і стрибне угору!

— Нічого. Ми їх усіх приберемо до рук, усіх. Ти думаєш, у нас на їх управи немає? Знайдемо. І до шалапутів доберемось. Розрослося бісове зілля, як та кропива... Та нічого. Ми знайдемо і на вас ярміс! Знайдемо.

— Знаходь. Он, скажи краще, що ті роблять? Байдики б'ють? У других, небійсь, так не сиділи б, а в тебе сидять.

— Що ж їм робить?

— Як що? Не знайдеться хіба чого у хазяйстві?

Павук мовчав, замовкла й Павучиха.

— Грицьку! Чи ще там вечеря не поспіла? — гукнув на його з-під комори Бобенко.

Не похопився Грицько одвихнутись, щоб одказати, як коло його опинилася Павучиха.

— А ти чого тут, ланце, стоїш? На підслухи ходиш? — гукнула вона на його.

— На які підслухи? Я тільки що мав води напитись.

— Води? Знаємо ми вас, бісових наймитюг! А ви чого так очі на вечерю визвірили? Небійсь, не приходили овець та корів доїти. Підождіть же... — гукнула вона до молотників і скрилась у хаті.

— От тобі й здобувся, Грицьку! — зареготався Бобенко.

Грицько, похнюпившись, пішов двором. Коло воріт він стрівся з Петром Павученком, парубком однакових з собою літ, тільки нижче ростом та багатше одітим.

— Куди се ти йдеш?

— А так! — понуро одказав Грицько.

— А я се бігав за горілкою, — повідав Петро, показуючи пляшку.

— Кому? Нащо? — спитався Грицько.

— Молотникам. Батько розщедрився.

— Це на шалапутові гроші?

— Не знаю. Видно, велика собака здохла! — зарегота̀вся Петро.

— А де брав?

— Тут, біля млинів у Лейби. От, брат, у його наймичка! Сама, як рожа, очі, як зорі. І де бісів жид видрав таку? Казав, прийду коли-небудь женихатися. «Приходьте», — одказує. І, брат ти мій, що за добро! — скрикнув Петро і мерщій побіг до хати.

А Грицько як схилився на ворота, та так і закам'янів. Уже місяць стояв серед неба, як він очумався і, зняв-шись з воріт, поплівся до хати. Коло хати, на освітленій поляні, він побачив Бобенка, що роззутий стояв і уминав прядиво, а дід Кавун сидів біля його на приспі, мотав півмітка.

— Грицьку, а йди ще й ти доминати! — обізвавсь до його Бобенко, перегортаючи ногами прядиво. — Уже ж і вимну бісову пряжу. Кому доведеться прясти — подякує! Оце зроду-віку не м'яв, а тут, бач, довелось!

— Доминай, доминай, у мене ось уже небагато домотувать зосталося! — казав йому Кавун.

— А що, діду, вечерять захотіли?

— Та пора вже, — позіхнув дід.

— Позіхайте. До вечері ще, може, по чарці впаде, там зосталося...

Незабаром дід домотав півмітка, а Бобенко дом'яв прядиво, і Грицька кликнули давати вечеряти.

— Ви ж, хлопці, не зречіться від свого слова, — виходячи до їх з пляшкою, казав Павук.

— Чого ж нам зрікатися? Хіба воно не правда? — сказав Бобенко, весело поглядаючи на пляшку.

— Глядіть! Глядіть! А ось нате вам ще до вечері по чарці.

Бобенко і Кавун випили і прийнялися за гречані галушки. Грицько сидів коло їх похмурий, похилий.

— А що, парубче, не їси? — спитав його Бобенко. — Наївся хіба?

— Наївся! — одказав гірко Грицько.

Геть уже до півночі бралося, як полягали спати. Кавун і Бобенко на току у соломі, а Грицько під повіткою.

Незабаром до його прибіг Петро.

— І я до тебе. У хаті душно, — умощуючись коло Грицька, хвалився веселий Петро.

— А чого ж улітку [?] не було душно?

— Та... — хотів був казати щось Петро і затнувся. — А батько щось замишля, — перевів він.

— Проти кого? — нескоро спитав Грицько.

— Проти того молотника, що пішов додому. Горілкою усіх напував, все допитувався та розпитувався.

Грицькові ще гірше стало. Скільки раз Петро не заводив з ним розмову, та той, наче німий, мовчав, не одзивався.

— Спати хочеш? Ну, спи. А я піду... — мовив Петро устаючи і мерщій подрав з двору.

Грицька неначе дрік укусив. Він кинувся, підвівся; хотів щось крикнути Петрові, та того вже й слід простив.

Сумний і невеселий устав Грицько з лігва і собі почвалав за двір.

II

Вискочивши з свого двору на улицю, Грицько поплівся вподовж неї, не знаючи сам, куди. Йому було важко, гірко. Мов сто гадюк учепилося у його серце і ненаситно смоктали кров з його. Важкі почування поривали душу, гіркі думки снували в похилій голові: випадки пережитого дня, якісь таємні заміри Павукові та гаспидська похвалка Павученкова про жидівську наймичку, безпросипне батькове пияцтво, матерні сльози — все це, зійшовшись до купи, наче огнем, пекло його, тупим ножем пиляло по горлянці, полудою застилало очі. Що ж то замишляє стара лисиця? Не жаль на його: така вже його й честь, а жаль на отих пособників, що за чарку горілки мають утопити свого ж таки брата. А синок? Синок? По батькові пішов: син. Яблучко від яблуньки недалеко відкотиться. Куди він знявся, куди його понесло? До жидівської наймички? Чого? Хіба він з доброю думкою пішов до неї? Вродлива краса молодої дівчини запала у несите дукаченкове око. Його непутить її врода, будить ненажерливу злодіїсть. Почне з дівчат, наймичок, поти перейде і на чоловіків, а там і на село закине сітку. На всю волость розпусте свої тенета. Ловися, мов, рибко, мала й велика! Господи! Доки ж ся неправда буде, доки вона житиме між людьми?

Такі важкі думки клопотали Грицькову похилу голову, викликали другі, зводили їх докупи, наче собаки гризлись у його розрадженому серці, безмірною вагою гіркої

туги гнітили душу. Важко йому було, гірко було. Йому ще важче стало, коли він вийшов над гору. Наче змія, в'ючись на всі боки, широким коритом між рудими боками збігав шлях з гори униз, до млинів; по той і по другий бік того шляху, через тини огородів позвисалися садки, окриваючи улицю темною тінню. Всюди так тихо, світла не видно. Он тільки внизу на чистій поляні, недалечко від млинів, жевріє іскорка світу. Там стоїть Лейзерів шинок. Там ніколи не вгасає світло: з самого вечора і до білого ранку горить воно, бо не проходе того дня, щоб якийсь п'яниця не справляв своєї всеношної в бісового жида, де така добра горілка. Там, певне, засів і його батько. Недалеко від шинку, унизу чорніли млини, вода у лотоках шуміла-гула, їй тісно було у тих невеличких суточках, у які запровторила її рука людська. І Псло, лютуючи, котив через дерев'яні корита свою піняву хвилю, розливаючись широким плесом поза млинами. Далі він, як змій, звиваючись на всі боки, потягся вподовж обóлоні до того темного пояса, що, наче хмара, піднімавсь з-за землі. То чорніли бори. Неначе сторожі, вони обступили кругом широку і рівну оболоню, по котрій то там, то там блищали озерця, жовтів пісок, біліли луки срібною росою. Місяць обкидав її своїм блідим світом, рідкий туман огортав легкою запоною.

Грицько окинув все те бистрим сердитим оком і напрямився униз. Колись йому було так любо дивитись з сього місця на ту рівну оболонь, на якій місячний світ, побратавшись з псловою водою і вечірньою сутінкою, виводив такі чудовні візерунки. То колись було, тільки не тепер... Грицько спустився на коритчастий шлях і, зійшовши під темний бік гори, поплівся трохи не підтюпцем униз. Не охоткою він так поспішав: вага свого тіла давила на ноги, а круте згір'я само гнало-спускало униз.

Аж ось шлях повернув круто направуруч, побіг униз по положистому боці гори, зате лівий обрубо здіймався над дорогою, одкидаючи від себе довгу чорну тінь. На самому завертні, на високому шпилі став кущ калини, розпросторивши на всі боки широкі віти. Тільки що Грицько підійшов до того місця, як до його донісся знайомий голос:

— Я знаю, кого ти кохаєш. Хто тобі до вподоби.

— А хто? — запитав другий, палкий дівочий голос.

— Знаю. Грицька Чайченка.

Грицько, наче вкопаний, став. І не зітхне, тільки його серце наче що рве, кидає. То про нього річ. То Петро Павученко говоре з Любкою.

— Грицька? — дивуючись, запитала Любка і, зітхнувши, тихо промовила: — А що ж? Грицько гарний парубок.

— Хто ж його гудить? Гарний то гарний, та що з того? Батько його п'яниця, сам він наймит, — одказав понуро Петро.

— Не всім же доля однаково служить. І Чайченки були колись багаті люди, на все село значні, поти не підсів їх Павук.

— Який Павук? — спитав Петро.

— Я не знаю. Є такий, кажуть, чоловік лихий, що нікому в світі добра не жадає. Багатир-дука і хитрий з біса. Отой його і підсів.

— Себто мій батько? — спитався Петро.

— Твій? Хіба ти... Павученко? — рвучи слова, сором'язливо питає Любка.

— То Грицько набрехав тобі. Він, бач, у нас наймитом, то звісно, батько за що лайне, мати гримнуть, от він з серця і набрехав.

— Правда, Любко, правда! Не слухай його! То він бреше! — гукнув чимдуж Грицько знизу.

Він не чув, як щось там зашамотіло на горі, рвонулося. До його донісся тільки гуп та глухе ляскання босої ноги об сиру землю. Видно, хтось тікав. Грицько глянув угору. Аж ось з-за калини висунулася Петрова голова. Обличчя його було червоне, очі, як жар, горіли.

— То се ти на підслухи сюди прийшов? — сердито мовив він до Грицька.

— Я, а що? — спокійно одказав Грицько.

Петро пірнув у калину, скрився.

— Прийшов послухати твоєї правди, — почав Грицько та й не доказав. Здоровенна грудка глини упала перед його ногами, розсипалася на всі боки, обдаючи пилом.

— Так ти он як? Підожди ж! — мовив Грицько і, як вітер, помчався шляхом поза горою.

Петро виглянув на шлях, ще раз шпурнув грудкою навздогінці Грицькові, та, побачивши, що той, одбігши геть, уже карабкається до його на шпиль, наче той заєць, мерщій подрав поза кущами горою.

Грицько страх ухоркався, поки зідрався на гору, а тут ще немало зосталось до того місця, де росла калина.

Грицько, ледве переводячи дух, помчався і туди, та вже не застав там Петра. Далекі тини лущали, і собаки по дворах валували, даючи ознаку Грицькові, що Петро, тікаючи від його, повіявся городами.

— Тю-у! — гукнув Грицько на все горло, аж луна кругом застогнала. Собаки ще дужче завалували. — Хоробрий, нічого сказати. І тини — не заборона! — мовив, сплюнувши, Грицько і сів передихнути [на] мов назнарошне для того викопаному пригоркові. То було якраз посередині гори, де кінчались людські огороди, звідки починалась уже руда глина, прикрита рідкою бур'янистою рослиною: калачиками, споришем, а то і високими коров'яками. З того місця неначе хто розлупив гору на дві половини: вищий край кинув на село, а нижчий, розгорнувши, спустив до води. На тій широкій рівнині де-не-де чорніли глибокі рови, вириті великою водою, над ними порозпиналися кущі бузини, там попелище сивіло, там глибоке глинище чорніло. Глухе пустельне місце! На краю його, біля річки, над самим шляхом видніється шинок — одним одна хатина, без двору, без огорожі, ззаду неї тільки чорніє невеличкий хлівець. За хатою сторч спускається страшенна круча, що Псло, розливаючись навесні, вирив її. За кручею не видно було ні греблі, ні млинів, чутно тільки, як плескалася вода в берегах та шуміло в лотоках; далі сивіла оболонь, на оболоні леліло дві стежки сонної води, де викупувався кругловидий місяць. Кругом їх здіймався туман, огортаючи всю оболоню сивим курищем. Якось аж страшно було: небо таке чисте та зоряне, місяць блискучий та ясний, так любо позирає на землю, а вона, темна, засновується куревом, — здається, щось лихе зачиналося на їй.

Грицько на те не вдавав. Байдуже йому, що б там не діялось. Йому зразу так легко стало. Розмова Любчина з Петром наче рукою зняла все, що гнітило його душу, троюдило серце. Він забув про неміч, котра обгортала його, про сльози материні, про батькові дешпоти, про все на світі. У серці стояла, у вухах бриніла Любчина тиха мова... «Та й молодець же Любка, — усміхаючись, думав він. — Так і без скіска і без мила та дурного й оголила. Е, в нас, брат, так: не спитавшись броду, не лізь у воду! А він-то думав — тільки глянув, вже й моя. От і з'їж облизня. Багато поживився? Не всім, каже, доля однаково служить. І Чайченки були колись багаті

люди, поки не підсів їх Павук. Молодець! Звісно, вона не знала, що біля неї його син. А він, дурень, ще допитується: себто мій батько? От дурень! Мовчав би вже! Молодець, молодець, Любко. Так їх, дукачів-багачів, хай не заряться на весь світ. Хай не думають усе пожерти. Подавитесь, прокляті!»

Грицько з радощів аж заплескав у долошки. Далі він підвівсь, глянув кругом, свиснув. Різучий посвист, розкотившись по низу, зник десь у тумані. Кругом ані шерхнуло ніщо, знизу доноситься глухе рокотання води в лотоках. Грицько знову свиснув... Знову... Недалеко від його на шляху щось зашкопертало.

— Не свисти! — донісся до його охриплий з перепою голос. — А то як свисну, біси твоєму батькові, то й очі з лоба повилазять. Ти думаєш, у нас як? У нас так...

Грицько зразу пізнав той голос. То гомонів його п'яний батько, вертаючись з шинку. Грицько виглянув з-за калини. Батько наближався до його. Видно, йому і по рівному було важко іти, а на гору ж то? То він нахилявся і поривався прудко вперед, то поточувався назад — от-от упаде!

— Стій! — скрикнув він, тупнувши з усієї сили босою ногою. — Стій прямо, держись браво! Ну, по-солдатському:

Раз, два! П'ять, шесть!
Голова! Б'ють шерсть.
Три, чотири! Сім, восім!
Причепили. Сіно косять, —

примовляв старий, тупцюючись на одному місці, поти не впав.

— От і впав. Нічого, зведемось. Ти думаєш, я п'яний? Ні, ще зведемось. Ти не дивись, що забродивсь... А ще додому прийду — жінку поб'ю... І задам же я тобі, яга стара! — підводячись і накручуючи кулак, гукав Чайка.— Раз! — скрикнув він, махнувши кулаком і підстрибнувши на одному місці. — Отак тебе, відьмо. Два! Не борони, чорте, — архистратиг іде! — крикнув він несамовито. — А ти думала, як? Однімати від мене чоботи? Ось вони, на ногах... бач? Самі сап'янці: як іде — босої ноги слід пише... Так легше... В чоботях важко. А вона — не давати? Що ж, не дала? Де вони? Шукай вітра в полі! Лейзер, брат, такий чоловік, як заховає — і вдень з свічкою чорта

з два знайдеш. А вона — не давати? Синові, каже, жалітися буду. Що ж мені таке син? Сукин син та й годі! Віскряк! От і все. Що він, битиме мене? І земля його поб'є, клятого, коли він зніме руку на батька. Як се можна батька бити? Що батько п'є — і хай п'є! Ніхто йому не указ. Не на те козак п'є, що є, а на те, що буде... Ти думаєш, він сам не знає, що він негарно робе? Зна. І в його серце не з каменю. Зна. Що ж, коли добра ні в чому немає, коли доля така? Ех!..

Ой, і доле ж, моя доле,
Ой, і доле злая!
Та чом ти не такая,
Як доля людськая! —

завів старий охриплим голосом, не йдучи, а плазуючи на гору. Його гучний спів, то високо піднімаючись, то замираючи, розкочувався, мов плач, у тихому вечірньому повітрі, а глуха луна розстилала його поміж садками.

Грицько зітхнув. «Он від чого батько п'є: що добра ні в чому немає, що доля лихая. Бо й правда! Немає добра ні в чому. Як не бийся, як не крутися, а добра немає та й годі. Та й доля не служить. Кому вона служить — і нема нічого, а дивись, де й узялось, а як не служить — що було, то й те загуло. От хоч і на батькові він знає. Колись це був заможний хазяїн, поважний чоловік. Три паровиці у Крим ходило, три дома зоставалося. Корови... овечата... А де воно все те ділося? Випав невдатний рік, згинула скотина — і все зразу, як з того ожереду, посунулось. Не без того, щоб і люди не помогли. Цей таки Павук у великій пригоді став: дав двісті рублів на скотину, а взяв векселя на п'ятсот. Як не бився старий, та раз упавши, уже не підводивсь: то те, то друге та й перечепе. То хоч процент платив, а то й на процент не вистачивсь. Так і пішло усе шкереберть; а неоплатна все росла та більшала. Тоді став Павук насідати: віддавай гроші. Як пощитав та полічив, то й набралося їх аж тисяча. Де ти таку силу візьмеш? А Павук насіда. Прийшлося йому городом поступитись, двадцять п'ять десятин поля віддати. А тут голодний рік прикинувся — знову скотина видохла. Самі останні двадцять п'ять десятин проїли. Зостался і без скоту, і без землі, тільки що самі живі, а жити нічим. З того часу і почав старий пити... Тепер он хата валиться, мати з дітьми з голоду пухне, одягтися ні в віщо... а він п'є. Що б не запопав де — все в шинок

мчить. Ото патякав щось про чоботи — певне, і останнім промив очі. Он то воно що та доля робить: недаром він нарікає на долю».

Грицькові знову стало гірко. Недавня радість почала засновуватись важкими думками. Вони, як ті хмари сонце, кругом обступили його. Важко та тяжко, і краю тій вазі немає, просвітку не видно! Та лиха доля, як якесь темне страховище, знімається у його душі, росте-ширяться і, як чорний крук, кружає над його головою. Мине воно його чи й його зачепе своїм крилом?.. Що ж воно таке і від кого воно? Кажуть, від бога? Чого ж воно неправдиве таке, коли від бога? Одному, лихому,— то все добро, а другому, і доброму — та немає нічого. Брехня! Тут щось друге єсть, щось інше, чого ми не збагнемо своїм темним розумом. Хилиться голова Грицькова, кругом іде од думок важких, та ніяк їх не осилить; як гадюки ті, вони то з того, то з другого боку упинаються у його серце, жалять, кусають.

Грицько похопився тільки тоді, як почув, що чиясь тепла рука черкнулася з-за голови його лиця, затулила долонями очі. Недовго думавши, він ухопився за ті сторонні руки своїми. Пальці його угрузли у пухкі кругляки [?] незнайомих рук. Він зразу догадавсь, чиї то руки, чиї долоні закрили його очі.

— Любко! — скрикнув він радо.

Ззаду його, склонившись над головою, стояла дівчина. Невеличка, круглява, вона, як линок той, прилипла до його спини. Її біле личко над чорною Грицьковою шапкою, мов та річна маківочка, біліло проти місячного світу, червоні уста усміхалися, темні очі горіли, а лукавий кирпатенький носик від задержаного реготу ще якось лукавіше задирався угору. Вона й дух у собі затаїла, щоб не обізватись.

— Любко! Годі жартувати, — промовив Грицько удруге, дивуючись сам собі, чи справді то Любка, чи хто інший.

Любка мовчала, здержувалась, хоч її так і рвало зареготатись. Грицько міцно ухопив її за лікті, притис їх до своєї шиї і злегка повернув набік. Любка хитнулася і, як млинок той, окрутившись кругом його шиї, опукою полетіла йому на коліна. Грицько підставив руки і, мов ту малу дитину, взявши на оберемок, притис її до свого серця. Роздався дзвінкий дівочий регіт.

— Любко! Моя любонько! — чуло замовив Грицько і, склонившись над її біле личко, покрив його гарячими поцілунками.

— А я думала, ти не пізнаєш, хто се тобі затулив очі. А ти зразу пізнав. Іч, який! — весело замовила вона до його.

— Хто б же се зробив другий, Любко, хто, як не ти?

— А господь тебе знає. Може, в тебе, окрім мене, ще є хто?

— Любко! Як тобі не гріх таке плескати?

— Та ви хитрі: одній плещете звечора, що, окрім тебе, більше немає нікого, другій опівночі, а третій ранком, — мовить Любка, лукаво стріляючи на його очима.

— Може, хто так і робить. От Павученко такий. Я, правду кажучи, і йшов предостерегти тебе від його.

— Який се Павученко? — питає Любка.

— Який! Не знаєш? А з ким ти давно сиділа отута? — суворо спитав Грицько.

— З ким же я сиділа? Я ні з ким не сиділа, — образливо лукавила Любка, помітивши гострий Грицьків погляд.

— Любко! — ще гостріше мовив Грицько і так блиснув на неї очима, неначе огню кинув.

Любка, лежачи на його колінах, подивилася на його довгобразе засмучене обличчя, на його руки, котрі досі міцно держали її, а то зразу і попустили. Вона помітила, від чого то. Хотіла щось сказати, та не посміла. Грицько собі мовчав, похнюпився, наче одвернувся від неї. Любці стало ніяково. Мовчки полежавши, вона тихо почала зводитись, підвелася, сіла біля його і собі похнюпилась. Сиділи одно біля одного і мовчали. Місяць, наче помітив те розладдя між молодою дівчиною і парубком, знайшов невеличку хмарку і повернув за неї. На землю упала легка тінь, ясні поляни на ній покрилися темнотою.

Довго вони сиділи мовчки. Місяць почав випливати з-за хмарки, у повітрі застрибали проміння його білого світу, тіні почали чорнішати, виразніше означатися. Любка глянула на місяця, потім на Грицька. Той, білий, як лебідь, плив по синьому небу, а Грицько, похнюпившись, сидів, не дивився ні на що. Любка склонилась на плече його своєю головою і тихо обізвала:

— Грицьку! Ти сердишся? Бач, який ти. Я шуткую, а він дума, справді.

— Любко! — промовив він, глянувши скоса на неї. — Я прохав тебе, не лукав ніколи зо мною. Я не люблю брехні.

— Ти, здається, нічого на світі не любиш! — почала палко Любка і зразу перевела на жалощі. — І пожартувати з тобою не можна. Як його так і в світі молодому прожити, щоб не пожартувати?

— Отут мені твої жарти сидять, — ткнувши на груди, мовив Грицько. — Треба знати, коли жартувати. На все час є. Не все скалити зуби.

— Не буду ж, не буду. Годі! — заторохтіла Любка, обвиваючись руками коло його шиї.

Обличчя Грицькове неначе хто водою збризнув; темна тума і сувора непривітливість зразу зникли, тиха радість і глибока любова засвітили його очима.

— Любонько! Моя рибонько! — тихо замовив він, обвиваючи її руками і притискуючи до свого серця. — Ти ж мені наймиліша і найдорожча усього на світі. Тебе не буде — нічого в мене не буде. Тебе від мене однімуть — усе однімуть.

— Хто ж мене від тебе одніме? Від мого гедзя, котрого і я люблю? — горнучись до його, тихо мовила Любка.

— Любиш? — усміхнувсь Грицько і важко зітхнув.— Ох! Коли б воно правда було!

— А то неправда? Думаєш, тебе дурю?

— Коли б можна, Любко, заглянути у чужу душу...

— Ох, ти, недовірку! Недовірку! — почала корити його Любка. — То ти неймовірний такий, ревнивий. Через те тобі воно так і є. А сам би подумав: чи виходила б я до тебе, коли б була тобі невірна, чи горнулася б отак, коли б тебе не любила?

— То ти от і до Петра виходила?

— До якого Петра?

— До Павученка. До того, що тут ви удвох сиділи.

— Хіба я до його виходила? Я й не знала, що воно таке. Він за горілкою приходив. Я стояла отам над дорогою. Він побачив мене, почав загравати, балакати. «Здорова».— «Здоров».— «Звідкіля ти?» — «А тобі,— кажу, — нащо?» — «Хочу, — каже, — знати, де узялася така, що я досі ніде не бачив». — «З Непитайлівки», — одказую йому. Він подивився на мене. «Ходім,— каже,— горілки куплю». — «Купи, — кажу, — своєму батькові, вона мені так за цілий день увоняється, що, як чмелена,

ходиш».— «Та це,— каже, показуючи пляшку,— батькові і йду купувати, а ти хіба тут живеш?» — махає головою на шинок. «Тут».— «У Лейзера служиш?» — «У його. А що?» — «Дожидайся, — каже, — прийду сьогодні звечора посидіти». — «Приходь, — жартуючи, кажу йому, — бачитимеш, як своє ухо». Він пішов, я й забула про його. Коли це виходить з сусіднього двору дівчина. «Ходім, — каже, — по горі походимо». І пішли ми ото. Я сподівалася, ти вийдеш, тебе побачу. Походили отут по горі та й сіли спочити під цю калину. Коли се гульк — аж він справді іде. Прийшов, сів, почав балакати. Потім дівчину ту мати покликала, а ми зосталися.

— Що ж ви балакали з ним? — спитав Грицько, як Любка замовкла.

— Так, ні се, ні те плели. Він плескав мені, який у його батько багатий та який він і сам розумний, у школі був, грамоту знає. «То ти, — сміюсь йому, — такий, що до тебе підступитись і з дрюком страшно». — «Е, я, — каже, — такий. Я, — каже, — розумніший од писаря самого. Писар того не знає, що я знаю». — «Та видно, — кажу, — барана і по рогах». — «Що ти, — пита, — не віриш? Так от же тобі». І почав якесь таке верзти, бог його знає і по-якому. «А що, — каже, — писар уміє так балакати?» — «По-якому ж се ти того, по чортманівському?» — «Ех, — каже,— простота ти, темнота! Се значить, я тебе люблю». — «Коли б, — кажу, — любив, то так би і казав прямо, не крутив би язиком, як швець ту дратву». «А я,— каже,— знаю, кого ти любиш». Ото за тебе і зайшла річ. Я до того не знала, хто він такий, то як зайшла річ про тебе та Павука, я йому й випалила. Як же він сказав, що він Павученко, то мені так стало соромно... А тут і твій голос почувся знизу. Правда! Правда! То я тоді вже не знала, що й робити, та мерщій навтіки від його.

— А ти йому добре таки одрізала! Молодець ти в мене.

— Та кажу ж, не знала.

— А якби знала, то й не сказала?

— Може б, і сказала, та іншими словами. А то де ж таки таке вліпити синові про батька? Другий би розсердився, ще налаяв, а він нічого. Видно, добрий батько, що й син за його не заступається.

— Обидва вони однакові. Цей, бач, ще у колодочки не вбився, а підожди, як у пір'я вбереться, то чи ще й батька не пройде... Він казав мені про тебе, — помовчавши, почав Грицько.

— Що ж він казав?

— Та нічого такого. Казав, що бачив: гарна, каже, дівчина. Женихатися, каже, підмовляв. Приходьте, одказує.

Любка так і спалахнула.

— Трясця йому! — скрикнула. — Бреше він, бісів син. Такого незугарного, та до себе б принаджувала. Підожди ж, піймаю я його — проріжу йому зуби!

— Та годі. Хіба я не знаю, який він брехун? — заспокоював Грицько.

Любка затихла. Розмова на який час перервалася.

— А ти, мабуть, і повірив, Грицьку, тому брехунові? — тихо почала вона.

— Та бог його знає. Ти така жартовлива вдалася. Сама, бач, хвалилася, що казала: приходь, бачитимеш, як своє ухо...

— То й подумав: оце вже Любка з другим залицяється? Піду довідаюся? — одно допитується Любка.

— У чужу душу, Любко, не заглянеш. Господь його знає, що в ній заводиться.

— От, бач, який ти неймовірний. Тобі божишся, присягаєшся, а ти...

— Ох, Любко, Любко! — почав важко Грицько. — Не будеш і ти вірити, коли бачиш, яка є правда на світі: той того обдурює, той другого давить. Як собаки, люди гризуться між собою.

— Та що нам до людей?

— Як що? А ми де живемо? Хіба не з ними? Хіба їх гризня та лихі заміри і нас не тримають? Через віщо от ми з тобою по наймах тиняємося?

— Через те, що ми убогі.

— А убогі через віщо?

Любка задумалася.

— Так уже бог дає, — нешвидко одказала.

— Бог, — понуро мовив Грицько і замовк.

Любка і собі задумалася.

— Он мій батько і багатий був, а де ділося те багатство? — неначе сам до себе нешвидко мовив Грицько.

— Твій батько у нашому шинку, боже, який сьогодні

п'яний був. Зняв з ніг чоботи. «На,— каже,— сип на всі».

— Та бачив, — понуро відказав Грицько. — А ти думаєш, і він від добра п'є?

Знову обоє помовкли.

— Та годі тобі на таке сумне все наводити. І сам зажурився, і мене засмутив. Не то б що веселеньке пригадати, а він, знай, одне товче та й товче... Не поможеться ж, бач! Ти таки, видно, завидливий! — укорила вона його.

Грицько скинув понурим оком, та нічого не сказав.

— От я зовсім навпаки тобі завдалася. Аби було що їсти та пити та в чому ходити, а багатство те на ката мені здалося! Багато добра — багато й клопоту біля його, а як те, що на тобі — те й за тобою,— то й байдуже. Легко так тобі, співи та реготи все на думці.

— А як їсти нічого? Удягатися ні в віщо? І тоді реготати? — пита Грицько.

— А чого його журитись? Бий лихом об землю! Топчи його ногами та й годі!

— Щаслива ти! — зітхнувши важко, одказав Грицько.

— Я щаслива, Грицьку, тільки з тобою, тільки біля тебе, — тихо мовила вона, горнучись до його.

У Грицька очі заблищали.

— Зіронько моя, — чуло вимовив він, пригортаючи її до себе. — Хіба й я, ти думаєш, не щасливий з тобою? Коли б і вік отак звікувати! Не що мене і сушить, не що мене і журить: що подивлюся — другі зійдуться, поберуться та й доживають віку у спокої, бо є у чому, є об віщо руки зачепити. А я? Я б з тобою і сьогодні побрався, та де ж я тебе діну, куди пристрою? Знову до Лейзера, а сам піду до Павука?.. Он що мене, моє серце, сушить.

— Не журися, Грицьку. Ми ще молоді з тобою. Попрацюємо, заробимо та й поберемося. А ти мені от що скажи: будеш ти мене і жінкою так любити, як от дівчиною любиш?

Грицько мовчав, палко дивився на Любку. Це зразу прихилився до неї, міцно пригорнув і поцілував у щоку.

— От ти і поцілувати не вмієш... — злегка струснувшись, тихо мовила вона. — Хто ж так цілує? Ось, як цілують! — скрикнула і прямо вліпила в його уста дзвінкий поцілунок.

Грицько, неначе обпечений, кинувсь, припав до її уст. А вона, міцно стулюючи губи, крізь зуби шептала: «Не так! Не так!» — і тихо реготалася.

Густий сивий туман, піднімаючись з оболоні, уже добирався до їх, окривав усе підгір'я, чіпляючись за кущі рослини. Неначе сивою запоною вкрив він від очей і річку, і оселі млинів, і шинок Лейзерів. Холодна і вогка пара носилася над ними, окриваючи їх одежу водяними краплями. Місяць сумно визирав крізь те сиве курище, мутний та блідий. Зірок кругом його зовсім не видно.

— Уже пізно, Грицю, — мовила Любка. — Час нам, мабуть, розходитись, бо тобі на завтра треба рано вставати. То тільки наші жиди цілу ніч не сплять, зате до півдня у бебехах викочуються. А в тебе хазяйка встає— чорти навкулачки не б'ються.

— Ще хоч трошки посидимо, ще... Хай видохнуть усі хазяїни з хазяйками. Аби ти мене не зрадила, аби ти одного мене любила! — мовив Грицько, міцно обіймаючи Любку.

— Який-бо ти, Грицьку! Як зарубаєш одно, то воно все тобі і з голови не виходить. Кого ж мені більше любити, як не тебе?.. Ох, як я змерзла! — струшуючись, мовила Любка.

— Змерзла? — неначе зляканий, спитав Грицько. — Воно, справді, не тепло, та й туман який мокрий. Ходімо ж, ходімо мерщій. Я тебе проведу до хати.

Вони піднялися.

— Ох, мені лихо! Уже ж і світла у нас не видно! — скрикнула Любка. — Якщо жиди вже полягали, де-то я спати буду?

І вони незабаром скрилися у густому тумані.

Коло шинку вони розійшлися. Грицько спустився на шлях і пішов повагом на гору, а Любка кинулась до сінешніх дверей. Вони були зачинені, засунені. Вона злегка стукнула клямкою раз і вдруге... Тихо, не чутно нічого. Вона стукнула втретє. Почулося жидівське джеркотання.

— Одчиніть! — гукнула Любка.

— Кий там цорт добивається? — Любка пізнала Лейзерів голос.

— Се я. Наймичка.

— А ти де в цортового батька ходила? З парубками водилася? Іди зе з ними і шпати! — сердито одказав Лейзер.

Любка постояла-постояла коло дверей, піджидала, може одчинять. Пройшло немало часу, а їй ніхто не відчиняв. Любка важко зітхнула і потягла поза хатою у хлівець.

III

Уже сонце геть-геть високо піднялось над землею, зганяючи густий туман з оболоні на річку. Тільки ще попід лісами синіє його димчата мла, понад озером носяться невеличкі віхті, та річка курилася, мов хто запалив довгу-предовгу полосу гною і вона диміла на увесь світ немилосердно. А то всюди було і чисто, і ясно. Небо глибоке, безоднє спускається синім шатром над землею, на йому ні хмарочки, ні плямочки — чисте та рівне, мов з каменю витесане; повітря тихе, прозоре; по йому тільки літають непримітні іскорки ясного сонячного проміння; по оболоні на низькій траві осідає його золоте марево, у росі воно висвічує різними огнями, вигравае різними кольорами, здається, мов хто розіслав по оболоні щирозлотий килим. Село Ліски горить-палає золотим світом посеред темних садків з трохи зажовклим листом, виблискують хатки своїми білими боками, кругом їх темніють обори, стіжки по токах жовтіють, сизий димок непримітно піднімається угору, руді гори і все підгір'я червоніють, мов кармазином вкриті... Настає день, ясний, погожий.

З сонцем усе рушилось-встало. А Лейзер найранше усіх. Ще сонце не викочувалось з-за гори, густий туман снував по підгір'ю, як він, нечесаний і невмитий, виліз з своєї хатини, позіхаючи на увесь рот. На його голові, у його пейсах, по бороді позастрявав пух. На довгополому балахоні сліди борошна і обтертої з стін глини, на обличчі і очах ознаки недавнього сну: вони в його були задуті, опухлі. Лейзер не вдаряв на те. Він зразу кинув очима на млини, що не вгавали, гуркотіли, на оболоню, укриту туманом, на село, ще сонне і тихе, почухався скільки раз і пішов відчиняти шинок. Поробивши що слід, він ухопив якусь ганчірку і спустився на шлях до річки.

— Що то, Лейзере, час умиватись? — обізвав його з млина мірошник, увесь у борошні, коли він, добравшись до берега, присів над водою.

Лейзер, мов не чув того питання, сидів над водою з закритими очима і щось шептав про себе. Потім захопив в долоні води, помив руки, протер очі, а далі і все лице і, одійшовши, почав утиратись.

— Пора, Лейзере, попрощатися з патинками! — знову

гукнув до його мірошник, котрому, видно, хотілося побалакати.

— Га-а-а? — прогув до нього Лейзер, витираючи лице.

— Швидко, кажу, не можна буде вже в патинках сновигати. Про чоботи пора думати. Бач, туман який, холодно.

— Ну то сцо? — вимовив Лейзер.

— Та нічого. Кажу тільки, що вже патинки пора закидати.

— А-а-а...— протяг Лейзер і поплівся на гору.

Як він добрався до хати, почало сонце сходити. З-за лісу в тумані показалося його червоне коло. Туман густішав, осідав на землю, сонце, піднімаючись, мутнішало, на його можна було очима дивитись. На горі в селі зачервонів хрест на церкві, далі купол, верхів'я дерева, хат. Серед свіжого туману почувалося тепло. З села доносився глухий гук — то чоловік скрикне, то скотина зареве; а внизу від млинів несеться неугавний гуркіт та гомін; то вода через латаття рине, то колеса, повертаючись, гудуть.

Лейзер подивився на село, подивився на сонце і, поховавши в рукава руки, сів на приспі коло шинку. Червона стяга сонячного світу якраз упала на його, освітила руду, аж червону, бороду, рижі пейси. Лейзер наче трохи пригнувся, закрив очі і заколів. Трохи згодом його широка постать захиталася. Чого? Він задрімав?.. Через хвилину почулося важке зітхання, тонкий, різучий поклик; далі дужче і вище знявся його тонкий голос і, обірвавшись, неначе струна тріснула, прогув товсто. Лейзер щось захарамаркав і почав несамовито хитатись на всі боки.

— Глянь, глянь, як жид богу молиться. Іч, його як захитало! — почулося згори.

— То він бога просе, щоб люди його шинку не минали! — обізвався другий.

— Та вони його й так не минають! — знову одказав перший.

— А то щоб ще було більше! — товче другий.

— Щоб усе село і не вилазило?

— Атож. З миру по нитці — голому сорочка.

— Хіба ще йому мало?

— Кіт злізе на сало та кричить: мало! То так і цей Лейзер!

І обоє зареготались.

То гомоніли пастухи, женучи череду на оболоню. Лейзер, мов не чув їх гомону, сидів собі і колихався. Згори показалася череда: невеличкі захарчовані корівки нехотя спускалися з гори, озираючись назад, чи не видно там їх теляток, поміж ними плуталась кучеряві бузівки, ганяючись одне за одним, геть у кінці ішли воли, стиха похитуючи своїми крутороги́ми головами, і вже аж на кінці плелися за ними з керманичем пастухи. То були два уже чималі підростки. Порівнявшись з шинком, один з них крикнув до Лейзера:

— А що ж це, Лейзеру, твоєї корови не видно? Хіба вперед пішла пастись?

Лейзера наче що ушпигнуло. Він тріпнувся, скочив, і по його білому лиці заходили уразливі смуги.

— А-а, то та цортова улисниця, видно, її і досі не випускала! — скрикнув Лейзер і побіг за хату до хлівця.

Через хвилину звідти почувся Лейзерів крик.

— Со це ти, бісова улисниця, рутис і досі? А корова де? Он череда узе післа, а тобі байдуже! — штовхаючи ногою у бік Любку, гукав Лейзер.

Любка кинулась і спросоння глянула на Лейзера.

— Де корова, барисне, питаю?

— Де ж корова? — спитала Любка, озираючись кругом. — Її тут не було. Видно, десь пасеться.

— Де пасеться? Де? — загукав сердито Лейзер.— А нема того, сцоб її на ніц загнати? Аби самій вигуляться та вирутиться! А корова хай хоц і звір з'їсть!

— Чого там її звір з'їсть? І де ті звірі тут візьмуться? Адже кожну ніч вона так ходе! — оправдувалася Любка, потягаючись.

— Козну ніць! Гарні порядки! А як хто займе, украде? Насцо той і хлівець зоп'ято, хіба на те, щоб тобі було де спати, коли загуляєшся на улицях?

— А ти, бач, добрий! Стукала-стукала учора, а ти і не одчинив. Де ж мені було дітись?

— Не свендяй по улицях! Не зартуй з хлопцями! А то ти так і звикла, як ніць — зараз і скриєшся! Регоцис там з хлопцями, мов тебе хто до того наймав!

— А що ж, я стану п'яну гульню у твоєму шинку слухати? — у свою чергу розсердилася Любка.

— О, велика, баць, пані, велика господиня! А гросі брати уміє́с?

— Хіба ти хочеш без грошей наймичку [мати]?

— Яка ти наймичка? Ти цорзна-сцо! — гукнув Лейзер і аж почервонів з серця. — Он до якого цашу спати! Цереда узе пройшла, а вона спить. Зараз мені іди, відсукай корову і одзени до цереди! — додав Лейзер, напрямляючись знову до хати.

На приспі проти сонця сиділо двоє жиденят. У драних сорочатах, трохи не голі, наче двоє невеличких звірят, вигрівалися вони на сонці. Лейзер, уздрівши їх, щось голосно заджеркотав, видно, лаяв, що повилазили по такому холоду надвір, бо жиденята, почувши батьків крик, мерщій позскакували з приспи і побігли у хату. За ними поплівся і Лейзер.

Тим часом Любка, потягаючись і струшуючись від уранішнього холоду, вилізла з хлівця надвір і озирнулася навкруги.

— Де ж то та іродова корова ділася? — уголос промовила вона і пішла вподовж майдану одшукувати.

Їй недовго прийшлося її шукати. Сіра, здорова, видно, не простої породи корова стояла ген під горою і щипала з бузини листя. То якраз було біля того місця, де вона вчора звечора вітала двох хлопців, Петра і Грицька.

Зразу вони сплили їй на думку. Один кругловидий та жартовливий, чепурно одітий, чепурно прибраний. Так і видно хазяйського сина та ще й хазяїна при достатку; і мова у його не проста, і поступ одрізна, і заміри інші. Другий довгобразий, сумний та похмурий, як і його життя гірке, як і його доля невесела. Бідага, наймит, каже його і одежа лихая, і мова, більше зла та уїдна... Тепер наймит, а колись?..

Любці пригадалося, як вона уперше стрілася з Грицьком. То було давно-давно, наче сон який, воно привиджується їй з далекої далини її дитинячої пори, безжурного та радісного життя. Їй було тоді не більше шість або сім літ. Жила вона з матір'ю у селі Недогарках. Батька вона зовсім не знає, не доводилося ні разу бачити його. Пам'ятає тільки, як люди, посміхаючись, плескали їй, що її батька квочка вбила. Вона спершу не йняла тому віри... Пам'ятає, що мати, кожен раз, як зайде річ про батька, починала плакати і кляла бісових дурисвітів-паничів. Тільки і всього пам'ятає вона. Потім уже, як мати вмерла, і їй прийшлося вештатись по всіх усюдах, вона дізналася, що мати її дівкою служила у місті, покохала якогось панича та й вернулася назад у село з нею. З того часу во-

ни безвиїзно жили у селі. Бідно було, і голо було у їх у хаті, що стояла на краю села, на самій царині. Часто було, найбільше у зиму, нічого їсти, нічим топити. Мати, було, посилає її збирати кізячків на царині, щоб чим-небудь хоч прокурити у хаті. Раз зимою, збираючи кізячки, вона приморозила пальчик. І болів же він, боже! І тепер ще сліди від того зосталися: мізинець-палець на правій руці і досі білий від непевного поцілунку сідого Морозенка. А він тоді розгулював: боже, які кипучі морози були та сніги глибокі падали. Тепер-от Любка і не зазнає таких зим, як тоді були. Скільки раз заносило їх хату, що й надвір вийти не можна. Днів по три приходилося невиходно сидіти, поти селяни не попрокидають проходів, добиваючись, чи не замерз, бува, хто. Раз таке закуйовдило перед різдвом. У городі стояли саме красні торги, і всі люди кинулися тудй — одні спродатись, другі скупитись. Там-от їх і захопило. Дехто у городі зостався, дехто мерщій назад кинувся, поти ще не так забило шлях. Багато тоді люду погинуло, багато недолічилися діти батьків, сестри братів, жінки чоловіків. Інших незабаром у снігу познаходили, а других повесні водою позаносило у річки глибокі та їх плави широкі і там навіки-вічні поховало. Уже як вода спала та невилазні багна попросихали, знаходили по комишах людські трупи, а інших собаки вигрібали. То було потім, а в ту лиху заковирку тільки й допомоги проїжджим давали, що безперестанно дзвонили у дзвони. Гуде буря, а дзвони — собі, їй допомагають. І не примітиш, чи то голос смерті, чи поклик рятунку мчиться, торохтить, деренчить, несе шляхом хвилі білі, пересовує валами баби високі, круте у повітрі кіптягу снігову. Жовто стає, темно робиться; страх пронизує душу, з-за спини холодом сипле, терпне тіло, холоне серце, а у вухах безперестанно гуде, аж у зуби трудде. Ото тільки і пригадає Любка певного з того лихого часу, що наче давно забутній сон одригнувся їй. Їй і тепер страшно робиться від того страху, що давно пережила вона його. А тоді... тоді, забившись у куточок на печі, вона тихо сиділа і слухала неугавного ревища надворі та важкого матерного зітхання у хаті. «Господи! Що воно коїться на світі!» — раз у раз промовляла мати, коли буря наче у сто коней гасала по їх оселі. «Та хоч би ж хоч на часиночку уйнялося, спочило, а то, як гур-гур! та й гур-гур! Що то буде з тими, кого захопило

у дорозі?» Тільки що мати сказала, як щось неабияк біля хати загуло. «Стій, проклята!» — почувся чийсь товстий голос, а за ним тонкий дитячий плач: «О, змерз, тату! Холодно!..». І вона, і мати струснулися. «Хто ж то се? Ще й з дитиною», — промовила мати і кинулась у сіни.

— Здрастуйте! Пустіть, Христа ради, у хату пересидіти лиху годину! От б'є, от заковирнуло, і світу білого не видно! — гомонів якийсь невідомий чоловік, несучи на оберемкові цілий жмут всякої одежі.

— Що ж то у вас? З куплею якою? — спитала мати.

— Та се хлопець. Намігся, вражий син, у город та й у город. Як рушали, годиною держало — тихо та ясно. Чому, думаю, не взяти? Хай і хлоп'я див усяких подивиться у місті. Аж воно тепер і диво! — хвалився чоловік, розперізуючи та розгортаючи той оберемок одежі, що вніс з собою. — Воно б і нічого, — балакав далі чоловік, — та мати там дома що передумає?

— Уже не кому, як тій матері! — обізвалась, зітхнувши, Любчина мати.

— Та, бач, молодице, на те й лихо, щоб не мовчало, на те й баба, щоб клопоталася! Що, змерз, Грицьку? — повернувся до хлопця, котрий стояв на полу, повертаючись то на той, то на другий бік, поти батько скидав з його одежу та розмотував з усяких платків.

— Та тут тепло, а там надворі було холодно, — промовив хлопчик так кумедно, що аж усі засміялися, а Любка з кутка печі вилізла подивитися, у кого-то такий дзвінкий та приязний голос.

— Ще б не було холодно, коли таке б'є! — одказала Любчина мати, підступаючи до хлопця.

Той уже був зовсім опростаний, на голові тільки, покритій чорним платком, стирчала кудлата шапка, з-під котрої виблискував Грицько своїми чорними очима, окидаючи хату. Ті, наче терен, оченята, чорні брови на круглому рожевому личку, сукняна каптанина, по мірці шита, шкапові чобітки з червоними закрасками на голянищах — все те так приязно визирало, даючи ознаку про достаток, у котрому викохався хлопчик.

— Он ти як одітий, та ще змерз! — здивувалася молодиця.

Грицько подивився на себе, глянув на чобітки.

— Хе-хе! Чоботи, бач, нові, а ноги у їх померзли, як у старих.

Усі знову зареготалися.

— Та ти й сам старий, — додав батько, скидаючи з його шапку і платок.

— Ні, я не старий. Якби я старий, то й холоду б не боявся.

Кумедний Грицько усіх веселив своїми вигадками та приказками. Любка аж з печі злізла і, ховаючись поза матір'ю, знай, дивилася на кумедного незнайомця, що сидів на полу і старував. Все дивувало Любку: і одежа хлопця, нова, з достатку, і сорочка, тонка та біла, так до ладу вицяцькована, і чоботята з закрасками, нові, аж полискуються, і сам Грицько з чорними очима, білим та рум'яним личком. Їй так і поривало підійти до нього, чим зачепити, та страшно: он він, як паненя те — розодітий та чепурний, а вона — ув одній сорочечці, валом підперезаній, та й та товста та брудна! Коли б їй хоч ота невеличка червоненька стьожечка, котрою застебнена його сорочка — і тій вона б несказано була рада! Ховається Любка за матір'ю та так заздро позирає своїми блакитними очицями на Грицька. Її біле, як льон, волоссячко розтріпалося, блакитні очиці розгорілися, личенько — аж пашить наче.

— Чого ти трешся біля мене? — крикнула на неї мати. — Он би йшла до Гриця гратися. Бач, який цяця-хлопчик.

А Грицько глянув на неї, протяг руку.

— Білю! Білю! — загомонів до неї і пальчиками перебирає, мане до себе.

— Я не білка, я Любка! — одказала суворо вона, з-під лоба кинувши на його очима.

— Любо-любо! — скрикнув знову Грицько і мерщій кинувся до кишені. Не забарився він витягти звідти глиняну жовтеньку уточку з зеленими крильцями і, показуючи, до неї мовив:

— Іди сюди! Дам!

Любка аж сторопіла з того дива. Яка-то ловка уточка! І не змельне очицями нікуди, так вона і прикипіла до тієї уточки. А все якийсь страх бере її, якась несміливість придержує на одному місці.

— Іди ж, іди! На! — все-таки мане Грицько, простягаючи до неї руку і качаючи на долоні уточку.

Любка стоїть-дивиться. Се Грицько як ухопить у рот ту уточку, як заграє! Любка не видержала: в одну мить вона опинилася біля Грицька, очі горять, аж пляшуть, сама вона така рада, весела!

— Де ти взяв ту цяцю? — спиталася вона, сідаючи на полу поруч з ним.

— На ярмарку тато купили. Що, гарна? На! — і він ткнув їй у руки невеличку уточку.

У Любки аж у душі похолонуло, коли вона зобачила її у своїх руках. Уточка, зовсім уточка: і носик, і головка, й очиці, жовтенька сама та гладенька, от тільки крильця зелені та замість лапок приробленe кружальце.

— А се нащо дірочка збоку? І в хвостику дірочка! Нащо? У живої ж такої немає, — дивувалася Любка, роздивляючись уточку на всі боки.

— Се, щоб грати, — каже Грицько. — Ось візьми у рот хвостик та подми! — додає.

Любка подула, уточка свиснула. Любка нестямилася! Їй здалося, що то щось у ній самій свиснуло, у її серці одгукнулося.

— Та не так. Ось як треба грати! — каже Грицько, беручи від неї уточку, і почав у неї на всю хату свистати, а далі ще наложив пальчики на бокові дірочки, почав перебирати. Грає уточка так жалібно, розлягається на різні лади на всю хату. Се диво невидане! Чудо неслихане! І Любка, не знаючи сама, чого і від чого, заплакала.

— Чого се ти? — крикнула мати.

Любка не одхлипне, слова не скаже. Грицько помітив.

— Любочко! Чого ти? Може, через те, що я взяв уточку грати? То на, на! На, сама грай! На! — і, любо зазираючи у її заплакані очиці, тиче їй уточку у руку.

— Уже щось, видно, їй зробив? Що то ти зробив? — гримнув на Грицька суворо батько, увіходячи з клунками у хату. Він на який час виходив на двір на шкапину поглянути та позносити у хату ті запаси, що покупив у місті.

— А? — злякано обізвався Грицько, кинувши чорними очима на Любчину матір, щоб та заступилася за його.

— Та він до неї й не доторкався, — обізвалася та. — То мою, видно, такий дрік укусив! Хлопця засоромилась, реви розпустила? Ото дівка! — корила мати.

А Грицько притис її до себе, обняв за шию руками, заглядає у заплакані очі.

— Любочко! Білесенька! — мовить і гладе по білій головоньці.— Може я що зробив тобі? То скажи! Я ж нічого тобі не зробив. Годі ж, перестань.

Любка затихла. Приникнувши головою до Грицькового плеча, вона на руці держала уточку і скоса поглядала на неї. На її довгих віях тремтіло дві сльози. Грицько стиха поцілував її у головку. Любка лупнула очима, горошиною прокотилися сльози по її обличчю і, зоставляючи мокрий слід на рожевих щічках, упали додолу, розлітаючись на лаві непримітними крапельками. Любка глибоко та важко зітхнула. Грицько ще раз поцілував її у головку.

— Ач, як понравив! — мовив батько, задивившись на ту несподівану пару. Любчина мати усміхнулася.

— Таки, мабуть, що Грицько через празники хай перебуде у нас, а там, як вода одсвятиться — у церкву їх та, недовго думавши, і руки пов'яжемо, — сказала сміючись.

— Чув, Грицьку, таке? Згоджуєшся? — спитав батько.

— Навіщо?

— Любку за себе взяти.

— Візьмемо! — граючи очима, одказав Грицько. — Поїдемо, Любко, до нас. Там у нас є Іван і Карпо, є й сестра Вірка, така, як і ти, невеличка. Гратися будете. А мати які будуть раді! Поїдьмо, Любко! Тільки ти вдягнися тепліше, бо надворі холодно. У тебе є у віщо вдягтися? — щебече Грицько, припадаючи до Любки.

Горе і радість дитячі на хвилину: на очах ще сльози тріпотять, а тут несподівана радість де взялася, на личку займається веселою усмішкою. Так і Любка: чи давно вона плакала, а як сказав Грицько: «Поїдьмо», — де й сльози ділися — мокрі сліди їх висохли, у очах грає одрада.

— Поїдьмо! — шепче вона, від радощів здержуючи аж дух у собі. — От коли б тільки мати пустили. Ти попроси, Грицю, матері. Вони тебе послухають — пустять.

— Зараз? — спитався Грицько.

— Ні, ні. Хай, як мати усміхнуться. Бо тепер вони чогось сердиті. Полізем на піч. Хочеш? Там тепліше, а тут холодно.

— Полізьмо.

І миттю обоє покарабкались на піч.

— Отак краще! — усміхнувсь батько, нишпорячи біля своєї куплі. Він там усе щось перебирав та перегортав,

мугикаючи сам про себе, то часом зачіпаючи словом Любчину матір.

Дітвора не дослухалася, про що вони розмовляли, у них була своя розмова, свої іграшки-забавки.

— Ти, Грицьку, сідай туди до комина. Там тепліше. Бач, які в тебе руки холодні. Ти змерз? — щебетала Любка, турбуючись про свого несподіваного гостя.

— Та тепер уже нагрівсь трохи, а надворі було холодно.

— Мерзляк ти! Отак одітий, а ще змерз.

— Ти б не змерзла, якби була надворі?

— Хто, я? То що тепер віхало б'є, то я сиджу у хаті. А то я кожного дня бігаю аж за царину.

— Чого ж ти бігаєш?

— Мати посилають за топливом. Де трісочку знайду або ломачку, то й несу додому.

— Хіба в вас топлива немає?

— Немає ж. От що назбираю, мати попале за день, та й годі. Та усвірікалось мені оте збирання! Раз ось пальчик приморозила. Бач, білий який! — показуючи палець, гомоніла Любка.

— Та й не болить він у тебе?

— Ні. Я незчулася, коли й одморозила.

— А в городі ти коли була? — зітхнувши, спитався Грицько.

— Я в городі родилася.

— Ти? — здивувався Грицько.

— Я. А що?

Грицько задумався.

— Там у городі дива-дива! Людей багато, хат багато. І хати не такі, як у нас, а великі та високі, як церкви. А церков аж десять, та все муровані.

— Не знаю. Я тільки там родилася, та швидко мати сюди принесли.

— То ти й не бачила города?

— Ніт же.

— Еге! То ти нічого й дивного не бачила! — скрикнув Грицько і почав розказувати, що він бачив у городі, крамму якого, іграшок усяких. Та всі такі ловкі! — А жити там я б все-таки не схотів! — нарешті додав Грицько.

— Чому?

— Тісно там. Так і стережися, щоб хто тебе не насту-

пив або не наїхав. Та гомін такий! І все чужі, а своїх немає нікого.

— То там погано?

— Та воно подивитися гарно. А жити — погано. Клопотно дуже. Та люди лаються так.

— Чого ж вони лаються?

— А бог їх знає. Ти його й не займаєш, а він тебе лає.

— І тебе лаяв хто?

— І мене. Хлопець один біг. Та став та й: давай, каже, лаятись.

— За що?

— Отак, як бач. Лаятись, видно, йому захотілось, він і давай мене перекоряти. Та так чудно говоре! Батько почули та до його: «За що ти, бісове кацапеня, лаєшся? Підожди, ось я тобі!». А він зареготався та й побіг собі геть!

Любка зітхнула.

— І в нас тут є на селі один хлопець, що все лається.

— Що ж, його ніхто й не поб'є?

— Поб'єш такого здорового!

— І тебе лаяв?

— І мене.

— Ну, якби я його піймав, я б йому дав, щоб тебе не лаяв!

— Е-е, ти б його, Грицю, не подужав.

— Здоровий дуже?

— Здоровий. Та осоружний такий. На всіх так верхи і їздить. Мене, ти знаєш, як він зове?

— А як?

— Підожди, я на ухо скажу, бо мати почує — битиме. — І, прихилившись до Грицькового уха, почала тихо шептати.

— Що ж то значить таке?

— То в кого батька немає, то так кажуть.

— А в тебе хіба батька не було?

— Я не знаю. Одного разу жінка казала, що мого батька квочка вбила.

Грицько зареготався, зареготалася і Любка...

Бредня! А Любка так і зашарілася вся, як тепер про те згадала. Чого тільки і про що тії діти не переговорять? Все те хоче молодий розум дознатися, до всього доскіпатися. Чи похвалилася б тепер Любка Грицькові про те, про що так, не соромлячись, базікала малою дитиною?..

Щасливі світа — малії літа! Нічого не таять за собою: що на душі — те й на язиці...

— А що, дівко, заспала? Не випустила корову до череди, то й прийшлося самій тьопатися? — гукнув на неї найстарший чередник, аж вона струснулася. Вона і не примітила, коли наближалася до череди.

— А ви добрі: корова на пригоркові паслась, а ви й не загнали! — укорила Любка.

— От чорт, не видав жидівського добра! Ще стали б корову його заганяти? — піддержав першого другий.

— А гроші з його берете? — докоряє Любка.

— Гроші за попас, а виганяти проти череди — то хазяйське діло!

— А не злиняли б, бач, якби загнали.

— А ти злиняла, пригнавши? — не вступають чередники.

«Що з ними тепер змагатися? — подумала Любка. — Того, що було, не вернеш: он вона скільки прочухрала!..» — і повернула назад.

Сонце геть піднялось-підбилося. Воно аж у спину пекло — так гріло. Село на горі проти світу виблискувало білими боками невеличких хаток. Садки жовтіли, де-не-де поміж ними, наче квітки, стриміли жовтогарячі та червоні кущі, підгір'я синіло в затінку, низ курився рідким туманом; а високо над усім розгорталося глибоке блакитне небо. Було тихо, так тихо, як тільки буває ранком восени: на низу холодок стоїть, ані шерхне, вітер забарився десь на горах, звисока тільки сонце гріє, розсіваючи своє золоте марево по траві, по росі. Горить та роса різними огнями, переливає, стелиться різними поясами — сизий, блакитний, зелений, жовтий, червоний... Наче хто веселку розгорнув на траві... Красно так усюди, так легко... Ніщо не мутить твоєї душі, як і того ясного ранку. Ніщо очам не перече милуватись красою світовою, ніщо не викликає важких думок. Легкі та летючі, вони огортають серце радісним почуванням, напувають його тихим чаром і зачаровано мліє воно серед їх веселого натовпу.

Мліло і Любчине серце, повертаючись знову думкою до свого давнього. Гірке воно та неутішне, недостачі та лихі заміри злиденного життя... А проте минулося-забулося. Не колючою спичкою повертається воно в серці, а тим спомином стелиться в душі, веселить її дитячими забавками та іграшками. Грицько такий утішний придався.

Ій перше довелося стріти такого утішного хлопця. Ті, що на селі, такі лихі та недобрі, з нею ніколи не гралися, а заграється вона сама чим — іграшки пооднімають. А Грицько навпаки — усі іграшки, які на ярмарку батько покупив, повиймав, наділив її пряничком. Та який-то добрий та солодкий той пряник! І батько його не те, що їх господарі — горді та пишні, — з матір'ю такий обхідчастий, понадавав їй усякої усячини: і риби-мерзяки, й просолу, сушні на узвар, хліба білого, солі, олії. Всячини з своєї куплі хоч трохи увірвав та вділив. Мати така-то вже рада та весела. Коло печі порається та все з ним щебече, не вгаває. А як наварила обідати — страва та ситна та добра,— прямо очима їж. Вона у панів в куховарках була, там біля їх і навчилася ту страву панькати. Грицьків батько тільки хека та дивується.

— Їж, Грицьку, їж. Удруге чи доведеться таку панянську страву їсти!

Всі такі раді-веселі. Байдуже, що надворі буря реве, віхола б'є, хуртовиною несе. Що та негода, коли у хаті тепло та затишно!

Три дні таке мело та било, три дні стояло свято у невеличкій хатині. На четвертий день перестало бити, хмари розсунуло, сонце висвітило тихо та ясно. А в душі у Любки навпаки — залягли обляжні хмари, насунули непросвітні сум та туга: Грицько з батьком збираються додому. Грицько щебече, що він поїде до своєї матері, до братів, сестри, а Любка плаче.

— Цить, Любко, цить, — каже Грицьків батько. — Ми ось з ним улітку приїдемо. Тепер, як утерли до вас шлях, то безпремінно приїдемо. Літом добро, тепло та гарно, тепер на печі ви сиділи, а літом надворі, на зеленій травичці побігаєте.

Це трохи утішило Любку.

— Гляди ж, Грицю, приїжджай літом! — крикнула вона з сіней. — А я лопуцьків нарву, добрих-добрих! Крем'яшків назбираю, — гратися будемо.

— А ти до нас приїдеш? — пита Грицько, умощуючись на санях.

— Мені нічим приїхати. У нас шкапи нема. Я прибіжу ногами.

— Підтомишся, дочко, чимчикуючи пішки! — гукнув чоловік, ударивши конячку батогом, і вони незабаром скрилися з двору.

Та й нудно ж то стало, як вони, вирядивши своїх нежданих гостей, вернулися у хату! Знадвору сонячне проміння заглядає у намерзле вікно, мигоче червоним світом, а в хаті сум заліг, аж плач бере. Усюди так пусто, так голо! І стіни, здається, потемніли, насупилися, що втеряли таких привітних та веселих гостей. Мати швендяє по хаті похмура та похила, а Любка лежить на печі та дивиться на замуровані снігом та льодом вікна. Там за ними сонце сяє, там скрилася її несподівана радість, а тут?..

— Мамо! Чи літо швидко буде? — спитала вона матері.

— Швидко! — одказала сердито та, виходячи з хати.

Нескоро вона вернулася, несучи невеличкий оберемочок обмерзлих з'їдів та збоєн.

— Лежиш, гладка, на печі, викочуєшся! — крикнула на Любку. — От би краще пішла на двір та визбирувала соломку, що коняка набила та розтрусила.

— Там, мамо, холодно.

— Холодно! — несамовито желіпнула мати, наче їй що у серце вкололо. — На печі тепло, бач... А топити чим будемо?

Любка почала плакати.

— Ану, ану! Заведи мені вовчої погибелі, то я тобі дам! — сварилась вона.

Любка замовкла, полежувала.

— Кому я кажу? Чула? — знову гукнула мати.

Любка ліниво підвелася, зсунулась з печі, пішла. Лиха її та нещасливая доля! Боса й простоволоса, ув одній сорочині вискочила вона надвір. А холод же то такий стоїть, мороз, аж скалки скачуть! Забиває дух у грудях, наче хто її за горло давить, а дихне вона — пара інеєм пада, ступить — і ноги до снігу прикипають... Любка біга та збирає по снігу солому, палички з бадилля, кізячки мерзлі. Молоде личко її посиніло, на волоссі іней упав, на віях бурульки намерзли, руки поклякли — пальців не зведе докупи, неміч бере її, сон хитає. Назгортала Любка купку соломки та коло неї і присіла. Сонце якраз на неї світе — аж у очі ріже. Любка стулила їх... Червоне марево кругом розлилося неї, наче хто світ окрасив рожевою краскою; коло серця чогось запекло, плавко її хигнуло раз і вдруге... Голова Любчина почала хилитись, упала на солому... Перед закритими очима якісь скалочки скачуть, червоні, і сині, і жовті, і зелені, мов хто перед нею цвіт-

ний пісочок сіє. Це зразу чорне кружало крутнулось... Зникають цвітні пилинки, чорні кружала більшають, ширшають... Щось десь крикнуло, наче ляпнуло... «Любко, Любко!» — чує вона чийсь голос, та нема мочі звестися-озватись.

Вона не пам'ятає, як уже опинилась у хаті на печі. Різучі зашпори у пальцях розбуркали її. Коло неї стояла мати, натирала снігом руки і ноги.

— Дурна дитино! Як можна лягати на сніг? Добре, що кинулась раніше — а то б душею наложила!

Як зашпори одійшли, знову Любка забулася та вже опам'яталася не швидко. Ясне сонечко так гріло, глибокі сніги тали, як уперше вона прийшла до помки. Прийшла та й матері не пізнала: стара та суха, аж чорна сиділа вона над нею. Тільки очима й видала себе: блакитні та добрі, вони так болізно світили у неї.

— Мамо! То літечко вже надворі?

— Ні, доню, Ще далеко до літа.

— А що ж то так ясно сонечко світе?

— Весна починається. Минеться весна, то тоді вже й літо буде.

— Коли б вона скоріше миналась.

— То що б було?

— Як, що було? — здивувалася Любка.— Грицько ж казав: приїду.

Мати усміхнулася і поцілувала її.

— Вичунюй лиш, дочко, скоріше, то він і приїде,— мовила якось неймовірно.

І вичуняла Любка, і весна красна пройшла, змінило її й літечко тепле, а Грицько не їде. Вже Любка вибігала аж геть за царину його стрівати — немає Грицька та й немає. Вона гонобила думку коли-небудь самій піти до Грицька. «Допитаюся, де ті Ліски,— думала вона,— він казав, у Лісках живе. Знімуся колись та й піду».

Може б таки і пішла Любка у ті Ліски, коли б мати не занедужала. Чогось вона з самої весни почала сохнути, хоріти. Аж почорніла вся, кашель її б'є, не дає вночі спокою.

Одного разу звечора Любці не спалося. Не спала і мати, бухикала.

— Бач, збрехав Грицько. Казав, що приїде, та й збрехав.

— І чого б таки він приїхав до тебе? — спитала, перекашлявши, мати.

— А він же хвалився!

— То що, що хвалився? Він он який одітий та розряджений, видно, заможних батьків. А ти що? Став би він з тобою знатися.

— А чого ж він тоді приїздив?

— То їх негодою забило. Хіба не чула, яке тоді било? І в вовчу нору чоловік забереться од видимої смерті, а не то що в нашу голу хату!

Любка задумалася. Їй так би хотілося, щоб то була неправда. Та ні, мати не стане неправду казати. Он і в їх на селі заможні цураються бідноти, і їх усі цураються.

— Та й неправдиві ж які ті заможні,— каже вона, зітхнувши, матері.— Як їм до скрути приходиться, то тоді і бідні, як родичі, а як ні — то завжди їх цураються.

— Піди ж ти! — одказала мати, хотіла ще щось сказати, та закашлялася.

Так і зима настала, а не діждалася Любка Грицька. На весну мати вмерла. Вона зосталася одна на білому світі без родні, без призору. Знайшовся, правда, якийсь родич на материну кривобоку хату, оселив її і Любку до себе взяв, та не було Любці місця у своїй хаті, не знала вона теплого захисту у чужій сім'ї. Обірвана, боса та простоволоса сновигає вона цілий день по улицях, а вночі під повіткою спить або у сінях гибіє. Ніхто її не питає, де вона ходить, що вона їсть, чим живе. Ще радніші, як немає дома, бо тільки у двір, то зараз родич напуститься на неї, його жінка почне лаяти або дітвора пальцями видовбує очі. Любка мерщій тікає на простір, за царину. Там пастушки, невеличкі хлопчики та дівчатка, гусей пасуть, телят, овечаток. Там біля їх вона грається, вони її нагодують, з ними вона увечері і додому вертає. Та й то ще де під чужим тином посиде, поти родичі спати полягають, щоб не чути їй сварки та лайки. А на ранок, тільки хто її запримітив, зараз: «Мандриха! Старчеча мати! Хлоп'яча налигачка!» — тільки й чує Любка і знову тікає з двору. Добре ж то літом теплим, годиною доброю; чи й дощ намочив — ясне сонечко висуше, чи гострий вітер повіє — біганина та іграшки її обігріють. А як настала осінь глибока з її дощами безпрестанними, днями малими, ночами довгими та предовгими — надворі і мокро, і холодно, а в хаті тісно та непривітно... Любці,

одначе, недовго довелося пробувати у своїй хаті: родич найняв її багатому козакові за няньку. З того часу та й досі лиха доля ніяк не поверне її до своєї оселі — все в чужих та на чужих. Там вона виросла, вигодувалася, одна одним, як те стебло зимою серед простору широкого, як та бур'янина серед пустині німої, тоді як серце прохало привіту, душа ждала ласки. Приходилося Любці ховатися з тим добром, сповіряти свої думки нічкам темним, зорям далеким, бо люди сміялися з неї, між ними вона була чужою. Вона стала від того скритною, непривітною та заздрою... «Це тума якась задалася! Нелюдське щось зародилося!» — корили її чужі, не знаючи, що Любка бог зна що б дала, аби їй бачити хоч крихту від кого ласки, хоч цяточку щирого привіту. Його не було. Любка його ждала, а далі зневірилась ждати. Її рвало з рідного села у чужу сторону, між чужі люди, [хоч] вона серцем чула, що там їй не краще буде. І вона не помилилася. Як переїздом через Недогарки у город зустрів її ліщанський шинкар Лейзер і запитав, чи не найнялася б вона до його,— вона зразу згодилась. Вертаючись з города, Лейзер узяв і її з собою.

Без жалю і скорботи покидала вона своє село; та й кого там було жаліти? Об кому шкодувати? Любки ніхто не жалів, вона ні від кого не бачила добра. Навпаки, її якась тиха радість обняла, як вона виїхала на поля просторі. Минулося її лихо, що щодня пекло та дозоляло, а там що буде, те буде... Нічого Любчиній думці забігати уперед, нічого розгадувати, що її жде. Воно само прийде, його не обійдеш, не обминеш... А тут уже й то прибуток, що лютого лиха здихалась. Одно її непутило: що до жида вона ставала. Як там не буде, а все жидівська наймичка. Та вона швидко заспокоїлася. Горе в тім, що наймичка, а чи жидова, чи чортова — то все одно. Та й не навік же вона стає у жида; негарно їй буде — вона і до свого стане. Зате вона в Лісках буде. Може, доведеться їй побачити і того привітного хлопчика з батьком, що колись завірюха прибила до їх оселі. Який-то він тепер став? Чи пізнає-то її? Чи признається? Певне, не пізна, а Любка, хоч і пізнає, то не признається. То дітьми було, малими робилося, а тепер то соромно і згадати.

Надвечір вони приїхали в Ліски і застали у шинку старого Чайку. Як він постарів, опустився; обідраний та

п'яний сидів він там, не знать що варнякав, співав, лаявся. Зовсім не той заможний та поважний господар, яким вона його дитиною бачила, а все ж вона його пізнала.

— Лейзере! — скрикнув він, побачивши жида.— Бий Хрийду в морду! Не дає суча дочка горілки! — і з усієї сили гепонув кулаком по столу.

Лейзер ані усом не моргнув, мов то була річ не до його. Він щось джеркотів з жидівкою.

— Лейзере, сучий сину! Кому кажу? — знову желіпнув Чайка.

— Ну, цего? Цего ти крицис? — запитав жид.— Напився — і йсов би спати.

Чайка вилупив на жида п'яні очі, похитався, похитався і голову опустив. Посидів трохи спокійно, потім почав зводитись.

— Еге...— мовив він, придержуючись за стіл, щоб не впасти.— Та як се так?.. І млин узяв, і гроші не дав, і горілкою не хоч одсипати?

— Якою горілкою? Які гросі? — замовив нетерпляче жид.— Скільки ти її поточив, скільки тих гросей я передавав і тобі, і твоїй жінці, і дітям...

— Цить! — крикнув Чайка на увесь шинок, махнувши рукою.— Ци-и-ить! — прогув знову.— Не даєш — не треба!.. Не на те козак п'є, що є, а на те, що буде. Ти думаєш, як млин посів — то й зашкодив мені? Ні, ще Чайки так швидко не посядеш. Ще в Чайки є та й буде. Млин к бісовому батькові і згорить, а в Чайки таки буде... Буде,— гордо додав і поковиляв з хати.

— Туди тобі, к бісу, і дорога! — сплюнувши, мовив йому услід жид і знову заджеркотав з жидівкою.

— Лейзере! Чи в тебе батька немає? — донісся з-надвору чийсь голос.

Любка вискочила у сіни. Коло сінешніх дверей стояв високий чорнявий парубок. Та се ж той, невеличкий Гриць, якого вона давно бачила. Він, він: і голос його, тільки трохи товщий, і обличчя його, тільки не кругле — дитяче, а довгообразе — красне парубоче обличчя. А виріс він як — як в'яз гінкий, як струна, рівний та бравий; одні очі не перемінилися — чорні, аж сині, мов терен, вони у його тільки якось сумно дивилися.

Любка замоталася і, не знаючи, що їй робити, ухопила відро і побігла до річки по воду. Пробігаючи повз його, вона запримітила, як він прикро на неї дивився. «Чи

пізнає ж то, чи ні?» — думала вона, поспішаючи до річки, щоб то ще встигнути його коли не застати біля хати, то хоч стріти по дорозі.

Грицько вже спустився з пригорка на шлях, як вона його перестріла з водою. Любка швиденько та дрібненько пробігла повз його і, проминувши, озирнулася. Грицько обома очима уп'явся у неї.

— Пізнаєш, Грицьку? — запитала вона, на бігу усміхнувшись.

Грицько ще дужче здивувався.

— А ти почім знаєш, що я Грицько?

Любка зареготалася і скрилася в сіни. Грицько постояв, подивився і тихо потяг до млинів. Любка бачила, як він, вертаючись, все дивився на шинок, як, поминувши і піднімаючись на гору, все озирався та оглядався.

«Задала хлопцеві думки!» — думала вона, пораючись коло печі. Їй так радісно було, утішно та легко. Ще ніколи вона не почувала себе такою веселою. Як восени сонечко, пробившись крізь густі хмари, освіте і звеселить чорну землю, так та несподівана радість осіяла її похмуру душу. Цілий вечір вона пробазікала з жидівкою Хрийдою, мов з якою родичкою. Вона дізналась від Хрийди, що Чайка був значний господар, та на старість з кругу спився. Що в його, окроме Грицька, ще є багато дітей: і сини, і дочки, є і жінка — ціла велика сім'я, та він пропащий для неї чоловік. Одно знає — п'є, од дітей краде та в шинок несе. «Зовсім став ледащо!» — додала Хрийда. Чого і через кого став ледащо Чайка, хто поміг йому зледачіти, Хрийда не доводила, та й Любка не допитувалась. Її голову більше клопотала думка про Грицька. Певне, він тепер пригадує, хто я і почім його знаю. «Ануто, чи пригадає?» — думала вона, лягаючи спати.

На другий день вона знову бачила Грицька. Надвечір бігла по воду.

— І чого б я так поспішав? — донеслося з гори до неї.

Озирнулася — він.

— Здоров, Грицьку.

— Здорова, невідома.

Він догнав її, і обоє рядком пішли до річки. Він був веселий і все допитувався, почім вона його знає.

— Одгадай, не скажу,— цокотіла вона. Потім почала наводити про зиму люту, про хуртягу страшну.

— То ти Любка? Та біленька дівчинка Любка, що розплакалась, як я на уточку заграв? — радо запитав Грицько.

Вона зареготалася і, набравши води, мерщій побігла з повними відрами.

— Виходь на улицю! — крикнув він навздогінці.

Улиця збиралась недалеко біля шинку, на горі, та Любка не пішла, хоч і чула веселі співи, ще веселіший регіт. Чого вона піде туди, ні з ким незнайома? Вона тільки вийшла геть на пустир, походила там сама та й назад вертає. На дорозі перестрів Грицько.

— Куди?

Любка мала тікати, та Грицько нагнав і, взявши за руки, повів її аж на улицю. Там вона зразу познайомилась з хлопцями, дівчатами. Весело Любці так, як ніколи не було весело у Недогарках. Там її лихо гнуло, гордування людське ще додавало, а тут вона зразу мов у рідну сім'ю увійшла — все її вітає, все забавляє. Пригадалися їй і ті пісні, котрі вона колись чула та сама собі де в затінку виспівувала,— а тепер вона перед усіма співає і другі від неї переймають. Пригадались і ігри, в котрі її ніколи не приймали,— а тепер вона тут перед веде. Пішло життя коромислом! Хлопці один перед одним до неї линуть, не дають їй і хвилини спокійно посидіти, хоч дівчата за те косо дивляться. Та що їй дівчата? Вона усіх за пояс заткне, усім носа утре, дарма, що в неї нічого немає. Зате в неї є личенько біле, очиці ясні, як каже Грицько. А Грицько не стане на вітер казати, не став би він так казати, коли б не бачив її красної вроди.

Вона наближалася вже до млинів, а веселі думки заносили геть її аж у хмари, забігали далеко-далеко вперед, малювали перед нею одне щасливе та веселе життя.

— Де ти в бісового батька ходис? — крикнув на неї Лейзер, як вона, поминувши млин, наближалася до шинку.— Після, потьопалася!

Наче хто ножем її у серце вдарив! Зразу не знать де ділися веселі думки, рожеві надії. То все мана, мана! А життя — ось воно!

— Не бачив, корови гонила? — сердито відказала вона, доходячи до хати, і мерщій скрилася в сіни.

— Гонила! Узе десять раз мозна одігнати і звернутися, а вона все гонить! До півдня гонис, аби їй коло печі не поратись! — кричав Лейзер, сновигаючи по двору.

[ХОМА БОРОВИК]

I

Я не те що не долюблював свого дядька, а так чогось моє серце не лежало до його домівки. Коли, було, не зайдеш чи не заїдеш туди — зразу тебе не то холодом обдасть, не то чимсь огорне таким, що дихати важко стає. Ніколи не застанеш там, як усюди буває, того, що зоветься буденним клопотом або хатнім непорядком: все прибрано, мов зібралися люди велике свято стрівати або ждуть якого вельможного гостя. Все нове, необношене, все блищить та сяє, а проте від усього якимсь холодом віє. Так і здається, що ось незабаром ударе сінешній дзвоник, тихо на пальчиках увійде Сидір у своїм куцохвостому фраці і якось таємно промове: «Граф Г.» або «Князь К.».

— Проси,— прошелестить, наче суха трава, голос дядьків.

На декілька хвилин усе замре, наче притаїться, дожидаючи гостя. Ось і він. Поважно та тихо ступаючи, щоб не замутити того спокою, що царює по хатах, увіходе гість. А хазяїн уже і навпроти його...

— Ваше сіятельство!

— Закопався! Замурувався! — чутно докірливий голос гостів.

— Винуватий: діла...

— Знаю, знаю... А все недобре старих знайомих забувати... Ну, як живете, Петро Данилович? А на балі не були?..

— Повинюся: не люблю я балів.

— А превесело було.

— Хвалилась жінка.

— Як бог милує нашу дорогу Олімпію Іванівну?

— Слава богу. Здається, не одіта ще.

І пішло сумне переливання із глечика та в горщик, а з горщика — у глечик, хоч по обличчю не видно було, що хазяїнові сумно тее слухать, а гостеві не хочеться казати. Навпаки: у хазяїна обличчя радістю пашіло, слухаючи вельможну мову, а у гостя очі грали від веселого щебетання.

Та й то правда, що все це не надовго. Пройшло декілька хвилин, і вельможний гость підвівся.

— Вибачте, що одірвав вас од діла. Надіюсь, що у суботу вечером і ви собі спочинок дасте. До мене обіцялись зайти добрі знайомі. Чи не вирвете і ви зайву хвилинку? Годі все над бумагами сидіти. Надіюсь, що до того часу і Олімпія Іванівна від балу спочине. Жінка моя душі в неї не чує. Разом з Олімпіадою Іванівною пожалуєте?

— Якщо ніщо не заборонить...— почав хазяїн.

— І слухати не хочу! Чуєте, не хочу!.. Сподіваюся, сподіваюся і сподіваюся... Олімпіаді Іванівні до самих ніжок кланяюся,— удягаючись, балакав гость, як хазяїн стояв біля його у лакейській, дожидаючи, щоб ще раз на прощання потрясти вельможну руку.

Ось гость пішов, а в хазяїна зразу обличчя покрилось наче чорною хмарою. «Що це воно за знак? Яке ж це нове діло затіває граф? А певне, якесь діло... Граф спроста не почне запрохувати... Ох, осточортіли мені сі графи з своїми ділами!» — бурмоче хазяїн, увіходячи у свою хатину і сідаючи за перервану роботу.

У противні двері щось стукнуло.

— Можна? — роздався дзвінкий жіночий голосочок.

Не похопився Петро Данилович відказати, не похопився навіть повернутися, як двері розчинилися — і від долівки до стелі вся його невеличка хатина так і осіяла! Білим світом б'є, пахощами весни квітучої несе.

То до його ускочила Олімпіада Іванівна, моя дядина, у своєму уранішньому уборі.

Доводилося вам бачити молоденьку яблуню у цвіту? Невеличка та розодіта, вона, наче снігом притрушена, укрита вся білими квіточками з рожевими осередками. Такою здавалася Олімпіада Іванівна. Невеличка, з білою, як льон, косою, з тендітним рожевим личеньком, з такими ясними та блакитними очима, що само небо меркло перед ними, і вся завита у рясні збори білого

уранішнього убору... Пташечка-канареєчка, і та геть відступиться від тих легких та утішних скоків, якими господь-бог наділив Олімпіаду Іванівну.

— О, мій Олімпе! — скрикнув Петро Данилович, простягаючи до неї руки.

— Годі, годі! — наче у дзвоник ударила, защебетала вона своїм дзвінким голосочком.— Чого граф приїздив? Чого приходив?

— Розказати, що на балі не було більшого дива над мою вірну дружину.

— Не жартуй!..— і на темній блакиті її ясних очей загорілася невеличка іскорка.

— Прохав на суботу до себе,— наче винуватий у чому, промовив Петро Данилович.

— Що ж, поїдемо,— рішуче одказала вона.

— Та я, Олімпієчко, косим оком дивлюся на сі запросини... Певне, графові заманулося якесь діло розпочати...

— Ну то що? А ми допоможімо.

— Ох, у печінках мені сидять ті допомоги!

— То що се, людей цуратися?.. Ні, ні, сього не буде. Сам граф заїздив запрохувати... Поїдемо! Поїдемо! — тупнувши ніжкою, щебетала Олімпіада Іванівна і мерщій майнула у свою хатину.

Двері зачинились; якась темна тінь окрила хату, де сидів Петро Данилович. З світлиці в незачинені двері ллється блискучий та холодний світ, довгою смугою біжить він до дверей, у які скрилася Олімпіада Іванівна, черкається, мов поцілує порога, через який вона переступила, і вертається назад, граючи поза спиною у Петра Даниловича... Ох, не господар ти у своїм добрі, чужинець ти у своїй господі! Все те якось таємно плеще про дядька, дає ознаку, що не малу та ще й повну чарку приходиться йому випивати гіркого трунку.

Через се, може, й моє серце не лежало до його домівки. І мати моя, його сестра, як тільки можна було як обійтися — оббігала ту домівку десятою дорогою. «Не знаю,— каже,— чого мені там не по собі. І захисно там, наче у тому гніздечку, а проте якось холодно. Надворі спека, у хатах душно, а в їх так тебе льохом і обдасть — холодно, холодно! Усе в їх по мірці, і лихе і добре так зверху прикрите якоюсь облудою, що й не признаєш, чи справжньо живуть то люди чи тільки нехотя волочать своє життя серед тієї розкоші».

А проте, як тільки чого мені лучалося бути у городі, завжди наказувала: «Гляди, не забудь тієї домівки, де живе дядько. Піди та поклонись йому від мене».

Він добрий чоловік був. І ото я таки частенько забігав до його і ранком, і в обід, і ввечері і все заставав таке, як мати каже,— по мірці. От поти і от доти! ні більше, ні менше... Все графи та князі або значні люди, всюди холодна блискуча розкіш. Дядько сам був значним паном у суді, то до його таки частенько забігають: хто так погомоніти з свого судового товариства, а хто — випитати що про діло та ума добути (дядько слив за дуже розумного чоловіка і великого законника), а графи та князі за тим самим до себе запрохували. Він не любив того запрохування, знаючи добре, до чого воно йдеться; а проте повинен був так, а не інше робити, бо то не тільки було Олімпіаді Іванівні любо, а задля діла треба: така вже поведенція завелася, що, як кажуть, водися кінь з конем, а віл з волом. Дядько й не од тих грошей, щоб більше з волами бути; син заможного хлібороба, він знав їх щиру та робочу натуру, оже дядина любила більше показне гарцювання коняче. А на такому посаді, на якому сидів дядько, воно більше личило до його. Приходилося поступатися своїми любощами, ховаючи їх геть глибоко у душі, приходилося миритися з тим, що є, ховаючи від других те, чого хотілося б. Дядько, кажу, не любив по других швендяти, зате любив у себе дома з близькими своїми товаришами посидіти та в карти з ними пограти. Оце, як вечір, так, дивись, і суне коли не той, то другий.

— А що, промовимо сьогодні? — питаються.

— Учора ж промовляли, чому ж сьогодні ні? Мов той грішник, що ув'яз в один гріх, то вже його тягне до його,— одказує дядько.

І сідають, і промовляють. Іноді так і за північ просидять, промовляючи.

II

Було літо. Не те що вечоріло, а вже бралося до вечора. Сонце опускалося все нижче та нижче, піднімаючи своє пекуче проміння угору, над землею стояв ще його червоний світ, та вже не було тої духоти, що удень,

від лісів та гір потяглися довгі тіні, покриваючи собою землю, спека спадала, несло привітним холодочком.

Мені треба було у город. Заказав я у книгарні книжку, щоб виписали. На той день обіцяли, що повинна бути. Надвечір я саме згадав про те і, не сказавши нікому нічого, мерщій зібрався і потяг у город, сподіваючись до вечері ще назад звернутись. Від нашого села до города було всього три версти; літнього вечора прошмагати туди і назад — то ж залюбки. Ото я і пішов, розмірковуючи дорогою, що до дядька заходити нічого, бо в його недавнечко був. Дорога йшла лугами, понад річкою. Під городом якраз треба було переходити брідок. От добре, думаю, разом і викупаюсь. Ще далеко було до бродка, а вже доноситься людський гомін. Чого-то се так городяни загомоніли, думаю? І свята ж мов нема ніякого, а гомін такий, мов у свято. Тільки що виткнувсь з-за ліска, аж гляну — не тільки той берег, а вся річка чорніла людськими головами — купалися люди.

Перебрів я через річку та тут недалечко від брідка і почав купатись. Коли се щось сіп мене за плече.

— А що, небораче, і ти з своєї берлоги виліз покупатись?

Гляну — дядько. Він мене завжди небораком звав і зо мною більше по-нашому балакав.

— Та се,— кажу,— в город треба. Ішов навпростець поз річку, чому ж і не обмитись?

— То ти ще в город?

— У город,— кажу.

— Заходь же,— каже,— справившись, чаю напитись.

— Добре,— кажу.

Та й сам здивувався. Я ж, ідучи з дому, нікому нічого не сказав, а від дядькового чаю не швидко вирвешся. Дома хоч і не подумають, що пропав, та все ж будуть вечеряти дожидати. Аж мене досада взяла, що, не подумавши, дядькові дав слово, та нічого вже робить.

Викупавшись, мерщій у город. До книгарні — аж уже й заперта. Ще більша мене досада взяла! От тобі й справився. Тепер же, думка, треба до дядька зайти та сказати, що я на хвилинку.

Приходжу, аж там у дядька уже й гості. Товариш прокурора та слідователь сидять собі біля хати у садочку, розмовляють, запиваючи розмову солодким чаєм, що наливає їм Олімпіада Іванівна.

— Оце,— стріва мене дядько,— і гаразд, небораче, що ти прийшов. Бач, нас троє — не до пари.

— Я,— кажу,— сьогодні не надовго.

— Чому? Уп'ять за книжки? Та кинь ти ті кляті книжки хоч на літо: глянь, на що ти перевівся.

— Та з книжками,— одказую,— невдача.— І розказую, які-то в мене заміри були та от і не вийшло, як ждалося.

— І гаразд, що не вийшло. Ти от сьогодні звечора у карти з нами пограєш, спочинеш, а завтра раненько добудеш книжки та й додому.

— Так я,— кажу,— дома нічого не сказав. Будуть ждати.

— От дивись! Підождуть та й полягають спати. Маленький ти, що за тобою будуть клопотатись, де дівся?

— Та годі вам змагатись,— повернувсь до мене товариш прокурора.— Сьогодні на Петра Даниловича такий стих найшов, щоб у карти пограти. На купанці кого не стріне — запрохує до себе. І горенько йому тяжке! Кого не спитає — тому ніколи, той уже одпроханий. Оце нас зграбастав. Викупатись як слід не дав, на свій щот сюди довіз. Пробі: у карти! Та от четвертого недостає. Мали вже оце публікацію у «Губернские ведомости» посилати, та рішили підождати вас, може, ви виручите,— жартував товариш прокурора, такий завжди голінний до жартів. Олімпіада Іванівна зареготалася.

— Оце,— каже,— як ви судовими прийомами розписуєте.

— У нас завжди так,— щебече товариш прокурора.— Аби що, зараз публікацію у «Губернские ведомости». Он спитайте колегу,— махнув він на слідователя, що, похнюпившись, сидів собі і потягував чай.

Усі якось незнарошне глянули туди, де він сидів. Той мов не чув нічого, не примічав, що до його була річ.

Олімпіада Іванівна зглянулась з товаришем прокурора, не то жартовлива, не то насмішкувата іскорка зажевріла у її ясних очах. Дядько собі усміхнувся.

— Богоглаголевий Луко! — повернувся до його товариш прокурора.— Чого ж ти мовчиш?

— Слухаю, як ви торгуєтесь,— спокійно одказав слідователь.

Усім зразу стало ніяково; Олімпіада Іванівна аж почервоніла.

— Та годі Вам одмагатися,— сказала вона мені,— зоставайтеся. Я пошлю кого-небудь до вас, щоб не ждали.

— Нащо такі клопоти? — кажу їй.— Я і так зостануся.

— Ну от і добре, так би й давно,— зрадів товариш прокурора.— Сидоре! — гукнув він, заплескавши в долошки.— Клепай коси! Чай поп'ємо — косити будемо.

— Готово! — одгукнувся товсто Сидір з хати.

— Ого! Наче у великого дзвона вдарив,— запримітив дядько.

— Та Сидір уже і вашу думку знає! — додала Олімпіада Іванівна.

— Молодець ваш Сидір,— похвалив товариш прокурора.— Один тільки за ним гріх водиться — куматися любе, та такий уже біля тих кумів обхідчастий!.. Наша куховарка, знай, плеще: «Уже хіба не піду я заміж та не буде в мене дітей, щоб я Сидора Карповича не взяла до себе у куми!» — щебетав товариш прокурора на велику утіху дядини; вона тільки гляне на його — та й то почина реготати.

Веселий та жартовливий був товариш прокурора, зовсім навпаки слідователеві і на норов, і на постать, і на обличчя — на все. Слідователь чорнявий, низенький, широкоплечий, з бородою по пояс, завжди похмурий, завжди мовчазливий. Де б він не був, куди б він не прийшов — поздоровкався та так і шукає затишного куточка, де б до його вітер не достав, людей менше всього було; залізе туди, сидить мовчки, більше щось думає, ніж слухає, що другі гомонять, а сам розпочати розмову — ніколи, коли його хто що спитає — одкаже та й то нехотя. Зате в карти грає — ще ніхто ніколи не знає, щоб він коли помилився і другому нічого не скаже, як хто помилиться, тільки й дає ознаку про помилку, що якось чудно свою карту угору підкине. З ним усі любили грати, знаючи, що він помилок не робить і бучі нізащо не зіб'є. Навпаки, кажу, був товариш прокурора: білявий, довгобразий, безбородий, з рідкими невеличкими вусиками, здалека — зовсім жіноче обличчя, тільки постаттю та ростом відкидався — високий та стрибелькуватий, він більше на індика скидався, ніж на яку полохливу паву. Чи йде він — здалека видко, хто то згорда виступає, а між людьми, хоч як би не було тісно, він уже попереду усіх товпиться. І протовпиться, пролізе! Оце був у самому хвості, а став на пе-

реді. Гомоне, жартами, наче горохом, сипле, і, дивись, не пройшло хвилини, як усе навколо його регоче, усміхається. А як прозвище кому учіпе? І вік з тим прозвищем звікує. Як кого передражне? Отак і бачиш того перед очима, голос його чуєш. З ким би він не стрівся, куди б він не встряв, зразу знайде, що йому робити: дітворі хатки будує, іграшки усякі вигадує, панянкам — вірші шепче, пісень співає; з простим чоловіком стрінеться — і того знає, об чім попитати, про що погомоніти... Як там кажуть, на всі руки придався! У карти тільки грав препогано: то не тією уб'є, то не так походе. На його нападуть, а він жартами засипле. Так усе реготом і кінчиться. Він не любив тих карт, коли сідав, то тільки з близькими знайомими і то тоді, як уже нікому було його замінити. Одначе свої любили з ним грати: хоч часом він і розсерде, зате і розвеселить своїми жартами.

Отакі-то були одрізні один від одного дядькові гості. А проте були вони між собою щирими приятелями. Усіх дивувало те, як балакучий та жартовливий товариш прокурора вибрав собі за приятеля мовчазливого та похмурого слідователя. Що їх одного до другого тягло? Про що вони один з одним розмовляли? Разом вони приїхали сюди здалека, разом найняли одну квартиру і от уже скільки літ живуть укупі, а й досі не чутно, щоб вони об чому між собою поспорилися або з чим не вжилися. Усіх, кажу, дивувало таке щире товаришування. Одні казали, що вони між собою родичі, другі їх земляками величали, а треті, розводячи руками, говорили: «Багато всякого чуда бувало на білому світі, а такого чуда ще не видано».

З оцими-то партнерами тепер доводилося сісти у карти грати. Правду кажучи, мені було досадно. Все, що я намірявся був зробити, не справдилося, а чого не ждав і не гадав, повинен був робити, та більше насильно, ніж по охоті, більше поневолі, ніж по волі. Звісно, стало досадно. Я сидів собі, насупившись, слухав, як щебетав товариш прокурора, як реготалася дядина, і думав: отже і меле чоловік, щоб других забавляти, регоче бариня, видаючи, що їй то так втішно та смішно. А певне, той меле, щоб не сидіти мовчки, а та регоче, щоб показати, які-то смішні його жарти.

Тим часом сонце зовсім сіло. Високо над землею у тихому повітрі дотлівала вечірня зоря, носився якийсь жовтогарячий світ, миготів, трусився, загасав. По землі

уже не плазали тіні, пересовуючись з місця на місце та розходячись на всі боки, темний та мутний морок піднімався знизу, загортаючи все не то густим чорнуватим димом, не то непрозорою пилюгою. У садку зовсім було темно. Гілки вишняку та дрібнолистої груші, що ми сиділи під нею, дедалі все більше та більше зступалися, огортаючи нас зовсім непроглядною темнотою. Один стіл білів, накритий чистою, як сніг, скатертиною, та жевріло угілля крізь дірочки у самоварі, відбиваючи червоним світом на мідному підносі. Кругом столу метушилися наші постаті, роздавався гомін то дядьків, то більше товариша прокурора, розлягався регіт дядини. А кругом було так спокійно та тихо, що той гомін та регіт тільки досадував. Хотілося дослухатися до того німого спокою, що з вечірньою темнотою зіходив на землю, серцем виміряти його безмірну глибину, душею тонути у його просторі; а тут, як на те, роздавався над ухом немощний гомін та регіт людський, хотів наче той спокій осилити. Шкода даремної праці! То, кажу, тільки дратувало та досадувало.

— А гляньте, гляньте, як Сидір освітив у хаті! — обізвалася дядина.

Усі глянули. Серед темноти дядьків будинок наче палав, в порозчинені вікна і двері пробивався привітний білий світ, то довгими ясними пасмами падаючи через вікна на землю, то одсвічуванням зарева піднімаючись угору; скляна галерея від садка так ясно була освічена, що, мов удень, стало видко круглі та візерунчасті грядочки з квітками, розкидані біля неї, то широкі та рівні, то вузенькі та гнуті на всі боки стежечки поміж грядками, висипані жовтим пісочком.

— Годі бавитись тут у темноті, пора за діло! — додав, підводячись, дядько.

Незабаром ми всі рушили у хату і зразу прийнялися за діло. Мені випало грати з слідователем, а товаришу прокурора з дядьком. Дядина сіла біля дядька, якраз напроти товариша прокурора, щоб слухати його побрехеньки та дивитись, які він викидатиме штуки.

III

Ми вже догравали робера, як хтось знадвору, видно, несамовито потяг за ручку дзвоника, бо він так задзвонив, що ми всі аж кинулись. Сидір, мов опечений, мерщій вискочив з передньої до надвірних дверей.

— Це, видно, хтось голодний на карти зобачив, що ми граємо, та мерщій добивається. Шкода, брат! Опізнився. Хіба в ноги мені поклонишся, щоб пустив замісто себе! — промовив товариш прокурора.

Дядина якось злякано дивилася через стіл у розчинене вікно, що виходило якраз на галерею, де були надвірні двері... Там уже мусувався Сидір. Ось загарчав ключ, дзенькнув замок, двері бренькнули, розчинилися

— Чи в себе-то пан-господар? — роздався товстий мужичий голос

У дядини очі зажмурилися, мов у тієї людини, що її наміряються вдарити.

— Тебе на что? — зарусив Сидір.

— Ось підожди, замкну тільки двері, то я тобі покажу, на що, лакузька твоя морда! — забасив той товстий охриплий голос, аж у хатах загуло.

— Ты што, мурло, бранишься? В кабак зашел? Пошел вон! — сердито замовив Сидір.

— Гай-гай, пане-брате! Служиш у великого пана, а не знаєш учтивості. Піди, бісів сину, та доложи! — знову забасив той же голос.

При тому слові замок дзенькнув, щось закопирсало через усю галерею і грюкнулось об противну стіну.

— Рятуйте! Розбишаки! — крикнув Сидір.

Дядина тріпнулася, скрикнула, мала була вже обімлівати, як у вікні з-за спини товариша прокурора показалося кругле, наче гарбуз, обличчя з довгими сідими вусами, з коротким та товстим носом, з жирними одутлими губами.

— Бач, чим вони бавляться? Козиряють! І ти туди, приятелю? — загомоніло те обличчя, витріщаючи на нас свої круглі очі.

— А-а... Бовкун! — замовив здивовано дядько.

— Пізнав-таки? Ну, гаразд, що хоч пізнав. Іди ж, будь ласка, проведи мене від свого цербера, що трохи не вкусив був мене,— загоготав невідомець, і по круглому товстому обличчі його забігали якісь жартовливі смуги.

Дядько, схопивши свічку, мерщій вискочив у галерею.

— Хто се? — спитався товариш прокурора.

Дядина тільки здвигнула плечима і нічого не сказала. По її зляканих очах і здивованому обличчі видно було, що хоч перший страх пройшов уже, та вона ще не мала сили заговорити. Ми з слідователем витріщилися на двері,

дожидаючи, кого-то се до нас нанесло. І товариш прокурора мерщій знявся з місця і, заложивши руки за спину, заходив по хаті. Всі ждали такого несподіваного та чудакуватого гостя.

— Петре! Товаришу! Скільки літ, скільки зим? — гоготів тим часом товстий невідомий голос у галереї, і незабаром почулися гарячі поцілунки.

— Грицьку! Де тебе носило? Де ти взявся? Так несподівано, негадано! От добре, що не забуваєш давніх приятелів,— окликався дядько, і по голосу було чутно, що він був дуже радий тій несподіваній стрічі.

Дядина зовсім охлинула.

— Це, видно, давній Петрів товариш,— не то до себе, не то до нас промовила вона і мерщій схопилась стрівати чоловікового гостя.

Аж ось і вони: спершу дядько, в одній руці з свічкою, а другою вів за руку, сказати б, бочку, якби бочка мала руки, а краще — лантух з пришитими по боках замість рукавів мішками. Мені ще ніколи не доводилося бачити такої кумедної чоловічої постаті — більше ширшої, ніж довшої, більше круглої, ніж стовбовитої. Нарядіть сорокавідерний бочонок у білу вишивану сорочку, в широченні китаєві штани, підпережіть його червоним поясом, а зверху на дно положіть самий найбільший гарбуз — от вам і постать нашого несподіваного гостя.

— Господа! веду до вас мого давнього-давнього та щирого приятеля художника Бовкуна,— замовив радий дядько, пориваючись тягти за собою гостя, що застряв у одвірках, окидаючи своїм здивованим поглядом кругом хату, нас, мов той чоловік, що мав був зайти до свого товариша, та, помилившись, забрів у невідому господу.

Бовкун роззявив рота, якось голосно клацнув язиком, мов та хижа птиця, як її роздратують, носом, і все-таки ні з місця! Мов йому тісно було пролізти у ті широченні двері, у котрі завжди проходило двоє.

— Та ну ж бо, Грицьку, не бійся. Іди у хату. Ось тобі перше всього моя жінка. Привітай, Олімпіадочко, несподіваного гостя,— повернув дядько до дядини.

Та аж подалася назад, як угляділа височенну та широченну Бовкунову постать з його здоровенною головою, довгими-предовгими вусами та витрішкуватими безбровими очима.

— Ось яку ти собі кралечку вибрав! — замовив Бовкун, зробивши один ступінь і низько схиляючи перед дядиною голову.

— Грицько сідовусий Бовкуненко! — забубонів він, протягаючи свою чорну та здоровенну, наче лопата, руку.

Дядина подала йому свою, білу та невеличку, мов з мармуру виточену.

На круглому Бовкуновому обличчі знову заходили жартовливі смуги, витрішкуваті очі загорілися якоюсь несказанною доброю усмішкою.

— О, рученько, рученько Канови! — скрикнув Бовкуненко і в одну мить припав до дядиної руки, обдаючи її дзвінкими поцілунками.

Дядина, як та маківка, зашарілася. Щось мала була сказати, та, засоромившись, не сказала нічого. Тим часом Бовкуненко підвів голову і, окидаючи дядину своїм веселим поглядом, жартовливо замовив:

— Вибачте, вибачте малому сідовусому хлопцеві його несподівану радість. Був, бачте, такий між нами дурень — Кановою звався, що виточував з мармуру такі ручки, що я ніяк не промину, щоб їх не поцілувати. Дурень! Дурень! Хоч і вчений. Якби він побачив вашу рученьку, побив би він свої, як нікчемні! — і знову Бовкун прихилився, і знову смачно поцілував у дядини пальчики.

— Так і видно справжнього художника, що всіх міря на свій аршин! — промовила до його дядина своїм щебетливим голосочком.

— Діти, паніматочко! Малі діти, що так щиро люблять свою матір. Часом вона їх і геть-то не жалує, а вони все-таки її люблять дурно! — зітхнувши, одказав Бовкуненко.

— Та годі тобі лабузнитись біля жінки. Бач, який став падкий до жіночого роду! А давнє забув? — замовив до його дядько.

— Не забув, братику! — одказав Бовкун.— Ох-хо-хо! І в гресє роди нас мати,— заохав він.— Доброго здоров'я, панове! — повернувся він до нас, махнувши набік своєю безшийою головою.

— Це наші добрі знайомі: товариш прокурора, слідователь,— почав дядько.

— Ох, мені лишенько! Куди ж се я [по]пав? — скрикнув Бовкун і зашептав про себе: — Товариш прокурора, слідователь, сам суддя... Засудять! Засудять!

Аж слідователь усміхнувся, побачивши, як кумедно,

стоячи посеред хати, розводив Бовкун руками, а товариш прокурора аж за живіт брався, заливаючись реготом.

— Ти і на старість не забув своїх жартів,— повернувся до його дядько.— Годі, перестань!

— Страшно, братику, страшно: всякої судової штуки, як огню, боюсь!.. Ну, а це хто такий, молодик жвавий? — повернувся він до дядька, обкидаючи мене своїм орлячим поглядом.

— Це мій племінник...

— Студент?

Дядько махнув головою. Бовкун повернувся до мене.

— Вибачте мені, добродію, що вас спитаю. У вас не розпинають іскуства?

Я усміхнувся.

— Як то розпинають? За що?

— Як, за що? Це ж, по-вашому, нікчемна забавка. Так, од жиру, мовляв, люди казяться.

Я пойняв, куди-то стриг Бовкуненко: у ті часи між нашим братом студентом якраз ходили гарячі спірки, чи іскуство зробило що-небудь доброго для людей.

— Вольному воля,— почав я.

— А спасенному рай,— доказав Бовкуненко.— Ну, спасайтеся ж, спасайтеся! — кивнув він на стіл та на карти головою, якось усміхаючись очима.

— Чому ви не присядете? — повернулась до його дядина.— Чай пили? Може, чаю хочете?

— Не пив. Спасибі вам. Не п'ю чаю, щоб сухоти не напали. А от сісти... тільки де ж його? У вас все такі дзиглики, що коли б і не поламати... А от вони чого топцюються? — махнув він головою на товариша прокурора та на дядька.— Чому не поработаєте?.. Сідайте, спасайтесь, а я біля вас постою, подивлюсь на ваше спасіння.

— Чого ж ми справді кинули? — спитав дядько.— Сідаймо. Кому здавати?

Знову всі посідали. Бовкуненко, наче бочка та, стояв біля дядька, дивився, як здавали карти. Аж ось він повернувся і, перевалюючись з ноги на ногу, пішов до передні. Дядько й дядина якось злякано глянули на його: чи не тікати, мов, зібрався?

— Слухай ти, чоловіче добрий! — звернувся він до Сидора.— Ти мені прости, що я тебе учтивості повчав. За те тобі в царстві небесному зачтеться. А от поки ще до царства того доберемося, то ти уваж на мої старі ноги,

що пішки сьогодні верстов з двадцять зробили. Принеси, голубе мій, з кухні ослона або яку примостку посидіти, тільки надежну вибирай.

— Грицьку! — обізвався до його дядько.— Так от же на кріслі.

— Роби своє! Не люблю я тії м'якої небелі, і без неї душно. Мчись боржій! Собачою риссю! — гукнув Бовкуненко на Сидора.

Той заметушився. Як йому у господу без панського наказу унести якусь примістку?

— Сидор! Принеси табурет! — гукнула на його дядина.

Сидір не забарився. Бовкуненко спершу його обдивився, потім полапав рукою і тоді тільки повагом сів, примощуючись до дядька. Товариш прокурора закривався картами, щоб не розреготатися, а дядина вискочила аж у другу хату, побачивши, як кумедно умощувався Бовкуненко.

— Оце добре! Оце так! — бубонів той.— Оце саме гаразд. Якби-то ще тепер посмоктати люльки...

— Чому ж ти не куриш? Кури,— перебив його дядько.

Бовкуненко витяг кисет, поставив його на коліна, розшморгнув, вийняв звідти цяцьковану люльку і почав її набивати. Ми хоч і не переставали грати у карти, та вже не вони нас забавляли, а Бовкуненко: то той, то другий з нас, забуваючи, що треба ходити чи бити, з-за карт виставиться на його своїми здивованими очима.

— Та ходіть... Вам ходить... Вам бити... Ха-ха-ха-ха! — то з того, то з другого боку, знай, роздається регіт не від того, що товариш забув ходити, а глянувши, як Бовкуненко кумедно набивав люльку: то приведе її до рота, потягне, пальцем ткне, то знову опусте на коліна, почне натоптувати. Видно, не так, як йому хотілося, тютюн улягався, і він ото мусувавсь, не дивлячись і не приміча-ючи, як з нас кожного від реготу рвало. Аж ось він скінчив натоптування. Люльку почепив у зубах, а кисет попровадив у кишеню, чогось довго там довбаючись. Ось витяг звідти шматочок паперу, запалив об свічку і почав закурювати люльку. Потяглись з неї рівні ниточки сизого диму, угорі колихнулися і почали розходитись на всі боки. Ось він з рота пустив на їх невеличку смужечку. Змією захиталася вона понад нашими головами, звернулася в

клубок над столом і, покрутившись, почала розходитись непримітними хмарочками. Ось друга біжить за першою, далі третя, четверта... Незабаром над нами загойдалася ціла хмара, потягло горілим, якимись гіркими та уїдливими пахощами.

— Хто це духами надушив? — спиталася, увіходячи, Олімпіада Іванівна.

— Якими? — здвигнув плечима дядько.

Це зразу щось цокнуло, пихнуло, і в одну мить все покрилося димом. Не видно стало людей, не видно карт у руках — все дим окрив. Хтось десь чхнув, хтось залився кашлем.

— Голубчику! — почувся серед диму дядьків голос.— Перестань... Подавиш!..

Як дим геть однесло, ми побачили Бовкуненка уже без люльки. Зложивши на своєму круглому животі руки, сидів він, випрямившись, обличчя його було спокійне, одні очі весело грали, та краї довгих [вусів] злегка тремтіли. Видно, що його поривало зареготатися, та він здержувався.

— Оце! — викашлюючись, мовив дядько.— Де се ти, братику, такого кріпкого добув?

— З Царграду, голубе! Від самого Сулеймана-паші.

— Видно...— крутнувши головою, проказав слідователь, а товариш прокурора, кинувши на стіл карти, залився нестямним реготом.

Не до карт уже було нам: і наші очі, і наші гадки — все брав на себе кумедний Бовкуненко. Не знаю, як кому, а мені здавалося, що це чоловік неабиякий, що то тільки він напуск на себе такий напускає, облудою кумедною прикрився, а що під тією облудою криється велика сила тих думок та гадок, що зовемо ми їх вищими, кращими.

Як дограли робера, товариш прокурора спитався:

— Ще будемо грати? Може б, покинути?

— Як хочете,— одказав дядько.

Я теж примовився: «Краще б так посидіти, погомоніти». Один слідователь мовчав.

— Я одного не розберу своєю головою,— умішався Бовкуненко,— як воно здорові люди бавляться цією іграшкою? Якийсь лікар видумав її задля божевільного короля, а ми самі ухопилися за його вигадку, мов за яке невидане чудо.

— А що ж, по-твоєму, краще сидіти та сусіда судити? — спитав дядько.

— По-баб'ячи, і то діло, як нема другого, кориснішого На те люди і говорити вивчились, щоб мовчки не сидіти.

— Та й сердиті ж ви які на нашого брата,— перебила дядина,— невже ви думаєте, що жінки на те тільки й розмову ведуть, щоб кого лаяти.

— І погомоніти часом треба, як-от треба поспівати, поїсти, заснути.

— Ви жонатий чи ні? — спитала дядина.

— Жонатий! — зареготав дядько.— Уже одно прізвище видає його. Бовкуненко ж! Се той самий Сагайдачний, що проміняв жінку на тютюн та люльку...

— Ох, не судив господь,— одказав Бовкун дядині.

— От через те ви такі й злі на нашого брата, що самотою вік звікували, а якби були в парі...

— У парі! — здивувався Бовкуненко.— Я ось вам, коли хочете, розкажу про одне парування, як через його згиб чоловік... Так... Ні за пук табаки!

— Ануте, нуте, розкажіть, послухаємо! — якось неймовірно одказала дядина.

Бовкуненко поворухнувся на своєму сідалі, якось крякнув і почав.

IV

— Коротка, здається, історія: був собі чоловік, оженився, з кругу збився, з ума спився та й умер... От і все тут,— голосно і обрубо почав Бовкуненко.

— Не довга! — якось насмішкувато промовив товариш прокурора.

Бовкуненко кинув на його гострими очима і хитнув головою.

— Не довга, бачите... Та спіха не розкажеш... Був у мене товариш в академії. Хома Боровик звався. Нічим він не відзначався від людей: так само, як і в усіх, одна голова на плечах, один ніс на обличчі, один рот, пара очей...

Усі зареготалися, чмихнув і Бовкуненко якось у вуса, так, що він у його аж колихнувся.

— Один він мав порок,— знову почав Бовкуненко,— поривчасту натуру та вабливе до всячини серце. Оце йому подобалося що, крячкою сидить над ним, забува їсти, забува спати, схудне, зблідне, переведеться ні на що; одні тільки очі, великі та чорні, горять у його, виявляють, що там іде шпарке переживання того, що вразило його.

Зате як уже добув того, чого хотів, колодою валяється на своєму ліжку або не знать де поза гуменню швендяє, не знаючи, де себе діти.

— Хомо, чому ти не робиш нічого? — було, спитаєш його.

— Нащо?

— Як нащо? Адже ж ти кудись готуєш себе?

— Нікуди... Все брат, брехня, омана одна нашої хворої думки. За що б ти не взявся, чого б не хотів зробити, природа тобі візьме та й постанове свої припони — ось, мов, тобі одмежовано — ні більше, ні менше!

— Ось годі,— кажу,— залітати у хмари, та берись або за карандаш або за краски та малюй. наломлюй руку.

— Нащо?.. Скажи ти мені, нащо? Толком розжуй,— присікається.— Чи варт наша праця того, чого доскочимо ми? Полегшає від того мені, тобі, третьому, десятому?

І пішов мій Хома таке городити, що й на голову не злізе. На той час задля його іскуство — казна-що, так, забавка ситих людей.

— Це тебе,— кажу,— овод укусив. Ну, одлежся, спочинь. Хворому чоловікові варт і спочити.— Хома аж ногами засова, сердиться, лається, що його, мовляв, ніхто не хоче розібрати або, ще гірше, розбирає та лукавить, буцім не розбирає, не пойме, об чім то й до чого річ ведеться.

— Ох,— кажу йому,— необачна ти голово! Хочеш іскуством світ перевернути, людей переіначити. Уже й те,— кажу,— діло зробиш, коли їх, як треба, намалюєш.

— Та що з того? — гуня Хома.— Що з того? Полегшає кому від того? Подобрішає хто? Голодний наїться, хворий поздоровішає, убогий забагатіє? Або глянь з другого боку: чи буде світити та гріти твоє намальоване сонце так, як справжнє світе та гріє? Обізветься до тебе з полотна твоя розмальована кукла живим словом, поведе живими очима, покаже, що буде через хвилину з тими людьми, що, мов ідоли китайські, виставилися на тебе з золотих рамець, закам'яніли в своїй постанові? Все те іграшка,— каже,— забавка одна. Не варт доброго заміру, щирої праці.

— А не варт,— одказую,— то й по боку! До шевця чи кравця іди, учися чоботи шити, одежу кроїти. Тільки й там своє іскуство є: то колодка коса, то зборочки всякі, хвестони.

Хома глянув на мене, прикро та гостро подивився та як зарегоче!

— Так і там іскуство? І кат його знає, де того іскуства нема! І в щикатура,— питає,— є?

— А як же,— кажу.— Ти дивись, які інший розводи повиводе.

— Ну, а в нашої баби мазальниці, що цілий день бовтається голими руками у глині, аж вони у неї порепаються? Яке вже у Пріськи чи в Горпини іскуство? — жартує вже Хома.

— Та то,— кажу йому,— сама перша іскусниця й є! Хто так вікна пообводе, як Пріська, або приспу підведе, як Горпина?

Хома аж за живіт береться та зо сміху лягає.

— То, значить, годі заходити за хмари, а братись за карандаші чи за краски?

— Держись,— кажу,— чадо, спасен будеш!

То я, було, одвихнусь куди чи піду, а Хома, знай, за роботу.

Правду кажучи, і талановитий він був страшенно! Інший все працею невсипучою добиває, посиденьками тими, а він того не знав нічого. Треба йому глянути на що, всього який-небудь раз подивитись, присісти — сюди повів, туди черкнув, там мазнув — і пішов писати, мов це йому не первина.

Не любив він роботи в академії, переходів від легшого до труднішого, не любив копіювати, малювати по зразкам. У його, кажу, не було ні трудного, ні легкого — все йому зразу давалося, а копіювання по зразкам не личило його талановитій натурі, його жаданню відшукувати у всьому чого-небудь нового, невідомого. Його прудка думка все, знай, забігала уперед, його гаряча голова знаходила роботу і там, де, здається, і не треба було ворочати нею. Часом він своїми вигадками насмішить, було, не то професорів, а все товариство.

Пам'ятаю один випадок. Малював він «Воскресение Христово» з якогось церковного образа. Звісні фігури: зверху Христос піднімається, мов вилітає з гробовища. Під ним якраз чорніє та яма, де його поховали, збоку — ангел, що одвалює камінь, унизу — сонна сторожа. Духом він все це намалював і обмалював. Та, на лихо, почав дуже близько від верхнього краю, так що всього малюнка стало тільки на півлиста: нижня половина біліла і якось

негарно кидалась у вічі. Другий би одрізав її, скільки там було треба, та й годі, а він — ні. Він почав і другу половину домальовувати. Сторожу поклав спати не то на якихось могилках чи на пригорках, а внизу сторожі зробив провалля. З чорної страшенної пащі його виставились угору, мов зуби якого лютого звіра, гострі скелі, а якраз посередині намалював чортяку; сторч головою летить він у провалля; ноги та руки, наче крюччя, позакорнючувались, волосся — дибом, очі витріщились, от-от вискочать від страху з лоба! Рот, скривлений від муки, роззявився, мов кричить від нестямної болі... Духом він намалював і той додаток і подає роботу професорові.

— Боровик! Що се ви намалювали? — пита той.

— Як що? «Воскресение Христово».

— А це? — указує на додаток.

— Це,— доводе,— щоб виразніше показати, як Христос побіждає смерть.

— Де ж ваша смерть? — питає.

— А оце,— показує Хома.

Професор так і приснув зо сміху!

— То се ж чорт,— каже,— а не смерть. Чорт — се образ гріха.

— А коли гріха, то вже ж і смерті,— доводе Хома.

Довго реготався професор з такої Хоминої вигадки та ще і нам усім показав. Ну, а нашому братові нічого не показуй... Як підняли на глум та на регіт! «Побідитель смерті! Побідитель смерті!»

Так з цим прозвищем і зостався Хома. Всі з того часу почали звати його побідителем смерті. Поки і в академії був, все слив за побідителя смерті.

Спершу сердився, а потім привик, ще й сам реготався з себе.

Отак своїми вигадками не давав він нам застоюватись на одному місці. Відшукуючи чого-небудь нового, він і нас підбивав до того, гудячи заміри а чи роботи наших великих учителів, він тією погудкою заставляв кожного з нас, вибираючи собі роботу, прикро доглядатися, чи варт той замір затраченої на нього праці. Часом з того зчинялася така спірка! Іноді та спірка ні до чого путнього не доводила — тиждень або другий тільки дурнісінько угають, а роботи ніякої. Часто і Хому на тих спірках побивали, і, оддати йому честь, як не гаряче він відстоював

свої думки, а як йому докладно доводили, що він помиляється, він перший одступався від них.

Не дивлячись на те, що він, як той молодий півень, любив змагатися,— всі його любили. Не лукавничав він ні перед ким ніколи, рубав кожному правду, і через те його всі поважали. До того і з себе був хоч і непоказний — невеличкого зросту,— зате брав на себе очі. Задивишся, бувало, на його біле обличчя з чорними шовковими вусиками, на його лоб високий, обрамлений довгими кучерями, а як гляне він своїми великими сірими задуманими очима, як поведе ними, дивився б і не надивився б у їх — така глибока думка світить на вас ними, добре серце та м'яка душа дає через їх доступ до себе!

На цьому слові Бовкуненко замовк. Я глянув на його. Руки на животі зложені, очі закриті — ані ворухнеться! Ми зглянулись. Товариш прокурора усміхнувся, моргнувши якось кумедно бровою на Бовкуненка. Судовий слідователь з-під лоба уп'явся у його своїми гострими очима, а той сидів і мовчав. Перепочивав він чи викликав перед закритими очима постать свого товариша?

Це він наче проснувся, лупнув очима, окинув усіх своїм журливим поглядом і знову почав.

V

— Ми з ним були земляки з одного села над Десною. Батьки наші жили сусідами — садок з садком. Хома був молодший від мене на два роки, оже то не боронило нам змалку товаришувати. Разом ми з ним гралися, разом у школі були і, скінчивши школу, разом надумали в академію. Багато нам прийшлося витерпіти, поки ми піймали туди. Батьки наші противилися, до служби нас готували, а ми затялись: «Не хочемо до служби, поїдемо до столиці».

— Куди? — пита мене мій батько.

— До столиці, в академію, учитись малювати.

Здається, батько менше здивувався б, якби я йому похвалився, що чоловіка вбив, ніж ото нагадав якусь столицю. Він дивився на мене обома очима і нічогісінько не розбирав.

— Та куди, куди? — трохи не вдесяте він допитувався мене.

— У столицю,— кажу.

Він похитав головою і промовив:

— Ой, поїду я в столицю
Ловити синицю.
І синиці не піймав,
Тільки замах пропав!

Часто ми з Хомою пригадували се прислів'я, як були в академії. Оце кому-небудь яка невдача, зараз і приводиш с и н и ц ю. Порегочемося — і байдуже. А що вже пригадували свою сторону, то не було, здається, того дня, щоб ми не спом'янули її. З тієї далекої та непривітної сторони здавалася вона нам раєм господнім, тягла до себе, манила наші думки. Оце вдарить холод — як огнем пече мороз лютий. Хома зараз лаятись: «Ну, скажи-таки, чи видано у нас над Десною отаке лихо?» Або, дивись, почнеться весна, настануть ті білі ночі: і сонця немає, а видно, якісь світові хвилі далекого сонця пронизують темноту ночі, стоїть той світ, наче чад який,— у вічі б'є, тіло знобить своїм холодом... Хома знову гукає: «Проклята сторона! І не заснеш, як треба». Чи підемо в садки, виїдемо за город, на природу б то полюбуватись, польовим повітрям надихатись...Перед очима якесь кругове болото, купиння на йому порозверталося, зеленіючи не травою, а мохом, по тих купиннях гострими колючками здіймаються сосни угору, червоніючи своєю корою; мов глистюки, то там, то сям біліють берези, і все те криє важка болотяна пара... Хома аж плює: «Назад! Назад! Дихати нічим, дивитись ні на що! Немає тут нашого простору, степу безкрайого, неба високого».

Любив він свою сторону. Оце прибіжить додому — сердитий та небалакучий, сяде, щось карандашем вичірчує. Глянеш — який-небудь куточок свого краю: то хутір, закинутий серед степу безкрайого, то частину села над річкою тихою. Він відпочивав над тією роботою, серцем і душею відпочивав після якої-небудь спірки з товариством або й так після біганини по городу.

— Що се ти малюєш, Хомо? — спитаєш його.— У свої краї думкою заблудив?

— Ох! Якби ти знав, як мені надолужили оці кам'яниці та оці болота, оце небо низьке, що над тобою спустилося,— гнітить тебе, давить тебе. І вибрали ж люди місце!

— Вікно, брат, у Європу! Вікно! — перечиш йому.

— Вікно? Дірка, куди не світ, а дим гіркий випускаємо ми з нашої курної хати! — скрикне він.

— Не закипай,— кажу,— не закипай! Підожди — скінчимо академію та тоді й дернемо на вільні степи та на рідні поля. Там-то вже ми одпочинемо душею!

— Часини лишньої не вгаю! Хвилини зайвої не подарую! — гукає Хома.— Сьогодні скінчиться тут наша мука — на завтра далеко я буду відсіля. І нога моя ніколи не ступить на сю болотяну землю.

Отак зарікався Хома і зарік свій здержав.

[МІЩАНИ]

I

Підеш завтра, Прісю, на Миколаївську?

— Аякже! Як тільки з церков повиходять, пообідаю, зараз і піду. Там будуть і Мотя, і Маша, і Анютка. Щоб я та не пішла? Нарядюся у нове плаття, надіну нові ботинки... Коли б ти бачила, які мені одлив Грицько ботинки! Малесенькі, тендітні, і ноги не знать у їх, а корки високі-високі, на підковках. Анютка хвалилася, що ні в кого немає кращих ботинків, як у неї,— у Варшавському ряду купувала... От побачиш, чиї кращі. Її ж — чотири рублі заплачено, а мені за три Грицько пошив.

— Той Грицько старається для тебе.

— Хай старається! Він дума, що я до його зо всією душею,— а я щоб тільки пошив ботинки добре. Отак і ти учися, Домко! Дури їх!

Домка важко зітхнула.

Так весняної доби, звечора у суботу, говорили дві молоді дівчини між собою. Пріся пошила собі нове плаття; в обід їй принесли його. Вона приміряла, подивилася кругом себе, глянула у дзеркало — і сама себе не пізнала, так перемінив її новий убор. Довго вона дожидала такого плаття — отже і діждалася-таки! Мати, бублейниця на Подолі, багато де в чому відказувала собі, щоб тільки угодити своїй єдиній Прісі. Уже її Пріся так давно просе та моле! Хай уже утішається! Зібравши рублів п'ять, вона пішла з дочкою у лавки набирати на плаття. Пріся не йшла — летіла. У бісового Гершка такі все хороші ситці! Кожного б, здається, набрала собі Пріся, коли б гроші. Так горенько ж! «Вибирай,— каже мати,— якого хоч, щоб не жалілась на мене». Довго Пріся вибирала найкращого: і то хороше, і то гарне, а то ще краще!

Очі її зостановилися на білому: по білому полю красненькі квіточки.

— Оцього, мамо!

— Се ні, дочко, дуже світле, калятися буде!

Пріся трохи не заплакала. Мати побачила по очах доччиних, що се їй так подобалося,— почала торгувати. По двадцять п'ять копійок аршин брала — аж десять аршин узяла. Воно і не піде усього — Пріся така низенька, суxенька,— аршин вісім-дев'ять було б, та хай уже для рівного щоту десять. Не все ж воно буде нове, постаріє, продереться де — той лишок на латки піде. Принесли додому, і Пріся не спала всю ніч, думаючи, якій би то віддати кравчисі, щоб пошила так, як у ні одної з подруг її не пошито. Вона бачила плаття і в Моті, і в Маші, простенько так, до пояска. Ув одної Анютки по моді. Добре сій Анютці по моді шити плаття. У неї є прикажчик з красної лавки, щовечора ходе і чай їй, і ситці, і всякі матерії носе. Так можна і шовкові шити. Нам не рівнятись з Анюткою! Та Анютка до нас і не підходе: була, правда, колись подруга, а тепер вона ніс дере... У Домки Стешенківни гарно хтось плаття шиє. Завтра непремінно побіжу до Домки, пораюся.

На другий день Пріся не тільки побігла до Домки, а і Домку до себе привела, показувала їй матерію, питала, чи гарне, чи до лиця їй. І Домці подобалося! І Домка обіцяла, як буде набирати, такого самого візьме... «Нехай! Коли-то те буде,— дума Пріся,— до того я це ще й зношу, нового наберу, ще кращого. От тільки не знаю, кому б його дати пошити. Кому ти, Домко, даєш?» Домка сказала. На третій день Пріся віддала швеї. Як принесла швея, як приділа Пріся, то так хотіла й летіти до Домки. Мати не пустила. «Розтань, грязь, куди ти повієшся? Хіба воно на один день шите? До празника ще зносиш. Завтра, коли хоч, надінеш, підеш погуляти».

Боже, яка рада Пріся! Правду мати каже: чого його сьогодні до Домки іти? Краще завтра на гуляння надіну. Завтра і побаче; сьогодні тільки треба їй сказати, щоб виходила гуляти.

Перед заходом сонця вона ото і побігла. У Домчиного батька повна хата гостей, вона тільки вспіла покликати її і, ідучи двором, похвалилася своєю обновою.

— Гляди ж, Домко, і ти приходь, безпремінно приходь на гуляння.

Домка знову зітхнула.

— Не знаю, Прісю. Ти бачила, що у нас заводиться? Оце на всю ніч понаходили. Цілу ніч будуть пити, а завтра зранку почнуть похмелятися.

— А тобі що? Хай собі п'ють! Вони своє робитимуть, а ти своє. За одежу та й драла.

— Добре тобі казати так, у тебе мати рідна. А в мене хоч би добре що, а то... тьфу! А піди, як командує! Під батька під'їде та й наговоре: вона і сяка, вона і така. Вона і з Павлом — там у нас є звощик Павло — волочиться! Побила мене лиха година, Прісю, за таким життям!

— А хто б її слухав? Я б їй і очі видрала, що вона? Ти дочка, ти і хазяйка, а вона чорзна-що. Я б її і з хати вигнала.

— Так-то тобі казати. А пожила б — побачила. Сестри добре зробили, що повтікали з дому. Воно й не до пуття так... Та що ж, хоч за молоді годи поживуть у добрі та в розкоші. Вона ж усе мені ними очі й вибиває. «Хвинти, хвинти, дохвинтишся до того, що й сестри».

— А я б їй сказала, а вона краще робе? Ті ж хоч молоді, дурні, а вона чоловіка, законного чоловіка кинула. Так їй усе можна. О, я б їй носа утерла! Та що я кажу! Я й знати не хочу, як ти не прийдеш! І роззнакомлюся! Щоб безпремінно прийшла. Прощай! Смеркає. Мати жде. Завтра після обід зараз. Я забіжу, коли хоч.

— Ні, ти не приходь, а я краще прийду. Скажу, до тебе піду.

— Ну-ну, ще й краще. Гляди ж, я буду ждать. Прощай.

— Прощай!

Пріся підтюпцем побігла на гору додому, а Домка сумно повернула у двір до хати. Їй так не хотілося іти туди, там такий крик, галас... Хмелем воняє, тютюном накурено.

А надворі так хороше, ясно і тепло. На вечірньому небі схоплюються зірочки і так привітно бризкають світом на землю, попід горою у вікнах заблищали, як і зорі, світла. Там на горі чутно гук, крик — ще город не втихав, зате на Подолі тихо, чутно, як весняна вода дзюрить рівчаком, чується її гудючий біг, її навіваюче сон шептання. Коли-не-коли з гори пробіжить кам'яною дорогою звощик, загарчать ковані колеса, б'ючись об камінь, засві-

тять іскри з-під копит кінських... І знову все замре, і знову стане тихо... Домці так любо, так приязно дослухатися здаля до гудючого поклику міста, до тихого шептання бігучої води. Вона, здається, тута б і заснула, так їй хороше. Вона б заснула, коли б не такий крик у хаті. З рундука, де Домка сіла, мало що розбереш, що там говориться. Ось чується п'яний, охриплий крик: «Де ж це наша молода хазяйка? Враг його матері! Нікому й попоштувати...» — то кричить батько.

— Хазяйка! — чутно, пищить батькова кума Олена Трохимівна.— Видно, наша хазяйка, кинувши гостей, пішла виглядати звощиків.

— І то хазяйство! І того треба доглянути,— гукає батько.— Хто ж його у мене догляне, як не вона?.. Вона в мене все — і голова, і руки. Вона одна в мене зосталася. От сьогодні купив ще у Петра хваетон, діжду ярмарки — куплю пару коней, для себе держатиму, її кататиму. Е, в мене так: кого люблю — душу з себе віддам тому. Все, що у мене є,— все їй, все моїй доньці! Старші не слухали батька, по своїй волі захотіли жити — хай же там і здобріють. Для мизинної все це. Лучиться добрий чоловік — може, й чиновничок який бідний,— віддам, у панії її виведу. У нас так! Чого нам треба? У нас усього доволі, панства нема — і панство купимо. Гроші — велика сила!

— Розуміється! — хтось одказує батькові, Домка не пізнає, хто.

— Та глядіть лишень, Петро Пилипович,— знову цокоче вона,— не перехваліть дуже. Звісно, не дай, боже, а всього може лучитись. Щось у нашого Павлушки багато одежі стало.

— Краде, сучий син! — гукнув батько, ударивши кулаком об стіл.

— Що краде, а що, може, і хто дарe,— одно плеще вона.

«І не заціпить тобі,— думає Домка,— і очі тобі полуда не застеле; змія, змія ти люта! Усе баче, усе знає!»

— Краде! Краде! Кажу, краде! — кричить одно батько. — Не устідиш за усім. А народ став — собака! Так і стережись, так і ходи за ним. Ну, та вже ж! Хіба не я! Хіба не я голова, щоб вона не устідила. А всліджу — прожену, зараз прожену... Мало — у тюрму запру!

Домці наче хто у жмені здавив серце, так воно за-

боліло-занило. За хатнім криком не чутно стало утихаючого гуку вечірнього... Серце у неї затіпалося, вся кров прилила до його, ударила в голову. «Яке їй діло до мене, їй, старій повії? Мати вона?...»— зо зла схопилася Домка з місця і пішла у хату.

Одчинивши двері, вона зараз устріла коваля, що в кутку мацав обома руками, шукаючи виходу.

— Дивись ти! Морочить лиха година! — промовив він і, радий случаю, загерготав через поріг.

— Куди се, Грицько? Куди? — закричали з-за столу.

Червоне п'яне лице Грицькове виставилося з-за дверей, хитаючись, мов кабак на жабуринні, на довгій шиї.

— Я зараз, минуточкою! — промовив він і скрився.

Домка глянула по хаті. За столом на покуті сидів батько, червоний, як рак, зодутий, мов три дні рутив, і шкляними очима дивився на двері; коло його Лобурець, у котрого батько купив фаетон, не кращий батька. Він, вилупивши баньки, сидів мовчки; біля Лобурця рядом Дудник, сухий, мов скіпка, із здоровенними, як у кота, рудими вусами, з гострими, мов шило, очима; біля Дудника і вона примостилася — широка, гладка, з червоним, потом залитим лицем, з ясними пляшучими очима. Далі собі одсторонь примостився кравець Педченко, чорний на волос, блідий на виду, і все мов збирався пісню якусь завести, та, забувши, пригадував її. На столі у їх поналивано, гидко глянути. Серед столу пляшка з горілкою, коло пляшки з надбитим дном чарка валяється, друга повна стоїть біля Дудника. У хаті смердить похміллям, тютюном. Домка непримітно, як тінь та, пройшла у свою хату.

— Утече! — крикнув батько, глянувши на двері. — Держіть його!

— Хто тікає? — басом зарів кравець.

— Грицько! Грицько! — усі хотіли кинутися, хитнули стіл, чарка, друга упала і надбилася.

— Петро Пилиповичу, ось підождіть,— озвалась вона.— Ось послухайте мене, дурної! Чоловікові невидержка, може, й перехопив трохи. Хай піде провітриться. Він прийде, зараз прийде! А не то, ви сидіть — я зараз його приведу, — і се кажучи, мухою злетіла з місця і побігла у двері.

— Куме! Куме! — стоячи на дверях, почала гукати вона. — Де той кум у гаспида дівся?

— Та я тут, — почувся з сіней голос п'яного кума. — Я тут — дверей не знайду. Оце морочить!

— Ну, я поможу кумові.

— Хіба я п'яний? Як ти думаєш, я п'яний? — ламається кум, торохтячи по сінях.

— Та хто там каже, що п'яний? — улесливо обізвалася вона і розчинила двері до п'ятки.

Мутний світ нагорілої свічки крізь хатню пару і дим пробився у сіни, освітив — розчинені сінешні двері чорніли, як сажа, а коваль нишпорив їх у кутку коло водянки.

— То водянка, куме! — озвалася вона. — Он двері, он! — і, взявши коваля за руку, направила вона на чорну прогалину. Коваль, радий, що знайдені двері, шпарко порвався від неї у чорну прогалину, порвався, зачепивсь об поріг і з усіх чотирьох гепнув на крильце, аж у хаті загуло від того гупу.

— О, бідний кум! — крикнула вона і підбігла зводити. Коваль, як кабан, простягся на рундуку і тільки глибоко вдихав у себе свіже повітря ночі.

— Куме! Йосиповичу! — гукала вона, тримаючи за руку.— Устань! Устань! Забився, бідний кум!

— Не руш! — вимовив, важко зітхнувши, кум.

— Йосиповичу! Не гаразд же так. Устань та посидь! Тут кално, грязі понаношувано.

Коваль, видно, подумав, що дома, бо крикнув: «Толкуй! Тікай собі, поки не бив!».

— Кого? Оце, куме! Оце так! Оце добре! Куму бити? — сміючись питала вона.

— А хоч би й тебе, — сонно відказав коваль.

Вона подьоргала ще його за руку, хитнула усе туловище — шкода! Коваль, як мертвий, спав; а їй думається — притворяється! Хай же просвіжиться трохи! І, кинувши, поплелася у хату.

Стешенко сидів за столом і, кривлячись і моргаючи, роздивлявся на всі боки.

— Що за бісова мати? Дивись ти! Тут десь була чарка! Тепер чарки немає! Домко! Дочко моя, хазяйко! — гукнув він.

— Чого вам? — озвалася Домка з другої хати.

— Де наші чарки? Чарку дай!

— Обидві ж ви забрали. Там вони десь на столі,— сердито відказала донька.

— Що це, куме, уже й чарки не бачите? Що це вам? — озвалася вона, увійшовши у хату.

— Не бачу, кумасю, їй-богу, не бачу! — зводячи мутні на неї очі, відказав Стешенко.

— Та он же вони обидві валяються.

Тут саме Педченко надумав свою пісню і, звівши голову, товстим охриплим голосом крикнув: «Тресвятую і требла-женную богоро-о-дицю!»

— І прісно — діву Марію!.. — докінчив Дудник тоненько.

У Стешенка від того співання заблищали очі.

— Стій! — крикнув він, ударивши кулаком об стіл.— Давай разом співати!

— І ма-а-атерь бога нашого! — почав знову Педченко.

— Стій, кажу! — знову крикнув Стешенко. — Давай разом. Давай другої якої. Веселішої.

— Куме! Куме! Ось не перебивайте! Хай заспівають. Се ж божественна. Боже! Як я божественні люблю! — умішалася вона.

Стешенко відкинувся до стіни і, заплющивши очі, прислухувався. Педченко перевів на «Слава отцю і сину...». Не в лад йому підтягував Дудник своїм тенором, а Олена Трохимівна сиділа і, морщачи губи, тільки хитала головою та важко зітхала. П'яні викрики то товстого басу, то деручого тенору носилися по хаті, уривалися у малу хатину і, мов тупим ножем, пиляли по Домчиному серцю. Вона, не роздіваючись, прилягла на кроваті і слухала п'яні гуки і молила господа, коли б уже розходилися, щоб кругом стихло і не перебивало думати їй любу думку.

Не вспіли скінчить божественну, як Дудник завів:

Чуть мого милого
Через три городи,
Як іде до дівчини,
У дудочку грає,
Жалю завдаває
Та жалю завдаває.

Педченко потяг басюка, а Олена Трохимівна і собі підхопила тонко-тонко, мов собака заскавчала після доброго дрюка. Не пісня почулася, а безладне желіпання трьох п'яних охриплих голосів. Стешенко сидів, обпершись головою об стіну, і слухав, його вже сон розбирав

і злипалися очі. Се зразу серед того безладного співу почувся навіжений викрик: «А-а-й!», мов кого хто надавив або збирався пограбувати. Домка кинулася, підвелася, дослухаючись, що воно і де воно кричить. Співуни теж затихли.

— Що воно? — озвалася Олена Трохимівна.

— А-а-й! — ще навісніше пронісся крик, а потім свист, а потім гук... Усі кинулися у сіни, узявши світло. То, прокинувшись і не пам'ятаючи себе, кричав коваль на крильці.

— Що це ти, куме, хай бог милує? — обізвала його Олена Трохимівна.

— Іди у хату, дурню, — гукнув Стешенко.

Коваль, глянувши на світло, котре здавалося йому здоровенним жовто-зеленим сонцем, на людей — якісь чорні скелі-гори, — замовк і почав щось тихо шепотіти.

— Куме! Куме! От тобі і кум!

Був кум,
Потонув,
Нумо плакать?
Нумо! Нум! —

— обізвалася Олена Трохимівна.

— Свят! Свят!... З нами хрещена сила!.. — уголос промовив коваль, підвівся, сів і мутними очима дивився на світло. Бачить він нічого не бачив, а чути — чутно людську мову.

— Де се я, скажіть бога ради? — замолив він, не знаючи кого.

— Візьмем його у хату! — крикнув Стешенко. — Ану разом!

І втрьох кинулись до коваля. Він тільки дрижав, аж зуби у його цокотали, а не пручався. Олена Трохимівна ішла попереду і присвічувала дорогу. На порозі спіткнулися і усі попадали. Довго рачкували, поки повставали. Коваля кинули, він поточився до печі і зразу захріп.

— Ну! — передихнув Стешенко, сідаючи на лаву. — Заморив! Мов те ковадло, важкий бісів кум. По трудах випити.

— Випити! Випити! — піддержало товариство.

Олена Трохимівна узялася за пляшку і чарку і завела тонко-тонко:

Ой напиймося, роде,
Та горілочки добре,
Як отець-мати живі,
То й родинонька мила...

Випили і зразу подуріли. Дудник, схилившись на стіл, захріп, Педченко, знай, затягав басом божественних, мішаючи слова святих пісень, Стешенко поточився на Олену Трохимівну і обняв її, Олена Трохимівна не пручалася, а підставивши свої червоні заслинені губи, цілувала Стешенка.

— Куме! Куме! Що се таке? Хай бог милує! Піст, святий піст... Мій любий куме!

Стешенко тільки сопе важко, дише поривчато.

— Та куме! Он дочка дивиться! — крикнула Олена Трохимівна, запримітивши Домку, котра стояла ув одвірках своєї хатини, червона і зла. Домка, не пам'ятаючи себе, кинулася до столу і хвилиною задула світло. Морок і темна темнота обняли зразу хату. Голос Педченка перервавсь, мов хто штовхнув його, він зразу посунувся під стіл і, думаючи — на постіль, заснув. Домка, світячи очима, як кішка, миттю пролетіла хатою у свою хатину... Смачне, п'яне цілування погналося їй у слід, пекло у серце, кололо вуха. «І се батько! І вона — свята та божа!» — подумалося їй. Зо зла грюкнула дверима малої хатини так, що аж глина з стелі посипалася, грузько падаючи додолу. Через хвилину сонне харчання понеслося з великої хати... Щось важке сопло, щось луснуло, мов пальці зломило, і затихло... Домку обняли важкі сльози; не роздягаючись, вона кинулась на своє ліжко і, тремтячи вся, мов у трясці, гірко заплакала...

II

Петро Стешенко був колись дворовий пана Кривинського і служив за прикажчика. Кривинський, старий уже пан, нікуди кчемний, здався на Петра, як на себе, — і люди казали, що Петро трохи лиш чи й не рідня своєму панові: мати Петрова, Уляна, ще за молодих літ Кривинського була в домі за горничну та, вийшовши за Стешенка, через п'ять місяців народила сина Петра. Петро у дворі і виріс, і вивчився; а дійшовши до літ, Кривинський одружив його і припоручив йому на руки все ха-

зяйство. Год од году хазяйство йшло все гірше та гірше, то в тому недостача, то в другому пропажа. Старий Кривинський мало на те потурав, виймав гроші з шкатулки та все припоручав Петрові, а Петро чи купив що, чи збудував — не нахвалиться панові своєю працею, а тим часом люди кажуть, що Петро уже шістдесят десятин землі купив, що двір у городі приторгував; позаводив у себе коней, хазяйство у Петровому дворі більше, ніж у панському.

За вірну службу Петрову перед смертю Кривинський одпускну дав на всю його сім'ю і наказував назирати своїм хазяйським оком його хазяйство і після смерті, коли син Кривинського вернеться (він служив десь у війську), служити йому, як і старому панові служив. Петро плакав, обіцяв. І зостався у дворі, аж поти не приїхав син. Молодий ще, швидкий, шпаркий, він зараз кинувся по хазяйству — усюди розор, у всьому недостача. Напустився мокрим рядном на Петра. Петро побачив, що це не старий пан, пообдивився — та й подякував молодому Кривинському навіки. З панського двору з усією сім'єю переїхав він у город, у свій двір. «Краще своє латане, ніж чуже хапане», — казав Петро. А того латаного — то й до віку можна хліб їсти.

Людська поговірка справдилася, п'ятдесят десятин доброго чорнозему, десятин десять лук і лужок десятин з дві, мов з неба упало Петрові. І все то недалеко від города, всього п'ять верст; у самому городі двір, хоч і невеличкий собі, хоч і стара, та все ще добра хата, комори рублені, повітки, погріб. Чого Петрові ще? Сім'я невеличка: троє діток, три дочки, він та жінка — паном діло зажив Петро. І жінка його Горпина удалася щира і невсипуща хазяйка. Цілу зиму у хаті сидить, пряде, а літо настане, то з косарями, то з женцями усе літо на полі. Петро у бакшах кохався, Горпина на базарі сидить, продає дині, кавуни. Сім'я їх не прибільшує, а достатки все ростуть та ростуть.

Життя у городі куди простіше, ніж на селі або на хуторі; там коли-не-коли лучиться купець продати що, а то ярмарку жди, щоб продати,— у городі ж товар не залежиться — сьогодні є, а назав[тра] вже й розібрали. Горпина, не привикши до городського натовпу, крику та гуку, спершу опиналася все якось, а далі і їй подобався город. У городі, хоч і натовп, а просторіше, до гуку ж,

крику — привикнеш. За Петра і казати нічого, городське життя його давно манило до себе своєю широкою та людною течією. Його непосидюча шамотна натура, його удачі до торгу ще змалку тягли у город. Коли його завітна думка справдилася, він наче виріс, ожив. Зараз скинув просту мужичу свиту, а натяг міщанський довгий балахон, швидко з селянина став справжнім городянином, городським міщанином. Вистроїв у дворі лавочку, став перепродувати рибою, сіллю, дьогтем, обернувся у прасола. Побачив, сусіда зібрався як-небудь на гроші, купив коня, справив повозчину — і зараз ним на біржу. Петро і собі туди ж. Йому не купувати коней. Ще з хутора троє приведено. Зараз же посправляв бричечки, понаймав наймитів — їдьте, сучі сини, грошей заробляти. І тут, дивись, легко-легко який день карбованця принесе, а то і два, і три.

Щастя та удачі не кидають Петра. Правда, що інколи Петро і заривався, інколи потикався на яке діло, котре не те, що користі ніякої не приносило, а ще й своїх грошей приходилось доложити. Петро не падав духом, не горював — де прибуток, там і убуток — і ще дужче налягав на корисні діла. Відбився зовсім від дому, від сім'ї: то жіноче діло — хай собі як знають управляються. Горпина ж за клопотами по господарству, за своїм частим нездоров'ям теж не дуже доглядала до дочок, хай собі ростуть, дума. Горпині здавалося, що то так, як і на селі, виростуть, знайдуться люди, поберуть. Селянка до послідньої кісточки у її тілі, вона ніяк не змогла пойняти, що город, що село. Дітвора її скоріше розібрала те. Старша дочка, вже підліток, соромилася не то у запасках ходити, як мати, а і в спідниці не хоче, плаття їй ший. «Другі бідніші, ніж ми, та й ті у платтях ходять», — жалілася вона. Коли Петро як-небудь нападав на ту спірку, він брав руку дочки. «Справді, чому їй не пошити плаття? Хіба нас удаве той карбованець або два». Робити там коло печі або на полі жати — боже, який страм, хай те наймички та мужики роблять. Де ж таки на сонці пекти отаке ніжне тіло або руки каляти об чорні горшки — так у холодочку, співаючи веселу пісеньку, копирсати що голкою, шити, вишивати — це робота благородна, це можна ще, та й то досхочу... «Господи! — думала Горпина,— що це воно буде таке?» Вона ніяк не розбирала, чого та страмна робота, а та не страмна, чого те так тре-

ба робити, а друге так. Їй гірко було, і вона часто сердилася, лаялася. Це ще дужче підкошувало її слабі сили, почала Горпина хиріти, слабнути, на груди стала жалітися, кашляти кров'ю, а осені діждавши, і богові душу оддала.

Це саме лучилося у той рік, коли вийшла кріпацька воля. Іншим духом, вільнішим, війнуло над краєм — панство, мов громом приглушене, замовкло, виступили молоді сили, з кращими надіями, і заспівали іншу пісню. Мужик, хам, котрого недавно міняли за собаку, став зразу чоловіком, братом... Молоді паничі, панянки, щоб порівнятися з сірим братом, наряджалися в його свитки, плахти, вишивані сорочки, ходили по вулицях, пісень співали, братались, сестрились. Чи була з того яка користь по селах, хуторах, де як один чоловік уставало кріпацтво, одгрібаючись від наділу, боронячи свою волю,— господь знає, там, здається, своє мирне і братнє слово говорили більше москалі, ніж переряджені паничі та панянки... Хоч про їх усюди старе панство говорило, що то вони підбивали кріпацтво на все лихе, на бунти. У селі чи чули лиш кріпаки їх річ, та ще чи й повірили б їй. Зате у городах — їх узяла! Співаючи та вигукуючи, дещо і добре лучалося їм зробити. Побачивши свого меншого брата таким неотесою, деякі загомоніли про освіту. Почали рости недільні школи, роздавалися крики про дівочу освіту; сотнями метелики на рідній мові залітали по краю, складалися усякі громади... Пам'ять вічна тому вільнолюбивому часу!

Петро Стешенко, такий до всього чулий, і собі примазався до однієї громади... Не освітньої — то не його діло, він ледве навчився своє мення підписувати,— а до так званої потребительської — чує муха, де сторг[?]. У його невеличкій лавочці перестав воняти дьоготь та гнила солона риба, замість їх забілів сахар, запах чай, заморські риби у жестяних коробочках блищали. Петро, підрізавши свій довгий балахон, виглядав справжнім купцем з-за прилавку, громада вибрала його за щирість і розторопність прикажчиком. А вже ж Петро і щирував коло громадського діла! Він не тільки утридорога купував для громади нікуди кчемний товар, так що лавка на другий рік, убухкавшись у неоплатні довги, закрилася, він і ділу освіти хотів послужити... Стару хату розібрав і розпочав не хату, а дом, і велику світлицю одводив для школи,

а поки що, прорубавши вікна у коморі, пустив туди її. Щонеділі збиралися у його коморі і старі, і малі, і хлопці, і дівчата слухати розумного слова. Петро ані каплі не шкодував об тім, що так зробив,— все рівно комора його і без того пустувала, а то погомонять люди — раз, а вдруге — і його дочки дурно вивчаться грамоти. І справді, середня і менша прийнялися прикро товкти буквар, старша ж не придалася до того, вона з другими своїми ровесницями заглядалася більше на те, як світилися очі у молодого панича-учителя, та яка у його гарна вишита сорочка, та який хороший очкур коло широких матнистих китаєвих штанів... А говоре як він гарно, а усмішка яка у його хороша! Все це більше припало до серця старшої Стешенківни, ніж таке остогидле товчіння складів... Хай сестри товчуть їх, а їй коли б пожартувати, пореготатися вдоволь.

Як на те, і учитель придався такий веселий, говіркий, привітний. Чи розказав урок своїм ученикам та ученицям, чи спитав кого, чи ні,— як уже, дивись, розпочав сміхи та реготи з рослими дівчатами. Стешенківна удалася така цікава, така жартовлива і на обличчя краща від других, і сміливіша їх усіх. Їй ані трохи не страшно провести ніччю свого Івана Івановича аж на гору. Старі люди, дивлячись на те, хитали головами і мовляли: «Оже пропаде дівчина! Сказано, без матері». Люди не збрехали. Орина Петрівна, як звали тепер її, пішовши раз проводити Івана Івановича, більше не верталася додому. В батьковім серці заговорив гнів, образа... люди сміялися збоку: «А що, просвітив дочку?»

Петро мучився, нудьгував... Страм йому по світу ходити, між людьми показатися. Він з горя запив і розігнав школу. Замість дитячого гомону школярів у його дворі голосилися п'яні пісні, лилися п'яні сльози, неслися крики п'яного горя. П'яна зграя не вилазила з його двору, ідучи утішати Петра у його горі. Та ніхто вже так не зумів занімити розтроюдженого батькового серця, як ковалиха Олена Трохимівна. Переживши двох чоловіків, вона вийшла за третього — коваля; не маючи дітей зроду, вона не сиділа у себе дома, не гляділа свого хазяйства. Нащо воно, і кому воно? Вона так все і снувала по гостях та по шинках. Огрядна, здорова, балакуча, вона була душею всякої п'яної збірки. Уже хто-хто слово розумне та тепле скаже, хто пісні заспіває, потчує — Олена Трохимівна. А очі

у неї так і світять. Краска на широкому білому лиці так і грає, так і тягне, так і вабить до себе розігріте хмелем чуже серце! До того Олена Трохимівна така чула і така добра... Не одна, не дві жінки гризлися з своїми чоловіками за те, що бульката Оленка відбила їх від дому. Та що з того? Олені страшно було сказати, щоб не заплювала очей прилюдно, а чоловік був у неї плохута — все у кузні та у кузні... Олена Трохимівна гуляла, скільки хотіла, скільки знала. От і тепер вона їла і пила у Петровому дворі. Все господарство перейшло у її руки... Вона заправляла і наймитами, і наймичками, і малими дітьми. Петро сидів, тільки готове їв, готове пив, не знаючи, де воно береться і звідки береться...

Так минув рік, хата достроїлася на чужі гроші — треба їх було віддати, а Петро і не думав. Коли вже пристали до його, він продав шмат землі і віддав довг. Минув ще рік, ще — хазяйство зовсім занепало; на дочок Петро не звертав ніякої уваги: де вони були, що вони робили, за п'янством Петрові ніколи було доглядатися. Кінчилося уп'ять тим, що і середня дочка Анютка пішла на содержаніє до якогось пана. Знову Петро мертвецьки запив, обрюзг, отух, опустився... Поважніші люди стали його обминати, коли стрівалися... У хазяйстві, у хаті пішло таке безладдя та безпуття, що сусіди тільки хитали головами, дивлячись, як тисячна худоба тоне у шинковій горілці, як Олена Трохимівна з своїм товариством допомагає розору. Петро сам бачив те, і ще дужче боліло його серце, і ще гірше заливав він ті болі. Скільки раз він уже збирався кинути. Оце на ранок устане, голова ходором ходе, п'яна думка: «Що ти се робиш?» — ссе його за серце, сновигає Петро по двору, мов з глузду зсунувшись. «Ні, буде, ні, годі, вилежуся,— дума,— ані в рот не візьму проклятого зілля... Не то люди — діти відцуралися п'яного порядку!..» Коли трохи перегодом суне хто-небудь: «А що, Петро Пилиповичу? Голова, братику, як не трісне, чи нема чим поправиться?»

— Поправиться? — одказує Петро.— А що, хіба справді поправитися? Одну можна. Одну, та більше й не треба.

Пішли у хату, випили по одній. Знову пішло бідкання, нарікання на долю. Надійшло ще чоловіка з два, з три, Олена Трохимівна підбігла під вікно довідатися,

чи всі живі, здорові, а потім і в хату забігла. Поки сонце сіло, то Петро і світа уже божого не бачив.

Раз гуляючи так геть за північ, п'яній компанії замануло ся яєшні. Олена Трохимівна миттю злітала у шинок, достала десятків з два яєць і заходилася шкварити яєшню. Тільки що розвела огонь, як сторож закричав у вікно: «Пожар!» Де пожар? У кого пожар? Усі кинулися на двір. Оселя горіла, аж лопотіла. Страшне зарево сягало високо угору. Зчинилися крик, гвалт. Налетіла пожарня і на велику силу забила огонь. На ранок одна обгоріла клітка замісто хати стояла, а кругом неї валялося вугілля з оселі. Отак напрягли яєшні! П'яне товариство розбіглося куди знало, зостався один Петро серед свого розору з наболілою душею, з накипілим коло серця лихом. Що його у світоньку божому робити? Грошей ні шеляга, а вже і осінь надворі. Незабаром підуть холоди, дощ. Петро кинувся по добрих людях позичати сотню, другу. Пішов до одного, знає, й є гроші,— каже немає, пішов до другого — те ж саме, пішов до третього. Той вилаяв добре, вивіяв на всі боки, зате порятував. На чужі гроші полагодив Петро хату. Треба ж їх з чогось і віддати. З чого ж його? Думав Петро, думав — і горілка не йшла на душу після такого случаю — і надумав продати землю. Нащо вона? Він уже старий коло неї копатися, та чи й варт городянину з землею возитися? Городянину купить-продать, ото його діло! За три тисячі спустив Петро і землю, і лісок.

Спустивши землю і маючи гроші, він зразу став перевертати все своє городське хазяйство. «Я покажу моїм ворогам, що ще не пропав Петро Стешенко, у його є ще чим не тільки жити, а й перед людьми похвалитися!» — хвалився він у своїй п'яній компанії. І, не довго думаючи, купив ще четверо коней, справив два фаетони, понаймав кучерів — поміщиком діло! Рано на зорі любо було подивитися, як один за другим виїздять з його двору на біржу. Ситі коні і на гору мчать, не спиняючись, тоді як розмальовані фаетони тихо хитаються на своїх залізних ресорах, клекочуть розписаними колесами. Петро з вікна тільки поглядає, як сусіди вибігають аж на шлях подивитися на його худобу. Він бачe їх прикрий і заздрий погляд, їх неабияке дивування. «А що, пропав Петро Стешенко? З кругу спився?!» — дума він сам про себе і, усміхаючись, проводжає очима аж на гору своїх орликів.

І справді, чи й була лиш у кого по всьому місту краща біржа, ніж у його. Ще таки у Грицька Свистуна (так прозвали на біржі одного його кучера за те, що, їдучи, знай, посвистував) і фаетон трошки подержаний, і коні, хоч і високі, та підбиті вже, зате у Павлушки Барона — увесь город сходи — не знайдеш ні кращих коней, ні кращого фаетона.

Павлушка Пустирнак змалку служив і виріс у городі на легкій роботі, серед людського гомону, викохався, вимостився — паничем діло. Ще за панщини пан віддав його у майстерство, був він і в шевцях, був і в столярах, і в шорниках, а напослідок піймав до каретника. Тут його і воля захопила. Покинувши каретника, він прямо пішов на село до батька. Що йому, городянському майстрові, було робити на селі? Не стояли його руки ні до граблів, ні до коси, ні до рала. Більше він блукав по шинках, збирав товариство, гуляв по вулицях. Як не вговорював його батько, і лаяв, раз хотів був і бити — утік,— ніщо не помогло. «Будь же ти неладний! Одружити його!» — дума батько. Знайшов Павло дівчину і одружився. Пожив рік, та як, кажуть, вовка не годуй, а він все в ліс дивиться,— так і Павло. Хоч жіночка у його така молода, хороша і добра, хоч уже і дитинка у їх в колисці кричить — Павлові мало про те діла. Знайшлося яке ледащо, він зараз злигався з ним та в шинок. Сумно йому дома, не здіймаються руки до роботи, остогидло тішиться з жінкою.

Бився так рік, другий — не видержав, кинув жінку, кинув дитину, хазяйствечко, знявся і пішов у город найматись. Зараз-таки і найнявсь на біржу. Плата добра, роботи ніякої — сиди собі та, знай, подавай, коли гукають, а то забіг у шинок, чи чаю напивсь, чи чого їсти заказав і знову сиди, і знову дожидай. До коней, до біржі Павлушка мов родився. Таким соколом позирає на кожного прохожого з панів, так солодко викрикує: «Давать, барин?» До того сам високий, бравий, на лиці рум'яний, голова увита кучерями, мов їх йому хто нарошне завивав, борода, як шовк, розіслалася по його широких і високих грудях. А подає? Мов у його в руках і віжок немає, а батіжком як замахне? Мов грається мальованим пужалном.

Раз стояв Павлушка на біржі третім чи четвертим у ряду. Проїжджих не було. Кучери розговорилися між собою, пригадували свою службу то в того, то в другого, як хто дурив хазяїна, хто скільки заробив, хто скільки

втаїв, прогуляв. З бокової вулиці виткнулася панська постать. «Давай!» — тихо донеслося до біржі, так що за гомоном ніхто і не чув. Павлушка стрепенувсь. «Давать, барин?» — солодким голоском обізвавсь. Пан махнув рукою, і Павло, як опечений, вирвався з ряду і помчавсь. За ним перший навздогінці. Та куди йому було догнати? Він поки завернув коней, то Павлушка вже й подав. Вернувсь перший ні з чим на своє місце.

— А що, подав? — сміялося з його товариство.

— Хіба за тим б а р о н о м поспієш? — налягаючи з серцем на слово «барон», одказав перший. Товариство засміялось, та з того часу Павлушка як Барон, то й Барон.

Який Павлушка гарячий на їзді, такий гарячий і в житті. Каверзує і добром, і хазяїном, як сам знає, то в його коні погані — треба перемінити, то в його фаетон старий — або красьте, або новий купуйте. І вже коли затявся на чому — голову йому рубай, а на своєму поставить. Через це він трохи не у всіх хазяїнів у городі перебував. І всюди йому не гаразд, не по його. Уже коли забачив на біржі де кращих коней — так і почав варити воду, поки хазяїн прожене або сам, дивись, покине. «Стидиться треба такими водовозами їздити!» — скаже та й покине і піде шукати місця до того, у кого кращі коні. Так лучилось перед тим, як став він у Стешенка. Стешенко тільки-тільки що купив пару вороних коненят, рівні, високі, гладкі, аж полискуються, фаетончик, як іграшечка, новий, блискучий. Павла так і шпигонуло у серце; ще, як нарошне, на козлах сидить і править мужик прямо з села.

— Чиї то? — пита Павлушка, проїжджаючи.

— Стешенків,— одказав той.

Павлушка зарубав на носі. І зараз почав каверзувати хазяїном.

— От у Стешенка коні так коні, дарма, що Стешенко і простий чоловік,— почав він зараз з того ж вечора, коли побачив їх,— а це що — водовози!

— Чого у людей немає? — одказує хазяїн.

Павлушка мов не чує:

— Такими і заробити можна. Хто не гляне, скаже: давай; а на сі подивиться — куди ти, скаже, з своїми водовозами? Такими заробиш лихої мами! А ви гримаєте на мене, чого мало возиш, трохи заробив. Ці поки справляться раз, то ті тричі. А хваетончик? На чоловіка везти мало, як пір'їночка, як іграшечка. А це що? Опудало

якесь, ні виду тобі, а як йдеш — так увесь ходором і ходе, мов у його ціла метка чортів завелася та гарчить. Страм на козлах сидіти!

— То страм тому, у кого немає! — шуткуючи, одказує хазяїн.

— Страміться таке мати! — крикнув Павло і пішов-пішов. Та так один день, другий, третій. Терпів, терпів хазяїн — не видержав:

— Чи ти, Павле, хочеш, щоб я тебе розщитав?

— Краще по городу блукати, ніж такими свинями їздити! — з серцем каже Павло.

— На гроші, марш з двору! — гукнув хазяїн, кидаючи йому плату.

Павло узяв гроші, узяв одежу і пішов. Хіба йому первина це? Не привикати. Добре, що літо, погода добра, де-небудь у садок забрався — спи. Так Павло і зробив. Виспався у городському садочку, а чуть зорюшка — він уже опинився коло Стешенка, сновига біля двору, дожида виїзду: «Хоч надивлюся, намилуюся на коненяток!»

Як на те Стешенко висилав біржу і сам, проводжаючи, аж за ворота вийшов. Павлушка став, милується.

— А постромку уп'ять перекрутив! — гукнув Стешенко на кучера.

— Що таке? — гука з козел кучер.

— Постромку перекрутив нащо?

Кучер став, почухався у потилиці.

— Ота ще мені постромка,— сказав і став поправляти.

— Гай-гай! — уголос подумав Павлушка так, щоб і Стешенко почув.— От якби на кого доброго — такими кіньми не наїздитись.

— Пожалуй, чоловіче добрий,— одказує Стешенко,— якби на кого доброго. Отож бач, яке добро піймалося. Не бачив, що і постромку перекрутив, а сам запрягав.

А Павло своє: «Добрі коні, добрі! Тільки що ж? Якби у добрих руках, то й коні б були кіньми, а то попортяться тільки, та й годі. І коні все рівно, що людина: людину води гарно, держи добре, то гарно і подивиться, так і коня. І кінь чує, у чиїх він руках... А так, звісно, пропадуть... Тільки раз коневі дай повадку, то вже нічого далі не поробиш. От і сі уже трохи із з'яном... Невеличкий, та є. Іч, стали і повішали голови, як ті свині. Хіба добрі коні так повинні голову держати. Добрий кінь високо голову держе, бистро дивиться, а ці мов не доспали.

А чого? Того, що чують, яка рука коло їх ходить. Звісно, кучер мужик і кінь мужик».

— Де ж тих панів у біса на кучерство узяти? — з серцем одказав кучер.

— Чого панів? Це не панське діло. Кучер повинен буть кучер, а не мужик.

— О, ви майстри, збоку дивлячись, гудити. А сів би сам та попоїздив на таких конях. Тоді б не казав такого. Но, прокляті! — гукнув кучер, сівши на козли і цвикнувши батогом. Коні рванули.

— От і видно, який він кучер,— каже Стешенкові Павло.— У настоящого кучера батіг задля острашки тільки, так, мух одгонити, а коні повинні іти на вожжині.

— Так-так. Я й сам бачу. Тільки що ж ти будеш робити? Де ти такого кучера візьмеш? — пита Стешенко.

— Гм... Кучера не найти? Хіба мало кучерів є?

— Та де ж? Ну, от ти знаєш? Ну, скажи. Я вже не поскуплюся.

— Та що далеко ходити? Я й сам їздив не на таких конях — жеребців таких, як огонь, по двісті рублів кожний, у руках держав.

Стешенко прикро подивився на Павла. Чи не жулик, мов, ти який? Так ні, Павло зовсім жуликом не дивиться, і одітий гаразд, і з себе показний. Чоловік як чоловік і в конях, видно, добре знає.

— Чи ви чуєте, чи ні? Гукаю-гукаю, аж охрипла! — донісся викрик з двору. Павло озирнувся. На рундуці стояла Домка.

— Чи то не вас баришня кличуть? — спитав він Стешенка.

— Чого тобі? — одгукнув той до Домки.

— Ідіть у хату.

— Зараз.

Стешенко стояв, роздумував, чи йти йому, чи ще трохи побалакати.

— Хто ж ти такий? — далі спитав він Павла, рушаючи з місця.

— Я? Я Павло Пустирнак, на сих біржах і зуби проїв,— ідучи повагом, одказує Павло.

— Так ти сам на біржі був?

— О, мені не первина!

— Так знаєш же що? Ходім до хати... Може, ми й

договоримося до чого.— Павлушка не противився: чи до хати, то й до хати. Пішли.

— Насилу докликалася,— з серцем каже Домка, обдивляючись Павла.

— Це я винуват, баришня, звиняйте, забалакалися,— одказує Павло, знімаючи шапку і здоровкаючись.

Слово «баришня» в одну мить зігнало гнів з Домки. Це ще її уперше зроду так зове чужий чоловік, значить, вона схожа на баришню, значить, вона гарна, як баришня. Очі у Домки засвітилися радістю.

— Чого там тобі так приспічило? — пита Стешенко.

— Тьотя Олена кличуть,— відказала Домка і пішла у хату.

— Ходімо ж, ходімо до господи,— просе Стешенко Павлушку.

«Яке таке й гарне слово,— думає Домка, увійшовши у свою кімнату,— сказав той чоловік: «Баришня». Одне слово, а яке виразне, яке хороше! «Ба-риш-ня». Чому мене досі так не звав ніхто? Адже от чоловік же, чужий чоловік, не мужик же який з села назвав? Хіба справді я не схожа з баришнею? І одіта так, як баришня, і личко біле, як у баришні,— от тільки одно,— підходячи до дзеркальця і дивлячись сама на себе, дума Домка,— оці веснушки бісові... Зимою то й поховаються, а як весна, так зараз вони і є. Чим би їх викоренити, вивести... Тоді б справжня була баришня. А гарно бути баришнею! Паничі за тобою увиваються... Баришня! От гарне слово яке! Коли б сей чоловік частіше ходив до нас та так звав мене... Гарне слово! Що воно за чоловік і чого?»

Домочка притаїла дух, стала дослухатися, що той чоловік буде балакати з батьком. І голос у нього який гарний... Так до самого серця доходить, не то, що наші охриплими від горілки трублять.

Стешенко з Павлом все так і вели одну розмову — за коні. Павлушка розпустив свої ляси, де він служив і як знав добре в конях, він знає і їх болісті, і де добрий кінь, де лихий. Тільки оком накине — зараз і вгадає. Випили по чарці. Павло ще дужче розщебетався, випили й по другій... Стешенко почав закидати, чи справді б Павло не став у його на біржі. В його добре: і корм у його добрий, хазяйський,— не те, що в пана, там кухенної подадуть страви, та й їж... Ні, у його що для хазяїна, те й для слуг — все одно. Випили ще, і Павло договорився.

На другий день він уже вихрем носився по городу Стешенковими кіньми.

— Уже ти, Бароне, у другого? — питалися його товариші.

— А то став би тими свинями їздити?

— Чорт за ним і поспішиться! — додав Іван Тригубий.

— Хоч би ж могорича поставив,— каже третій.

— Могорича? Іде! — гука Павлушка.— Уже заробив з рубляку. Можна і могорича. Куди ж поїдемо? — пита Павлушка, беручись за віжки.

— Та вже ж до Герцика.

— Доганяй, хлопці! — гукнув Павлушка, зірвавшись з місця. Другі за ним. Батоги, знай, посвистують та погупують по кінських спинах — дарма! Не такі у Павлушки коні, щоб обігнав їх. Павлушка вже й коло Герцика. А другі тільки на половині дороги. Павлушка тільки регочеться.

— Догнав? — пита доїжджаючих.

— Та звісно, молоді коні, не бувалі ще. Постой-постой, ось вони як попоганяють, то не дуже будеш бришкати. Не все такі будуть.

— На мене хвате! Ану, Овраме,— гука Павло з козел,— давай по чарці.

Жидівська постать замайтолала у дверях, захитала головою, затрусила пейсами.

— Це взе ти, Павле, уп'ять новими кіньми їздиш? — здивувався жид.

— Генеральські! — сміється Павло.

— Того генерала, що очкури плете,— каже Тригубий Іван, злазячи з козел.

— Та ти, мабуть, Овраме, давай нам сюди, так голяка по одній пропустимо! — підказує Павлушка.

— А хіба не зайдете? А в мене яка рибина є,— підрочує жид.

— Та що ж то це навкидьки пити? — пита сердито Іван.— Уставай. Адже заробив карбованця — ну, й підкусимо, хіба не пора?

— Та карбованця то карбованця. Та все ж треба чимсь і хазяїна поманити.

— Ще день великий — на хазяїна заробиш.

— А тараня ж то так і світиться! — лукаве жид.

— Ще не нагадуй тарані — і не встав би,— сміється

Павло,— а тепер треба злазити. Не знаю тільки, чи коні стоятимуть.

— Я зараз хлопця вишлю,— в'ється жид.— Гершку! Кума гер! — закричав він у хату.

— Та нащо того хлопця,— угамовує Іван.— Ми і без хлопця обійдемось. Чув ти, Покорійко, станови лиш свій хваетон спереду упоперек, а я свій ззаду, хай Баронові коні всередині. Ми будемо поглядати у двері.

Установивши коней, хлопці потягли у шинок поливати нових Павлових коней. Чому їх справді не полити? Хіба Павло своїми буде поливать? Хазяїн чи полле, чи ні, а товариство полле... На те воно товариство. Сьогодні Павло поливає коні, а завтра Іван дугу, післязавтра Карпо — наритники. Рука руку миє. Не біда, коли хазяїн погримає, що мало зароблено. Хазяйської пельки ніколи не вдовольниш; стане ще й для його. Хіба воно важко дістається? От Павло тільки що виїхав, один кричить: давай, другий, третій, четвертий, п'ятий — от і карбованець. А воно ж, може, двадцять-тридцять раз хто окликне. Так ні відсіль, ні відтіль п'ять-шість рублів і є. То з їх карбованця не пропити? Не слід тільки баритися. Товариство і не забарилося — пройшлося по чарці, по другій, з'їло по шматочку тарані — і гайда. Ось Павло вже знов підхопив когось, тільки кура шляхом устає та коні іскри сиплють з-під копит, так він летить. Поки до обід, то Павло не то повернув пропите, а ще з карбованця лишку набрав. А ще ж після обіду?.. Поки настала та вечірня пора, коли час додому вертатися,— у Павла в кишені три з половиною рублі бряжчало. Три рублі дума віддати, а полтиник і для себе ще зостанеться. Може, який день лучиться — мало заробиш — треба його урівняти, доложити.

Трирубльова виручка, привезена Павлушкою, здивувала Стешенка. Павлушка чув, як у кімнаті старий Стешенко розмовляв з дочкою.

— На, дочко, заховай.

— Де се ви взяли? — питала Домка.

— Новий привіз.

— О-го!

— Треба йому до вечері чарку горілки дати. Сей, здається, старательний буде. Якщо так щодня — то більше тисячі у рік. Даси, даси йому чарку горілки.

Домка не забарилася: заховала гроші і зараз кликнула Павла.

— Випий лиш, Павле, чарку горілки до вечері,— подаючи чарку, казала вона.

— О, моя баришенько! — зрадів Павло.— Пошли ж вам, боже, хорошого жениха! — духом вилигав Павло і аж у денце поцілував чарку.

— Постой, постой. Випий і другу!

Павло підставив чарку і, поки Домка наливала, він бачив, як у неї лице і очі горіли, як руки тремтіли. «А вона повненька з себе,— думав він.— Ряботинки трохи є, оже вони якраз їй до лиця».

— За кого ж його вип'ємо, баришня? За батюшку? Пошли йому, боже, усього доброго.

Павло випив і пішов вечеряти. За вечерею Домка скільки раз навідувалась до кухні і, кликнувши наймичку, щось шепталася з нею. Після кожного такого шептання Павло бачив, що до його вечірньої страви що-небудь ласеньке прибувало. «Еге,— подумав він,— так ще можна жити!»

Всім Павло подобався у дворі. Старому Стешенкові за те, що возив щодня добрий заробіток, наймичці за те, що говіркий, веселий такий, Домці — і за те, і за друге. Одна Олена Трохимівна не злюбила його. Спершу, як зобачила, то і він кинувся їй у вічі, вона задивилася на його пишну бороду, на його красу-уроду. «Де се ви собі такого красня роздобули?» — допитувалась вона. І нужно ж було Павлові, коли вона питала, чогось назвати її тьотушкою? Вона і тоді не втерпіла, і тоді одказала йому з серцем: «Так-так племінничку!» А як почула ще, що Павло Домку називає баришнею,— то так завіна і ухопила її за серце. «Що я йому таке? Рівня я йому, родичка яка, що він все «тьотушка» та «тьотушка». Та баришня у нього — велика пані яка! Чи не з тим, щоб підлабузниться до баришні, так зове її?» — і Олена Трохимівна почала примічати за Домкою. Привичним жіночим оком вона зразу помітила, що Домка, коли Павло приїде додому, робиться і веселіша, і розговорніша, Павлові як душі не віддасть — і горілки йому до обіду й до вечері, і страви смачнішої, і всього підставляє. Іноді піде до сараю, до конюшні і почне з ним розмову, слухає — не одривається від його брехень, дивиться не налюбується його поважним видом. Олена Трохимівна не любила критих ходів, що бувало у неї на душі, те й на язиці. Часто вона натякала батькові, що Домка щось дуже раденька Павлово-

му приїзду. Батько чи не помічав, чи не хотів зовсім помічати. Він тільки інколи казав, що то так здається, що Домка радіє великому заробіткові, що Домка не така, що він її за дворянина, за чиновника віддасть. Слова батькові піднімали Домку на цілий корх. «Недаром Павлушка зове її баришнею. Він чує, що вона буде баринею колись. А та, звісно, від злості... Їй завидно, їй досадно, що мене всі поважають, а її ні... Вона дума, що як до батька така близька, так їй все можна, вона старша у домі. Не діждеш! Я дочка, я старша тут; а ти що? Чорт батька зна що!»

Тиха, скрита війна не втихала між ними ні на одну хвилину. Олена Трохимівна хотіла її принизити, наговорювала батькові. Домка хоч і не наговорювала нічого на неї, зате поставила усю двірню проти неї. Всі у вічі мов і поважали її, хоча всі знали, що вона казала, а тільки одхитнись, повернись куди вона, зараз коли не словами, то очима насміються з неї, а робити — робили, що скаже Домка.

Домка зовсім би була щаслива, коли б не Олена Трохимівна. Вона б гуляла б, скільки знала, робила б, що здумала,— від батька їй на все воля була. Оце розряджиться Домка якнайкраще і піде гуляти на Миколаївську, і ніхто б нічого. Прийде Олена Трохимівна: «А де ж наша баришня?» — питає. «Пішли кудись»,— відкаже наймичка. «Хвіст поволокла!» — проціде крізь зуби Олена Трохимівна. Домці, як прийде, зараз усе розкажуть, і веселе її серце пов'ється тугою, важкий смуток наляже на душу. «І чого їй від мене треба? Чого вона мішається до других, яке їй діло?...» І, нічого не кажучи Олені Трохимівні, Домка з серця навпаки все робить, дивись, наймичку пусте погуляти, коли треба Олені Трохимівні для чого, а одбрешеться — послала за чим; Павло приїде — до Павла піде, говоре з ним, сміється. Перечивши щоразу так, вона чаще та чаще стала до Павлушки виходити, балакати з ним — Павлушка розпусте свої брехні, та й говоре ж він як красно, розказує як доладно! Слухає Домка і заглядає йому у вічі, як його карі очі сяють... Серце у неї так тихо та радісно б'ється, щось у йому таке ворушиться, що вона сама не знає, тільки їй любо так, здається, якби вона припала до його плеча або його голову пригорнула до свого серця,— їй би ще любіше було.

Раз якось у сараї Павлові нужно було щось узяти, на

дорозі стояла Домка. Павлушка перехилився, Домка нарошне заступила, не пускала. Павлушка ще дужче нагнувся, Домка прикрила, присівши. Павлушка, достаючи, ненарошне черкнувся її високого лона — огонь засвітив у її очах, чи гнів то був, чи друге почуття — Павло не знав, думав, що гнів, і сам мав був крикнути: «Чого б я ліз сюди?», як Домка зразу розлилася веселим реготом і кинулася віднімати. Павло не пускав, Домка усилковувалась, і між ними почалася жартовлива боротьба. Павло вже не нарошне обняв її і здавив у своїх обіймах... Домка притихла, осіла.

— Чи вам отут довго зі мною жартувати? — спитав він, обнімаючи дужче її.

— А що таке? — і очі її засвітили. Засвітили вони і в Павла.

— Тільки візьму та й поцілую.

— Ану-ну!..— не то грізно, не то жартовливо відказала вона.

— Так ось же вам! — і поцілунок роздався.

Домка спершу не знала, що їй робити... І щастя, і сльози душили її... Вона рада б плакати і сміятись; якесь невідоме почуття облягло всю її зразу, молода кров заграла у молодому серці... Знадвору хтось окликнув її, і вона, розшарівшись, розчервонівши, як рожа, вискочила з сараю і посварилася пальцем на Павлушку, моргнула якось лукаво своїм чорним оком і побігла. «Вража дівчина, яка жартовлива»,— подумав Павло, і за цілий той день вона не сходила з його думки.

З того часу Домка все ближче та ближче ставала до Павлушки; не сердилася, не противилася, коли він обнімав її, цілував. Чудне діло; вона, ждучи, як обіцяв батько, чиновника, щоб сватав її, любила Павлушку, любила його першою молодою любов'ю, усіма силами свого гарячого серця і все не переставала ждати чиновника. Інколи вона, дивлячись на те безпутне життя, яке вів батько, теряла свою надію. Їй гірко було думати: який чиновник піде у їх хату, де непросипне п'янство, завсегдашнє безладдя, непокой, а вона часто думала.

І тієї ночі, коли поливали тарантас, вона довго не спала, думала молодою головою ці невеселі думки, як пройдуть її молоді літа, як вона, ждучи чиновника, так і зживе вік одна-одинока. Коли б тоді був Павлушка, вона перша кинулася до його, у його гарячі обійми, перша

віддалася б йому. «Вони дурять мене дурну... Бач, їм усе можна... Ні страму кат має, ні совісті, а мені вона вибиває очі Павлом. Тільки візьму...— І вона не додумала далі, як зразу їй ударило в голову: чи він жонатий? — Я й досі не розпиталась його. Завтра, завтра чуть світ устану і безпремінно розпитаюся». І вона незчулася, коли і як заснула.

III

Домка мала устати чуть світ, а устала — уже сонце високенько підбилося і привітно гріло примерзлу за ніч землю. Їй було душно і важко; сині жили понабрякали і високо піднялися, розкуйдане волосся порозсипалося по щоках, висках, і, коли вона його прибрала трохи, то червоні попруги лежали під ним,— видно, спала дуже міцно вона, що не чула, як і понадавлювало ті полоси. Уставши, вона зразу кинулася надвір освіжитися, вільно дихнути вільним повітрям. На рундуці стріло її ясне сонце, обдаючи привітним і теплим світом; свіже повітря весняного ранку охолоджало її гарячу голову, урівнювало глибоке і важке спросоння зітхання. Їй так гарно було; здавалося, мов тепла літня вода, а не весняне повітря обдавало її; вона присіла на рундуці, щоб полюбуватися тим ранком, подихати чистим повітрям.

А любуватися було чим; хоч ще земля тільки-тільки що скинула з себе білу зимню одежу і зачорніла під сонячним теплом, зате чутно було, як вона потиху оживала, у серці билася надія, що ось незабаром піде один-другий теплий дощ і з-під чорного, як угіль, грунту вилізе зелена-зелена травиця, червоні парости дерева зазеленіють молодим листом, защебечуть різні пташки... Тепера ж одні тільки горобці, стрибаючи по тинах та заборах, весело цвірінькають, кури сокочуть, півні горланять... З стріх помалу капає водиця, то сонце розігріло примерзлу оселю; біля рундука замерзла калюжка підтала, і з-під криги, на котрій грає і виблискує сонце, побігла невеличка річечка. Всі ці початки весіннього життя так веселять серце, такою радістю сповняють його... Сонце так ясно сяє, здається, і гріє, і освічує кожен темний куточок в душі, не дає прокинутися хмурій тузі, будить ясноку радість.

У Домки все те прокинулося тільки на одну хвилиночку, поки просоння сплило з її повного лиця, загорілася ясна думка у освіженій голові, а там знову усе померкло, тиха досада, що вона пізно так устала, ущипнула її за

серце, гірка туга, що вона до обіду не побаче Павлушки, не спита його, об чім так учора думала розпитати, туманом розіслалась у душі і задавила тихую радість. Далі і сонце ясніше світило, тепліше гріло, горобці дужче цвірінькали, півні горланили, людський гомін піднявся; вона вже нічого того не бачила, не чула. Хіба тепер для неї не все рівно, чи дощ би йшов, чи сонце гріє, коли у душі віє досада, на серці туга. Та світова краса тоді тільки для нас люба та мила, коли у нас тихо та ясно на душі, коли навіяну радість не злякає думка про наші щоденні шкоди, про наші житочні утрати. Домка так задумалася, так загадалася, що не бачила, коли і як Пріся, вертаючись з базару, спустилася з гори і підійшла аж до хвіртки.

— Домочко! Домочко! — окрикнула вона її.— Дивись, нам сам бог помагає,— і вказала на сонце.

Домка, мов спросоння, кинулася.

— В чому помагає? — не догадуючись, спитала Домочка.

— Як в чому? Хіба ти забулася? Бач, як сояшно та ясно? Поки з церков вийдуть, просохне так, що хоч котися. Ув одних платтях підемо гляти. Ти ж безпремінно приходь.

Домка тільки тепер розібрала, об чім річ іде.

— Прийду,— ліниво одказала вона.

— Зараз після обіду. Пообідай ранше та зараз і приходь... То-то сьогодні буде народу на гулянні! — весело щебетала Пріся. Очі у неї горіли, з лиця віяло радістю, нетерпеливим жданням.— Та чого ти така невесела сьогодні? — спитала вона, прикро глянувши на подругу.

— Нічого,— не призналася Домка,— тільки що встала.

— Ото, як ти довго спиш! А я вже давно устала, уже й на базарі скупилася, це додому вертаю. Оце прийду, зараз за страву приймуся, щоб раніше витопити, управиться, а там — гайда на увесь день. Прощай! Ніколи. Приходь же! — і Пріся миттю промчалася повз двір.

«Щаслива, і гадки їй ні про що немає! — подумала Домочка і собі повернула у хату, бо наймичка верталась уже з базару.— Треба справді скоріше управитися та піти проходитись, там, певне, і його побачу».

Південна пора, перший теплий весняний день. Ясне сонце, високо піднявшись угору, пливе по синьому небу; золоте його проміння, падаючи на білі стіни високих кам'яниць, що стоять по той і по другий бік широкої Миколаївської улиці, оддає біло-огненним світом, по широких хруста-

левих вікнах розкішних магазинів горить чистим полум'ям або, зопавши на невеличку плямочку шиби, тліє сизо-червоною вуглиною. Всюди повно світу, ясного, прозорого! Вітер ані дихне, від сонячного проміння, від нагрітих стін, від сірого каменю, котрим убита уся улиця, віє теплом, свіжим, привітним теплом першого весняного дня. Знизу, з боків, зверху, з високих залізних осель тепло те ллється-розливається по всій улиці. І яке-то те любе перше весняне тепло! Після невеличких підхмурих зимніх днів перший теплий весняний день обдає такою радістю; холодне зимнє небо, мов роздаючись від тепла, синіє, сміється своєю непрозорою блакитністю, коли і вітер віє, то не той тихий зимній, що аж у носі круте, сльози з очей видавлює, і не літній пекучий, що мов кип'ятком прище, а теплий весняний, мов літеплом обдає тебе всього. Так хочеться довше тим вітром дихати, так хочеться на тому теплі погрітися!

З усіх кінців великого міста, з усіх улиць і глухих переулків, мов плав пливе, суне народ на Миколаївську улицю. Ще з самого ранку вільні пани тихо снували під сонячною стороною; як з церков повипускали, то народ не зараз пішов додому обідати, а чимало таки походив ще по улиці, а тепер, підкріпившись обідом, замість спочинку і мале, і велике пішло грітися на сонце. Кого тут тільки не було? Цілими низками панські діти, розряджені то в червоні, то в сині, то в зелені одежі, бігали, кричали, щебетали, мов пташенята, за ними тихо виступали няньки-мамки, ведучи за ручку якого з менших, і даремне гукали на старшеньких: «Не шаліть, папаші або мамаші скажу»,— ніщо не спиняло їх веселого галасу. Магазини повідкривалися, у широкі вікна виглядали різні цяцьки, блищали своїми золотими розводами, горіли різними цвітними кольорами і спиняли прохожих подивитися-полюбуватися. Цілими купами зостановлювалися коло них молоді міщаночки, і їх очі горіли, дивлячись на довгі разки доброго намиста, червоних кришталів, легких, як пір'їна, шляпок, що, мов метелики, крутилися на довгій, через усе вікно, вірьовочці.

— Що якби тобі, Орисю, начепити отаку шляпу, чи великою баринею була б?

— Я не хочу шляпи, якби оте намисто... Бач, яке гарне, з хрестиком? — одказувала Орися.

— А он які сережки, ленти на шию. Господи! Чого тут тільки немає?

— Що ви тут розглядаєте? — питалися підходячі парубки-міщани з вив'язаними товстими шарфами шиями, у довгих синіх балахонах, у рипучих, на високих підборах чоботях.

— Он дивись, Хведоре, які хороші убори. Купи мені один!

— Я б і купив, так ти ж не зносиш, пропадуть тільки гроші! — жартував по-міщанському парубок-красень з червоним шарфом на шиї.

— Зношу, купи! — усилковувалась дівчина.

— Біля печі?

— Чого біля печі? На гуляння буду надівати...

Тим часом підходила друга валка, здоровкалась, беручись за руки і давлячи дівоцькі пальці так, що аж кісточки хрущали.

— Ой-ой! — кричали дівчата, рвалися, другі реготалась і, знявшись цілою низкою, сунули далі, бо бачили, що до їх підходила друга низка панночок, паничів. І ті, і другі були розряджені якнайкраще і якнайлегше, повесінньому... Шуршали тихо довгі хвости легких платтячок панночок, лопотали і в складки складалися тонкі пальта паничів, тихо поскрипували чоботи, ботинки. Розмова не стихала, тиха, весела розмова не давала ні на хвилину упокоїтися — то відбивалася вона на рожевих устах ухмилок, то горіла у чорних очах радістю, то пашіла з ніжного білого личка привітною краскою.

Далі тихо тяглися, держачись більше на сонці, старі пани, одіті в теплі боброві пальта, і в їх крізь жовту або муру шкіру старого лиця пробивалася краска, і в їх очі блищали веселіше, і часом усмішка грала на скам'янілих устах. Старі панії, одпиндючивши залежалі капоти, насторочивши теплі капори, бадьорніше виступали по улиці, проворніше снували між народом. Народу було так повно, що широкі пішоходи не вміщали усіх на собі, цілими купами стояли люди по перехрестях, улицях і, лускаючи насіння, дивилися на прохожих, котрі, здавалося, і не ходили мов, а тупцювалися тільки на однім місці...

Давно вже Пріся дожидала Домки, сидячи у своїй невеличкій хатині коло невеличкого віконечка. Ще на достойно тільки дзвонили, як вона вже управилася з обідом; потім умилася, розчесалася; тільки мати з церкви прийшла — вона вже й обід на стіл подала.

— Оце як ти швидко управилася,— здивувалася мати.

— Я, мамо, піду погуляю трохи,— з проханням у голосі одказала Пріся.

— Куди ти підеш?

— Домочка казала, що зайде, каже, підемо аж у город.

— Близький світ! — одказала стара, сідаючи за стіл. По голосу і по очах побачила Пріся, що мати сьогодні незугарна перечити, через те вона зразу повеселішала, металася швидко, подавала, приймала, прибирала, немов сподіваючись, що ось-ось незабаром Домочка відхиле двері і спита: «А що ж ти, зібралася? Ходімо вже». Через се Пріся якскоріше поспішала, так що аж мати, глянувши, засміялася.

— Якби оце, дочко, посилати тебе за чим у город, чи так би і тоді поспішала, як оце на гуляння?

— Поспішала б, мамо,— лукаво граючи очима, відказала Пріся.

— О, брешеш, мабуть,— прикро дивлячись на дочку, каже мати.

Дочка не видержала, не видержала і мати, і обидві разом засміялися.

— То ж, мамо, за ділом, на хвилинку тільки піти та зараз і вертайся, а то погуляти! — по правді сказала дочка.

Мати нічого не відказала, тільки зітхнула, певне, згадавши і свої молоді літа, як вона рвалася від роботи хоч на хвилинку побігти до дівчат, подуріти з парубками. Коли лягла вона спочити і дивилася на дочку, як вона шпарко перемивала та перетирала миски, ложки,— її молоді літа так перед очима і стали. Пригадалися їй тодішні подруги, парубки, їх ігри, жарти, співи. Де воно все те ділося? Одні, як і вона, стали вже нікчемними, тішаться своїми дітьми, другі під землею тліють. Не за горами і її черга. Отак живи-живи, умри — заховали тебе, заховали з тобою все, чим жила, чим боліла, мучилася. І людина, як та квітка,— поки цвіте, то й любуються люди нею, а одцвілася — нікому не нужна. Тільки й радості зазнаєш, поки молода та сама собі, а вже тільки вийшла заміж — коли-не-коли, у свята хіба, зазнаєш спочинку, а то довічна праця, щоденна турбота і вгору не дадуть глянути. Їй сплила на думку стара пісня:

Гуляй, гуляй, дочко,
Поки молодая;
Бо як стара будеш —

Гулять позабудеш.
Бо як стара станеш —
Гулять перестанеш...—

і вона зітхнула глибоко-глибоко та важко.

Поки мати отак гадала, дивлячись на дочку, тим часом Пріся поперемивала, поперетирала все, нарядилася у нове плаття і сіла коло вікна дожидати Домочки. Не сходили її очі з шляху, з гори, тоді як думкою вона була аж на Миколаївській. Їй увиджувалися знакомі, їй учувалася їх веселий гомін, регіт. «І чого ота Домочка так довго не йде? Що там у неї за діло таке? У неї ж наймичка є, що за неї зробить, а в нас немає, і то я вже управилася...» Коли засіріє що біле або сіре на горі, вона аж шию витягне, очима упнеться... То Домочка, певне, вона, вона... Ні, то не вона, то хтось другий, повернуло у вулицю... І зраділі очі наливаються слізьми. Уже Прісі аж обридло ждати, обернулася назад — і мати вже заснула, а вона не йде. Господи! Та й мнеться ж! Аж ось на горі і справді заколихалася її постать, забіліло біле плаття, підперезане червоним шовковим поясом, зачорнів на голові тонкий шерстяний платок... «Вона, вона!» Спускається з гори, прямо прямує до їх двору. Пріся, мов укусило що її, кинулася і стрілою помчалася на двір зустрічати забарливу подругу. Коло воріт вони стрілися і кинулися одна до одної цілуватися.

— Господи! Як довго барилася! — укоряла вона її.

— Коли б ти знала, Прісю, як у нас водиться, і то насилу вирвалася. Учора поливали хваетон, а сьогодні знову зібралися похмелятися. І в пеклі, здається, таке не заводиться, як у нас,— виправлялася Домочка, та й то даремно. Пріся вже забулася, що так довго ждала і мучилася, тепер вона обдивлялася з ніг до голови Домочку, любувалася її убором.

— Де ти купувала пояс? От пояс, так так! А в мене, бач, яке плаття?

— Гарне! — похвалила Домочка.

— Твоє краще. Твоє пополам з шерстю, а моє бумажне.

— Так у тебе гарно пошите. Бач, як сидить, а в мене, мов мішок.

— Де ж? Ні, і в тебе гарно-бо. Зате мої ботинки кращі від твоїх.— І Пріся виставила ногу. Домочка глянула;

невеличка ніжка мов виточена здавалася у невеличкому ботинкові, Домочка виставила свою, і тепер ще дужче видно було красу ноги Прісіної — кругленька, маленька, на високих підборах, з мідними блискучими підківками, тоді як у Домочки здорова, груба нога, насередині зморшки, підбори широкі, низькі, скоріше здавалася у чобіт взута, ніж у ботинок.

Подруги з чобіт перейшли на друге: на платок, на серги, на намисто, на коси, довго обдивлялись одна другу, стоячи коло сіней. «Боже ж мій! — скрикнула, оханувшись перша, Пріся.— Стоїмо тут та тільки гаїмось, а там за нас усе гуляння перегуляють»,— і мерщій кинулася у хату подивитися, чи мати спить. Домочка хотіла і собі іти.

— Не йди, не йди, Домочко,— тихенько прохала Пріся,— мати, як устане та ще з тобою заведе розмову — знову загаїмось. Я тільки платок візьму, та й підемо.

Домочка дожидалася коло сіней. Пріся справилася минутою. Тихо ускочила у хату, ухопила платок з вікна і на пальчиках вийшла у сіни.

— Ідеш? — почувся голос матері.

— Іду.

— Зачиняй же сіни.

— Добре... Ходім, ходім, Домочко! — мерщій турбувала вона подругу, і не ходою, а бігом помчались вони з двору.

Всю дорогу бігла Пріся, і на гору не було їй важко, на гуляння несло її. Домочка, здоровіша від Прісі, не змогла ніяк зійти за своєю подругою.

— Та підожди,— зупиняла Домочка,— як вітер той, мчиться, ніяк не поспішиш.

Пріся реготалася, сміялася з Домочки, що вона важка така, неповоротлива, і, підпустивши до себе, знову як майне!

Вийшли на половину гори. Пріся, рум'яна, весела така, стала піджидати подруги, Домочка ледве ноги несла, важко дишучи.

— Ох, не зійду! Ох, упаду! — жалілася Домочка, червона уся, аж потом полита.

— Ото яка корова! — глузувала Пріся.—Звикла дома сидіти, а якби, як я, разів з чотири у день, одмахала у город та з города, то привикла б по горах ходити.

Домочка зовсім знемагала, бралася за коліна, утирала великі каплі поту з червоного лиця.

— Постоїмо тут... Он звощик з гори їде, наймемо його, хай повезе!

— За що, за п'ять пальців? — сміялась Пріся.— Та ну вже, вилазь! Ото важка!

Домочка порівнялась з Прісею і стала. Звощик спускався з гори. Глянула Домочка — то ж їх звощик, Павлушка, видно, додому обідати їхав. Глянув і Павлушка на дівчат і зразу пізнав.

— Здрастуйте, баришні,— привітався він, рівняючись з ними.— Куди, на гуляння?

— На гуляння,— одказує Пріся,— та ось цієї ніяк не винесу на гору.

— Сідайте, підвезу! — крикнув Павлушка і повернув коней.

Домочка така була рада і перша скочила у фаетон, за нею Пріся. Павлушка погнав коней. Рівно, дружно беручись, помчали вороні на гору, тільки силозні у їх клекотіли, фаетон, мов коляска, хитався на високих ресорах і хитав обох молодих подруг, що, позсувавши чорні платки з голов на плечі, важно порозлягалися на м'якій подушці. Домочці це була не первина; її і батько скільки раз вивозив з дому, і Павлушка, стрівши не раз на горі, підвозив додому, те ж і за ворітьми, стрівши Павлушку, вона сідала у фаетон, щоб хоч двором прокотитися. Вона любила їздити на фаетонах — хитає, а не підкида тебе, і м'яко так усюди, мов на перині несуть тебе. Вона вже привикла до сієї їзди, не дивно, коли вскочивши в фаетон, сиділа вона смирно, покійно. Прісі ж це була первина. Вона скільки раз бачила, як пани котили по городу, як, розлігшись, хиталися на ресорах,— все це піднімало у її душі таке бажання, будило у серці заздрість. «Уже ж хіба не я буду, хоч у матері украду того семигривеника, а проїду хоч з однієї вулиці у другу»,— думала вона і, як бога, ждала того щасливого часу, коли у її кишені буде її семигривеник. Тепер і без семигривеника справдилося її давнє ждання. Господи, яка вона рада, яка щаслива! Очі горять, серце так утішно б'ється, як її тихо хитає, як м'яко сидіти. Проїжджаючи повз прохожих, вона не здержиться не засміятися! «От вони, аж зігнувшись, вилазять на гору, а я сиджу покійно»,— горіло на її лиці, світилося у її очах. І вона сама помагала підкидатися, хиталася з одного боку на другий, як та риба, що довго побула на березі, дихала важким повітрям, і коли, здавалось

їй, послідні часи приходили, її кинуто знову в воду, від радості вона то поринала глибоко на дно, то виринала наверх води, крутилася, бігала. Так раділа і Пріся. «Боже, яке щастя! Недаром ті пани одно їздять. І, скажи ж, видумають таке... Що то ті гроші?!» — і вона сама собі пожаліла, чому і вона не пані, чому не багачка,— тоді б одно знала — їздила! Павлушка під'їхав до Миколаївської, на котрій, як стіна, стояли і по той, і по другий бік люди.

— Стій! — обізвалась перша Домочка, а в душі Прісі так і похолонуло.

— Чого стій? Ну, та я вас покатаю. Хай другі топчуться.

Ув очах Прісі заграла радість — вона хоч цілий день могла їздити.

— Ти ж не їв і досі нічого,— каже Домочка.

— Я? — обернувшись, спитав Павлушка.— Ради таких баришень я три дні готов не їсти та катати. Ану, виправляй ноги! — крикнув він на коней і погнав. Дрібною риссю пішли коненята. Мухою помчався фаетон по широкій, битій каменем улиці, тихо хитаючи на ходу Домочку і Прісю. На щоках обох молодих дівчат зайнялася краска радості, з очей світився здавлений сміх. Другі ходять, волочаться, а вони порозлягалися — катять! Знай наших! Люди, що порозсипалися по перехрестях усякими купами, розступалися, розходилися, даючи дорогу.

— Домочко! Домочко! Он-он, дивись, Анютка дивиться, он Маруся, Хвеня...— крикнула Пріся, штовхнувши під бік подругу.

Домочка оглянулась. Стояла купа дівчат і парубків; дівчата замахали платками, хлопці деякі зняли картузи.

— Куди се? Куди? — кричали дівчата. Пріся мала одгукнутись, та вже далеко од'їхали.

— Бережись! — гукнув Павлушка, аж подруги кинулися, на п'яного чоловіка, що переходив їм дорогу. П'яний тихо підвів голову, тихо зостановився, хитнувшись назад.

— Паніїі! — сказав і почвалав далі, розхитуючись на всі боки.

— Право! — гукнув знову Павлушка на проїжджого звощика, що віз цілу панську сім'ю. В одну мить вони розминулися, так що Пріся не розгляділа, хто там і сидів. Пріся уся не своя сиділа. І «бережись», і «право» якось

так чудно і гарно одкликалося у її ухах, якась така радість обнімала серце, що не будь так багато народу, вона кинулася б на Домочку і задавила б, здається, у своїх обіймах, обсипаючи гарячими поцілунками.

— Чи вернемось, чи об'їдемо кругом садка? — спитав на бігу Павлушка.

— Кругом садка! Кругом садка! — гукнула Пріся. Павлушка повернув управо. Там уперед скільки пар і фаетонами, і другими легенькими екіпажами котили, ганялися наввипередки. Павло пустивсь і собі. Піднялась така готнява залізних шин об кам'яну дорогу, що все зливалося в один довгий гук: не то людського гомону не стало чути — не можна було розібрати, що говорила Пріся Домочці; прохожі, як мухи, мелькали, здоровенні палати, здавалося, одна поперед другою бігли їм назустріч. У Домочки та Прісі ув очах почало рябіти, в голові крутитись.

— Павлушко! Павлушко! Я боюся! — не вспіла викрикнуть Домочка, як Павлушка, давши круга, знову повертав на Миколаївську; з його вже було доволі, він усіх обігнав, одного тільки губернаторського сірого жеребця, то й то б хто його знає, коли разом, бува, рушили з місця. Павлушка тепер був трохи лиш не радніший від дівчат.

— От каліки там ті ж! — обертаючись до Домочки, сказав він.— Навзаклад піду, ніхто з їх,— і вказав рукою на проїжджих,— не вийде проти моїх. Ох, голуб'ятка! Тепер спочиньте ж трохи! — пожалів він скотини, що з чорної зразу ж стала аж сіра.— Шажком, шажком! — і почав наддержувати. Коні тільки прискали та мотали головами, їдучи тихо Миколаївською. Домочка і Пріся почали роздивлятися людей.

— Що воно, що воно? — одно чули вони по той і по другий бік улиці, і тисячі очей уставилися на їх. Дівчата запримітили тільки, що очі панянок, як горох від стіни, відскакували від їх — чи заздрість, чи призрість їх так швидко одривали? Паничі сміялися уголос.

— Отаких ще й не бачили!

— З перевулка?!

— Ні, міщанки форсять. Он та, дивись, щупла, як губами маніриться.

— А та з веснушками, брат, нічого,

— Передки добрі! — говорили між собою паничі.

— Дарія Петровна, наше вам! — скидаючи картуз,

здрастувався молодий один міщанин у довгому синьому балахоні, у високих рипучих чоботях, червоний, як жар, на виду.

Домочка поклонилася.

— Чи бач, як наші форсять? — чулося з купи, де стояли і сині, і чорні, і сірі притерті балахони поживших ремісників: ковалів, прасолів, шевців, кравців.

— Хто се?

— Та се ж Стешенківна.

— Чи бач? Чого се вона так важно?

— На кінці віку!

— Як на кінці віку?

— А так: батько замотався, як теля біля прикорня, може, швидко посадять туди, де великі вікна,— так дочка і задає форсу.

— На кінці віку! Бодай тебе, Йосипе! І видумав таке!

І купа зареготалася.

— Чи не дума і ся іти по стежці старших?

— Атож! Чого ж його дожидати? Батько сам привід дає. Там така любва з товстою Оленою, що брат ти мій!

— Любва? Тьху!

Домочці було гірко слухати такі речі про своїх сестер, про батька. Дома вона тільки й чула одні ласкаві слова, єхидні похвалки, а тут на самоті? Коло серця їй зразу запекло. Вона пізнала цього Йосипа, не раз він у їх був, не раз напивався з батьком п'яний такий, що світу білого не бачив, а тепер он що говоре!

Вона б, може, і геть-то засумувала, коли б не побачила своїх знайомих товаришок, що стояли на ріжку улиці, махали руками і кликали до себе.

— Прісю! Он Анютка, Маруся. Устаньмо та походимо ще. Постой, Павлушко.

— Тпру! Уже годі?

— Годі! Буде.

Домочка і Пріся повискакували і, не озираючись, пішли до дівчат. Зразу між ними почався крик, регіт. Віталися одна до другої, здрастувалися, беручись за руки, розмахуючи і трясучи їх так довго, як завжди роблять це міщани. Парубки собі підходили, давили пальці дівчатам так, що аж вони злипалися. Відкілясь і Грицько Кравченко взявся і зараз посунувся до Прісі.

— Каталися, Єфросініє Карпівно?

— Каталися, каталися! Та гарно як, боже, як гарно! — радісно викрикувала Пріся.

— Как же, гарно! — піддакнув Грицько.

— А нема краще, як пішки,— обізвалася Анютка, якось підстрибуючи.— Пішки — нема замішки! — і козирнула на прохожого панича, що йшов собі, поскрипуючи чобітьми і розмахуючи тоненькою паличкою.

Маруся доглядiлася і, нахилившись до Анютки: «То він?» — спитала. Анютка кивнула головою: він, мов. Маруся провела панича очима, потім зглянулася з Анюткою, і обидві засміялися.

— Чому ви смієтесь? — спитала Домочка.

— Еге, не всім же і знати,— одказала Анютка.

— Там клятий! — мовила Анютка, глянувши на Марусю, і знову обидві зареготали.

— Чого вони регочуть? — обізвалась Пріся, дивлячись на Домочку. Домочка тільки здвигнула плечима.

Пріся кинулася до Фенинки.

— Фенинко! Ти не знаєш, чого вони регочуться?

Фенинка, низенька, товста дівка, обернулась до подруг, подивилася-подивилася: «З дурного ума!» — метнула і одвернулася.

— Фенинко, ти б, може, поздоровкалася! — сказала Анютка, кивнувши головою на вернувшого назад панича. Фенинка глянула та так [і] залилася реготом, припавши до подруги.

— Чого ви, бісові сороки, скрегочете? — крикнув до їх здоровенний, довгобразий парень, що закинувши руки попід каптаном і збивши шапку аж на потилицю, ішов саме проти їх, плутаючи ногами.

— Тимошка! Тимошка! — почулося у дівоцькому кругзі, і всі зразу розступилися, даючи дорогу велетневі.

Тимошка пройшов, кинувши бистрим оком на той і на другий бік дівчат, саме в середині клацнув якось так ротом, що аж луна пішла і всі дівчата здригнули, і, коливаючись, пішов далі.

— Ну, цей і лизнув! — обізвався хтось тихо.

— Хто ж це? — спитала Домочка.

— Хіба не знаєш? — одказала Пріся.— Він у ковалях. І щодня п'яний. А як п'яний, гіршого чоловіка немає на світі — як самашедший, хто б тут не стояв, так і лізе на людей.

— Звісно, п'яному по коліна море! — додав Грицько.

— То чого ми стоїмо на одному місці? — спитала Анютка.— Ходімо далі,— і перша рушила, за нею другі. Грицько норовив, як би плече повз плече іти з Прісею. Пріся тепер була несказано щаслива: раз, вона покаталася, а друге — дівоцьким непримітним мов поглядом зрівняла своє плаття з платтям других подруг, і воно їй здалося не тільки пошите краще, а й на колір красивіше, втретє,— і ботинки її були куди менші, лежали на нозі куди краще, рипіли куди дужче від ботинок хоч би й Анютки, а в Анютки вони куди хороші були, а вчетверте, і те, що за ними Грицько швендяє і норовить порівнятися не з другими, а тільки з нею однією. Найменша між дівчатами зростом, з невеличкою рум'яною пичкою, на котрій якось задрався трохи угору носик, що так приходилося до лиця їй, світилися чорні бігучі очі, вона виступала швидко, перебирала ногами бистро, налягаючи на гострі високі каблуки так, що вони безперестанно рипіли. З лівого боку її йшла своєю важкою, валькуватою походкою Домочка, немов для того, щоб порівняти постать обох і сказати, що Пріся куди краща. Вона сама це чула, через те і виступ така дрібна, і постать струнка, і личенько весело-щасливе.

Домочка була якась смутна, з того часу, як вискочила з фаетона, як поїхав Павлушка собі, її мов що за серце вщипнуло і привіт подруг не розвеселив її, він якийсь був холодний, нещирий, по очах вона запримітила заздрість їх, цурання. «Бач, багачка, розкатує собі, куди ж їй з нами рівнятись»,— мов казав їх погляд, і, привітавшись, вони ні словом більше не обзивалися до неї. Їй здавалося, що вона тут поміха якась, лишня для всіх. Бач, Анютка, Маруся і Фенинка як щебечуть між собою, кожного прохожого не минуть, зміряють очима, знайдуть що смішне і зарегочуться... Пріся тута ж, коло неї, і та так весело щебече з Грицьком, а вона одна за ними суне мовчки, ні з ким їй словом перекинутись, нікому розговорити її... лишня, лишня! Будь тут Павлушка, і вона б не мовчала, він би і її розсмішив, і вона б весело щебетала... Так немає ж його. Та хоч би і він був, їй якось ніяко з ним ходити — він, наймит, гуляє з хазяйською дочкою, скажуть люди. Їй і так дозоляє своїми словами Олена Трохимівна, вона і так повинна критись не то від неї, а от при Прісі, подрузі, вона посоромилась спитати його, чи він жонатий... А то ходити з ним бік біля боку, розмовляти, як з рівним... Тоді увесь город скаже — злига-

лася дурна Домка з своїм наймитюгою. І Домочка перше з роду пожаліла, чого вона вийшла на гуляння, послухалася Прісі, не зосталася дома. «Дома друге діло, дома і сторонню розмову можна затерти розмовою по хазяйству, коли б запримітила, що хто іде. А тут? Лишня, лишня!»

Такі думки снували у Домчиній голові, і вона, не примічаючи прохожих, тяглася за подругами смутна-невесела. Їй аж досадно було, коли вона чула, як Анютка плела що-небудь, аби більше нареготатися, як Маруся зачіпала прохожих знакомих їй парубків, паничів, як Фенинка мовчить, мовчить, та як ляпне що-небудь, аж сторонні зарегочуться. І весело ж їм! І то правда, чому їм не реготатись?.. Худа слава ходила про їх по городу. Анютка і тепер живе з прикажчиком, Марусю бачили, як вона темної ночі гуляла з паничем, обнявшись, до Фенинки, усі знають, фельдфебель ходе. Чого ж їм? Для них усе рівно. Їм нічого теряти. А тут і себе бережи, і других стережися. У жилах Домочки, видно, багато улилося не батькової, а материної крові. І з виду вона здавалася не міщанською дочкою, а простою селянською дівкою, тільки одітою у міщанський убор. Вона не те, що старші сестри її, бистрі, самостайні, на все здатні. Їм нічого було кинути рідну оселю і піти на содержаніє. Ні сором батькові, ні сором самим не здержав їх. Їм аби самим добре було, а то плювати вони хотіли на все. «Усі під богом рівні,— казали вони,— і пани, і міщани, і багаті, і бідні, і путящі, і безпутні. Усі помремо, усі в землі будемо — зрівняємося. А поки живемо — живи, як краще!» І от хіба їм тепер погано живеться? Недавно середня приїздила у город на ярмарок... Одіта, як пані, у шовк та злото, ще і тут понабирала на троє платтів. Щаслива!..

— І чого б я тут тинявся? — почула Домочка знайомий голос Федора Скляра, парня-красня, високого, статного, великого гуляку, брехуна, сміхотвора.

— Ходимо та тебе шукаємо,— одказала, скалячи зуби, Анютка.

— Туди к бісу! А я був коло колисок. Думаю, може стріну яку знайому душу, щоб похитала. Та й стрів: один кацап ходить коло свого квасу та тараканів коряком викидає.

— У-у, і видума таке!— разом, морщачись, промовили Маруся і Пріся.

— Чого видума? При моїх очах викинув коряк тараканів, ще і пацюка за хвіст витяг.

— Та ну-бо, Федоре,— скрикнула Анютка і сплюнула.

— А ви квас п'єте? З тараканами та пацюками?

— Я бутилочний! Я ніколи не п'ю з шаплика,— щебече знову Анютка.

— А в бутилочному мухи подавлені...

— Федоре! — крикнула Анютка і одвернулася.

Дівчата повернули назад. Тепер тільки Федір запримітив Домку.

— А, Домнікія Пилипівна! Скільки літ, скільки зим? — привітав він Домочку.— От хто мене покатає,— і Федір так моргнув, що всі зразу так і зареготалися.

Домочка призро глянула на Федора і не втерпіла засміятися.

— Чи воно личить дівчатам парубків катати? Скоріше парубкам треба дівчат покатати,— одказала Домочка.

— Та я б покатав вас усіх, та чортма грошей.

— У тебе нема? — спитала Маруся.— І свині, мабуть, не їдять.

— Був карбованець, та...

— Пропив? — увернула Фенинка.

— Правда, ой правда! І дасть же бог такий розум, щоб зразу відгадати.

— Тут і розуму не треба, треба тільки глянути на вид.

— А що він, полущився?

Дівчата зареготалися.

— Де тобі полущився, зовсім порепався!

— Так-так, а я й думаю, чого се на мене так дівчата заглядаються?

— Та того ж таки.

— Бач, сам карбованця пропив, а нема того, щоб дівчат церковним попоштувати,— сказала Анютка.

— Церковним? — і Федір поліз у кишеню, витягаючи п'ять копійок.— На п'ять копійок буде? — спитав він, показуючи гроші Анютці.

— Що ж там на п'ять копійок? Хіба нас мало, уже не менше півкварти.

— Іде! — крикнув Федір.— От люблю таких, що не скриваються... Так куди ж ви? — спитав він на перехресній вулиці компанію, що направлялася прямо.

Анютка, Маруся і Фенинка стали, Домочка, Пріся і Грицько пішли далі.

— Куди ж підемо? — спитала Анютка.

— Куди? До Оврама, у погріб. Ходімо! — і Федір, моргнувши, повернув в улицю.

Анютка повернулася назад. Домочка і Пріся уже геть одійшли.

— Домочко! Прісю! Куди ж ви?

— Ми прямо,—сказала Пріся.

— Та ну, годі. Вертайтесь. Вертайтесь, я щось скажу.

— Я не піду,— сказала Домочка Прісі.

— Єфросінія Карпівна! Домнікія Пилипівна! Ходім,— почав Грицько.— Ходім. Не будете пити — посидите. Пряників візьмемо. Пряники будемо їсти. Ходімо.

— Та йдіть, я щось скажу,— гукала Анютка.

Ті вернулись.

— Бач, які? Чого ж ви од компанії одстаєте? — укоряла Анютка.

— Ми на колиску підемо,— одбріхувалася Домочка, їй так чудно і соромно було іти у погріб вино пити.

— Та хоч посидіти. А потім і підемо, усі разом і підемо,— прохала Анютка.

Домочка глянула на Прісю, Пріся на Домочку... Пряники, колиска... і всі разом підуть; се підманювало їх не одрізнятися од компанії. Уп'ять же погріб, вино... якось страшило їх.

— Ну, чого ж стали роздумувати? — підганяла їх Анютка, побачивши, що Маруся і Фенинка уже доганяли Федора.— Буцім незнакомі хлопці. Федора ж знаєте? Грицька знаєте? Що ж вони, вкусять вас? Половину над'їдять? Ходімо! Ну, вже ж не пущу! — скрикнула вона, підбігши до Домочки і ухопивши її за руку.

Домочка пішла, за нею Пріся і Грицько.

— Я зараз,— гукнув Грицько, забігаючи у лавку.— Минуткою! — і скрився.

Дівчата припустили ходу, щоб наздогнати своїх. Поки вони порівнялись з ними, Грицько уже виткнувсь з лавки, несучи під рукою щось у бумагу заверчене.

— Он і Грицько,— озирнувшись, сказала Пріся.

— Та він наздожене,— заспокоювала Анютка, потім почала сміятись, як вона погуляє, уп'ється.

— Давно вже мені хочеться упитись, аж під серцем пече, так хочеться. Тепер хай Федір постача, сама з відро вип'ю! — сміючись і світячи очима, сказала вона.

Домочка подумала, який буває п'яний, і аж злякалася Анютки.

— Що ж ми будемо робити з тобою, як уп'єшся? Не нести ж тебе.

— Хіба Федір не довезе? Накинуся на нього мокрим рядном: вези. Я йти не здужаю, точуся,— і почала показувати, як вона буде точитися, як буде верзти.

Пріся і Домочка сміялись.

— Що то? Ще тільки й до погреба не дійшла, та вже впилася? — спитала Маруся.

— Упилася... Впилася, моє серденько! Що ж? П'яненька! — почала кривити Анютка п'яну бабу.

Дівчата зостановилися, дивились на Анютку, потішалися з неї, реготалися, а Анютка, мов нарошне, точилася, верзла таке, що і на голову не злізе.

— Та годі тобі, Анютко, дуріти! Дивись, хто подума, що справді! — спиняли її дівчата.

Та нема спину Анютці. Вона дедалі ще більше та більше дуріла. Проти них ішла проста селянська молодиця. Анютка нарошне поточилася на неї. Та оступилася, даючи дорогу, якось чудно глянула на неї.

— Та й нализалася ж! А дівкою зовешся! — сказала молодиця.

Дружний регіт усіх дівчат покрив слова молодиці. І Анютка не видержала і аж падала, так реготалася. Молодиця тільки плюнула і пішла своєю дорогою. Дівчата доганяли Федора, котрий стояв уже коло погреба.

Погріб вироблений був якраз у стіні, і боки його шиї увішані здоровенними вивісками, на котрих намальовані виноградні кетяги, груші, яблука і другі прикраси. Тільки його вхід чорнів здоровенною прогалиною та круті униз східці з перилами казали, що то погріб, а з улиці він скоріше здавався лавкою, так чепурно прибрав його жид.

— Ось де наше царство небесне! — ткнувши рукою, сказав Федір і перший скрився у йому. Одна по одній спустилися і дівчата у темні посмерки.

— Отут будь п'яна, — сказала Фенинка, — то сплоха не вилізеш.

Домочка і Пріся вступали у темний морок з якимсь страхом, з якоюсь тривогою у душі. Серце у тої і у другої так якось чудно билося! Що, як хто з знакомих побаче, скаже батькові, матері, — думала і та, і друга. Швидко надвірний світ для їх зовсім скрився, недогарок лойової свічки, що стояв на стойці, присвічував дорогу: світ його

був блідий, люди здавалися чорними стовпами, від них падали ще чорніші тіні. Домочці і Прісі стало зовсім страшно, не раз вони натикалися на своїх подруг, або хто з їх налазив їм на ноги.

— Сюди! Сюди! — гукав з печери Федір, і голос його глухо бубонів, мов не Федорів голос, а чийсь чужий, розбишацький.

Дівчата помацки товпилися одна коло другої. Хоч убий — нічого не видко! Ось хтось спіткнувся на поріг, хтось ударився лобом об одвірки і засичав.

— Дужче! — хтось вимовив, і роздався сміх.

— Та йди хоч уперед! — крикнула Анютка на невеличкого жидьонка, що ніс ззаду них недогарок свічки. Жидьонок вискочив і пішов уперед. Жовтою плямою здавався той світ і подавався все далі та далі. Померки густішали, повітря робилося холодніше, вогкіше, здавалося, що усі спускалися ще далі униз.

— Чи не на той світ ми зайдемо? — думала Домочка, держачись за руку Прісі.

Світло повернуло направо, потім наліво, заблищало на якійсь стіні і скрилося у невеликій конурці. Коли усі туди увійшли, посідали, роздивилися, що то не конурка була, а прямо хата або скоріше хижа, зроблена з дощок. Кругом під стінами стояли лавки, посередині їх стіл, одної оселі не видно було, вона заснувалася у густому чорному мороці.

— Кварту церковного! — гукнув Федір.

— Сейцаш! — одказав жидьонок і, як біс, не знать де і дівся.

— Та тут он як! — промовила Пріся, обдивляючись кругом.— Так, як у хаті.

— А ви уперше? — спитав Грицько.

— Уперше.

— Поживеш більше — ще й не цього дознаєшся! — сказала Фенинка, а Анютка і Маруся зареготали.

Це зразу донісся до їх якийсь нестямний стук, крик, п'яне варнякання.

— Хто то? — з ляку насилу вимовила Домочка.

— Хіба, ви думаєте, тут ми одні? — каже Федір.— Тут без нас багато є. Отам повно народу, — і ткнув пальцем у двері.

Гук ще раз почувся.

— Давай нам ще біленького. Чуєш? Біленького! Красненьке ми вже пили!

Домочка ще дужче злякалася: то був голос її п'яного батька.

— Ой лихо! — скрикнула вона.— То батько! — Підвелася і, коли б видко було, тільки б і бачили її, так горенько ж — хоч око виколи.

— Ага, ага! — засміялася Анютка. — Що як візьме та й прийде сюди?

У Домки не то у душі — у ногах похолонуло. «Ну, що як прийде, пізнає?..»

— Ні-ні, не бійтесь,— утішав Федір.— Сюди ніхто не зайде, а хоч і загляне, зразу не побаче, не пізнає. Сидіть безжурно та винце пийте! А що ж його й досі немає? Гей! — крикнув він, стукнувши кулаком по столу.

Жидьонок біг, несучи дві пляшки вина, під рукою піднос, а в кишенях драного балахона сім стаканчиків. Похапцем, брязкаючи посудою, установив він усе на столі і миттю вибіг.

— Ану ж, стара! — обізвавсь Федір до Анютки. — Ти ближче сидиш — потчуй.

— Яка я стара? — жартувала Анютка, беручи пляшку і наливаючи вино у стаканчики.

— А то ще молода? Наливай, наливай усім! — і, не дожидаючи, ухопив крайній налитий стаканчик і зразу наполовину осушив.

— Поки я наллю усім, то ти по одному усі осушиш, нікому й не достанеться, — сміється Анютка і, наливши у стаканчик, брала його і становила перед кожним.

Перші ухопились за стаканчики Маруся і Фенінка, Грицько теж не одставав. Послідній налила Анютка собі і, надпивши трохи, присмакувала.

— Та й добре ж яке! От якби до його пряників або чого солоденького.

Грицько витяг з-за спини жмут паперу і мовчки положив на столі.

— А це що? — спитала Анютка, розвертаючи. — От догадливий хлопець! — скрикнула радо вона, витягаючи невеличкі круглячки і кидаючи їх у рот.

— Не таких тобі круглячків тепер би! — сказав Федір.

— А яких же?

— Таких, які щовечора носить тобі прикажчик.

— А заськи!

— Бач, біси його батькові, як до вина, так любий і милий, а як до круглячків, то й заськи.

— Піди умийся тричі.

— Як умиюся, то й не подивлюся, — каже Федір, осушивши свій стаканчик і наливаючи другий.

— Та пий! — штовхнула Фенинка під бік Анютку.— Бач, он уже другий люди п'ють.

— Нехай воно так сказиться, — сказала Анютка, хватаючи у руки другу повну пляшку, — кому вина забажалося, а хто вип'є. Допивайте ту, а сю я сама доп'ю, — і поставила пляшку за собою.

— А он наші первачки і зовсім не починали, — сказала Маруся, вказуючи на повні стаканчики коло Домочки і Прісі.

— Чому ви не п'єте? Пийте, дурні, скоріш, то, може, й по другій достанеться, — крикнула Анютка.

Домочка і Пріся зглянулись. «Чи пити їм, чи ні? — подумала кожна. — Може, воно й не добре». І разом потягли руки до стаканчиків, разом узяли їх і разом надпили потроху. Солодко-кисленька водиця розійшлася у роті. «Ні, добре! — подумали.— Куди краще від квасу». І ще раз хлиснули, ще.

— Таке можна пити! — уголос подумала Домочка, дослухаючись, як щось тихо запекло коло серця, закрутило трохи у голові.

— Розкуштували-таки! — урубала Фенинка, і всі зареготались.

— Як поживе більше, то й не до такого докуштується, — піддержала Маруся. Регіт знову знявся, зареготалась і Пріся і, похлинувшись, закашлялась.

— А та як поспішає до другого! — сказала Анютка, указуючи на Прісю.

— Похлинулася, — осиплим голосом ледве вимовила Пріся і знову залилася кашлем.

— Пряничком закусіть! Закусіть пряничком! — підсуваючи пряники до Прісі, сказав Грицько.

— От і видно, хто кого любить! — сказала Анютка.

— А ти думала, для тебе ті пряники? — каже Фенинка.

— Ото не смійся! — умішалася і Домочка, виговорюючи Прісі, і знову допила свого стаканчика.

Вино яке не добре і не смачне, а все ж хміль. Ніколи не питущі Домочка і Пріся зразу почули якусь теплу у серці радість, якийсь веселий моторок у голові. І балакати їм хотілося, і жартувати, і реготатися. Ув обох очі

якось блищали, личко трохи покрилося краскою, і зітхання не було таке важке, як здалося, коли вони тільки уступили в погріб.

— Ану налий мені ще! — прохала Домочка Анютки.

— Отак дівка! — відказала та, регочучись. Домочка собі реготалась.

— Чого ж воно таке добре? — і трохи надхлиснула з налитого стакана.

— Домочко! Батько он! — хотіла злякати Маруся.

— Нехай тепер собі! — каже Домочка, сміючись.

— Тепер і батька не страшно? — спитала Фенинка.

— Чого ж його страшно? Хіба він звір? — умішався Федір, позираючи лукавими очима на рум'яну Домочку.

— Як він щодня п'є, так я йому нічого не кажу, а я один, може, раз на віку... Що ж він мені скаже? — храбрилась Домочка.

— Та ну, не храбрись! Як дізнає товста Олена, то вона тобі дозоле! — каже Фенинка.

— А вже проклята! І в мирі, здається, гіршої немає... Сказано, їсть, сказано, їсть, як іржа те залізо,— жалілась Домочка. Досі вона мовчала за Олену, тепер на неї найшов час сповідатися, розкрити настіж свою душу, розказати свої болі, свої негоди. І, не дивлячись на подруг, дівчат, що сміються з неї, на хлопців, що якось мовчки лукаво слухають її, — вона почала вичитувати усе, все, що наросло у душі, накипіло на серці. Не скрила ні вчорашнього случаю, хоч усі уже реготалися, коли вона з гнівними очима розказувала, як вони на очах її цілувалися, лягли і сопли обоє, як кнури.

— Дойняв, значить! — сказав Федір, і нестямний регіт трьох дівочих голосів покрив гомін Домочки.

Розмова далі та далі повертала на срамну стежку. Федір розказав, як його чоловік піймав коло своєї жінки і, коли б не бистрі ноги та не надежна спина,— не пив би він більше вина з ними.

— Так тобі і треба! Не мостись до молодиць! Горнись до дівчат! — сказала Анютка.

— Уже як такі дівчата, як ти! — прямо рубав Федір.

— Ще такі й не подивляться на тебе, щоб ти знав! — уколола Маруся.

— Та ну, не форси! От дівчина так так! — каже Федір, показуючи на Домку, і, не довго думаючи, обняв і поцілував її у гарячу щоку.

Домочка тільки ударила кулаком по спині Федора та гидливо якось витерла щоку. Анютка, Маруся та Фенинка зареготалися.

А тимчасом як тут ішла така баталія, Пріся і Грицько, сидячи собі рядком одно коло другого, щось шушукались, у Прісі світилися, як углі, очі, а Грицько все норовив заглядати у їх. Мов незнарошне його рука занеслася за спину Прісі, і він, не глядючи на других, притиснув її до свого боку, Пріся, теж не вдаючи, що другі дивляться, покірливо притулилась до Грицька.

— А вгадайте, чи чот, чи лишка? — покриваючи рукою пряника, спитала вона.

— Що дасте? — пита Грицько. — Поцілуєте?

Пріся, іскрячи очима, похитала головою; такого, мов поганого, та цілувати.

— Чот! Чот! — крикнув Грицько.

— Лишка, лишка! — щебече Пріся.

— А нуте, нуте!

Полічили пряники, вийшло попарно.

— А що? А що? — радо кричить Грицько.

— Що?

— Угадав.

— Так що, що угадав?

— Як що? Ми на парі йшли. Цілувать мене!

— Завтра з спішком.

— А ті, дивіться, як одно до другого припали! — указала Анютка на Прісю та Грицька.

Пріся зразу одскочила.

— Куди ж ви? Куди? — ловить Грицько за плаття Прісю. — А парі!

— Які парі? Я не йшла на такі парі.

— Що там у вас за парі? — умішались другі і порішили цілувати Прісі Грицька. Пріся не хотіла, одмахувалась і руками, і ногами.

— За що я його буду цілувати? Якби він купив ще фунт пряників.

— Добре, куплю, — згоджується Грицько.

— Не хочу, не хочу! — замахала руками Пріся.

Після спору та крику рішили так: Грицькові поцілувати Прісю і купити фунт пряників, а Федорові Домочку і поставити кварту вина. Не довго думавши, хлопці кинулися до дівчат... Роздався крик, писк, стусани і поцілун-

ки. І все це зразу покрилось ляском у долоні і нестямним реготом.

— Гей, вина! — гукнув Федір, ударивши кулаком об стіл, аж пляшки і чарки забряжчали.

Жидьонок ускочив.

— Кварту вина!

Жидьонок, ухопивши пляшки, скрився.

— І нащо те вино? — каже Домочка, поправляючи платок на плечах, бо від борсання він зсунувся аж за спину.

— Зоп'ємо, Дарія Пилипівна, такого солодкого та не зопити, — протираючи вуса, сміється Федір.

— Ще хіба мало? — каже Пріся.

— Що ми цього вина понадушили, — одказує Грицько, — поки був Комар, страсть. Відрами, бувало, прямо бере. Компанія, бувало, душ на п'ятнадцять-двадцять набереться. Куди його вина душити! От друзяка був, от товариш.

— А тепер же де він? — пита Анютка.

— Тепер? Дурний!.. — одказує Грицько. — Забажалося на жидові верхи попоїздить. Я тоді не був між ними, а то б, може, і собі прийшлося у тюрмі сидіти.

— Так він у тюрмі?

— В тюрмі... Шкода парня! А яка худоба після батька зосталася — одного капіталу п'ятнадцять тисяч, — усе за два роки рішив. Уже, бувало, як гулять, так гулять. Що, бувало, тільки не витворяємо. Оце збере з усього города звощиків, набере хлопців, дівчат — марш аж за млини! Тепер таких і людей чортма!

— Так що ж він зробив таке, що його у тюрму заперли? — допитувалась все-таки Анютка.

— Що зробив? Підпалив жида, хіба не знаєш? — одказала Маруся.

— Ото ж, значить, як поїздив верхи на жидові, жид жалуваться — ну, його і посадили на тиждень за решотку в поліції, на одсидку, значить. Він і нічого, одсидів, а на вечір зібрав хлопців, напоїв та піди та й жида й підпали. Хлопці тільки дивилися, значить, а він узяв сам сірничок — черк, — так і пішло усе димом вгору. Ну й дурний, підпалив, що б же уже й тікати, ні, він дожидав, поки жид вибіг та гвалт учинив. Ні, не гвалт, одказує він та кілком жида по пиці — жид так і перекинувся. А тут люди на пожар збіглися, зловили його та прямо, значить, у тюрму. А що же би ти думав? Їх душ там на двадцять

було, отже нікого не видав, все прийняв на себе. Жалкував тільки, кажуть, і досі жалкує, що не вбив жида. От друзяка так так!

— Ну, значить, і дурень та ще і великий, хоч і друзяка, — слухаючи довгу розмову Грицькову, закінчив Федір, — а що ж ти, пряників купиш?

— Пряників? Я пряників зараз, що пряники? — рючись у кишені, розмовляв Грицько. — Гей, ти! — гукнув він.

Жидьонок знову убіг.

— На тобі оцього семигривеника, чуєш? Та піди — отут зараз за углом жид є, пряниками торгує. Купи пряників фунт. Чуєш?

— Мені не мозно, — одказує жидьонок.

— Чому не можна?

— Мені здесь нада бить.

— Так хай хто другий піде.

— У нас нема нікого такого другого.

— То піди сам! От великий пан! — каже Анютка.

— Та я й сам піду. Мені що таке? Ви ж тут будете сидіти. Я минуточкою справлюся, — устаючи і поточуючись, каже Грицько.

— Чуєш ти? — обернувшись од дверей, каже він до Федора. — Глядіть же, ото моє місце! — указав на місце коло Прісі і миттю переступив поріг.

— Не дуже, звалиш, — над самим вухом Грицьковим роздався чийсь п'яний охриплий голос.

— А ти що таке? — спитав грізно Грицько.

— Ти що таке? — пита у Грицька голос.

— Пилиповичу! Пилиповичу! Куди ти пішов? Геть вернись! — гукає якийсь другий голос у темноті.

— Про себя, — одказує перший.

— Вернись сюди!

— Підожди. Підожди, брат, подивлюся, що воно гуляє, — і, одхиливши двері, де гуляла наша компанія, став на порозі.

Домочка, як глянула, так і вмерла — то стояв батько. Вона не знала, що їй робити, і, як стріла, зірвалась і кинулась за двері.

— Хто то? Хто то? — запитали разом і Анютка, і Маруся.

Домочка тільки тріпнула рукою і присіла за дверима.

— Пуглива, брат! — і Стешенко переступив поріг.

Тільки що хотів він скинути картуз і поздоровкатись, як ззаду його роздався голос: «Не ходи, кажу, туди!» — Стешенко поточився назад і вдарився об стіну спиною.

— От хотів поздоровкаться, а він ззаду смика, — виправлявсь перед компанією Стешенко. Потім, поточуючись, підійшов до столу, обперся руками і прикро почав придивлятися до Федора. Федір собі прикро глянув на Стешенка, усі мовчали. Стешенко і Федір — дивлячись один на одного, дівчатка — позираючи за двері, на Домочку.

— Здоров! — повівши чудно якось очима, як п'яний чоловік тільки поводить ними, обізвавсь Стешенко і опустився на лавку.

— Здоров! — одказав Федір.

— Не знаю... — викрикнув, покрутивши головою, Стешенко.

— Петро Пилипович! — гукнув його голос з-за дверей.

— К бісовому батькові! — одказав Стешенко, махнувши рукою, а потім знову прикро почав придивлятись до дівчат.

— А ти... ти, здається, Улянина дочка, — обізвавсь він до Прісі.

— Улянина, — одказала боязко Пріся.

— Ну, а то хто? — спитав він, указуючи на дівчат.

— Цих ви не знаєте.

— Ні, брешеш, оцю знаю,— і вказав на Анютку.

— І я вас знаю, — каже Анютка.

— Хто ж ти така?

— От тобі й на! Ви ж кажете, що знаю.

Стешенко щось сам собі забормотав під ніс і схилив голову. Не швидко знову підвів він її.

— А де ж та, що отут сиділа, — гукнув він нестямно.

— Де тут? Більше між нами нікого не було, — одказала Анютка.

— Б-ррр-ешеш! — замотавши головою, сказав Стешенко і почав підводитись. Потім миттю кинувся до дверей і зачинив їх. У куточку, тремтячи уся, сиділа Домочка. Очі їх стрілися. Стешенко пригнувсь і ще прикріше придивився, потім підвівсь.

— А це хто така? — розхитуючись, спитав Анютки. Анютка мовчала. Стешенко постояв, похитавсь.

— Убить тебе! Розразить тебе! — тупнувши ногою,

крикнув він до дочки. Та підвелась і понурилась. Стешенко знову похитавсь.

— Куме Романе! Куме Романе! — гукнув удруге Стешенко, не почувши одклику на свої зазови.

— Та йди, кажу, сюди, чого ти туди пішов? — гукав його з-за дверей кум Роман.

— Ні, ти йди сюди! На́йду найшов!

Кум Роман, височенний, здоровенний чоловік, у чорній остистій бороді, уступив у хату.

— Глянь! — беручись однією рукою за бік, а другою ткнувши Домочці трохи не в ніс, сказав Стешенко. Кум Роман подивився.

— Хто це такий? — спитав Стешенко.

— Ось знаєш що, куме, ходімо. Ось ходімо. Хай собі молоді погуляють. Ми з тобою старі, да гуляємо, а вони молоді, — казав кум Роман, беручи Стешенка за руку.

— Ні, ти мені скажи, хто це такий? — одно допитувався Стешенко.

Потім одступивши трохи і ткнувши на Домочку рукою, крикнув на кума Романа:

— Плюй їй у вічі! Плюй, кажу! Плюйте всі їй у вічі! — гукнув він до всіх.

Домочка не видержала, і, як горох, полилися з її очей сльози.

— Ревеш? — питав Стешенко. — Ревеш? Та як ти сміла сюди прийти? Га? Як сміла? Як сміла без дозволу, без благословенія родителів? Га? Убить тебе! Застрелить тебе, зла личино!

— Це я їх пригласив з подругами, — обізвавсь Федір.

Стешенко призро глянув на Федора.

— А ти хто такий? Ти хто такий, що без дозволу родителів водиш мою доч, моє созданіє по шинках?

— Куме! Годі, перестань! Буде! Хай краще дома! — уговорював кум Роман.

— Знаєте, що таке? — приймаючи близько до серця слова Стешенкові, одказує Федір. — Ідіть краще від нас. Ми до вас не ходимо, не ходіть і ви до нас, а то...

Стешенко коливавсь, слухаючи, потім плямкнув ротом.

— Що ж ти мені зробиш?

— Що? — розпалювавсь Федір.— Покажу двері!

— Ов-в-ва!

— Ні, не оввa, а навспpавжки. Чого ви до нас прийшли?

— Як же то? Це я, по-твоєму, не маю права за своєю дочкою присматрювати?

— Дочка ваша он, — устаючи, вказує Федір, — беріть її, та не мутіть нашої компанії.

— Куме, ходімо! Хай молоді собі погуляють! — умовляє кум Роман, дьоргаючи за рукав Стешенка. Стешенко поколивався, подивився на всіх і повернувсь.

— А ти мені іди зараз додому! Чуєш, зараз же! — приказав він Домочці, переступаючи через поріг.

Домочка не рушилася з місця. Як стояла у кутку, так і зосталася, тільки сльози ще дужче потекли з її очей.

— Ото не ловись! — мовила Фенинка, усміхаючись; ніхто не реготався — усім було важко, гірко.

Незабаром вернувся і Грицько, несучи фунт пряників. Пріся перша нагнулася до його з проханням вивести їх з Домочкою з погреба. Пріся сама не менше злякалася Домочки: «Стешенко бачив і її, що матері скаже? А як мати дізнає? Буде плакати, буде лаяти. Бач, скаже, на яке гуляння вони ходять, по шинках ходять! Дівки — та по шинках! Як московки, повії які городські! — Страх, сором обняв її. — Господи, поки світу сонця, не загляну я у се прокляте місце ніколи, ніколи!» — думала про себе Пріся і аж з сльозами прохала Грицька вивести її надвір.

В недавно веселій компанії пішло розладдя. Федір гукав, що він нізащо не відпусте їх, поки вони не вип'ють, а потім ще на колиску підуть колихатися. Анютка, Маруся і Фенинка раді б зостатися, раді б і на колиску піти, Домочка та Пріся — нізащо!

— Грицьку! Розсерджуся. І здоровкатись не буду, тільки нас не виведеш. Самі скільки хочте гуляйте, тільки нас з Домочкою відпустіть. Виведіть. Хіба не бачили, що було Домочці? — казала Пріся.

— Виведи, виведи їх, Грицьку! — підмовила Маруся.

— Добре, що в мене ні батька, ні матері! — каже Анютка.

— От як у мене мати! — обізвалася Фенинка. — Ніколи тобі ні слова не скаже.

— А скажи по правді, Фенинко,— усміхаючись, пита Федір, — чи правда, що твоя мати як побаче, що ви з москалем спите, то ще й рядном обох прикриє?

Фенинка тільки засвітила очима і вдарила по спині Федора.

— Грицьку! — і з просьбою, і з грізьбою скрикнула Пріся.

— Та виведи вже їх! — гукнув і Федір.

Грицько, почухавши потилицю, устав і перший переступив поріг. Пріся, ухопивши за руку Домочку, потяглася за ним.

— Нема нічого гірше з такими зв'язуватись! — коли вони вийшли, мовила Анютка.— Ні до бога, ні до людей. А піди ж ти, як до них хлопці липнуть.

— Бо путящі дівки!

— А ми ж то що?

— Ви? — і Федір ляпнув таке, що дівчата подивились-подивились на його грізно, похитали головами та так і кинулись до його з кулаками.

— Брешеш! Брешеш! — кричала Анютка, даючи йому духопелика в спину. Федір, нагинаючись, буцім підставляючи спину, запустив руки за пазуху Анютці.

— Та бий уже, бий! — казав Федір, роблячи своє діло. Анютка пручалась, била, Маруся і Фенинка реготались.

— Чого ж ви регочетесь? Валіть його.

І дівчата усі кинулись на Федора і повалили. Одна в жарту дерла його за чуба, друга била у спину, третя лоскотала попід боками. Федір качався, реготався, кричав, аж поти не підоспів Грицько.

— Грицько, брате! Оборони! — крикнув Федір.

— Що ви робите? — крикнув Грицько і одну по одній поспихав з Федора дівчат.

— Ох! Слава богу, що ти прийшов! — підводячись і передихаючи, мовив Федір. — Не будь тебе — одірвали б, бісові сучки!

Дівчата раді, що нагадали їм, знову кинулись до Федора.

— Ти, Грицьку, прався хоч з однією, а я вже з двома! — жартуючи, каже Федір і, звернувши докупи Анютку і Фенинку, почав їх давити. Грицько пристав до Марусі.

Піднявся крик, гвалт, п'яний регіт, несамовиті викрики: «Куди ти лізеш!», клацання зубами, гуп кулаків. Хлопці не потурали ні на крик, ні на кулаки, аж поки не поморилися.

— Ху! Нехай вам! Буде! — важко дишучи, казав Федір.

— Безсовісні! Безсовісні — поправляючись, одказували дівчата, хлопці реготались.

— А що, взяли? Кому більше досталося? Ху! Дай хоч вина по трудах вип'ю, — беручись за пляшку, каже Федір.

Фенинка ухитрилася так швидко вихопити пляшку з рук Федора, що усі залилися нестямним реготом. Грицько поспішив ухопити пряник.

— Пийте! Пийте! А ми пряники поїмо! — каже Грицько. — Давай, брате, — і кожен, узявши по одному пряники, почав жувати.

— Марусю! — крикнула Анютка. — Однімай! Усі пряники поїдять.

— Давайте мінки! — каже Федір.

— Які мінки?

— Ви нам вино, ми вам пряників.

— Скільки ж вам — на чарку по три?

— Ов-ва! За один по три чарки.

Знову регіт, знову крик.

І вже сонце сідало, як наші вийшли з погреба. Дівчата, як кармазин, червоні, з веселими світючими очима, а хлопці білі, аж бліді, потроху поточувались.

— На колиску! Гайда на колиску! — скомандував Федір. Дівчата побігли, а хлопці за ними мчали, мов навіснi, не дивлячись ні на прохожих, що зостановлювались і гидливо дивились на п'яну компанію, ні на проїжджих, що костили божевільних, трохи не наїздячи. Їм було байдуже! Бігли собі, аж попотіли, та неугавно реготалися.

IV

Уже сонце стояло над горою, як Домочка і Пріся, сумні, мовчазні, спускалися з гори. Порівнявшись з двором, Домочка, не прощаючись з подругою, так прямо і похилила у хвіртку. Пріся собі мовчки пішла далі. З якою радістю стрівали одна другу, ідучи на гуляння, з такою тепер мовчазністю верталась назад. Обом так гірко було на душі, так важко на серці. Обидві думали про ту безталанну стрічу з Стешенком. «Це ж воно тільки цвіт, тільки зав'язь, цим воно не кінчиться, що, як мати дізнається?» — думала Пріся. «Що ж ще дома буде? — гадала Домочка. — Батько прийде п'яний, почне лаятися, воюватися, ще бити буде... А може, уже й дома, дожидається тільки,

їоки я прийду», — немов хто віхоть гарячого багаття підложив під її серце, так воно заболіло, замлілося, як вона зобачила свій двір, освічений западаючим сонцем, свою хату — високу, мовчазну. Коли б можна було не вертатися в неї — вона б довіку не вернулася. «Куди ж ти підеш? Куди? Добре сестри зробили — зреклися, покинули, байдуже тепер їм. Розкошують собі, а ти от знаєш, що йдеш на муку на люту, на розтерзання тяжке, а йди, не можна не йти». І мов що потягло її у хвіртку, коли вона порівнялась з двором.

У дворі так тихо, аж сумно, тільки червоним світом освічує западаюче сонце уже почавші зашерхати калюжки, купи гною, що парує коло конюшні. Все усюди позачинено, позапирано. Ще з біржі не поприїздили, і в дворі стояла німа німота, а Домочці здавалося — од неї усе позапиралося. З тяжко тріпаючим серцем піднялась вона на рундук; сінешні двері були зачинені; їй так не хочеться іти у хату, та і втомилась вона так тяжко, насилу дух зводе, так утомилася. Хоч одпочити. І Домочка опустилася на ослінчик.

Сонце сідало за гору, неначе що тягло його, давило наниз, так опускалося воно, червоно-червоно сяючи; од гори тяглася довга тінь і добігала аж до рундука своєю гострою головою, небо, як у полум'ї, горіло, невеличкі тучі снували над заходом і здавалися шматочками збитої крові. «То ж щось-то значе, щось-то віщує, пророче?..»— думала вона, і невідомий, з самого глибу серця страх піднявся і обняв її всю, аж мороз подрав її поза спиною, аж кров, мов охолола, стала. Сльози підступили під горло і душили, мов хто руками давив. «Чи є ще друга така доля, як моя доля? Таке гірке життя, як моє життя? — думала вона. — У дворі безпуття та безладдя, з самого ранку до пізньої ночі непросипне, непробудне п'яництво. Про тебе ніхто знати не хоче, мов тебе і на світі немає, перед твоїми очима витворюється таке, а тебе і не примічають, мов ти дерево, мебель яка у хаті, а не жива людина. І прийшлося ж тобі раз на віку погуляти — і усі бачать, усі знають, усі пальцями тикають: гуляєш з такими безпутними... Плюй їй у вічі! І хто ж це каже? Батько каже, дочці каже, прилюдно каже. А сам що витворює? Я ж не плюю йому у вічі? Що ж я таке, що надо мною можна знущатися? Чи я послідня яка нетіпанка? Гірше червивої собаки? Я ж у його дочка зовуся, а він мені батько при-

ходиться. І, сказать би, було, за що? Скажуть: не водися з такими. З ким же мені водитись, коли між нашим братом від першої до послідньої усі такі? Хіба Олена не така? Вона в десять раз гірша. У тих хоч чоловіків немає, а ся від чоловіка гуляє. Так бач же, Олена — не тітка Олена, поважна людина, а ті повії... Хай і так, хай і повії... Хіба я сама не караюся, водячись з такими, хіба про мене змовчать люди?.. Кому ж яке діло до того? Ніхто ж не плює на Анютку, не плює на Марусю, Фенинку? Вони ж повії, а я?.. Я і не повія, а на мене плювати, у вічі плювати? І се батько каже?!» Глибше та глибше уходила образа у Домчине серце, тяжче та важче становилося на душі у неї... Зло кипіло у її печінках, підступало під саме горло. Домка не здержалась далі. Схопилася і, вся бліда, з стуком відчинила сінешні двері. «Хай тільки скаже мені ще раз, а я не змовчу тепер. Через те, що я мовчу, і позорять вони. Побачите ж!» — і прямо пройшла у кухню.

Там за столом сиділа наймичка Явдоха і щось за незнайома молода молодиця-селянка. Домочка окинула незнайому прикрим поглядом. Серце у неї чогось зразу стало, занило. Молодиця підвелася, поклонилася.

Домочка пройшла далі у свою кімнату.

— Се ваша молода хазяєчка?

— Се ж дочка, — одказала Явдоха.

— А хороша яка, нівроку їй, і при здоров'ї дівка, — відказала тихо молодиця.

Домочка прислухалась. Голос молодиці бринів якось тихо, ласкаво, тільки здавався він Домочці якимсь, сама вона не знала яким, — якби була там отрута, що разом і солодка, і гірка, і чуєш, як від неї гарно, і як разом же німіє тіло, тихо ниють і болять кістки... Крутиться і падає голова на груди, — якби була така отрута — то такою здався Домочці голос молодиці. «Що воно? Чого вона прийшла?»

— Явдохо! — не видержавши, крикнула Домочка з своєї хати.

Явдоха увійшла.

— Хто то? — свіркнувши очима, спитала Домочка.

Явдоха, усміхаючись, тихо подалася уперед і ще тихше вимовила: «Се Павлова жінка. Прийшла на ярмарок та разом провідати і чоловіка».

Чи то зразу сонце померкло і ніч темна осіла? Якась

суматоха піднялася, голоси чудні одчувалися. Голова у Домочки закрутилася, у вухах загуло, ув очах заходили спершу жовті, потім зелені кружала, а далі зробилося темно-темно. «Де ж я, що се зо мною? Павлова жінка? Якого Павла і яка жінка? — безпорадно закрутилися думки у її голові. — Чи не здуріла Явдоха, що се вона мені каже?» І темнота і холод обняли Домку... «Се ми у погріб спускаємося? Вогко як... Анютка добре ударилася об одвірок головою, аж засичала... Усі сміються. Чого ж Домчине серце так б'ється? Чується п'яний чийсь крик... То батько кричить. І він тута. Боже ж мій! Де ж мені дітися, де приховатися?» А голос батьків все ближче та ближче, ось його постать грізна заколихалася коло неї, замахується кулаком. Домочка скрикнула, аж сама почула свій викрик, немов від його вона кинулась, все зразу згадала, все... Вона лежала на постелі, а коло неї Явдоха ходила, ламаючи руки і побиваючись: «Господь з вами! Що це з вами сталося?» — хрестячи її, питалася Явдоха.

— Ох, душно мені, нудно!.. Душу з мене виносе.., — болізним голосом одказувала Домочка. — Пить мені хочеться. Дай мені пити.

Явдоха кинулася за водою. Гарячими устами припала Домочка до кухля і трохи не повний випила. Вода угамувала її серце.

— Що зо мною було, Явдохо? Що я робила? — підводячись, пита Домочка.

— Я й сама не знаю, що з вами таке. Затремтіли, поблідли та так опукою на постелю і гепнули... Хай бог милує! Я уперше на вас таке бачу.

— Ох! У мене ноги чогось тремтять. Розстебни мене.

Явдоха помогла Домочці роздітись.

— Я зовсім, Явдохо, недужа. Як батько прийде, скажи, я недужа, — лягаючи на постелю, каже Домочка.

Явдоха подивилась-подивилась на Домочку, прибрала її одежу і здивована вийшла з хати, тихо зачиняючи двері. Домочка лежала в постелі розкрита. Їй так було душно, аж варко, пекуче, голова і очі немов у вогні горіли, під серце щось підступало, давило, пекло. Закриваючи очі, вона важко і глибоко зітхала. При кожнім зітханні, коли холодне хатнє повітря заходило глибоко у груди, їй робилося легше. Вона думала швидко заснути, та шептання зараз за дверима у кухні не давало їй спати, як дзижчання комара, воно гуло у вухах, бриніло по всьому тілу. «Що

вони шепочуться? Об мені, видно, говорять?» — Домочка почала прислухатися.

— Щось довго немає хазяїна, — казала Явдоха, — дай, боже, тепер, щоб у північ придибав. Добре ж як сам, а то ще й наведе зграю з собою.

— Чого ж се так? Гуляє? — питалася молодиця.

— Гуляє! — з серцем вимовила Явдоха. — Тут ся гульня ніколи не виводиться. І день, і ніч усе, як у казані, кипить.

Молодиця важко зітхнула.

— Ох! Чому й не гуляти, коли є з чого.

— Та не багато вже, мабуть, і зосталося. Незабаром залигають на налигача та й поведуть, де великі вікна.

— Чого ж так? А хата ж добра і в дворі хазяйства чимало.

— Хіба воно своє? Це вже все давно заложено і перезаложено. У сьому проклятому місті немає, здається, чоловіка, щоб на своє жив, а все на чужі гроші. І тут було щось землі багато. Продав усе — то вже, мабуть, і від землі небагато зосталося. Ніде, здається, гірше немає, як по цих містах. Одна гульня, непросипна гульня!

— Бач, а нам, селянам, здається, що у місті тільки і жити, що завжди свіжа копійка є. У селах жди того часу, коли що продаси з землі, — та й то попереду заплати податки, а то вже як що зостанеться, ото й твоє. Більше ж того, що нічого не зостається.

— Пожалуй, тут гроші, як та трава, ніколи не перебувають, тільки ніколи їх і в руках немає. В одного взяв — другому віддав. Все, як у тій прірві. Коли б бог дав дотягти до року — нехай йому! Хороші тільки бубни за горами, а зблизька — шкуратяні. Піду додому, у село. Там хоч і роботи більше, зате у свято спочинеш, а тут ні в будень, ні в свято немає тобі спочинку.

— А Павло, як був дома, то [не] нахвалиться містом — все його так і тягне, так і рветься.

— Я б твого Павла котом пекла! — з серцем вимовила Явдоха. — У вас же хата є, земля є?

— Яка там хата? Так, захисток. Землі десятин десять та огород.

— Та ото кинути свою хату, землю, своє господарство, отаку молоду жінку та піти чорти батька зна куди і чорти батька зна чого?

Молодиця зітхнула.

— Я вже сама казала йому. На кого, кажу, покинеш мене, сім'ю? Як у стіну горохом.

— Ледащо! Звик по городу тинятися, привик до городського ледарства — от йому і не сидиться дома. Ледащо! — рішила Явдоха, і обидві помовкли.

Коло хати щось застугоніло.

— Вертаються з біржі, — каже Явдоха.

— Може, Павло? — радісно спитала молодиця.

— Ні, це другий. Павло щось забарився. Завше, бувало, він раніше приїжджа, а се щось запізнився.

— Ярмарок, заробіток, — зітхнувши, відказала молодиця.

— Оце ж їм готуй ще й вечерю! — з серцем обізвалась Явдоха. — Та так от і гуляй кожен день.

Домочка чула всю цю розмову, чула, як Явдоха обзивалася про батька, про Павла. «Правда! Правда! — думалося їй. — Отака щоденна гульня хіба не доведе до того, що все продадуть — і хату, і біржу, і одежу яку лишню. Було ж уже так з Дудником. Скільки мав добра, а де воно? Все чужі люди рознесли, жиди посіли. Ще старого й у тюрму посадили, а діти у найми пішли. До того щось воно і в нас ведеться, перед тим крутиться...»

Грядуща доля, гірка, непривітна, вся в латах стояла перед нею. Серце Домочки наче хто в руках здавив, так воно заболіло, занило. Воно ще болізніше повернулось, коли вона перенесла думки на Павла. Вона і в гадці ніколи не мала, щоб він був жонатий. Учора ввечері уперше прийшла до неї та думка і гострим шилом стала впоперек серця. Та тоді ще була жива і надія: а може ж воно неправда? Що б його заставило кинути сім'ю і йти у найми, у місто? Вона і тішила себе цією надією. Сьогодні, коли вона побачила молоду молодицю, серце її тьохнуло, а коли сказала їй Явдоха, що то Павлова жінка, — її наче хто ударив каменюкою по голові. А тепер... тепер що зосталося їй? Всяка надія умерла. Вона бачила її обличчя молоде та добре, її голос тихий та ласкавий, і в серці її наче хто накидав битого скла. Хоч би вона не така була, хоч би голос не такий мала. А то ж так і тягне до себе. І чому вона не сестра його? Як би я любила її, як би подружилася з нею! А тепер?.. Горе моє, тяжке моє! І нападає ж звір на людей — одні ноги та кістки знаходять; її, видно, і звір минає. Буває ж з людьми таке нещастя: у брід бредуть — на яму налучать, тонуть; її і вода, видно,

не приймає! І чому я сьогодні, як пила, навіки не впилася, чому батько не убив там на місці? Мені б легше було. Я б не вернулася додому на гіршу муку, на люту муку».

Гіркі, холодні сльози підступали під її душу, давили за горло, серце трудно билося, тяжко боліло. Коли б глянула Домочка в дзеркало у ту хвилину, вона б сама себе злякалася. Лице бліде, болізне, ув очах огонь і злості, і жалю тліє-розгорається, виски щось смика, рот криве... А в душі туга невимовна, у серці болість невиразна. Гаряче, як полум'я, зітхання розпира її груди, пече під боком. Домочка не видержала: губи у неї затремтіли, очі повилися чимсь темним, блискучим, і через хвилину холодна, як п'явка, сльоза викотилась і полізла через висок на подушку. Друга услід їй риє стежку через ніс й через губу і попала у рот... А гірка ж яка, а солона! Домочка хотіла сплюнути, і слина загусла. Болізно повернулась Домочка на постелі, припала лицем до подушки, і тільки крізь вечірні померки видно було, як голова її, угрузаючи у подушку, тремтіла, та коли-не-коли шия і спина здригували, мов хто чим холодним дотримувався до їх.

Ось коло хати знову щось загуркотіло. Це, певне, Павло. Павло, бо й голос чутно його. Домочка кинулась, мов хто її ударив; ув очах сліз вже не було, на лиці вони тільки лисніли. Вона скоренько почала витиратись. Як би їй хотілося тепер бути при стрічі, побачити, як вона буде лащитись до його, як він прийме її... Вона б радніша скочити, побігти, так уже розділася... «І нащо я сказала, що недужа? Тепер слухай з-за стіни, розбирай по його голосу». Домочка сіла серед постелі і немов замерла, дослухаючись. Ось вона чує, як його фаетон, клекочучи колесами, під'їхав під сарай і став. Щось говоре Іван, Павло обізвавсь, і зареготались обоє. Потім, мов померли, затихли. У печі в кухні лопотять дрова, щось дверима стукнуло, щось пішло. З крильця доноситься голос Явдохи: «Павле, а до тебе гості!»

— Які гості?

— Не скажу, угадай, — каже, сміючись, Явдоха.

«Ця Явдоха мов наперекір мені все робить, проклята! Треба її розщитати, треба другу знайти... старішу», — подумала Домочка і знову замерла на однім місці. Чутно вештання коло сараю, важко щось ступає, одходячи... То коней повели. Трохи перегодом знову заклекотіли колеса — ото фаетон закочують. Швидко, швидко він прийде.

Почувся глухий гомін — то вже в сараї гомонять. Скрипнули ворота — зачиняють. Іде... Іде, і ступні його чутно, і ключами бряжчить. Господи! Серце як не виб'ється! І Домочка ухопилась за бік рукою.

— Так угадай, що за гості? — стріча його у сінях Явдоха.

— Та ну! — сердито відказав Павло.

Щось тихо шепче Явдоха.

— І приteліпалася! — скрикнув Павло, у голосі його чутно здавлений гнів.

«Так він її не любе, ненавиде? А вона, як та сучка, біга за ним?.. Ось він узявся за сінешню клямку... уступив у хату... Господи! Коли б же ні одного слова не пропустити».

— Здрастуй, Павле! — чутно тихий голос її. — Чи ждав, чи сподівавсь мене?

— Казано мені, що ти тут, — неласкаво відказує Павло.— Не сподівавсь, ні. Думав, що ти дома сидітимеш, худоби глядітимеш.

— Ішли люди у ярмарок, — покірливо, з ласкою виправляється вона, — думаю, піду і я, провідаю Павла, як там йому.

— Нічого... Не здох ще... А як там син? — переміня розмову Павло.

— Івась уже біга. Я збираюся, а він треться коло мене: «Куди ви, мамо?» — Піду, кажу, у ярмарок, піду батька провідаю. «Тата... Тата... А де ж тато?» — У городі,— кажу. «Скажіть же татові, щоб гостинця передав». Такий утішний хлопчик.

— А хату ж ти на кого кинула?

— Сестра Килина прийшла, її попрохала пересидіти. Та я б, може, і не прийшла, та солі не стало. Треба солі купити. — Розмова на який час стихла.

— Баришня дома? — чутно голос Павла.

— Баришня чогось недужа. Як прийшла, зараз і злягла у постіль. А тобі нащо? — пита Явдоха.

— Гроші віддати.

— Положи, я віднесу.

— Хіба й сам не віднесу? Вона тут, у кімнаті?

Домочка мерщій упала на подушки, притворяючись, що спить. Ось вона баче, як половинка дверей відхилилася, як тихо, на пальчиках ступаючи, уступив Павло у хату і ще тихше почав красться до столу. Повертає до неї лице

і тихо ложе гроші на стіл... Домочці так смішно, радісно. Буцім ненарошне, спросоння, повертається вона, відкидає коц рукою з своєї груді. Забіліла біла сорочка серед темноти. Хоч би Павло зиркнув на неї. Ні... Він, положивши гроші, так же тихо, як уходив, повертає назад. Як їй хочеться підвестись, ухопити його за руку... Певне, злякається він. А потім притягти його до себе, пригорнути до високого лона. Слухай, мов, чим воно б'ється і як воно б'ється... Ні, пішов, скрився і двері вже зачиняє.

І знову Домочка підводиться, чує, як її серце б'є, мов молот, мороз подирає з-за спини, тоді як у роті так сохне, що Домочка ледве язиком ворочає. Ось вона знову сіла, знову наставила ухо слухати. «Цілу ніч не буду спати, — дума, — а прослухаю все... Вона боїться його. Він так неласкаво стрічає, а вона так лащиться...»

Дрова у печі все далі розгоралися, лопотіли, Явдоха, пораючись коло печі, стукотіла, і все це гострим ножем ставало поперек Домчиного горла, бо не давало дослухатися до розмови. Хоч розмова і без того була якась в'яла. Коли-не-коли обізветься Павло, спитає що, одкаже йому жінка, та й знову помовкнуть... Частіше та частіше чується її важке зітхання. Ось і Іван увійшов, розмова знову піднялася, тільки більше між Іваном, Павлом та Явдохою... Тихого, ласкавого голосу молодиці не чути, мов її і в хаті немає. Серце Домочки, спершу тривожно так б'ючись, почало утихати-улягати, якась радість облягла її. «О, ще з тобою можна тягатися! — думала вона. — Побачимо ще, що Павлові миліше, чи твій голос ласкавий, тихий та тіло хиле, чи мої очі ясні, білії повнії руки...— і вона з радістю підняла руку угору, облапала її другою рукою — товста та м'ясиста — і усміхнулася сама до себе. — Куди тобі? Не вистоять тобі проти мене. Коли що не гаразд у мене, то один тільки стан і не вийшов — товстий та негнучкий. Ще оці веснушки трохи... Кажуть, є таке зілля від них. От коли б мені таке зілля дістати, уже б, дорого-дешево, заплатила, аби дістати. Тоді б личко біле та ніжне, пухке та налите...» Домочка провела рукою по личку і сама до себе усміхнулася... Та разом трохи і не скрикнула. До неї донісся щось за гуп, якийсь гомін... Здається, п'яного батька п'яний голос... Так, так, він... Він іде... та, видно, на рундуці спіткнувся та впав.

Веселі думки зразу зникли, покрилися важким спомі-

ном про ту стрічу у погребі. «Господи! Хоч би ж пройшов у свою хату, ліг зараз спати.., а як прийде сюди, як почне знову вичитувати та при Павлові, при його жінці... Хіба він держкий у словах, коли п'яний, то в його на язиці все такі негарні речі, такі безпутні слова. І ото він почне при всіх читати. Вона почує, його жінка, скаже, а хоч не скаже — подума: «Отакі тут баришні...» Господи! Пронеси його...» Серце у Домочки знов затремтіло, занило, страх пройняв душу холодом. Вона мерщій прикрила і голову коцем, щоб не чути його крику... А коли увійде — подума: спить, не схоче тривожити... Так розщитувала Домочка, та помилилася в розщотах. Голос батьків все дужчав та дужчав, наближаючась нерівна п'яна хода його уже чулася під дверима.

— А де та тихоня? Де? — кричав він, і двері з світлиці в кімнату мов вітром розчинило.

— Світла! — крикнув Стешенко, стаючи серед темної хати.

З кухні розчинилися двері, попруга світу перенизала впоперек кімнату на дві темні половини. Посеред ясної полоси чорніла, коливаючись, постать Стешенкова.

— Баришня лягли спати і веліли сказати, що вони недужі, — обізвалася з кухні Явдоха.

— Недужі, чорт би убив їх матір! Знаємо ми, які вони недужі. Світла! — тупнувши ногою, крикнув Стешенко.

Високо держачи над головою свічку, Явдоха посвітила на кімнату. На ліжку, закутана коцем, лежала Домочка, буцім кріпко сплючи. Стешенко підбіг до ліжка і сердитою рукою ухопився за коц. Домочка скочила, водячи, мов спросоння, широкими очима.

— Недужа? — під самим носом її крикнув Стешенко. — Ти недужа? З чого ж се так тобі зразу хвороба прилучилася? З перепою чи недопою? Га? Кажи!

Домочка звісила свою винну голову. Стешенко довго і сердито дивився на дочку... Се зразу як заскрегоче зубами... Домочка так і затіпалася. Їй здалося — важка батькова рука піднялася і колишеться над головою...

— Безпутна! Безпутна! — захитавши головою, почав Стешенко. — Ти тільки подумай, де ти була, з ким ти була? Оце ті чесні, оце ті тихі?! Чи не забажалося піти по тій стежці, по якій пішли сестри-повії? Пора, пора! Довго і так ждала. Ті ж хоч з дому к лихій годині повіялись, а ти думаєш у батьків двір байстрят наводити? Безпутна!

Скажи мені, що тобі зробити тепер? Кажи. Мовчиш?.. Тебе тепер мало убити, на шматки тебе пошматувати, собакам ті шматки віддати...

Стешенко знеміг стояти і опустився на постелю коло дочки.

— Постав світло і йди собі к лихій годині! — обізвавсь він до Явдохи, що стояла, мов кам'яна, серед хати, не знаючи, через віщо це так батько розсердився на свою любимку. Явдоха поставила світло на столі, а сама мерщій вийшла, зачиняючи двері.

Коли Явдоха вийшла, Домочку напав такий страх, що аж у жилах кров стигла. «Що ж то це буде? — думала вона і боялася пригадати що-небудь. — Що б не було — буде щось тяжке, образне... Буде таке, якого ніколи ще не було...» Сльози, мов трясця, затіпали її тіло.

— Плачеш? — бликнувши на неї, обізвавсь батько. — Хіба тобі слізьми треба плакати, тобі кров'ю треба зливатися... Чорною, бля... — Стешенко затнувсь — чи його язик не повернувся, чи нарошне він не договорив, тільки знову заскреготав зубами.

Домочка звела на батька свої червоні заплакані очі.

— Та-ту! — почувся її голос, болізний, плакучий... — За що? За що? Я, я не... я винувата, що пішла туди... Вони вино пили, а я... ми з Прісею...— Домочка і не договорила, ридання перервало її річ.

Стешенко встав і, беручись у боки, став проти дочки.

— Дивись на мене! Дивись мені прямо у вічі!

Як мала дитина, звела Домочка свій погляд на батька. Батько дивився на дочку. Очі їх стрілися; у дочки заплакані, мов казали: «Дивись, яка чиста, яка я невинна!», у батька п'яно-злі, гострі, як шило.

— Чуєш? Тільки ти мені... уб'ю! — крикнув Стешенко, свіркнувши очима. — От тобі хрест... Чуєш?! Так чуєш? — і він ткнув їй кулаком у лице. Домочка упала на подушку. Цілий пук іскор, як з-під ковальського міху, засвітив у її очах, спалахнув, та зразу й затух. Домочка далі не пам'ятала, що було, що робилося. Чи батько світло узяв, чи воно само потухло... Чи батька хто вивів, чи сам він пішов і коли пішов? Вона нічого не знала. Не швидко вона прийшла у себе... Кругом було тихо і темно, крізь кухенні, трохи розчинені двері прокрадалась у хату якась бліда полоса світу і колихалася по долівці. З світлиці доносився густий і товстий хроп батьків, мов хто давив кого

за горло, так він харчав страшенно. Домочка підвелася на постелі, прогорнула з-перед очей волосся, зітхнула глибоко та важко, провела рукою по лиці... Воно все було мокре. Утираючись рукавом, вона почула, що верхня губа її защеміла. Бережно доторкнулась вона рукою до неї — губа була товста, як огонь гаряча. Вона догадалась, від чого то. Наче хто штиркнув її у серце, так воно заболіло, і знову дрібні сльози полилися з очей... «Мене бити? Мене нівечити? — ударило їй у голову. — За віщо? Коли ж так!» Домочка швидко почала утирати очі, ще швидше скочила з постелі на холодну долівку — вона тепер не примічала того і тихо босими ногами направилася до кухні. Місяць світив у вікно, і в кухні було усе видно. Коло печі, долі, на розісланому сіні лежав Іван, підложивши під голову попону, спав тихо. На полу рядком лежав Павло з молодицею, місячне проміння іскорками жевріло на його чорній бороді, довгими стягами заглядало у закриті очі молодиці. Домочка, як укопана, стала. Вона і забула про молодицю. «Помирились, лежать рядком обоє!» — ударило їй у голову. Холодний піт виступив у неї на лобі.

— Хто то? — з-за комину спитала Явдоха.

— Се я, — не швидко, охриплим голосом одказала Домочка.

— Ви, баришня? Чого ж се ви?

— Води мала напитися, та не найду кружки.

— На миснику!

Домочка постояла-постояла, подивилася на Павла, подивилася на молодицю, що так любо склонила голову до Павла, — зітхнула важко і знову повернула назад. Вона почула себе такою одинокою на цілім світі, такою нещасною, одкинутою усіма людьми, що їй захотілося зразу умерти. «Коли б оце лягла я та більше не вставала. Нащо його так жити, мучитися?» І довго-довго, трохи не до білого світу, думала Домочка про смерть. Вона одна, здавалося їй, розв'язала б їй руки. Вона, німа, глуха та беззуба, помирила б її з людьми. Тоді б тільки вони побачили, яку утрату понесли, і з великим жалем, з гіркими сльозами проводжали б її у домовину. Уже зоря заглядала своїми сірими очима крізь щілинки віконниці, як Домочка зімкнула очі. Щось важке зразу налягло на неї, здавило голову, мов обручем, і закрутилися думки, завихорили і опукою упали коло неї. Домочка забулась, сон наліг на неї.

V

— Оце тільки тепер? Чому до півночі не сиділа? Чому й ночувати там не зосталася? — стріла Прісю мати, коли та, задихавшись, ускочила у хату. Вона ще дорогою згадала, що на завтра учиняти на бублики, і поспішала якмога додому. Опізнилася: уже мати домішувала в діжі. Пріся, побачивши, що кругом винувата, мовчала, мов у рот набравши. Їй хотілося як швидше матері допомогти, щоб роботою підійти під матір. Через се, забуваючи, що у новому платті, скинувши один тільки платок, вона хутко підійшла до матері.

— Пустіть, я вже домішаю! — сказала тихо і ухопила коробку з борошном.

— Куди ти лізеш? Що то ти робиш? — крикнула не своїм голосом мати, побачивши, що Пріся зразу усе плаття упорошила борошном.— Ти глянь, що ти зробила своєму платтєві. Учора принесли — сьогодні уже й до діжі?!

Пріся аж затремтіла, глянувши на нове плаття. «Та й дурна ж, та божевільна яка, господи! — подумала вона. — Не то придобриться до матері, а я он що зроби. Повилазило мені, проклятій!»

Вона кинула мерщій коробку, обтрусилася і побігла у хатину роздітися.

— Чи ти п'яна, чи по скаженій улиці між скаженими людьми бігала та й сама сказилася, що таке робиш? — кричала мати їй услід, побачивши, що Пріся, кинувши коробку, перекинула її, і все борошно висипалося на піл.

— Я зараз роздінуся та й прийду, — одгукнулася з хатини Пріся, думаючи, що мати чого кличе, а не лає. А мати дивується та дума: «Чи вона справді не здуріла? Я їй кажу: «Помилуй мя», а вона — «од лукавого!»

Прісі хотілося не баритися, хотілося хутче роздітись, щоб справді помогти матері. Хвиля щирої любові прилила до її серця. «Я їй поможу, своїй ненечці, своїй рідненькій!» — дума Пріся, хутко мотаючи руками. Одстебнула один гапличок, другий, третій — плаття упало додолу. Швидко переступила його Пріся і ще швидше нахиляється, щоб підняти. Нахилившись, вона почула, що щось у голову їй стукнуло... Раз, удруге... Вся кров, здається, прилила до її лиця — душно їй, аж варко, ув очах пожовтіло, потемніло. «Що це таке? — дума вона і, підвівшись, похитнулась.— Хіба я п'яна, справді?» — і вона са-

ма до себе усміхнулась. Знову хвиля теплої крові прилила до серця. Їй так радісно. «А мати сердиться? Чи я тобі, моя нене, не вгоджу? Угоджу, моя рідная. Ось тільки зложу плаття, я все діло зроблю. Цілу ніч не спатиму, а неньці угоджу». Струснувши плаття і кинувши його на ліжко, вона поспішає у кухню.

— Ох, мені лихо! — скрикнула Пріся. — Хто ж це коробку перекинув? І все борошно розсипалося... — і кинулася хутко збирати.

Мати здвигнула плечима і, дивуючись, глянула на дочку.

— Чи ти це п'яна, чи що це з тобою? — тихо і грізно спитала мати.

Пріся підвелася, подивилася на матір — очі у матері грізні, так і пронизують наскрізь. Байдуже про те Прісі, на неї напала тепер сміливість, радість. Хапаючи борошно у пригорщ, вона нахилилася та цмок! матір у руку, котрою придержувала та діжу, і прихилилась щокою до руки. Щока, як гаряча подушка, гріла холодну руку старої. Мати ще дужче здивувалася.

— Постой! — сказала вона, випростуючи другу руку з діжі. — А йди сюди! — і підвела дочку до вікна, прикро придивляючись у червоне, як кармазин, лице, у блискучі, граючі очі.

— А дихни на мене! — прихиляючись до дочки, каже мати. Пріся зареготалася.

— Отаке вигадаєте! І нащо я буду на вас дихати? Хіба я п'яна? Як один стаканчик вина випила, так уже й п'яна! — щебече Пріся.

— Де ж ти була? З ким ти пила? — пита мати.

— Де ж я була? Гуляти ходила на Миколаївську з Домочкою, а там стрілися знайомі парубки, дівчата, потягли і нас у погріб. Вино пили, пряники їли. Вина Федір купував, а Грицько пряники.

— І Домочка пила?

— І Домочка пила. Усі пили. Домочку як застукав батько — от було і смішно, і страшно. Вона заховалася за двері, а він п'яний-п'яний та й побачив її там. Та як почав, як почав! Бив би, може, та що при нас.

— І слідує бить, слідує! — ударяючи на кожне слово, рішила мати. — Так бач, чого вони так довго там гуляють. А я думаю: невже ж таки і досі на тій гаспидській Миколаївській? А вони у погріб пішли. Подумай: у по-

гріб! Ще дівки, оце так. У погріб вина пити! І од сраму у вас очі не повилазили? Люди ж ходять, люди бачать... Оце так, оце дівки!

— От і ви, мамо, лаєтесь. Що ж, ми кому що лихого зробили? Ми ж нікому нічого. Пішли, посідали, пряники їли, вино пили. Ми з Домочкою зарані пішли, а ті ще зоставалися.

— Гаразд, гаразд, гарним, дочко, хвалишся. Було б у погребі і спать зостатися.

— Хіба у нас своєї хати нема, а то які б дурні були, там би спать зосталися, — сміючись, щебече Пріся.

— Мовчи! — крикнула мати. — Чому ти радієш? Що напилася, як повія яка? Га?

Прісі мов хто холодною водою бризнув у лице. «Напилася, як повія? Яка ж я повія?» — і сльози підступили під горло. То було на хвилину: у п'яного і горе, і радість не застоїться довго на душі, як хвиля що принесе, так швидко і однесе; згадає що сумне чоловік — і сльози наготові вже литися, ударе хто у радісну струну, де й сльози ділися і важке зітхання, хоч зараз танцювати! Так і з Прісею було. Материне слово уразило її, і вона мала плакати, якби мати ще, може, що сказала, вона б, певне, заплакала. Мати мовчала, як у рот води набравши; видно, їй нелегко було на душі, а Пріся уже й забула про свої сльози, про своє важке зітхання. Перед її очима стрибали підвипивша Анютка, жартував Федір, Грицько. «Та й бісів Грицько! Підожди, я йому дам... Уже кому-кому скрутиться, а куцому змелеться. От би ще було на колиску піти. А гарно на колисці: колишешся, вітерок провіває, голова крутиться... Славно!» І від радості Пріся трохи не сплеснула в долоні.

— Поприбирай оте, вечеряй та лягай спати! — крикнула мати, поставивши діжу на піч.

Пріся кинулась швидко прибирати з полу. Поки прибрала, поки Пріся унесла ще дров у хату, щоб удосвіта не ходити, — уже зовсім смеркло. З кутків, з-під полу, з печі несло насеред хати чорною тінню, крило густим мороком, в одні вікна пробивався сірий світ тихого вечора. «Пора б уже й світити», — сказала Пріся, кинувши дрова коло припічка, так що вони аж кашка дали [?].

— Ти тихше не вмієш положити? — крикнула мати, черкнувши сірником об комин. Огненна полоса заблищала на комині. Сиза горошина знялася на кінці сірника,

лопочучи, накипаючи, де-не-де з-під його пробивалися невеличкі язики огню. Гірким, кислим димом сірки потягло по хаті. Пріся аж чхнула. Коли вона розкрила після чхання очі, уже не було ні сизої горошини, ні того диму, сірник горів тихо та ясно. Мати засвітила свічку, перехрестившись аж тричі. Пріся, ніколи не дивуючись, тепер здивувалася, і нащо воно, як засвітять, хрестяться? Вона б спитала матір, так побачила, що лице матері сумне, непривітне. Вона подивилася на її довгий та тонкий ніс, на її запалі щоки, на її суху, згорблену постать.

— Чи ти довго стоятимеш, вилупивши баньки на мене, як дурна вівця, чому не готуєш вечері? — спитала мати, грізно блимнувши на дочку.

Пріся кинулася до печі, до страви. Витягла на припічок горщик, узяла ложку, зачерпнула з його страви і, покуштувавши, сплюнула.

— Отак же! І локшина скисла! — сказала Пріся.

— Ще б не скисла, коли цілий день стояла у печі, було б ще до завтрього додержати! — з серцем одказала мати, узяла шматочок хліба, посолила і, одвернувшись від дочки, мовчки почала їсти. У хаті стало тихо, сумно... Глухо роздавалося давуче материне плямкання, світло на столі горіло, кидаючи на матір пучок світу, і Пріся бачила, як нехотя, давлячись, їла мати хліб, як, ковтаючи, шия її витягалася, уся постать колихалася... Видно, руба становився сухий хліб у горлі. Прісі стало жалко матері. Через неї стара так ухоркалася коло діжі, через неї нічим бідолашній підкріпити немощні сили... І чому я, ідучи з дому, не витягла локшини з печі, не постановила хоч у сінях. Хоч би матері була сказала: «Глядіть же, мамо, локшина у печі». Забула. Все забула.

— Лягай спати! Чого ти чуманієш? — сказала мати, напившись води.

— Я, мамо, ляжу тут, буду доглядати тісто, а ви вже в малій хатині.

Мати нічого не одказала, тільки засопла, зашамкала, відчинила двері у малу хатину. Пріся згадала, що плаття її і досі лежить на кроваті, і хутко ускочила в хатину, ухопила плаття, струснула ще його раз і повісила на кілочок.

— Плаття і досі не прибрала! — сказала мати. Пріся мовчки вийшла з хати, зачинивши двері. Ставши серед кухні, вона окинула очима кругом стіни. У хаті так тихо, самотньо — за комином на печі стоїть темна темнота, у

кутках тремтить тінь, по сволоку бігають світові полоси. До Прісі доноситься з хатини тихе шептання... То мати молиться богу. Прісі стало чогось на душі сумно; невидима туга ущипнула за серце раз, удруге... Пріся важко зітхнула. Очі її упали на стіл, на котрому лежали крихти хліба, вона позмітала їх, стерла з столу, знов і знов окинувши хату кругом, дмухнула на свічку. Темна ніч розпростерилася кругом неї, окрила зразу усю хату... Нешвидко серед того густого чорного мороку почав пробиватися сірий світ від вікон... «Ох, мені лихо! Я ще й не послалася!» — згадала Пріся, поскребла з досади голову і помацки потяглася до полу. Аж у самому кутку найшла вона свою постіль, подушку, обгорнуту в рядно. Розгорнула її, розкинула рядно серед полу, положила подушку у голову і тихо побралася на піл. З хатини ще й досі доносилося материне шептання. Ось і воно стихло, роздався рип кроваті, важке зітхання. «Мати лягли. Коли б же то не проспати півночі», — подумала Пріся і позіхнула.

Знову рипнула кровать, почулося човгання босої ноги об долівку, двері у хату розчинилися.

— Не забувай же, сірнички у запічку, — сказала мати крізь двері і зачинила.

— Чую.

Знову рипнула кровать, а там... тихо-тихо, ніде ні шерхне, ніщо не писне, ні лусне, як під землею, німо та темно. Крізь шибки, правда, ллється знадвору сірий світ, видно чорні снози на вікнах і тільки-то, а далі у хаті хоч око виколи... Здається, щось колишеться сіре серед хати... «Що б воно? — дума Пріся і почала розгадувати, чому б там бути? — Ага, то комин. Так-так, він... Одначе пора б і спати». І знову позіхає Пріся. Очі її мов і плющаться, та в голові не так, як на сон — тихо та німо, — ні, там гаряча якась робота йде, щось у виски сіпа і голову кругом хитає... «Ото прокляте вино, і досі грає, і досі ходе. Не буду його удруге пити, хай йому! Воно й добре, тільки от голова неначе чим важким та гарячим повита. От запекло коло серця... Фу! Душно, душно... аж потом пробирає». Пріся перекидається на бік, очима до вікон. «Чого се воно так зразу повиднішало? Небо яке червоне стало. Чи не пожежа де?» Пріся підвелася.

Повний місяць піднімався з-за гори. Його червоне, як кров, коло стояло над землею, кругле, здорове; червоний пучок світу тягнеться від його, як хвіст, пробігає повз

хати, крізь гіллясті верби і, упавши аж на жердку на одежу, тремтить-ворушиться. А гарно як, гарно! Пріся устала, підійшла до вікна і сіла на лаві. Червоний світ облива її кругле личко, іскрами жевріє у зрачках її темних очей. Пріся, любуючись його красою, думає: «Що воно таке? І як воно, господи, не прибите нічим, а держиться, ходе, котиться по небу?.. Хто його качає? Що, якби крила — знявся та й полетів аж туди-туди... Чи воно-то можна долетіти? Птиця, мабуть, долітає... Щаслива птиця! Он же якісь і плями на йому. То, кажуть, брат брата на вила підняв. Воно трохи і схоже, тільки хто ж там був, хто знає?»

Місяць підпливав усе вище та вище, мигав, яснішав. Під його світом немов з туману виринав увесь край. Сусідні хати вийшли з туману, [їх] стало зовсім видно, з їх білими стінами, темними вікнами, солом'яною оселею, чорні двори устилалися срібним інеєм. За дворами геть оболонь біліла, мов молоком злита. Темна річка блищала золотими поясами світу, за річкою чорнів ліс, за лісом білів сніг, а там далі якийсь прозорий туман не туман, світ не світ колихався, зливаючи небо з землею. Довго сиділа Пріся коло вікна, любуючись ясною нічкою, ігрою місячного світу. Кругом неї так тихо, так німо тихо, не чутно ніде ні людського гомону, ні собачого гавкання... Все дрімає. Тихий покій той обнімає і Прісю, сном в'яже потомлене тіло. Пріся позіхнула раз, удруге. Лягти, заснути...

Тільки що вляглася вона, тільки що сон почав закривати її очі, як голосний викрик любимої її пісні доніссся до неї знадвору. І голос чийсь знайомий, і співає так гарно. Хто б то це? Хіба вийти, подивитись?.. Найкраще! «Я й забула сіней засунути», — згадала вона і миттю схопилася, кинулася у сіни, розчинила надвірні двері. Холодне морозне повітря весняної ночі обдало її. Прісі так гарно. У хаті дуже вже жарко і, не дивлячись на те, що боса, Пріся вискочила аж на рундук, на його білі, укриті морозом дошки. Морозна накип хрущить під її ногами, розтає. Гарно, холодненько так! А тут перед очима, мов муровані стіни, стоять городські гори, білі, сріблобокі, на горах біліють палати, чорніють тополі, піднявши високо угору своє голе пруття... Десь непотушений огонь, мов зірочка, миготить над горою. А он? Он... Найвище від усього, гострим шпилем вгородившись у небо, блищить, мов лезина, білою жестю крита колокольня, а зверху шпи-

ля баня і хрест горять золотим світом. І над усім цим плаває високо місяць, снує тихий спокій, спокій тихої ночі... Одна люба пісня знайомого молодого парубочого голосу носиться самотою серед того німого спокою... Не розбудити їй занімілих гір, замовклих дворів... Ударившись об руді боки глиняних стін, вона поверта назад і носиться понад хатами, понад дворами, не спускаючись на землю, а розходячись у повітрі. Ближче та ближче чується співучий голос, ось на шляху заколихалася легка чоловіча тінь, ось і сама постать виткнулась з-за комори... Хто ж це?.. Невже Грицько? Він, він... Бач, затих, наближаючись до двору. Ось він став коло воріт, дивиться на хату... Іде у хвіртку. Видно, побачив.

— Єфросініє Карпівно, то ви?

— Я.

— Собак немає?

— Немає.

Стрілою мчиться Грицько до хати. Чого він іде? Пріся скочила у сіни, зачинила двері.

— Єфросініє Карпівно! Єфросініє Карпівно!

Пріся не обзивається.

— Вийдіть. Посидьмо, побалакаємо. Бачте, як гарно.

Мовчить Пріся.

— Єфросініє Карпівно! Прісю!

— Чого там?

— Пустіть мене. Посидьмо.

— Цитьте, мати не спить.

— Ми тихенько сидітимемо, мати не почує. Прісю!

Грицько наліг на двері. Тихо, трудно вони стали подаватися. Ось Грицько закладає руку, просовує плече.

— І чого б я ліз, куди не слід? — з серцем вимовляє Пріся, пускаючи двері.

— Прісю, серце моє! Без тебе життя не життя! Ходжу, як дурний! Близький світ з города, приплентався сюди! Думав додому йти, а понесло сюди. Голубонько!

Грицько обняв Прісю, пригорнув. Пріся не противилася. Тихий, любий голос дійшов до самого серця, пройняв його жалем. Чого воно так затіпалося?

— Сядьмо, Прісю, отут на рундуці, посидимо, побалакаємо.

— І найшов час балакати? Мати, як почує, буде тоді!

— Мати спить. Сядьмо, серце.

Грицько опустився на поріг, Пріся, мов нехотя, сіла коло його.

— Ти боса і в одній сорочці? Замерзнеш, простудишся.

— Та сиди вже! — сердячись, відказала Пріся.

«Як вона уміє любо сердитись?» — думає Грицько, укриваючи плечі полою свого довгополого каптану.

— Ніжечки твої змерзнуть. Станови ноги на край поли. Ну, я тебе закутаю. Сядь на колінах...— шепче, задихаючись, Грицько. І, ухопивши за стан, піднімає, щоб посадити на коліна. Очі у його горять, серце так б'ється; не згірше світять вони і в Прісі, не згірше б'ється воно і в неї.

— Та сидів би вже так, — горнучись, каже Пріся. Чогось її зразу така трясця пройняла, що аж зубами зацокотіла.

— Бач, змерзла як?.. Рибонько моя! — і Грицько положив руку на її тріпочуче лоно, тягнеться устами до її гарячої щоки.

— Не балуйся! — каже Пріся, одхиляючись головою і одводячи руку від лона.

— Я поцілую. Один раз, моя горличко, — шепче Грицько, пригинаючи її шию... Роздався поцілунок. Пріся затихла, припала до його гарячих уст. Чого те цілування так гріє? Усю кров збунтувало, все серце стривожило. Пріся обвилася руками за Грицькову шию.

— Ти, може, лихе що думаєш,— шепче вона, прихиляючись щокою до його щоки,— то я тебе й кину, хай тобі!

— Ні, їй-богу, ні. Я одно тільки думаю. Як би тебе побачити, з тобою поговорити. Я тебе, Прісю, думаю сватати. Підеш за мене? Кажи, підеш? — і знову пригорта її, і знову цілує палко, гаряче. — Заживемо ми, Прісю, з тобою! Ти будеш бубликами торгувати, я чоботи шити. Чесно ми собі будемо трудитись, то й бог нам поможе! Кажи ж, підеш за мене? Кажи ж бо... Чому ж ти не кажеш нічого?

— Я не знаю, Грицьку... Як мати... Та не будемо об цьому говорити. Скажи краще, ще ви довго були, як ми пішли? Що ви ще робили? Мені було лихо! Приходю додому, а мати — ждала-ждала — не діждалася, сама стала коло діжі. Я кинулася помагати та так коробку з борошном і перекинула. Лає мати, сердиться, а мені, не знаю і сама, чого, так смішно, так мене і підмива реготатися.

Та гляну на матір — держуся-держуся та й не витерплю-таки, одвернусь та сама собі і засміюся, а голова крутиться-ся так... нехай йому, тому вину!

Пріся тихо щебетала. Як вона щебече гарно, як її очі горять, лице пашить! Грицько дивиться на Прісю — палка любов займається у його серці, світить його очима, він і не змельне нікуди, все дивиться на неї, хіба приникне на хвилину до її теплої щоки, щоб поцілувати, та знову дивиться, знову слухає. А Пріся, як та пташка, щебече, їй гарно, весело так, щаслива вона!

Благословенні молоді літа! Щасливі ті хвилини першої любові, першого кохання, коли чоловік забуває про все на світі, про його безталанне життя, тяжкі утрати, про його болі невимовні і віддається увесь невідомому почуттю. Воно обізвалось у його душі, у його серці, обізвалось голосом тихим та любим, ще ніщо не гонило так кров по синіх жилах, ще ніщо не підіймало в голові таких думок, у серці невідомих надій. Чисто, безкорисно дивляться дівоцькі очі в парубочі, а парубочі в дівочі, і віра така одного другому, і розмова — не розумна розмова, а так, щебетання скоріше, — а таке любе, голос такий дзвінкий, співучий. Минуть ці літа, безталанна доля, нужда та горе придавлять чоловіка, пригнітять, голос той дзвінкий тріснe, очі блискучі постухнуть, у серці люта змія зів'є своє гніздо, а зійде як-небудь тиха хвилина на душу, заніміють лихі болі у серці — і сі безжурні часи, сі несподівані хвилини з-за далекої далекості, як з-за сивого туману, випливуть, засвітять ясною зорею, обізвуться радістю у серці, і чоловік сам до себе промове: «Бредня! А який я щасливий тоді був, який щасливий!» — і не раз він згадає той час, що тепер так швидко, так непримітно проходе.

Для Грицька і Прісі він теж пройшов непримітно. Балакаючи та милуючись, вони і незчулися, коли і як місяць перейшов з-за сіней і став якраз проти їх, видивляючись у їх очі, любуючись їх милуванням. Незчулися, як прокричав у сусіда півень раз і вдруге, зорі почали хмуритись, мерхнути, видно, потомили за всю ніч свої ясні очі і к світу хотілося їм спочити... Небо з синього робилося сіро-голубе. Оханулася Пріся тоді тільки, як почула рип і стук дверей у хаті.

— Ох, лихо! Мати! — прошептала вона, скочила з колін Грицькових, замахала руками. Грицько мерщій подався за сіни.

Пріся зачинила двері і увійшла у хату. Мати стояла коло печі і шарила у припічку сірничків.

— А я оце виходила надвір, — лукавила Пріся, — думка, час вас будити, аж уходжу, а ви й самі устали.

Мати засвітила світло, довідалася до тіста і почала розводити огонь у печі. Залопотіли дрова, займаючись, забігали огненні коники по долівці, по стінах... Почалося щоденне порання. Яке воно нудне та гірке здалося Прісі. Вона сиділа на лаві та сонними очима дивилася на все те, і серед тої тихої турботні їй почувся голос Грицьків, його теплі обійми, його гарячі поцілунки. Де він тепер? Повісивши голову, сумний, оце потяг він на гору, додому. І чого та ніч так швидко минула? Чого вона хоч з тиждень не тяглася? Як би то гарно було так. І єсть такі щасливі люди, що все життя їх — вільний та зайвий час. А тут?

— Чого ти розсілася? — крикнула на неї мати. — Уставай, візьмемо діжу, час бублики робити.

«А, гіркі ви та докучливі», — подумала Пріся, устаючи матері помагати.

VI

— Оце ваші ще досі спочивають? По-хазяйськи! Оце так! — стріла рано на другий день після тієї бучі Олена Трохимівна заспану Явдоху на рундуці.

— Хазяїн пішли на ярмарок, а Домочка сплять, — одказала та, спускаючись з рундука.

— Ще б та устала рано? Як же! Треба вилежатися і викачатися. Де ж? Баришня, біси його батькові! — бормотала сама собі Олена Трохимівна, проходячи у кухню.

У кухні вона застала райно: посуда від вечері стояла на лаві не помита, долі валялося сіно з постелі Іванової, на полу рядна, подушки не прибраті.

— Оце гаразд! Оце добре! Сонце уже он як угріло, а в їх райно райном, багно багном! По-хазяйськи! Нічого сказати! По-хазяйськи! Оце ті хазяйки, оце ті чепурухи!

Олена Трохимівна зо зла ткнула ногою у зачинені двері хатини, з грюком розчинилися їх створчаті половинки, так що аж Домочка жахнулася-кинулася.

— Чого це ти, хазяйка, досі спочиваєш? Рада, що батько пішов на ярмарок, так ти, кажеш, рутиш собі? Учора приймала кого довго, засиділася бідна головко? Ніколи тобі виспатися, так світком!

Домочка спросоння думала, що батько прийшов, і з таким жахом кинулася, коли ж почула пискливий голос Олени Трохимівни, то тільки позіхнула, повернулася і знову лягла. Їй не первина була слухати такі речі. Вона вже звикла до них і часто пускала мимо ух.

— Повертаєшся? Укриваєшся? Стидовище, страмовище до такої пори спати. Добре, що нема старшого у хаті. Батько розпонадив тебе, де ж — баришня та баришня! Чиновниця! Так вона і вилежується. А за нею і всі. Он звощики тільки що на гору подралися, другі уже по городу, як грім гуде, катають, а наші — по-панськи, поки сонце не вгріє. Кухарка теж, як і баришня. Я в двір, а вона тільки з постелі, з заспаною пикою до мене назустріч.

— Ну так що? Яке кому діло? — одказала Домочка, здержуючись і показуючи, що під тим, буцім і покійним питанням, криється здавлене, зле перечення. Олена Трохимівна зразу помітила те, і їй зразу захотілося осадити Домочку.

— Чого ж се так, що нікому немає до сього діла? — скрикнула вона.

— Так нема та й годі, — ще покійніше відказує Домочка і ще дужче закутується коцем.

— Та, звісно, батько тебе балує, не дивиться за тобою — хазяйка, бач, у його, от ти і хазяїнуєш, вилежуючись до обіду. Гарно! — аж сичить Олена Трохимівна. — А якби батько не розпонаджував тебе так, якби узяв палицю та збудив хоч раз — не лежала б ти довго. А то, бач, сам на базар пішов, а дочка хай спить. Хай одлежує боки, викохує своє гладке тіло!

«Узяв палицю та збудив, гладке тіло» — ці слова, мов гостра швайка, шпигонули Домочці в серце.

— Яке ваше діло до сього? — не здержуючись, крикнула Домочка. — Скажіть мені, чого ви до нас ходите, бунтувати та колотнечу зводити? Адже ж ніхто з нас не йде до вашого двору дивитися, що у вас заводиться... — Домочка стала.

— Що ж у мене заводиться? — спитала Олена Трохимівна. — Ну, кажи, що заводиться, показуй до краю. Чого ж ти стала?

— Я почім знаю, що у вас заводиться? Мені і знати не годиться, що у вас робиться, як і вам до нас — зась!— Домочка, червона, як жар, з палаючими очима, підвелася.

Олена Трохимівна осіла і зиркнула на Домочку — зла

та червона сиділа та проти неї на постелі. Олена Трохимівна здивувалась: що це з нею сталося? Чого се вона так розпалилася? Олені Трохимівні ще раз забажалося осадити ненависну ледащицю.

— Хіба я до тебе ходжу? — спитала вона.— Я до батька ходжу, я з такою, як ти, і водитися не хочу. Чого се ти так приснула? Дивись, блазня!

Це доконало Домочку.

— І до батька не ходіть! Чого вам до батька нужно? І коло двору нашого не ходіть! — кричала так Домочка, що аж на улицю чутно. — Хай ми і сякі, і такі, хай ми й ледарки, й нехазяйки, хай ми і блазнята — немає нікому до нас діла! Ми ні до кого не мішаємося. Ми не ходимо по чужих дворах, аби напитися, аби одного проти другого наструнчити, як ви ходите, як ви звикли!

Домочка, розпатлана, боса, ув одній сорочці, скочила з постелі додолу, стала проти Олени Трохимівни — і хоч на кулаки готова, лице її мінилося, очі горіли, уся вона тремтіла.

Олена Трохимівна оступилася. Їй зроду не приходилося бачити такої Домочки.

— Чого се ти розхорохонилася? Мабуть, не дано тобі сю ніч з Павлом викачатися? — прошипіла вона і, як ногу вломила, з хати.

Не вийди вона так швидко, Домочка так би і кинулась, так би й упилася у її очі, умоталася у її патли. Вона показала б, як з Павлом качатися! Олена Трохимівна поспішила вискочити, а Домочка опукою упала на постелю. «Хай би добре що, хай би стоюще докоряло мені, а то ж?.. Господи, боже мій! Сама слова доброго не стоє, сама від чоловіка, як сучка, волочиться, по шинках гуляє, по чужих дворах тиняється... І вона, вона мене докоряє? Мені очі вибиває?..» Зо зла Домочка не знала, що їй робити, — почала плакати. Тяжко ті сльози викочувалися з молодих очей, серце так трудно боліло, билося.

— Що ви таке сказали нашій надзирательші, що вона, як пуп, синя, подрала з двору, б'ючи у кулаки і викрикуючи: «Скажи отій поганій хазяйці, що я їй цього так не прощу. Я їй покажу, хто старший з нас. Я скажу батькові і, коли він не споре з неї її належаної шкури з голови аж до самих п'ят, то не я буду Олена!» — спиталася Явдоха, увійшовши у хату. Домочка аж підскочила, зло знову ущипнуло її до сліз за серце.

— Тільки ти мені пустиш хоч близько до двору оту всьогосвітню волоцюгу, — скрикнула Домочка, — то я тобі не знаю що зроблю. Ні одного часу, ні одної хвилини не будеш ти у дворі.

Явдоха тільки здвигнула плечима. Що їй до того, чого вони полаялися, і яке має вона право не пустити, хто іде у двір? Ще хоч би вона не така близька людина до хазяїна, а то?.. Явдоха ще раз здвигнула плечима і, нічого не відказавши, вийшла з хати.

Не швидко Домочка прийшла у себе, не швидко упокоїлося її серце, уляглися її думки, гіркі та важкі. Вона згадала учорашній день, учорашню ніч... «Зневага, тяжка зневага батьком дочки і хоч би кришечка, капелиночка жалю, хоч би на півнігтя мізинця батькової любові... І перед людьми отакий страм, а дома уночі? Руки на мене підняти? За що? Хіба я винна у чому?.. Уп'ять же сьогодні, мов нарошне вони зговорилися, — вона прийшла розпекти, розпалити мене... Хто їй право дав? Що вона мені, що я для неї? Послідня волоцюга з-під шинку, з-під тину, котру батько приймає ради шматка хліба, ради чарки горілки... Ніт же, піди ти! І вона старшинує над тобою... Не діждеш! Не буде сього! Або я, або вона. Коли я — щоб і біля двору її дух не воняв поганий, коли вона — не тільки світа, що в вікні, а за вікном його ще більше. Живуть сестри та бога хвалять. Хіба я гидша од їх? Хіба моє тіло не біле, не викохане? Найдеться той чорт, що й на мене подивиться. Краще кому другому поклонюся, а не їй... Їй не буду кланятися, не буду! Не діжде!»

Трохи-потроху улягалося серце Домочкине. Замість завзятості, храбрості, зла обняла її туга пекуча. Важко їй, так важко стало, невідомий страх підкрався у її душу. «Добре, як добре, а як батько прийде п'яний — п'яному горя, кажуть, немає,— візьме поліняку і почне віяти? Де дітися тоді, куди прихилитися? Добре, що сестри познаходили хороший притулок, з одного захисту вони перейшли під другий. А тут? У найми підеш? У найми? Чужі будуть орудувати тобою?! Господи, що я за нещасна у світі, що за безталанна на землі. Нікому не нужна, усюди лишня! Чи не краще було б зовсім не родитися, ніж отак мучитися?..» Тихий задавлений плач піднімався в душі, давив за горло, туманив очі. Дрібно та гірко заплакала Домочка.

Цілий той день пройшов для Домочки, немов у чаду, у густому тумані; сльози змінялися сном не сном, якимсь

забуттям тяжким, забуття — знову сльозами. Ув обід прийшла жінка Павлова, чутно було, як вона розмовляла з Явдохою, розказувала про ярмарок, про городських людей. Не раз розмова переривалася реготом, — видно, щось смішне лучилось Мар'ї. Видно, на її серці так ясно, радісно, коли сміх розбира її і реготатись вона зможе. А в серці Домочки така туга запекла, такий сум важкий. Ні їсти їй не хочеться, ні на світ білий дивитися. Вона дожидала батька, щоб чим закінчити, та закінчити сей день. Вона знала, що це їй так не пройде: Олена Трохимівна скаже батькові, а що їй батько заспіває? Каяття проймало її душу: і нащо я її займала? Змовчати б було гаспидові... Хіба вона мало каверзувала до сього — мовчала ж? Прокляте ж серце не видержало! І треба ж — усе разом, як з мішка, посипало.

— Домочка дома? — донісся до неї знайомий голос з кухні. Домочка не пізнала, хто питав її.

— Дома, дома, у хатині, — одказує Явдоха.

Двері розчинилися, і, як пташка, ускочила до неї Пріся.

— Ти спала досі? Валяєшся у постелі? Стид, страм! Ти недужа? — закидала її питаннями подруга. — А я оце біжу у город, дай, думка, зайду, провідаю, що вона робить? Чого то в тебе губа напухла?

Домочка досі радісно дивилась на веселу подругу. Згадка про губу нагадала їй учорашнє, і вона зразу облилася слізьми.

— Домочко! Чого ти? Чого ти плачеш? — веселий погляд подруги померкнув. Нешвидко одказала Домочка:

— Нікому, мабуть, у світі того нема, що мені, Пріcю! — почала вона.

— Що, хіба учорашнє не пройшло тобі так?

Домочка, перериваючи розмову гірким плачем, розказала їй про вчорашнє.

— Тепер мені на світ білий показатись не можна, за ворота вийти стидно.

Пріся прочула горе подруги. Вона прибігла розказати їй більш про себе, похвалитися учорашнім щастям, а як побачила таке — то одложила до другого разу, до кращого часу. Пріся почала утішати і бачила, що слова утіхи не помагають подрузі, сльози ще більше розбирають її.

— То ще не все, — крізь сльози хвалиться Домочка і почала розказувати про лайку з Оленою Трохимівною. Аж у душі у Прісі похолонуло, коли вона прослухала про

сю лайку. Тепер, певне, ще гірше достанеться Домочці.

— І нащо б було займати стару відьму?

— Хіба ж утерпиш, Прісю? Хіба ж у мене кам'яне серце? Хіба я з заліза скута, що коли штиркають шилом, то воно й не болітиме? Яка я не хазяйка є, а все ж таки хазяйка, а вона що? Ніт же, прийде та й ковиря тебе у самому болячому місці, роз'ятрює твою болячу виразку. Знаєш що, Прісю?

— А що?

— Я кину усе.

— Як кинеш? — Пріся засміялася.

— Так, кину та й піду...

— Куди ж ти підеш?

— Хіба я не здорова?.. Хіба я така вже погана? І сестри мої не кращі, а от живуть же...

Як би льоду хто приложив до Прісіного серця, так воно палало, гуло. Вона аж злякалася Домочки. Між людьми ходила недобра слава про Домчиних сестер; не раз мати, лаючи дочку, потріпувала ними. «Чи не хоч бути Стешенківнами?» — малося за саме образливе питання. Між дівчатами ішла про них чутка як про щось таке образливе, гидке, послідніє... Нижче, здається, і опуститися вже не можна. Їх усі цуралися, як прокази або лиха. Через се Пріся так і злякалася. Їй страшно стало, що її подруга найщиріша стане такою.

— Господь з тобою! Що це ти кажеш таке? Оханися! — почала умовляти вона Домочку.

— Чого? Де жити, аби жити, не мучитися.

— І вже таке життя! Всяке тебе попрікає, всяке цурається.

— А Анютка, Христя, Маруся?

— Ці теж винуваті. Тільки то, та не то: ці не тікають з рідного дому, не криються від людських очей. Суди їх, вони завжди перед людьми. Що звихнули вони з прямої стежки — правда. Та бог зна, чи вони тут винуваті, чи другі. І люди іноді піддрочать. Чого з молодою дівчиною не буває? За чий вона гріх карається — хто знає? А проте їм і не без виходу: вийшла заміж, і все стерлося, гріх спокутувався. А тут... Від батька утекти, з свого дому удірати! Тут ніхто не винуват, сама своя воля, — так думала Пріся, викладаючи подрузі свої думки.

Домочці ще тяжче стало. Вона думала, що хоч її подруга щира оправдає її перед людьми. Ні — подруга, вид-

но, перша зречеться її, одхаснеться. Коли пішла Пріся, вона не знала міри своєму горю. «Піти хоч надвір, проходитись, — подумала вона, узявшись за гарячу голову,— як голова розгорілася!»

Не вдягаючись, накинула на себе стару юпчину, закутала голову чорним платком і через кухню вийшла на рундук. Свіже повітря обдало її, їй стало легше. Обдивившись з рундука двір, вона опустилася на лавку лицем на шлях. По шляху снували люди, одні ішли в город, другі з города, обзивалися одно до другого, зостановлювалися і, побалакавши, розходилися. «Щасливі!» — подумала Домочка, і їй завидно стало людям.

Коли їй випаде така доля? Краще не думати! — і переводила з однієї речі на другу свій задуманий погляд. Позаду неї щось зашелестіло. Вона обернулася — Мар'я несла оберемок хмизу.

— Здрастуйте! — привіталася Мар'я.— Явдосі ніколи, дайте, кажу, я принесу хмизу — та оце й ходила,— виправлялася вона, запримітивши сумний погляд Домочки.

Що Домочці було одказати? Вона на привітання кивнула мовчки головою та й тільки.

Мар'я пройшла у кухню.

— Уже ж коли узялася вслужити, — почувся з кухні голос Явдохи, — то ще услужи, будь ласка. Принеси води ще. Там у сінях і відра, і коромисло.

— А воду де у вас беруть, з річки чи з колодязя?

— З колодязя. Тут зараз біля двору, третій двір від нас.

— Бачила.

І Мар'я, хутко ухопивши відра в одну руку, а коромисло у другу, вибігла на рундук. Тут, нанизавши відра на коромисел, в одну мить перекинула їх через плече і вже опинилася аж за двором. Домочка аж здивувалася, що то так можна хутко правитися. «Яка метка, яка прудка, яка гнучка ця Мар'я! Як нагиналася відра брати, то мов у її спині не було ні одної кісточки. І лице в неї таке привітне, і очі, мов просять чого, так любо дивляться. Ось вона вже й вертається — тихо колишуться повні відра, урізуючись коромислом у її плече, а їй, видно, аж нічого — легко й швидко перебира вона ногами, склонивши трохи голову набік од відер. І хоч би капля води схлюпнулася, а відра-то повнісінькі! Тільки сонце біга та грає по невеличкій хвилі». Домочка не зведе очей з неї,

не налюбується її постаттю, її меткістю! «Чи я б то зуміла так? І не ходою, а бігом».

— А й у вас вода у колодязі не глибоко, так як і в нас! — весело обізвалася вона, щоб розпочати розмову.

— Низ, — одказала Домочка. — Річка недалеко. Он у городі на горі — там тільки-тільки мріє.

— І не бачила я серед ярмарку. Там такого народу натовпилося, що страх! І просунутись нікуди. Я думала, торг там іде який, то й собі туди, — аж чую, люди лаються за воду. Звісно, і тому треба, і тому — усяке поспішає.

— А ярмарок великий?

— Храни, господи, який! Це мені уперше прийшлося бути тут на ярмарку, то якось аж чудно. У нас по селах хоч бувають ярмарки, то що то! Збереться людей жменя — от і ярмарок, а тут така сила! Не звикші ми до такого натовпу.

— А ви в якому селі живете?

— Ми не в селі, а так, недалеко від села — деревня Водяна. По весні нас кругом вода обніма, так що ні проїзду, ні проходу немає, аж поти не спаде.

— Та то й сиди тоді у неволі?

— Що ж його робити? З богом не битися. Пережде-мо, поки спаде.

— А як же треба чого, буває, такого, що не можна дома достати?

— Чого ж нам там треба? Солі, хліба... То вже всяк знає і припасає солі на той час, а то більше все своїм домашнім обіходимося. А коли й не стане чого — у сусід позичимо.

— Добре, коли сусіди добрі.

— Та бачте ж, як і в сусід немає, то до нас біжать,— так уже й живемо. Одно другому помагаємо: біда, кажуть, людей купить.

Дивуючись такому життю, Домочка розбалакалася з Мар'єю. Мар'я балакуча удалася собі і не стихала ні на хвилину. Явдоха, упоравшись коло печі, і собі примішувалася до їх розмови. Час непримітно минав. На горі кам'яною дорогою заторохтіло щось.

— Он і Павло їде! — обізвалася Мар'я, і очі її заіскрили.

Домочка глянула — Павло вже спускався до двору. Весняне свіже повітря розрум'янило його лице свіже, удітий він був по-празниковому: у чорній сукняній козачці,

у синьому картузі; на цяцькованому срібними бляхами коні грало сонячне проміння. Постать його тихо хиталася, чорну бороду колихав вітер. «Та й красень же, та й який вродливий!» — Домочку знову за серце ущипнуло. Призро з-під лоба вона зиркнула на радіючу Мар'ю... «Така непоказна, он під очима вже полоси, на лобі зморшки», — завіна ухопила Домочку.

— Ану, одчиняйте ворота! — гукнув дзвінким голосом Павло, доїжджаючи до двору.

Мар'я, як кішка, кинулася з рундука, і в одну мить розчинились обидві половинки воріт. Вона придержувала одну з їх, любо дивлячись на Павла, і тихо усміхалася до його. «Радіє, стидка!» — трохи не скрикнула Домочка. Павло скинув картуз і привітався до них. Домочка кивнула головою, схопилась і пішла у хату. Вона не зможе дивитись на радіючу Мар'ю — радість та становиться впоперек горла, радістю своєю вона насміхається з неї. Домочка лягла і вкрилася з головою, щоб не чути нічого, не чути, що вони будуть балакати, як вони будуть реготатися.

Трохи перегодом вона почула гомін. Усі увійшли у кухню. Мар'я щось смішне розказувала, Явдоха реготалась, Павло коли-не-коли обзивавсь на гомін: «Іш ти, іш ти!» Щоб не чутно їй було нічого, вона схопилась і вибігла аж у велику хату; там, дивлячись у вікно на дорогу і підперши свою важку голову руками, вона думала важкі думки. Молоді її літа ідуть так марно; життя її дівоче-красне повилося таким горем. З самого малу не служила їй доля.

— Баришня! — обізвала її Явдоха ззаду. Домочка так загадалася, що не чула, коли увійшла і Явдоха до неї.

Домочка кинулась.

— Може б, молодиці дали чарку горілки до обіду — вона слугувала цілий ранок.

Домочка аж поблідла.

— Візьми ж та й дай,— скрикнула вона і знову обернулася до вікна. Явдоха здвигнула плечима, стулила рота і тихо вийшла з хати. Коли обернулася Домочка, уже її не було. Їй стало якось ніяко, жалко. Чогось Павлові ж треба дати, хіба справді вже удавить її та чарка горілки, котру вона дасть їй? Вона то не вдавить, та їй давати, їй самій, своєму ворогу служити? Насилу вона зборола себе і, взявши пляшку, пішла у кухню.

Явдоха смутна сиділа і мовчки їла борщ. Павло дожидавсь чогось.

[У ТЮРМІ]

Уже сьомий місяць минав, як його посаджено у тюрму. Заарештовано його саме тоді, як кінчилася весна і повертало на літо. Дрібні весняні дощі змочили сиру землю, ясне сонечко угріло її своїм світом, і родюча сила її ожила, встала на дибки, пішла вгору, розгорнулася на всі боки. Як рутою, покрилася земля зеленою рослиною, заквітчалася запашними квіточками, убрала ліси та гаї дрібним блискучим листом. Щебетливі пташки вітали її своїми неугавними піснями, а людська праця допомагала закраситися ще краще, прибратися ще чепурніше: грядки по вгородах пишалися рядками посадженої та посіяної городини; поля били у вічі різноманітними кольорами своїх довгих ланів... Там гонке жито хиталося довгим зеленим колосом; там зеленіли пшениці — густі, як щітка, рівні, наче під шнур підведені, високі — аж до коліна добиралися; там ячмінь виблискував своїм темно-зеленим убором, овес сивів; червоніла гречка круглим листом; вибивалося із землі просо товстими кущами... Усе оте аж хапалося та тяглося вгору, розгорталося у боки, поспішалося вбитись у силу, дійти до зросту і, зростаючи, само раділо та не менше того тішило очі і тих, хто біля того ходив, хто про те клопотався.

— Слава тобі, господи, — казали люди, — що й дощику у свій час послав, і годинку подав, збагатив нас надією. Якщо так і надалі все добре буде, то святого хліба не убуде, а прибуде.

Радів і він, оглядаючи своє добро, хоч і не на своєму, та своїми руками впорядкованому полі.

Тепер у його одна десятина жита, одна — пшениці, третю десятину засіяв він ячменем і вівсом, а десятину залишив жінці під огородину. Чого тільки Параска не насіяла і не насадила там? Добрий шмат під картоплю одвела,

грядок з двадцять буряками засадила, декілька грядок цибулею засіяла, а лишок — і під огірки, і під квасолю, і під петрушку та моркву, і під соняшник та мак уділила, а клинчик динями засадила та ще кругом грядок гарбузів натикала, щоб вони, як постеляться, оті грядки своїми батогами оточили, оберігали їх від чужого лихого ока, а більше усього від хлоп'ячих злодійкуватих заходів.

Тепер усе оте добро зійшло, піднялося угору, розкорінилося. І він вийшов те добро оглядати з своїм одинцем восьмилітнім сином Федірком.

Він повагом ходив по межах між нивами та по стежках поміж грядками, а воно бігало за ним та все щось щебетало. Його, як дитину, бавила всяка всячина, і воно то з стебельків каблучки виплітало, то пищики робило, то квітки зривало матері на гостинець, то сим, то тим забавлялося. А він задуманий ходив та озирав своє поле, переводячи очі з жита на пшеницю, або з ячменю на овес, або на Паращину городину... Все, як слід, все добре! Як порівняти з другим, то своє здавалося наче кращим — і вищим, і густішим.

Йому не те щоб уже дуже радісно було, а якось почувалося гарно, легко на душі, добре на серці! Чисте та запашне повітря живучою силою вливалося у груди; буйна рослина пестила очі; сонячний світ і тепло разом і гріли, й бадьорили тіло; польова тиша та спокій угамовували лихі почування, здіймали в голові якісь легесенькі думки. Як невеличкі пташки, що здіймалися угору і привітно щебетали там, або ще менші коники, що, висюркуючи, перегукувалися у траві, — так його думки, непримітно заклюнувшись у голові, здіймались угору і, покрутившись біля того, що їх викликало, кудись зникали, десь дівалися, не зоставляючи значного сліду після себе.

Одна тільки думка не кидала його, одна не залітала геть, а була при йому, сповняла утіхою душу, поривала до радощів серце. Це думка про те, що от і він став хазяїном... має своє господарство... оглядає своє добро.

І як це воно так сталося, що він цілий свій вік учився тільки писарювати, а от тепер зробився хазяїном?

Змалку він бігав до школи і, дотепний до науки, швидко скінчив її. Зараз після того його взято за писарчука до волості. Багато літ минуло, поки він з невеличкого пи-

сарчука дійшов перше до помошника писаря, а далі і до самого писаря. Другі клопоталися про життя, про його потреби, про господарські справи, а він знав тільки своє писання, папери та щоти. Іноді так запрацюється, що аж голова піде обертом. Тоді скрутить цигарку, зашмале її та й знову пише або щитає. Дим кругом його хмарою так і огорне, а в тому диму тільки чутно: черк, черк! Цок, цок!..

Щирий придався до писарства, та й воно сподобалось йому. Зате ж він швидко і визнав усе, що треба знати писареві, і хоч його завжди одрізняли від других, не таких щирих або здатних, а проте довго не давали ходу. «Молодий, зазнається ще!» — казали.

Це його дуже вражало, проте він мовчав, виховуючи у душі презирство до людської неправди та заздрість до пестунчиків щасливої долі. З літами оте презирство до людської неправди ще більше виявлялося, віра у самого себе та своє знання ще більше визначалася. І як зробився він писарем, то не хотів знатися з тим, як панові старшині завгодно або що земський наказував, коли то було не по закону. Він робив усе, як сам знав або як було законом зазначено. Старшина його за це завжди звав «законником», а земський — «великорозумним». Його до якого часу терпіли, потайно виточуючи на його зуби та вишукуючи причини, щоб скинути з посади.

Швидко і причина трапилась. Провіряли одного разу гроші. У його по книжках мирського капіталу п'ятсот рублів значилося, а в скрині було тільки двісті.

— А ті де? — питає він.

— А тобі яке діло? — одказав старшина. — Ти одвітчик за гроші чи я?

— Їх повинно бути у скрині стільки, скільки у книжках значиться! — рішуче доводе він.

— Не твоє діло, я про те знаю! — одно товче старшина.

— Так не можна. Я земському про це доведу! — гнівно одмовив він.

— Доводь! Земський сам знає, де ті гроші, — одказує старшина і, замкнувши скриню та побрязкуючи ключами, спокійно пішов собі додому.

Це його здивувало і збентежило. Як же це так — він каже, що земський про гроші знає? Справді, старшина

учора їздив до земського... Їздив і гроші брав... Навіщо се? Тут щось та є.

І, не довго думаючи, він сів і написав листа до земського та, запечатавши його як слід, припоручив сторожеві, щоб зараз же одніс, куди треба, а сам пішов додому обідати.

Не встиг він як слід і дообідати, як, засапавшись, прибіга сторож.

— Земський приїхав! Велів зараз приходити.

Він пішов до волості.

— Це ти сього пакета засилав? — спитався земський, тичучи йому у вічі пакета.

— Я.

— Сам писав?

— Сам.

— Як же ти смів свій донос засилати до мене у волосному пакеті? Чия це печать? Волості? — гука земський.

— Іншого способу я не маю. У мене немає свого пакета, немає й печаті.

— А ще писарем зовешся! — почав його ганьбити земський. — Який ти писар, коли ти не знаєш, як треба бумаги одсилати? Ти не писар, ти... шмаровоз! І я тебе у шмаровози і пошию, коли ти мені не покаєшся! — гукнув земський, повернувся і, стукнувши дверима, аж стіни загули, мерщій вийшов з волості.

— Еге-ге! — подумав він. — Так он воно що. Замість того, щоб розібрати діло як слід, він прискіпався до того, що не в такому пакеті бумагу засланo! Виходить, правду казав старшина, що і земський знає, де ділися триста карбованців. Ні, цього так не слід кинути. Треба вас вивести на чисту воду,— ображений, гомонів він сам з собою.

Увечері він похвалився жінці.

— Знаєш що, Петро, пораю я тобі? — одказала йому Параска. — З дужим не бийся, а з могучим не сварися!

— Та щоб я оце старшині подарував? — як ужалений, скрикнув він.

— Старшина тобі і кум. Твого хлопця хрестив... — доводе Параска.

— То що з того? Я дуже жалкую, що з ним покумався. Він мені після цього не кум, він злодій! Шахрай! Общеськими грошима менджувати? Ні, я сього не попущу! — гнівно гукає він.

— А що ж ти йому зробиш? Певно, він їх узяв на щось таке, що й земському відомо.

— Він не сміє без отчоту брати. Закону такого нема!

— Що ти з тими законами носишся? — умовляє його Параска. — Нема більшого закону, як свята правда. А як з нею люди поводяться?

— Ти — баба, ти нічого не знаєш. А я знаю! І зроблю те, що знаю.

— Зробиш же на свою голову, — зітхнувши, одказала Параска і замовкла.

Так воно і сталося, як угадувала Параска.

Петро покликав був учотчиків, котрі теж не долічилися триста карбованців. Старшина довів учотчикам, що побиванці не заплатили недоїмки, і земський велів з мирських заплатити.

— А квитанція є? — спитали учотчики.

— У земського повинна бути, — одказав спокійно старшина.

— Це, Сидоровичу, ти зробив не по закону, — сказав старшині один учотчик. — Як же так, мирські гроші у недоїмки повертати, та ще за таких голодрабців, як побиванці? А як вони недоїмки не заплатять? А як їм ту недоїмку одстрочать або й зовсім скинуть?

— А що ж ви зробите, як звелів земський? — одказує старшина.

— Як там собі хоч, а ми оце в протокола запишемо! — каже учотчик.

Кликнули його писати протокола. З якою радістю у душі він писав його! Ще, здається, ніколи перо так прудко не бігало по паперу, а ясні думки не затиналися, що треба було писати.

Він радів, що не дав старшині покористуватись громадським добром і що він йому своє докаже. А через три дні ота його радість перевернулася у гірку догану від жінки.

— Казала тобі, з дужим не заводься, а з могучим не сварися. Що ж ми тепер у світоньку білому будемо робити? — казала вона йому, як він, вернувшись з волості раніше, ніж треба, приніс звістку, що приказом земського його скинуто з писарства.

— То ще побачимо, чия буде зверху! — понуро відказав він жінці і сердитий сів за стіл писати.

— Що ж то це ти, хочеш змагатися з ними? — попитала жінка.

— А що ж ти думаєш, що я їм так оце і подарую? І над ними старші є. У з'їзд жалітися буду... Самому губернаторові напишу. За що мене скинуто? За які провини?

— Пиши! — безнадійно махнула рукою жінка. — Свій своєму ока не виколе!

Та він не дослухався до її речей і, схилившись над столом, сидів і писав жалобу у з'їзд на земського начальника.

Через місяць він одібрав звістку, що на його жалобу з'їзд не звернув ніякої уваги, бо закон дає право земському начальникові скидати писарів з посади по своїй волі і з'їзд не має права у се діло втручатися.

— А що, не я казала тобі, що з того нічого не буде? — одмовила йому Параска, як він похвалився їй. — Облиш! Правди не дошукаєшся, — додала.

— Брехня! — одно товче він. — Правда на моєму боці. То вони не хотять знати правди, а я таки її знайду! — І він знов почав сердито писати жалобу губернаторові на з'їзд.

Через два тижні після того його покликано до волості. Параска ні жива ні мертва дожидалася його, поки він вернеться. А він вернувся веселий.

— Приїхав член з губернії по моєму ділові, — похвалився він. — Допитувався і земського, і старшину, і мене.

— Ну, та й що? — боязко спиталася Параска.

— Нічого... Попідгинали хвоста, як шкодливі собаки. На пальчиках перед членом ходять, а я усе дочиста розказав йому... Тільки руками розводе та покручує головою. От тепер побачимо, чия буде правда!

Він радів. Ще більше він зрадів, як йому довели з волості, що їх земського переведено у другий участок, а до їх шлють нового.

— Тепер увірветься бас отому пуздраневі! — гукав він, натякаючи на старшину, що після того якось притих, став до людей увічливіше.

Селяни теж раділи, вихваляли його.

— Що значе як чоловік з головою? Утер самому земському носа!.. Як трапиться, Трохимовичу, у мене яке діло, беру тебе за аблаката, — казав йому сам староста, такий удатний до жартів, а ще більше до того чаю крутого

та солодкого, яким його частенько потчували ті, хто мав до його яке діло.

— А як вийде строк пуздраневі — виберемо тебе за старшину! — піддержували старосту ті, хто його потчував.

Це його ще більше підбадьорювало. Він почував у собі якусь силу, що поривала його до діла, до громадських справ, до кращого ладу між людьми. Він почував, що бореться за правду і що він не сам, а за ним стоять і другі, спочувають йому, підтримують його до роботи. Правда, що в громадські справи самому йому встрявати було незручно, зате він допомагав доброю порадою тим, хто мав на те право, і повертався до його за порадою, а поодиноких людей він завжди не одкидався боронити від напасників, дошукуватися правди. Задля них він писав і прошення, і жалоби, їздив з ними аж у город захищати по судах. Люди його за те не забували і віддячували хто грошима, хто чим з припасів. Він з того жив і хоч не так, як жилося тоді, як був писарем, а все ж голодному і холодному не доводилося сидіти. Та він за подякою не дуже і ганявся; він найбільше всього домагався виграти справу, доказати напасникові його нахабство та неправду і дуже був радий, як цього йому доводилося доскочити.

Його радість повилася важким смутком тільки тоді, як він одібрав звістку з губернії, що його жалоба на з'їзд теж не зуважена, а новий земський не скинув старшини з посади, тільки наказав йому, щоб він був обережніший. На той час він занепав був духом, і Параска з острахом дивилася на його, як він вертався іноді додому... чмелений.

Та незабаром після того почали у село доходити звістки про заколот поміж людьми, про те, що сам цар обернувся з покликом до свого народу допомогти йому заснувати у царстві кращий лад і вибрати задля сього статечних людей, щоб вони пораяли, як оте треба вчинити. Спершу люди до сього якось одсторонь дослухалися, а як у їх село завітав якийсь добродій та прочитав їм про це маніфеста та ще й від себе додав, що той маніфест визначає,— то після того громадяни так і зашуміли: «За волю! За правду між людьми! Годі нам неправді коритись, старим ладом жить, давайме новий наставляти!»

Пішло життя коромислом!.. Де два збіглося — то тільки й розмови, що про новий лад; а як купка збереться — то їй хоч і зараз отой новий лад заводити.

Поміж своїми Петро у перший ряд став.

— Ти грамотний, усе можеш прочитати, та й з головою до того... Розказуй нам усе дочиста, як воно і що буде! — ударились до його селяни.

І він, покинувши випивати і залишивши думку про свою невдачу, вичитував людям і маніфеста, і звістки з газет, що доходили до села.

Жив він тоді не своїм життям, клопотався не своїм клопотом, а людським, громадським, болів його болем, журився його горем. Він тепер переконався, що як усім добре буде жити, то й його життя покращає; а щоб воно покращало, то треба усім одностайно стати, усім одного добиватися. Він і закликав людей до тієї одностайності, до єднання.

Розворушилися люди. Гарячі між ними були за те, що треба самим новий лад заводити, не дожидаючись відкілясь наказу. Бідні та горопаки гукали, що треба усі добра поміж людьми попаювати, щоб не було ні багатих, ні бідних, а всі рівні.

Як він не остерігав людей від того, як не доводив їм, що силою колодязь копати — води не пити, — його не хотіли слухати.

— Мудрак, то по-своєму, по-мудрацькому й мудрує. А ти по-простому, по правді! — казали йому.

— Яка ж то буде правда, як ви силоміць чуже будете брати? — доводив він.

— Ну, а як же? Хто багатий своє добро бідному віддасть? — допитувались його.

— Як закон такий вийде, то віддасть, — одказував він.

— Закон?! Дожидайся того закону! Ще діди та прадіди наші його дожидали, а діждались хіба?.. І вони, і ми такого натерпілися, що й терпець увірвався! — гукали гарячі і других підбурювали.

Йому шкода було людей, що отак очевидячки спантелику збилися і слухаються усяких дурноверхих балачок, що доходили до їх. Він ходив і їздив по селах своєї волості, щоб побалакати з людьми та одвернути їх від лихого заміру. Був і в Злодіївці, що намірялася грабувати свого пана. Умовляв злодіївців, одвертав від гріха, лякав, що їх за це страшенно покарають.

Злодіївці начебто й повірили, а як він виїхав, то в ту ж таки ніч кинулися грабувати добро свого пана.

Швидко чутка про це добігла до волості і перелякала волосних: старшина кудись зник, а засідатель ходив, як

з хреста знятий, та ламав руки, проказуючи: «Оце так! Оце так! І наші почали, і наші не витримали!»

Зібрались з села люди до волості. Гомонять про подію злодіївців, радяться, що б і їм такого зробити, щоб і своє життя покращати.

— Де старшина? — гукають. — Давай його сюди! Хай іде до нашого пана умовляти, щоб віддав своє добро на громаду, а то зробимо і йому те, що своєму зробили злодіївці.

— Нема старшини, — одказує засідатель.

— А де ж?

— Хіба я знаю де? Не приходив до волості.

— Сховався пуздрань! Нажив, деручи з нас, черево, а тепер, як доводиться одвіт давати, то й сховався? Ідіть до його додому! Тягніть його сюди за шию!

Дехто побіг та швидко й звернувся.

— Немає дома. Жінка Христом-богом заприсягалася, що як поїхав учора, та й досі не вертався.

— Куди ж він поїхав? — допитувався дехто.

— Та вже ж не куди, як подався нас підкушувати, — доводили гарячі. — Ми знаємо, що він нам жиче і з ким проти нас накладає. А щоб не було так, як він хоче, — скинути його з посади. Геть його з старшинства! Хай Петро у нас за старшину буде. Цей добре всякий закон знає, не попусте, щоб ним, як циган кіньми, менджували. Кличте сюди Петра Трохимовича!

Прибіг він. Гвалтують люди.

— Іди за старшину правити. Ми того пуздраня скидаємо, а тебе наставляємо! — гукають на його.

Він почав казати, що так не можна: це не по закону. Так ніхто і слухати не хоче. Він розсердився.

— Хоч ви вбийте мене, а в цьому я вашої волі не вволю! — гукнув. — Не по закону це, не порядком, а гвалтом!.. Так не можна, і я до вас не пристану. А як хочете, щоб я вам був у чому-небудь корисний, то послухайте, що я буду казати.

— Ну, кажи, — згодився дехто.

Довго він доводив громаді, що так робити не годиться. Не у волосних, не в старшині усе їх лихо, казав він їм, а в тому, що жити їм стало тісно, що землі у них немає і достати її трудно. Щоб допомогти їм добути землі — не грабіжкою, не насилом, бо чужого відбирати ніхто права не має, — а доброю згодою, то він піде побалакати з па-

ном, може, він згодиться частиною своєї поступитися і віддасть їм у аренду по сходній ціні. На велику силу довелося йому громаду умовити, щоб мирно розійшлася, а сам подався до пана.

На другий день знову зійшлася громада; прийшов і пан і зразу згодився віддати їм частину землі, що прилягала до села, у аренду по дев'ять рублів за десятину. Петро Трохимович мерщій договор написав і в книгу записав.

Угамувалися трохи люди, розійшлися. А тут дійшла звістка, що в Злодіївку москалів наслано грабіжників утихомирювати та пограбоване вертати. Замовкли гарячі, а умірковані клопоталися, як заарендовану землю поділити, щоб не було від того якої неправди. Тоді і йому громада аж чотири десятини присудила за його клопоти, а добрі сусіди допомогли упорядкувати їх як треба. І от він став справжнім хазяїном, зробився хліборобом, оглядає своє добро.

Все оце яскравими візерунками промайнуло перед очима його, як він обдивлявся поле, неначе хто розгортав перед ним довгий сувій полотна, на котрому були намальовані оці випадки бурхливого людського життя... Чого тільки не говорилося тоді? Яких жадань не викладалося, яких сподіванок не дожидалося, що от-от вони коли не сьогодні, то завтра справдяться?.. Наче якогось п'яного трунку напилися люди, і всі разом загомоніли, викладаючи свої лиха та домагаючись, якби його мерщій позбутися... Та не так швидко усе робиться, як гадається, не так-то легко звернути життя з його накоченого шляху! Навпаки, ти його хочеш повернути, а воно тебе навертає та ще й потрощить своєю страшенною вагою... Скільки-то людей так очевидячки пропало, даремно свою силу занапастило? Тільки й чутно: там того у тюрму посадили, там другого заарештували... А в нас у селі, слава тобі, господи, тихо, такого нічого не чутно... А було і в нас... От хоч би домагання скинути старшину... Добре, що він одвів людей від того, а то б і в нас було, та й йому оце так не минулося б!.. Що старшина лиходій, що він тільки про одного себе дбає, а про громадські справи йому байдуже, — все це правда. Та все ж таки силоміць скидати його не можна. Прийде свій час, схоче громада — і скине. То

буде порядком, по закону... А поганий він чоловік та ще й уїдливий. От хоч би й йому якого лиха заподіяв та до того ще й глузує. Оце стрів мене недавно: «Ти тепер,— каже,— хазяїном став, своє поле маєш. Годі по паперу писарські каверзи виводити, руками та пальцями землю розгромаджуєш, добро будеш наживати!» «Авжеж,— одказую йому,— не буду, як інші, крадіжкою та шахрайством громадського добра своє доточати...» Замовк, наче заціпило! Насупившись, мерщій своє черево одвернув та й скрився... Поганий чоловік! А я з ним ще й покумався?!

Гірка досада ущипнула його за серце... І надала мені лиха година з ним покуматися... Наче людей не було... Параска намоглася: «Все ж таки він старший над тобою... Начальство. Може, що трапиться таке, то як чужого не помилує, а, небійсь, кума й покриє. А до того ще й почот йому...» Дурний я, що послухався жінки! Такого шахрая не то що почотом шанувати, а й до порога підпускати гидко!..

Тут саме підбіг до нього Федірко з двома чималими оберемками квіток під тією і другою рукою.

— Тату! А я квіток нарвав...— радо замовив він.— Он там, на отому обніжку багато-багато їх!

— Нащо ж ти їх нарвав?— спитався він у сина.

— Один пук матері на гостинець буде, а другий — хрещеному батькові.

— Кому?!— здивувався Петро.

— Хрещеному батькові,— одмовив Федірко.

— Краще свині на лігво підмости, ніж отому кабанові!— насупившись, неласкаво промовив Петро.

— Якому кабанові?— спитався хлопець, не второпавши, про кого це батько натякає.

— Твоєму хрещеному батькові!— гнівно світнувши очима, мовив Петро.

Федірко глянув на батька і відразу перевів погляд на квітки. Там, у тому оберемкові, що виставивсь з-під його лівої пахви, було чимало квіток усяких кольорів: синіли сокирки, білів ромен, червоніли трав'янки, жовтів звіробой; собача рожа кидалась у вічі своїми кружалочками, запашні васильки тхнули задушливими пахощами, сивенький чебрець відбивав запашним духом; пахкотіла холодна м'ята; петрів батіг цупко обвив той оберемок перевеслом

з голубими, наче зірочки, квіточками... «І оцей пук гарних квіток та кинути свиням на лігво?» — думав Федірко.

— А хрещений батько, — почав він стиха гомоніти, — мене на тому тижні стрів... по голівці погладив... і сороковку дав... «Ти, — каже, — хлопець-молодець... І твій батько добрий би писар був, якби угору не заносився... Ну, та ми його, — каже, — охмолостаємо... Шкода, — каже, — чоловіка, а треба охмолостати...»

— Мовчи, дурню! — скрикнув, мов ужалений, Петро і, вихопивши з-під синової лівої пахви пук квіток, пошпурив їх геть від себе.— Отуди їх, к бісу! Він не хрещений батько тобі, він ворог наш! І я тобі наказую: як стрінешся з ним — не слухайся, що він буде казати, а тікай від його, як від чуми.

Федірко, дивуючись, дивився на батька — що це сталося з ним? А його проймала думка: бач, куди черевата собака стриже? Чужу дитину проти батька наструнчує; в чужій сім'ї ворожнечу засіває?! От лиходій! От гадюче кодло!.. Куди ж Параска дивиться, що не бачe? Невже ж то їй засліпило чи розум одібрало?.. Чи, може, і вона заодно з ним проти мене замишляє?.. У його жінка стара, нікуди кчемна, а Параска — як ягода, на обличчя; очі так і горять під рівними чорними бровами... Затряслася жижка у старого бахура, дивлячись на кумину красу!.. Підробрюється до хрещеника... сороковки йому тиче, щоб показати матері, який то він добрий. А вона, вона?.. О, дурепище! Недаром кажуть, що у жінки волос довгий, а розум короткий...

Недобрі почування облягли його серце; тяжка нова образа закипала в його душі, здіймаючись гнівом угору, переливаючись через край... Все те, що його досі втішало, зникло; не знать де ділося, кудись геть залетіло... Потемніли перед його очима зелені ниви, позлива́лися вкупу грядки городини, зникла польова краса, неначе на ясне сонце важка хмара насунула і покрила усе те своєю темною тінню... Пора додому вертатись, треба вичитати отій дурепі Парасці, куди се вона навертає, треба довідатись, куди се воно йдеться... Не доведи, господи, як і вона?!

І взявши Федірка за руку, він повернув додому. Та, не доходячи до села, його перестріли стражники і заарештували.

— Та дайте хоч дитину додому довести, матері віддати! — почав було сперечатись він.

— Не турбуйся: будуть ті, що й без тебе його приторучать, а ти йди до волості, — одказав йому урядник.

— Що ж це мене арештовують? За віщо? — спитався він.

— Там побачиш, за віщо. Не вагайся! Іди швидше, поки тебе не підогнали. Там тебе давно вже становий жде, наче якого великого пана! — грізно гукнув на його урядник.

Він спалахнув.

— А ти не гукай. Хіба я ухиляюся від вашого насилування? Сам піду і довідаюся від вашого станового, за що це ви мене обаранили?.. Хіба і на вас закону немає?.. Знайдемо і на вас закон. Хіба ми живемо в безсудній стороні? — почав було він.

— Ну-ну, не базікай, а йди! — гукнув на його урядник, піднімаючи високо канчука угору, і, злегка опустивши, торкнув ним свою коняку. Кінь загарцював під ним, вискочив уперед; п'ять чоловіка стражників кругом його оточили, а шостий, пригнувшись, ухопив Федірка за руку, підняв угору і, посадивши вперед себе на сідло, прудко подався від їх.

— Федоре! Скажеш матері... — почав було він та й не доказав: стражник з Федірком був уже далеко від його. Гнівний, збентежений, він повернувся і швидко пішов, прямуючи до волості, а кругом його їхали стражники верхи на конях.

Коло волості, сидячи у повозці, дожидався його становий.

— Сідай, поїдемо в город, — сказав йому становий, посуваючись трохи набік і даючи йому місце рядом з собою.

— Та дайте ж мені хоч розпорядок дати дома, — почав він.

— Розпорядок і без тебе знайдуть, а ти... сідай мерщій, бо треба ще завидна добутися у город, — відказав йому становий.

Він заніс на ступеньку ногу, піднявся, придержуючись за полудрабки руками, угору і метко сів біля станового. Тоді тільки він запримітив, що перед становим стояв старшина з картузом у руках, з значком на грудях.

— А ти мені гляди, щоб усе в тебе було тихо! Заколоту — ні боже мій! — посварився на його пальцем становий.

— Слухаюсь, ваше високоблагородіє! — покірно одказав старшина. — Як не буде провідців, що заколот збивають, то все буде тихо, — додав він, ховаючи невеличкі очі у пухких щілинах свого ситого обличчя.

«Про кого ж то це оця лисиця натякає?» — подумав він, з огидою одвертаючись від старшини.

— Торкай, хлопче! Та боржій через село! — приказав возниці становий.

— Ваше благородіє! Один з наших ще не повернувся! — почав казати становому урядник. — Повіз сина оцього, — кивнув він головою на його, — до матері.

— Як звернеться, скажи, хай доганяє! — приказав становий старшині.

Возниця прибрав віжки, замахнувся пугою на коней; ті сіпнули і разом пішли ускач. Тільки кура здіймалася, як вони котили через село, та клацали підкови стражницьких коней, що, кругом оточивши повозку, скакали за ними.

— Кого се з таким почотом помчали? — питалися селяни, задивляючись через тини на проїжджих.

— Либонь нашого Петра Трохимовича! — угадували другі.

— За віщо? — допитувались перші.

Кіптяга, що хмарою здіймалася від прудкого конячого ходу, закрила перших від других, та так вони й не дозналися, за віщо. Та чи знали що певне про те і угадчики?

Довго і він сам не знав, за що його посаджено у тюрму. Подавав він через смотрителя не одно прошеніє і прокуророві, що відповідав йому звернутися до жандармського офіцера, і жандармському офіцерові, що відсилав до слідователя, і слідователеві, котрий нічого не відповідав, переказавши: «Дожидайся!»

Він дожидався, болів серцем, скнів душею. Ті, що сиділи разом з ним, були веселі, балакучі, глузували один з одного, кепкували над своєю неволею, насміхалися та дражнили своїх дозорців. А він мовчав, одсторонь держався від усіх, вовком дивився на них. Що він їм? І що вони йому? То все була молодь, до всього байдужа, — учні з різних шкіл, учителі, фельдшери. Життя перед ними ще тільки почало розгортатися, і вони кепкували з його

лихих витівок. Затинали пісень таких, що аж стіни розлягалися. Певне з їх ніхто ні сім'ї не має, ні справжнього щастя, ні горя не зазнав, то й співається їм байдуже про все. А в його? І жінка, і син восьміліток є... Та де вони? Що з ними? О, проклятуща невідомість! Невже у тієї червоновидої обличчя б змарніло або ноги попухли, одвалилися, якби вона зважилася хоч раз провідати його, розказати про сина, як він і що він? Видно, рада, що здихалася осоружного чоловіка, що не схотів шию гнути перед отим лантухом гидоти та мерзоти, яка тільки є на світі, перед отим злодієм, що украв у його спершу його посаду, а тепер наміряється украсти і його сім'ю, та й накладає заодно з ним проти його. Певне, що так, бо якби було інше, то прийшла б, провідала.

Не раз і не два обливався він гарячими слізьми серед ночі, як усі кругом його аж хропли, спали; не раз йому западала думка наложити на самого себе руки, щоб так не мучитись, такого не терпіти. І якби був у його гострий ніж або хоч уривок налигача, то, певне, він би давно позбувся свого горя. Так не було ж нічого такого, тільки одне горе стояло перед ним чорною марою, нагнічувало душу, шматувало на сто крат серце, а уїдливі гадки та думки, як гайвороння, облягали голову, гнали сон геть, не давали відпочинку. Він позбувся смаку, перестав як слід їсти, перестав спати, схуд, зблід, пожовтів на обличчі, одні очі жевріли якимсь темним огнем, горіли і палахкали хижим полум'ям.

— Друже по нещастю! Чого ти сумуєш, чого журишся? — спитав його один раз товариш по неволі, як останні пішли на погулянку, а вони тільки вдвох зостались.

— А тобі хіба весело? — неласкаво одмовив він, звівши на його свої палючі очі.

— Не то щоб було весело,— одказав той.— А як бачиш, що ти не сам, що і другим те ж, що тобі, достається, то й журба утікає геть. Журбою їх не проймеш, а собі лиха заподієш. Вони теж будуть радіти, що проймають тебе до живих печінок.

— Хто вони?

— Ті, що нас з тобою сюди запроторили.

— Байдуже їм про нас! — махнув він безнадійно рукою.

— О-о, ні, не кажи такого. Якби їм було байдуже, то не чіпали б нас, знаючи, що ми їм не бранці, не наби-

вали б нами тюрем, як бочок оселедцями. А то не проходе дня, щоб до нас нових постояльців не прибувало. Хотять усіх виловити та за оці грати посадити. Та не доскочити їм цього! Одного зловлять, а на місце його десять нових появляється. Народ уже прокинувся од віковічного сну, своїм незрячим оком побачив, де правда, а де неправда, своїм простим серцем прочув, куди вони гнуть, до чого нахиляють. Він спочуває не їм, а нам; верне не на їх руч, а на нашу. От через те не журитися треба, а радіти. Нашій журбі вони будуть тільки раді, а від нашої радості та реготу їх непевний острах бере, поховаються по своїх мурованих палатах, огородяться сторожею. Самі собі неволю викували, самі на себе кайдани наділи!

— А ми хіба на волі? — увернув він.

— Хіба се неволя? — скрикнув той. — Як завдали в тюрму та й думають, що це неволя. Тюрму люди вигадали задля злочинців, задля душогубів, задля всіх тих, хто другому лихо діє, на життя другого або на добро посягає, а вони з тюрми зробили схованку задля всіх тих, хто не так, як вони мислять, хто за народ руку тягне, добра йому жиче, кращої долі домагається. Хіба се неволя? Правда, що тіло наше поневолили, а душу нашу та думку не доведеться їм поневолити, бо душа наша є тільки частина вселюдної душі, а думкам нашим весь народ спочуває. Усього ж народу не можна поневолити. Поки ще він темний та порізнений, їм доводиться керувати, а як народ протре засліплені очі, як увесь одностайно встане... то стіни оцих тюрем самі попадають, розсиплються і їхні невольники вийдуть звідсіль, зокрашені почотом та славою мучеників за правду. І цього не довго вже приходиться ждати. Через це нам гріх журитися, соромно сумувати. Хай вони журяться, а не ми, хай їх побиває сором, а не нас. І він поб'є їх, незабаром поб'є. Встане народний суд і засудить їх своїм непідкупним правдивим судом, покриє їх вічним соромом, заквітча їх голову безслав'ям.

Чим довше говорив його товариш по неволі, тим дужче розпалювався-розгорявся, неначе віхоть соломи, як, вернувши в його жарину, почнуть ним розмахувати, — спершу тільки куріє димом, далі іскорки покажуться, зачіпаючи огнем поодинокі стебла, а трохи перегодом і увесь він спалахне купою ясного огню. Річ товариша спершу була уривчата; він частенько затинався, дошукувався слова, а далі вона все ставала плавніша, неначе вода в повідь, що зби-

ралася невеличкими протічечками у ямку, поки не налила її до самих вінець, а далі пішла через верх, помчалася бігучою течією вподовж долини. Голос його все дужчав, міцнішав, очі горіли, обличчя червоніло. Петрові здавалося, що перед ним не чоловік стоїть, а якась вища істота в обличчі чоловічому, ображена правда, що її досі ніхто не хотів слухати, зійшла на землю, перекинулась в чоловічу постать і гнівно почала вичитувати людям їх лихі вчинки, лукаві заміри.

Він почував, як від тієї речі душа в його тіпалась, тремтіла; серце дужче підкидалося-билось, думки у голові, що їх досі сповивала гірка журба, позбувалися своєї скорботи, ставали ясніші, ширилися, захоплювали не одну невеличку частку його горя, а велику силу лиха та зла усього світу, усіх покривджених та обділених щасною долею. Що ж я за така цяця, що, знай, ношуся з своїм горем, коли кругом його неозорне море? Мені гірко, а другим хіба солодко?.. Годі ж журитись, годі нити та самого себе занапащати!

Товариші, що виходили на погулянок, цілою юрбою вернулися назад, веселі та байдужні, почали оповідати, як вони своїми піснями так роздратували дозорців, що ті мерщій їх погнали з погулянки і сварилися зовсім не випускати на подвір'я, як вони не вгамуються та будуть отак горло драти.

— Матері їх калач з перцем! — мовив один молодісінький учень з семінарії. — Коли на подвір'ї не дозволять співати, то ми і тут утнемо. Давайте, братця! — і він завів високим тенором:

Ще не вмерла Україна!

Другі підхопили і... понеслась, полилась бадьорна пісня; молодими та дужими голосами окрила хату, билась об стіни і, вирвавшись через грати в розчинене вікно, понеслася по всій улиці вільною річкою гучного співу. Петро Трохимович і собі почав підтягувати.

— Та цитьте, горласті, і не заціпить вам! — ускочивши до них у хату, скрикнув дозорця. — Як тільки не перестанете співати, то от вам святий хрест кладу, зараз смотрителя покличу! — посварився він, перехрестившись.

— Ой, не погань святого хреста, — повернувся до його учень з семінарії, — не клади його на свою гидку парсуну. Ти знаєш, кому він служив, за кого муки приймав? А ти кому служиш?

Дозорця вирячив очі і не знав, що відповідати.

— Та можна ж, здається, співати, та не так голосно, щоб за три версти було чутно, — нешвидко одказав він.— Смотритель як почує, то не на кому ж воно окошиться, як не на мені.

— А ти скажи своєму смотрителеві, що співати не заборонено, — одмовив хтось.

— Як не заборонено? Заборонено!

— Законом заборонено?

— Значить, як не велять, то й законом заборонено, — одказав дозорця.

— А ти скажи йому, хай покаже нам такого закона.

— Покаже!.. Дивись, які законники знайшлися? До них з добрим словом, а вони ще й лаятись — не погань святого хреста! Великорозумні! Законники! Якби самі закону держались, то не сиділи б у тюрмі! — бубонів ображений дозорця, виходячи від них і побрязкуючи ключами.

— Справді, товариство, не гукайте так, — повернувся до їх той, що балакав з Петром.— Пожаліймо і нашого дозорця, бо йому перше всього достанеться від смотрителя.

— Так їм і треба! Нехай один з одним гризуться, один одного їдять! Нам від того тільки краще буде, — одказав учень з семінарії.

— Так то так, а все ж і він чоловік. Ви його он як образили.

— Я йому тільки правду сказав, — виправлявся учень.

— Та годі тобі змагатись. Краще справді даваймо тихенько співати! — перебив учня його товариш. — Починай: «Ой, кряче, кряче та чорний ворін...» Люблю я цю пісню: і тиха, а за серце так і хапає.

Молоденький учень кашлянув і стиха почав. Важким сумом та гіркими жалощами залився його високий голос, виводячи початок пісні. Густий басюка присусідився потім до його і гучно низом протяг, наче терпугом по серцеві дернув:

«Та й у лузі над водою...»

Другі собі підхопили, і хату окрила важка, як туга, пекуча, як журба сама, пісня самотнього горя.

У Петра серце замерло, в душі похолонуло. Тут саме знову ускочив у хату дозорця:

— Кисличенко! Хто Кисличенко? — гукнув він.

— А що таке? Я! — обізвавсь Петро.

— Ідіть, вас у контору кличуть.

Петро, здвигнувши плечима, вийшов. Йому не хотілося йти, хотілося ще послухати тієї пісні, що так йому до серця припала. «І на лихої години я їм здався?» — з досадою подумав він, переходячи через довгі проходи до тієї контори.

Тільки що він відчинив двері в контору, та так зразу і отетерів: перед ним стояла молодиця, бліда, як з хреста знята, з червоними заплаканими очима.

— Оце тебе прийшла провідати жінка, — повернувся до його смотритель. — Як хочете, отам сядьте та й побалакайте про те, що вам треба, — додав він, указуючи на лавку, що стояла геть одсторонь, притулена до стіни, а сам пішов у другу хату.

Не швидко він підійшов до неї. Як похила верба, стояла вона перед ним, а сльози так і котились по її змарнілому обличчі.

— Годі! Перестань! Ходімо, сядемо! — сказав він і, взявши під руку, повів її до лави.

Він перший сів, а вона, поруч сідаючи, припала до його плеча головою та так і затремтіла уся. Гіркий плач трусив її постать, підкидав на їй одежу, розхитував на всі боки платок з очіпком на голові.

— Годі! Годі! Слізьми нічого не поможеш. Скажи краще, чи все як слід дома?.. Як Федірко? — рвучи слова, допитувався він.

— Хотіла його з собою взяти,— почала вона охриплим голосом.— Та хіба ж се первина?.. Скільки разів добивалася з ним до тебе?.. Не допустили. А десять верст малому перейти... ніженьки заболять.

— Так ти вже була? — якось глухо поспитався він.

— Де мене не було?.. Зараз на другий день, як тебе взято, як навіжена, я прибігла сюди... Не пустили. Нараяв хтось піти до справника. Пішла. «Не я, — каже, — розпоряджався його брати, не мені і дозвіл тобі з ним побачитись давати». — «А хто ж?» — питаю. «Треба справитись,— одказує.— Прийдеш завтра». — «Я, — кажу,— не тутешня. Далеко живу». — «Як хочеш, — одказує. — Мені ніколи сьогодні». Прийшла я назавтра і його взяла з собою. Думаю: хоч на сина зглянуться. А воно ж аж труситься. «Таточка, — каже, — побачимо...» І вона знову залилася слізьми.

— Та не плач! Розказуй вже! — нетерпляче перебив він її.

Протерши платком очі, вона знову почала.

— Приходимо. «Треба, — каже справник, — до прокурора».— «А де ж він?» — питаю.— «Він ще не приїздив. Через тиждень, мабуть, приїде». Я у плач, а мале за мною. — «Чого ви, — крикнув на нас, — ревище підняли? Як чоловіка спіймали, то тепер і ревете, а, небійсь, його не придержували, самі, мабуть, підбурювали?... Чорт би вас, — каже, — всіх забрав! Дурних слухаєте та на грабіжку кидаєтесь, думаєте, що воно так і минеться». — «Та в нас же, — одказую, — ніякої грабіжки не було. Та й чоловік мій не такий, він ще й других од грабіжки одвертав». — «А вже ж його за щось посаджено?» — каже. — «Я,— кажу йому,— не знаю, за що його посаджено».— «І я,— каже,— не знаю. А як прокурор приїде, тоді і дознаєшся». Вернулась я. У волость бігала. До старшини ходила. — «Куме, благаю...»

Петра наче хто ножем шпигонув у серце. Він зо зла плюнув.

— Не згадуй мені отієї гадини! — перебив він її.

— Ні в кого ж мені було довідатися. До його і вдарилась.

— Ірод! — вилаявсь Петро. — Це його нечистих рук діло!

— Бог його святий знає. А передо мною заприсягався, що він і сном, і духом не віда, звідкіля ця напасть на нас упала.

— Лукавить, кабаняче черево! Ти мені до його хлопця не пускай... Синові сороковки тиче, а на батька ніж готує.

— Не знаю,— глибоко зітхнувши, одказала вона.

— А я знаю. І тебе остерігаю: держись від його дальше! — злюче промовив він.

Розмова на якийсь час перервалася. Вона, зігнувшись і похнюпивши голову, сиділа біля його німа, мовчазна.

— Ну, що ж далі? — одходячи, попитався він.

— Пішла через тиждень у город і знову взяла Федірка з собою. Кажуть, завтра прокурор приїжджає. Господи! Що ж мені робити? Невже ж знову з малим вертатись, щоб назавтра сюди тьопатись?.. Упросилася тут в однієї жінки, п'ятака заплатила, щоб пустила переночувати. На другий день, тільки на світ почало благословитись, пішла я знову на походеньки. Прокурор, кажуть,

приїхав, тільки зараз спить, хіба опівдні можна до його добутись. Діждалася того півдня. Пішла дошукуватись. А народу у того прокурора, господи! Той за сина, той за батька, а та за чоловіка. Та всякого стану люди: і пани, й мужики, і попи навіть.

— Думають, що у них спокій добудуть? — увернув Петро.

— Довго дожидалась я своєї черги. «А що скажеш?» — спитався прокурор. «Я, — кажу, — до вашої милості за чоловіка: скажіть, за що його взято та допустіть з ним побачитись». — «Як прозиваєшся?» — пита. Одказала я. Він, прищурившись, подумав; у бомаги глянув. — «Такого, — каже, — за мною нема». «А мене ж, — кажу,— до вашої милості справник справив». — «Не знаю, — одказує, — чого він тебе до мене справив. За мною такого нема». Потім ще взяв нову папушу паперів, почав перебирати. «Ага, — каже, — ось є, тільки не за мною він щитається, а за жандармським офіцером. Я нічого не можу тобі допомогти, треба до офіцера. Як прийде він, то до його звернись». Пішла я знову до справника довідуватись, коли той офіцер прийде.

— Годі! — перебив її Петро.— Отак у нас всюди: нема ладу! Нема правди! Один на одного скидається, один до другого одсилає! Скажи краще, що ж Федірко: живий, здоровий?

— Слава тобі, господи, до якого часу нічого. За тобою дуже скучає. Ще як удень, то заграється і нічого, а як вечір настане та полягаємо спати, то все допитується, чи скоро до нас таточко вернеться?

Петро важко зітхнув.

— Ну, а на поле ходила? Як там у нас на полі? Як твоя городина?

— Полола не раз уже... Все гаразд... Жито вже половіє, пшениця до пояса добирається.

— Що ж ти думаєш з полем робити? Як гадаєш управитись?

— І сама не знаю. Одними своїми руками не зіжну всього, хліба чимало буде. Спасибі господеві, що зародив.

— Зародить то зародив, та... — і Петро злюче пошкріб потилицю.

— Один там чоловік намагається з п'ятого снопа скосити. Як ти скажеш?

Петро мовчав. Він думав.

— Чого ж мовчиш? — спитала Параска.

— Тобі краще видно, — нешвидко одказав він. — Що я тут можу вдіяти?.. У-у, прокляті! — важко зітхнувши, мовив він і махнув рукою.

Тут саме увійшов смотритель з якимсь папером у руках. Параска перша, а за нею і він устали.

— А ви й досі балакаєте? — звернувся смотритель до них.— Пора вже розставатись — час пройшов. Свириденко! — гукнув він, і з-за дверей в одну мить вискочив дозорця.

— Оцього одведеш, — указуючи головою на Петра, мовив смотритель, — а кликнеш сюди Проценка.

— Слухаюсь, — одмовив той.

Смотритель знову вийшов, а дозорця дивився на Петра, немов кажучи: «Пора, чоловіче, вертатися до своєї схованки».

— Прощай, Параско... Спасибі, що провідала... Може, ще вибереш зайву годину... Іди з богом. Та гляди хлопця... Себе гляди... Не вдаряйся до того...

Вона з повними сліз очима дивилася на його, потім зразу кинулась.

— І дурна голова! Я ж тобі гостинця принесла та й забула. — Вона мерщій побігла до порога, де стояв кошик. Ухопила його, витягла з його щось зав'язане у хустку і подала йому.

— Що там таке, молодице? Може, там таке, що не можна? — спитався дозорця.

— Тут дві сорочки на переміну... Пиріжечки з сиром... вчора пекла. Ще свіжі. Федірко книшика посилає. Задля його поставила. Нізащо не захотів. «Однеси, — каже, — татусеві. Може, там у його нічого їсти...» — плакучим голосом вичитувала Параска.

— Ну, того можна, того можна. А от тютюну нельзя, — бубонів дозорця.

— Господь з ним! У нас його і в заводі немає! — одказала Параска. — А оце ще квіточок син на полі нарвав. Квіточок тобі засилає. Пов'яли, сердешні, поки донесла,— витягуючи з кошика чималий пук польових квіток, подала вона їх до рук Петрові.

— Спасибі... Спасибі, — глухо промовив Петро, приймаючи з рук Параски приноси. — Поцілуй Федора. Скажи йому: як доведеться вирватись з оцієї ями, то й я йому гостинця принесу... Книжку куплю з картинками. Пора б

уже хлопцеві і грамоти вчитись... Думка була з осені почати... Ех! — махнув він безнадійно рукою. — Прощай! Бувай здорова! Не журись! — хапаючись, вимовив він і мерщій вийшов з контори. За ним підтюпцем побіг дозорця. А вона, як тума та, стояла і помутнілими очима дивилася услід йому.

— Чого ще ти дожидаєшся, молодице? — донеслось до неї.

Лупнувши очима, з котрих викотилися дві завбільшки з квасолину сльозини, вона побачила смотрителя.

— Чоловік пішов, пора й тобі додому вертати! — додав смотритель.

Мовчки уклонившись смотрителеві, вона, мов недужа, тихо почовгала до дверей. Постать її зігнулася вся, вона тремтіла, немов її лихоманка била.

Петро вертався у свою схованку хоч і збентежений тими нежданними стрічею та розставанням з жінкою, а проте якось разом і заспокоєний. Хоч серце у його й щеміло, а душа боліла, та тільки не від того гіркого суму, який його облягав досі, не давав йому просвітку. Він почував, що той сум притер свої гострі боки, не так пече, не так доймає; замість його устають інші почування — болючі, та не такі важкі та безнадійні. Він довідався, своїми очима зобачив, що його не забули, за ним журяться, його згадують, клопочуться, болюють... Тихою ласкою ті почування обіймають його душу, утішають серце, не дають їм ятриться, нити, якась неміч розбирає їх, голову клоне, думки тихим сном сповиває. Йому справді захотілося спати, і як він вернувся у свою схованку, то, не вдаючи на те, що у хаті стояв гармидер від гучного гомону його товариства, він ліг на своє ліжко, зажмуривши очі. Гомін, гук не вражав його, а навпаки — немов ще заколихував стиха. Йому ввижалося, що то Параска колише його невеличкого Федірка, промовляючи: «Спи, синочку, спи», — і тихо заводе котову пісню.

— Спиш, товаришу? — почув він знайомий голос біля себе. — Прощай та не споминай лихом!

Він скинув очима. Біля його постелі стояв той, що балакав з ним, як вони зосталися удвох.

— Що? Що таке? — підводячись, спитався він.

— Прощай, кажу. Тебе, небійсь, жінка приходила провідувати? На те й жінка. А мене?.. Наказали зараз збиратись.

— Куди? — не розбираючи, знову питає він.

— Туди... де сніги глибокі, бори темні та ночі довгі, — одповів той, подаючи йому руку.

Він подав йому свою і, як той одійшов від його, то, почуманівши трохи, знову ліг, одвернувся і під гучний спів товариства, що, проводжаючи товариша, затягало: «Засвистали козаченьки в похід з полуночі»,— заснув міцним сном.

Прокинувся він пізно, як уже сонце повернуло з полудня.

— Ну ти, чоловіче добрий, і спиш, — повернувся до його учень, що змагався з дозорцем. — І ми будили, і дозорчий тягав, щоб уставав обідати, та так і не добудився — наче обмер. А пошкодуй за обідом. Добрий обід був! На перше — юшка та ще й не проста, а панська, з рижом — зернина за зерниною ганяється з дубиною та смачна-смачна, що твоя вода з гнилої калюжі, на друге — печеня... Не думай, що порося, а позаторішнє м'ясо з хворої корови, що у йому вже й черви позаводилися; а на третє... Що, пак на третє подавали? — повернувся він до товариства з посміхом. — От і забув!

— Грицьку! — суворо обізвався до його старший учень. — Годі тобі зуби вишкіряти. Чоловік знемігся, заснув, а він глузує.

— Хай потішиться після смачного обіду, — одказав, усміхнувшись, Петро, — а я, коли втеряв казенний, то своїм черв'ячка заморю.

Се кажучи, він витяг чималий зв'язок, що лежав за ним, і почав розв'язувати.

— Певне, з дому? — скоса дивлячись, запитав той, що звався Грицьком.

— Жінка принесла, — одказав Петро і висипав з його на стіл з десяток білих пирогів з сиром. Далі положив хороше підпечений книш з вишкварками.

— Пироги з сиром і книш з вишкварками! — аж скрикнув молодий учень і додав, ковтаючи слину: — Ну й люблю я оці ласощі!

— І після доброго обіду їли б? — усміхаючись, попитався Петро.

— О-го!.. Ще й як би! Покійниця мати, — хай їй на тім світі легенько ікнеться, — пекла все оце. Що за смачно пекла! Напече, бувало, оцього добра та й розкладе на столі, щоб прочахло. А я непримітно скрадуся та за пиріг

та на двір! Люблю пироги з сиром, прямо очима їв би! Зате ж як і спіймають, бувало, на крадіжці, то начувайся — нашнють латок на штанях! — весело оповідав учень. Та його не слухали, а всі дивились, що Петро викладав на стіл. А він витяг ще один верочок, у якому була загорнена в папір добра пригорща сахару грудочками, осьмушка чаю, тютюну четвертушка.

Побачивши те, учень аж зацмокав.

— Якби мені хоч часточку оцього добра — найщасливіший був би я чоловік у світі! — скрикнув він.

— І тут сидючи? — бликнувши оком, спитався Петро.

— А вже не де. На волі цього добра легко добути, — одказав той.

— То даваймо поминати ним волю. Просю покорно,— повернувся до всього товариства Петро, указуючи рукою на висипані гостинці.

— Мені перше всього дозвольте нащот тютюнцю. Не буду одмагатися і від пирожків, тільки на мою думку, їх краще усього їсти з чаєм. Даваймо закажемо нашому дозорцеві поставити самограя та побалуємося чайком з пиріжками. Згода, панове? — повернувся Грицько до товариства.

— Чайку б годилося, якщо ви не забороните покористуватись вашим добром, — хтось з товариства повернувся до Петра.

— Пожалуста! На те ж воно і принесено, щоб його вживати, — одказав Петро.

Грицько мерщій кинувся до дверей і обома кулаками застучав у їх.

— Гей! Хто там живий є? Чу-у-у-єте? — гукнув він.

Незабаром загарчав засов коло дверей, і на порозі з'явився знайомий дозорець.

— Згляньтесь на святого хреста, добродію,— повернувся до його Грицько. — Поставте нам самограя, то ми і вам перекинемо яку-небудь шклянку чаю.

Той сердито лупнув на його оком і суворо одмовив:

— Це можна. Що не заборонено, можна, — і з цим словом вийшов з хати.

А Грицько тим часом підбіг до столу, розбандурив пачку з тютюном і, скрутивши чималу цигарку, почав її смоктати.

— Тютюн трошки з душком, ну.. та дарованому ко-

неві в зуби не дивляться! — весело щебетав він, усаджуючись коло Петра.— Правда, товаришу?

— Чим багаті, тим і раді! Вибачайте на сьому! Жінка купувала. А хіба жінка знає смак у тютюнові? Який жид підсунув, такий і взяла. Окрім того, і на ціну треба скинути увагу: як добрий тютюн, то й ціна добра. Ну, а в нас на гроші не дуже-то густо, — розповідав Петро.

— О, хіба ж я гудю! — почав виправлятись Грицько. — У нас в семінарії і не такого, бувало, затягнемо, як нема спромоги на кращий. Звісно, все по змозі. А це ж таки турецький. З душком трошки, а все ж таки турецький! — обдаючись цілими оберемками диму, базікав учень.

— Кріпкий дуже! — хтось додав з куріїв, закашлявшись.

Петро собі скрутив цигарку і запалив від Грицькової.

— Є трохи гріха нащот забирательності, — промовив він, випускаючи з рота клубок диму. — Аж у лоб шибає! А може це через те, що голодний? — додав, сплюнувши, положив цигарку на кінець столу, потяг пирога і почав його жувати.

— Пиріг добрий. А що ж ніхто до пирогів не береться? — повернувся він до товариства.

— Спасибі вам! Підживляйтесь ви, бо ви ж не обідали, а ми підождемо чаю, — одказало декілька голосів.

Петро справді почував голод і з великим смаком уплітав пирога. Скінчивши одного, йому хотілося і за другий прийнятись, та він остерігся — раз через те, щоб кожному з товаришів хоч по пиріжечку стало, а вдруге — якщо зостанеться, то з чаєм ще смачніше буде їх поживати. Він дожидався, коли б то швидше внесли того самограя, що заказав дозорчому учень.

— А ви б теє... Дальше приховайте оте добро, — повернувся до його Грицько, указуючи на тютюн, — бо як увійде дозорчий, то щоб, бува, не одібрав. У них, отих дозорчих, нюх собачий, а око — вовче, зараз так і накинеться! Не пошкодить, як і вікно розчинимо, щоб кіптягу витягло. Ач, як, наче димом, уся хата окрилася! — додав він і, уставши з ліжка, пішов вікно одчиняти.

Тим часом загарчав засов у дверей. Петро мерщій ухопив пачку з тютюном і ткнув її під подушку.

— Ну й начмьорили! — уносячи у хату самовара, обізвався дозорчий. — Уже як курите, то хоч би не всі разом, а поодинці. Воно не так би примітно було, а не то,

не дай, господи, заскоче сюди смотритель... Горе мені з вами та й годі! — з жахом якось вимовив він, ставлячи самовара на стіл.

— Не журіться, дядечку, ми цей дух в одну мить виметемо з хати! — обізвався до його Грицько і, вихопивши з кишені хустку, почав нею по всій хаті махати, поганяючи дим у розчинене вікно.

Дозорчий прикро глянув на його і, зітхнувши, промовив:

— І де се в мене такий добрий племінник знайшовся, що все дядечком величає? Ох, коли б то йому, нещасному, та першому не довелося спробувати, почім ківш лиха?

— Тільки ківш, кажете? — перепитав, усміхаючись, Грицько. — Ковшем нічого журитись, у нас в семінарії отець ректор кожному по кориту підносив, та й то нічого.

— Ректорський не такий крутий, як смотрительський, — граючи очима, одказав дозорчий.

Він, як видно, був наструнчений і собі пошуткувати з людьми, та його викликав другий дозорчий, що, виставивши у двері кустрату голову, гукнув йому: «Смотритель кличе!»

— Зараз, зараз! — швидко обізвався він. — Бач же, самограй подаю. Заманулося людям чайку попити! — наче виправляючись перед своїм товаришем, замовив він і мерщій вийшов з хати.

Товариство кинулося до чаю. Поставивши стіл посеред хати і оточивши його з обох боків кроватями, щоб зручно було усім біля столу посідати, вони почали свій несподіваний бенкет, як навеличав його Грицько, що примостився окремо біля самовара за чайовничого. Хоч на тому бенкеті багато дечого не доставало — і посуду було омаль, всього чотири стакани та дві ложечки на вісім чоловік, а з закусок тільки Петрів книш та пироги з сиром, — оже на це убожество ніхто не звертав уваги. Всі були раді і такому несподіваному святу, по черзі пили чай, інколи заїдаючи його невеличким шматочком пирога або книша, лишок зоставляючи задля Петра.

— Ви не обідали, та й без того вам слід добре попоїсти, бо це ж ваш гостинець,— одказували йому, як він намагався, щоб товариство призволялося, чим бог послав.

Зате Петро справді добре попоїв. Пироги з сиром здавалися йому такими смачними, що він їх за одною склян-

кою чаю аж три вкутав. За другою він був кинувся до книша, та знову наліг на пироги, бо книш, хоч і з вишкварками, а не так прийшовся до смаку.

Всі були веселі, вели більше жартовливу розмову, пригадуючи які-небудь смішні випадки з свого життя у неволі, насміхаючись то над дозорчими, то над старшими їх. Регіт не стихав ні на хвилину і одхиляв кожного від важких думок. Петро уперше почував себе так добре, немов кругом його були не чужі, а близькі, рідні йому люди.

Одно його непутило, що не було між ними того невільника, з котрим він балакав ранком, що умовляв його не журитись.

— А де ж це подівся наш товариш, що його не видно? — спитався він.

— Який? — хтось перепитав його.

— Та я й сам не знаю, як його на прозвище. Як ви ходили гуляти, ми з ним зоставалися самі.

— То хіба ж ви не знаєте, де? Він же прощався з вами, — одказав хтось.— Ви, значить, добре спали, що не пам'ятаєте, як він прощався.

Петрові пригадалося, що справді його хтось будив, хтось щось казав йому сонному.

— Та й де його поділи? — знову спитався він.

— Уже ж не де — на прохолоду погнали! — одказав Грицько. — У Архангельське або, може, й до Сибіру... Тут, бач, тісно, неволя, а там простори. От вони того, хто незлюбив неволю, на простори й посилають, добрі, бач!— додав він жартовливо.

Петра наче хто ущипнув за серце.

— Що ж, то суд таке присудив? — понуро спитався він.

Грицько зареготався.

— Чи ти, чоловіче, не з неба скотився? — повернувся він до Петра.— Хіба тепер до суду тягнуть? Оце вигадав півторалюдське! Суд, який він не є, а все ж закону придержується.

— Та як же це так можна без суду? — здивувався Петро.

— Так: сьогодні тебе сюди попрохали сидіти, а завтра попросять іти на прогулянку до Сибіру, от і все!

Петро не перечив, хоч йому не вірилося, що так воно буває. «Молодий хлопець не зна порядку та й меле казна-що», — думав він. А хлопець тим часом далі дзяволив:

— А кажуть, у Сибірі гарно... Просторо... Найпаче у північному краї... Людей нема... Льоди та сніги цілий рік не сходять з землі... Мороз з холодом гуляють на безмірному просторі... Через те й засилають нашого брата туди... на прохолоду!..

— Не бажав би я пробувати у такій стороні! — вставив Петро.

— Хіба нас будуть питати про те, чи бажаємо туди, чи ні? Не питали ж нас, чи бажаємо ми іти сюди на висидку? Узяли та й посадили. Отак і туди: повезуть та й годі!

— А дозвольте вас спитати, — повернувся до нього Петро, — за що вас сюди посаджено?

— А вам відомо, за що вас посаджено? — спитався юнака.

— Ні, невідомо, — одказав Петро.

— То чого ж ви й допитуєтесь у мене?.. Допитуйтесь тих, хто саджав.

— Скільки я вже прошеній переписав! — махнув рукою Петро. — Жінка оце приходила. Хвалилася, що й вона пороги всякому начальству пообббивала, допитуючись.

— Та й що? — спитав Грицько.

— Ніде не дізналася нічого.

— І марно ви все це робили. Хай вони допитуються, а не ми.

— А нам сидіти та ждати?

— Атож!

— За віщо ж його людей отак нівечити?! — гірко вимовив Петро.

— Хай нівечать, хай! — вимовив Грицьків старший товариш. — Чим більший гурт вони зачеплять людей, тим краще для нашої справи. Таким побитом вони самі допомагають справдитись нашим бажанням.

— Яким бажанням? — хтось спитав.

— Зняти такий заколот, у якому вони з своїми душами погинуть!

— Поки хвалько нахвалиться, то будько набудеться! — глухо якось одказав на це чорнявий чоловік у золотих окулярах з великою густою бородою.

— А ви хіба не вірите сьому? — спитався його білявий сусіда з невеличкою борідкою, що кущиками порозкидалася по його, наче скіпка, сухому обличчю.

— Я вірю в те, що вони не доскочать свого, бо таким

побитом одвернуть людей від своїх замірів, а щоб допомогли справдитись вашим бажанням про заколот. то в це не вірю.

— А я певен в тім, що ще трохи — і вибухне з цього страшна пожежа.

— Вам її хочеться, тієї пожежі? — спитався бородатий.

— Чи хочеться, чи не хочеться, а до того йдеться, — одказав білявий і, подумавши, додав: — Тільки такою пожежею і очиститься світ. Так життя запаскудили, що іншого і способу немає, як тільки огнем знести оце паскудство!

— А потім що буде? — спитався бородатий.

— Щось інше буде. Самі люди побачать, що їм треба, та й почнуть нове заводити. Певне, воно буде не таке, як тепер завелося.

— То ви тільки теперішнє розвалювати збираєтесь?

— Авжеж! — спокійно одказав білявий.

— Добра затія! І ви думаєте, що на це за вами піде народ? — спитався бородатий.

— А що ж, на ваші конституційні витребеньки він позариться? — уїдливо увернув білявий.

— Не витребеньки, а домагання справжнього права та волі, — одказав, хмурячись, чорнявий.

— Щодо правів, то їх такого напригадували, що ними тільки мозок простого чоловіка морочать та задурюють, а щодо волі, то її конституційним ладом не залучити. Цим ладом ту ж саму неволю тільки перелицюють: замісто душманської заведуть неволю на підставі народоправства, звісно, не справжнього, а вигаданого на користь невеличкої купи багатирів та самохітних верховодів, що, прикриваючись викриком «волею народу», дбатимуть про свої гуртові добра або властолюбні заходи.

— Не можна сказати, щоб конституційний лад був такий непохибний, щоб уже кращого і бажати нічого, оже він все ж таки кращий від самоволі одного та до того ще дає спромогу швидше здобути того, що люди правдою взивають, — одказав бородатий. — А ви ж якого ладу бажаєте? — попитався далі.

— Я вже одказав. Такого, якого самі люди задля себе забажають, як повалимо оцей... — промовив безбородий.

— То ви, значить, беретесь тільки за одно: як би цей лад повалити... А що буде після його, то вам байдуже? Як найгірше — то найкраще!

— А ви на гнилих підвалинах нікчемної будови надстройки мусите розпочати — нову темницю задля справжньої волі будувати збираєтесь? — злюче одказав білявий.

Бородатий аж почервонів і, високо знявши угору голову, почав доводити спокійно, але з притиском у голосі:

— Усе робиться по змозі, — казав він, — або, краще сказати, усе має свою чергу: сьогодні — одно, завтра — друге, післязавтрього — третє. Споконвіку людська думка мусувалась над упорядкуванням людського життя. На протязі тисячі віків вона виробляла зручні задля того установи, заводила їх у життя. Спершу панувала така установа, як велика сім'я, рід. Старший над родом був і батьком, і суддею, і розпорядником...

— Чули ми про цей історичний дослід! — перебив його білявий. — Та що з сього? — нетерпляче спитався він.

— А те, що всякі установи не виявлялися самі як які геть окремі від життя з'явища — їх вимагало саме життя. Воно викликало такі великі громадські сьогочасні установи, як народність, царство... Не можна ними негувати, як приходиться рахувати про те, який кращий лад завести поміж людьми. Їх треба признати, бо вони існують, з їх треба починати і на підставі їх заводити новий лад, щоб довів він людей до кращої долі. При таких обставинах найкращу установу вигадала і в життя завела людська думка — це конституційний лад.

— Ну, ну... Так-так... Ви, значить, кажучи одним словом, конституціоналісти! — знову перебив білявий.

— Ще додайте до цього й друге: еволюціоністи. Тобто ми бажаємо упорядкувати людське життя не раптово, як того вимагають революціонери, а заводити переміни поступово, по черзі.

— Тобто за який-небудь маслак, що пообіцяють вам сучасні розпорядники, ви мусите увійти з ними у згоду, угодовцями стати? — попитав білявий.

Дехто з молоді зареготався і вставився очима на чорнявого.

— Уже одно те не доведе нас з ними до згоди, — почав чорнявий, — що ми не про одно думаємо, не про одно дбаємо — вони вернуть на те, щоб старовину назад вернути, а ми гадаємо замісто старого, нікчемного ладу завести новий, кращий, що вимагає саме життя. А ви от дбаєте про те, як би все, що є на світі чи доброго, чи лихого, все-все без усякого милосердя знищити. А заради

чого? Ви й самі гаразд не знаєте і знать не хочете. Гукнули поклик: «До боїща!» Та заради одного тільки боїща усю справу ведете! — сердито одказав чорнявий і, вставши з-за столу, заходив по хаті.

— Ну, воно зовсім не так. І в нас є та провідна думка, до якої ми йдемо, — одказав білявий.

— Яка: соціалізм чи анархізм? — поспитався, блиснувши очима, чорнявий. — Не буду сперечатись з вами, оці науки, що їх пригадала людська думка, мають свою рацію... Може, по невеличким часткам і почнуть люди на підставі їх заводити у житті які-небудь установи, оже щоб цілком виконати усе те, що рає нам соціалізм або анархізм, — сього не доскочити вам! Це вигадка мисливців, а не людей, що знають життя людське і поводяться з ним. Це те, що учені зовуть утопією! Годі! Ми, еволюціоністи, не можемо погодитись з вашими химерними затіями та з вашим бажанням викликати вибух задля одного вибуху! Перестаньмо змагатися, бо все рівно ні до чого не договоримося.— Потім, витягнувши чорненькі дзигарі і глянувши на них, він скрикнув: — Чи ви знаєте, панове, яка година? Дев'ята! Уже нам час би давно вийти на проходку, дихнути свіжого повітря, а то тут так тютюном накіптяжили, що й дихати важко!

Усі здивувалися, що так непримітно час промайнув і настала пізня доба.

— Час, час на проходку! — загукало чимало голосів, і всі кинулися вставати.

Один Петро сидів. Він прикро дослухався до тієї ущіпливої балачки, до того цікавого задля його змагання. Він уперше зроду чув таку розмову. Де йому не доводилося бути — чи між селянами або городянами, — він завжди чув розмови про сучасне життя, про щоденні події — злочинства людські або які шкоди. Не без того щоб хто не заводив річ і про те, що все те злочинство коїться через те, що люди почали не боятись гріха, забувати бога, не держатися його закону — правди. А щоб оправдувати свої вчинки так, як оце йому тут доводилося чути, він ще ніколи не чув. Байдуже, здається, оцим людям про все своє власне, чи щастя то буде, чи лихо; їх думка витає далеко від цього, вона гониться за тим, піклується про те, щоб усе людське життя покращати; вигадати такі порядки, заснувати такі установи, через які поміж людьми настав би лад та спокій, стало їм жити легше, зменшилося оте біду-

вання, якого так багато розплодилося на світі. Хай дехто з них помиляється, от як би той білявий, що віре в те — чим гірше, тим краще... А все ж і він дбає не про свої добра, не про поживу та лиходійства, а про правду... За що ж їх отак нівечити, по тюрмах саджати, неволею карати?.. Видно, не люба людям свята та правда, не хотять вони з нею знатися, не хотять її слухати, поважати... Через те і женуть на неї, а тих людей, що одстоюють її, нівечать всяко.., як жиди мучили Христа, як нівечили тих, хто увірував у його. А все ж правда зостанеться правдою; як була свята, такою і довіку буде... І люди не перестануть її ждати, кланятись їй, молитися до неї. Правду казав отой добродій, що ранком балакали ми з ним, — не треба журитися. Хто за правду стоїть — той повинний радіти, що над ним отак знущаються, бо вона, свята, прийде — і соромом поб'є гнобителів її, а того, хто за правду терпить, утіше.

І Петро бадьоро підвівся і почав разом з другими збиратися на погулянку. Перед тим як виходити, він наділив дозорчого, що випускав їх, двома пирогами, що у його ще зосталися, і кинув на стіл грудочок з п'ять сахару.

— Напийся і ти, чоловіче добрий, чайку. Ми оце, спасибі тобі, підкріпилися, за тобою черга! — сказав він йому, загортаючи лишок в папір і ховаючи в'язанку під подушку. Потім ухопив картуза і мерщій подався з хати за другими.

Дозорчий з посміхом провів його очима, а потім почав на столі прибирати.

— От і піди ти! — вимовив він сам до себе. — Мужик мужиком, а й він устряв у панське діло! Чого тепер на світі не буває! Не розбери, господи! — і це кажучи, узяв самовара за ручки і поніс його поперед себе.

Свіже надвірне повітря, вечірня тінь та прохолода, що стояли на невеличкому дворі, оточеному кругом то високим кам'яним муром, то ще вищими поверхами величезної будівлі, утішно привітали його. Він глибоко вдихав у себе ту прохолоду після хатньої парні та задушливої куряви від тютюну і почував себе так легко, так гарно, немов його хто одарив чимсь неабияким або порадував якоюсь доброю звісткою.

І його товариство почувало себе інше, ніж то було у хаті. Там змагання та спірка викликали образливі слова, ущіпливі речі, здіймали ворогування одного до другого, а тут — де все те й ділося, кудись зникло, наче того недавнього ніколи не було. Декілька чоловік, сплівшись руками, гуртом ходили, тихо розмовляючи поміж собою; другі поодинцю порозсипалися по двору і голосно перегукувалися; молодий семінариста швидко ходив по двору, примовляючи: «Засидівся! Здорово засидівся... Треба розім'ятися!» — і все дужче та дужче налягав на ноги.

— Що це тебе дроковиця напала? — попитався його старший товариш.

— Задрочишся, отак насидівшись! — одказав той на бігу.

— А що, якби оце у кого та м'яч знайшовся, — обізвався бородатий лікар, — от би добре пограти у м'яча!

— У мене був... І добрий м'яч був, — зупиняючись, почав семінариста. — Та як трусили — взяли та й порізали.

— Нащо? — хтось попитався.

— Все вишукували усяких відозв та прокламацій. Певне, думали, що я їх заховав у середину м'яча. Так і перетяли надвоє! А спершу і налякав же він їх! Як зобачили його у мене в скриньці, то так усі й полонули назад. «Бомба?!» — викрикнув жандар. — Яка, кажу їм, гаспидська бомба? Простісінький м'яч та й годі... Ось дивіться, кажу, — та, вихопивши, як гепну його об землю... вони врозтіч! А м'яч так і пішов вискоком — разів зо три то впаде, то підскоче, то підскоче, то впаде. Ну, як упевнились, що справді м'яч, узяли собі до рук. Роздивляються, обдивляються кругом, надавлюють пальцями — чого він, питають, такий твердий, що й не вгинається? — З товстої резини, кажу. — «То він хіба порожній?» — знову допитуються.— Не був, кажу, усередині, не знаю.— «Ами, ось зараз, — кажуть, — дізнаємося», — та взяли і розрізали. Аж шкода була дивитися, як пороли.

— Та так і не знайшли нічого усередині? — попитався хтось.

— Ні, знайшли... шматочки резини, що повип'ячувались всередину. Як виливали м'яча, то зокола позчищали — гладенько всюди, а всередині не зчистиш — от резина шматочками і поодставала... Ото тільки її там і знайшли! — додав, граючи очима, учень.

Дехто зареготався, дехто промовив:

— Певне, шкодували, що нічим не поживились!

— Не допитувався!— одказав учень і знову почав бігати.

Петро підійшов до лікаря, що, скинувши картуза, ходив повагом по двору.

— Вибачте, — промовив він несміло, перепиняючи його.

Той став і зміряв його очима.

— Хотів з вами походити... — знову почав Петро. — Хотів вас попитати,— додав, як лікар, побачивши, що чоловік напрохується на прогулку, рушив далі.

— А що ви хочете мене попитати? — спитався на ходу.

— Та, бачте... Ото я слухав вашу розмову за чаєм з отим панком. І от ніяк не второпаю собі, як це воно так виходить, по-їхньому. Чим, кажуть, гірше — тим краще? Оцього я й не розберу. У нас кажуть: хоч гірше — та інше. Це тоді, як надолуже вже що та переміни хочеться, іншого бажається. А щоб казали: чим гірше — тим краще, — такого не доводилось чувати. І мені здається, що гірше ніколи не буде краще.

— А мені не те, що здається, я певний у тому, що гірше ніколи не буде кращим. Це люди з одчаю таке кажуть. Не вірять, бачте, у те, що недолади між людьми можна поправити, на добру путь повернути. Не так, кажуть, заснували люди своє життя, нікчемні підвалини положили до того... от воно й виходить погано. І нічого тут не вдіш. А треба, кажуть, все знищити та знову засновувати. А знищити тоді тільки можна, як дуже уже усем буде погано. Тоді самі люди візьмуться за руйнування. Ото з цього і виходе, що чим буде гірше — тим краще.

Петро задумався.

— Кепсько виходе! — промовив він, надумавшись. — А хто ж ті основи закладав, як не самі люди? — не то до себе, не то до лікаря мовив він далі. — Вони ж спокон-віків, оті основи, заложені... Значить, так годилося, так було треба... Саме життя того вимагало. Чого оце тепер ті основи стали негодящі?

— Ну, помилка буває, — перебив його лікар. — Примірно, чоловік будує хату, та замісто доброї підвалини по-

ложив погану. От хата через кілька там часу і почала вигинатися.

— То ж хата, а життя людське — інша річ! — замовив швидко Петро. — Його до хати не можна рівняти. Хату один будує, а життя — усі... Кожен потроху свого прикидає. Тут такої помилки не може бути, щоб усе, що в йому заснувалося, було нікчемне. А коли що в йому недоладне, то можна ж те і полагодити.

— І я так кажу, — одмовив, зупиняючись, лікар. — І вірю, що можна полагодити, а вони не вірять.

— Не вірять? — перепитав, замислившись, Петро. — А в що ж вони вірять?

— Довго, добродію, про це розказувати. Хай колись я вам про це розкажу, а тепер не раю на ніч томити голови, бо, чого доброго, і спати не будете.

— Я без малого трохи не тиждень не спав, — одказав Петро. — Оце сьогодні удень добре одпочив, то, мабуть, знову уночі чи буде спатись.

— Це погано. На те і ніч, щоб спати. Як уночі не заснеш, як треба, то вдень того не нагониш, — одказав лікар.

— Думки, бачте, беруть усякі, — почав виправлятись Петро.

— А ви думки одгоньте геть, бо як сон стеряти, то недалеко й до хвороби.

— Не вам би казати, а не мені слухати. А як вони, оті думки, дужчі від мене? Як ніч, то так і обляжуть з усіх боків. Якби на душі було покійно та на серці тихо, то воно б, може, й спалося. А як отак, як оце мені випало... силоміць одірвали від дому... жінка одна, дитина мала... Ех, добродію! Де тут уже заснеш? — гірко вимовив Петро. Сонце почало сідати, і в дворі стало вечоріти.

— Гей! Господа! — донісся до їх викрик. — Годі вже гуляти, пора вечеряти та й до спокою. — То, стоячи на рундуку, гукав до товариства дозорчий.

ПРИМІТКИ

Друкується вперше за автографом (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів [1], ф. 5, № 1467) — недатованою чорновою редакцією з численними поправками та дописками. Твір мав бути багатоплановим, з кількома тісно переплетеними між собою сюжетними лініями. Написані чотири розділи: I. Лежень, II. Каша, III. Секта, IV. Не сподівався. Деяка розтягненість зображуваних подій, надмірна деталізація, описовість, очевидно, спонукали письменника вдатися до скорочених варіантів перших трьох розділів, які мають різні редакції. Якщо перші два розділи розходяться переважно тільки стилістично, то третій майже докорінно перероблений. В ньому більше уваги приділено головному героєві — козачкові Пилипу — та введено нову сцеиу перебування на селі викликаних поміщиком Супруном у відповідь на вбивство пана Петра Барабаша солдатів. Наявні в автографі розбіжності (мірошник Онисько названий ще Остапом, лісник Карпо — Пилипом, козачок Пилип — Петром та Павлом) в тексті уніфіковано. На підставі аналізу стилю, почерку та фактури паперу датується орієнтовно кінцем 70-х — початком 80-х років.

Подаємо варіант III розділу:

Секта

Чутка, як утка, знялась, полетіла. Понеслася вона від хати до хати, від села до села, від города до города. «Чи чули? У предводителя на каші пана убито! Кріпак пана убив! Га! Що це воно? Кінець світу швидко буде? А ще кажуть волю кріпакам дати! От і дай волю; випусти лютого звіра між домашню скотину, то й побачиш... Ріки крові проллються; до коріння знищать панство... У першого пана в повіті, і таке скоїлось!» — балакали пани між собою. І страх за свою шкуру, як трясця, тіпав їх вигодоване тіло.

Кріпаки мовчки приймали ту звістку, мов вона їм річ одбирала. Вони добре бачили, що то гіркий случай, безталання, бездолля. Чого-чого тільки з иими ие виробляють? Не стало сили терпіти, не стало мочі здержатись... Одні п'яниці по шинках викрикували товстим охриплим голосом: «Так їм усім би треба!». Одначе їх ніхто не слухав, та й вони, проспавшись, не пам'ятали, що казали.

---

[1] Далі на автографи з архіву Панаса Мирного будемо посилатися без вказівки на Інститут літератури.

Над Супрунівкою мов вихор пронісся, грім страшенний ударив, темна ніч осіла — таке те чутка зробила. І ие дишучи, мов тіні, ходили супрунівці і тільки очима зэирались, очима передавали одии одному ту лиху чутку. Робили три дні — тепер і всі шість прийдеться робити. Задавлять, задушать панською роботою. Скажуть, багато їм волі, а мало праці, від жиру казяться. Усі ждали не добра, а лиха. І добре б, через кого доброго. А то ж — ледащо який, божевільиий. І сам же погиб, а другим клопоту иаробив.

— Не журіться! Чого його журитись? — піддержував їх мірошник Онисько Коряк, що жив зараз за панським двором, коло машини.

— Добре тобі казать — не журіться! Що тобі? За зиму змолов панський хліб — та й гуляй ціле літо. Уп'ять же: тебе діти обсіли? Удвох собі з жінкою доживете віку. А нас то що жде, а наших дітей?

— Не потурай на те! Що він зробе? Не повіша ж.

Важке зітхання було одмовою на ту Ониськову річ.

На другий день почалося слідствіє. Літання панства із города в Красну Горку, із Горки в город лякало людей гірше, ніж наїзд татарви. Старі батьки розказували, що від татарви хоч утечеш куди, сховаєшся де, — від панства ж і під землею не сховаєшся. Зараз: чого ховався? — і підуть спроси та переспроси, суди та пересуди. Зв'язали і одперли у місто в тюрму. На третій день поховали порізаного лісника, на четвертий пишним поїздом повезено Петра в город. Сам Борис Петрович правив по йому похорони. Бучні вони були! З музикою, з піснями. А скільки випито, а скільки з'їдено. Великими дарами Борис Петровнч замолював свій гріх перед богом. Цілий тиждень бенкетували.

Супрунівцям не до того було: у їх були свої гості, ішли свої бенкети. Як тільки вийшла з двору похоронна процесія і направилася в город, назустріч їй шляхом на Супрунівку йшла друга з криком, гуком, з піснями. Борис Петрович злякався того вольнолюбивого случаю і запрохав на той час, поки поховає Петра, цілих дві роти москалів. Оце для супрунівців було лихо нежданс, иегадане. Всі думали про щось інше, про москалів же нікому і в голову не западала думка. А вони уже і село зайняли, як хазяїни, в чужім добрі осіли. Що ие було в хазяйстві кріпацтва — чи курка яка, порося, теля, — все те йшло иа поживу москалів. Горілка річкою лилася. Пан заказав не скупитися горілкою... П'яні крики, срамні речі тільки й носилися в повітрі над Супрунівкою. Чоловіки, як мерці, ходили, жінки й дівчата ховалися, де можна було сховатися; було їх і по лісах, і по ровах, тікали у другі села, хутори. Не вкрила нікого лиха година! Глухі задавлені сльози людей мішалися з п'яним криком москалів. Одні обожеволіли від страху, від горя, другі здуріли з радощів. Чоловік з п'ять утопилося, троє повісилося; одии, як ломилися увечері в хату, підпалив зсередиии її і згорів з жіикою і дівкою-дочкою. Ніхто не ховав утоплеиих, сині їх трупи валялися на березі, иіхто не знімав вішальииків, пожарище чорною марою розлягалося серед села... Плачем похоронного дзвону розносилася про те чутка по других маєтках, селах, хуторах Бориса Петровича, будила страшні почуття, ще страшніші ждання. Люди кинулися наймати молебні, правити акафісти — так і попи боялися відправляти службу божу, корили людей їх гріхом великим перед паном і перед богом. Великий трус обняв людей,

сльози доливали у його своєї гіркої отрути... «Чи не кінець світу, чи не страшний суд настав?» — думали вони, і нікому було виплакати їм свої тяжкі болі, нікому розказати своє лихе горе, воно гнітилося у самотній душі, у самотньому серці; деяким западала у голову думка: «Чи люди ми? Чи християнська душа у нас?..». А в панському дворі і день і ніч роздавалися божевільні крики божевільної Горпини і лякали людей і віщували їм ще гірше лихо.

Через тиждень вернувся Борис Петрович з міста і аж сам злякався того, що накоїли йому нові господарі. Незабаром по його приїзді затарабанив глухий барабан, вибиваючи охриплим голосом збор, заревла труба, і плачем її оголосилася уся околиця. Москалі кидали і печене і варене і неслись, мов навісні, на майдан. Борис Петрович вернувся опівдні, а надвечір уже й москалів не стало. Над обожеволеною, заляканою криком та гуками Супрунівкою спустився тихий покій ночі і засвітили зорі свої привітні огні в темно-синьому небі. Де вони були у час п'яного грища?.. Тепер, здається, і вітер замер, щоб дати передихнути людям після лихої напасті... Тихо-тихо. З панського тільки двору, з гори на Супрунівку пливе-ллється важке здавлене ридання, охриплий лемент намученого серця... То квилить Горпина, подаючи звістку, що не все ще лихо минулося, що ще воно буде. Так виє добра собака, чуючи неминучу біду на свого хазяїна. Супрунівці чули те, і якийсь невідомий страх сповивав їх душі, слухав і Борис Петрович і за цілу ніч не зміг зімкнути очей. Він ховався від того божевільного галасу, підтикав свою голову під подушку, затуляв вуха бавовною — ніщо не помагало! Лемент і крик все мов дужче та дужче ріс, от мов він роздається з-під його постелі, круте у вуха, вередить серце...

— Пилипе! Люльку! — кричить Борис Петрович, і його крик лякає тиху темноту хат. Пилип подає люльку і знову виходе. Темно, жариною жевріє люлька над долівкою, розгорається; чутно, як тріщить тютюн, тліючи, а лемент преться у хату, б'ється у стіни, плаває по здоровенних шибах вікон, дзижчить.

«Хоч би світ скоріше! — думає Борис Петрович. — На саме дальне село віддам її, у землянку глуху засаджу, хай квилить навіжена!»

І світ забарився. Ніч тихо-тихо іде, мов безногий лізе, страшно насаджуючись, і кінця, здається, їй немає. Одні зорі якось холодно бризкають світом у вікно: бризне та й одскоче, і знову темнота, і знову крик-лемент. Мука — не ніч!

Аж ось блиснула з-за гори чарівнича зоря своїм рожевим личком, затремтіла, порідшала темнота, загорілося, запалало крайнебо. Борис Петрович устав і, важко дишучи, грузько ступаючи, пішов на галерею, що цілим рядом стовпів виходила над сад. Там ще усе спало, блідий світ ще не розбудив нічого: ліс і садок, прикриті темнотою, здавалися двома чорними попругами; між ними річка димилася легеньким туманом, від млинів доносилося тихе її рокотання, якісь пташки несміло подавали свій голос з саг, з густого очерету. Дедалі світ усе більшав та більшав, прокидалися невеличкі житці лісу і саду. З лісу доносився крик зозулі, над річкою деренчали вівчарики, у кущах щебетали соловейки, а високо в повітрі бриніли жайворонки своїми піснями. Як-то хороше! Як-то любо! Та не милується тим Борис Петрович, нема радості у його серці, сон снує йому очі, гаряча кров приливає у голову. Тепер би то лягти, заснути... Страшно! Той крик навісний не дасть зімкну-

ти очей, знову підніме всі лиха, всі зла. Повісивши голову, блукає Борис Петрович по галереї, понурий, ледве пересуваючи ноги. «І підбила лиха година їхати варить кашу на Вовчу! — дума він. — Хіба тут нема місця, не стало простору. І не було б того нічого. Тепер уп'ять москалі пошкодили. П'ять дурнів утопилося, троє повісилося. Не жаль їм стало життя, дурним... І знову слідствіє, знову хлопоти... Вивішати б вас, проклятi!» — Борис Петрович плюнув.

Двері від галереї рипнули, і показався у їх Пилип.

— Чув? — гукнув Борис Петрович. — Скажи прикажчикові, щоб де дів то дів оту сучку!

Через скільки часу у садку появився прикажчик.

— Кликали, барин? — спитав він, стаючи коло галереї.

— Тобі нічого Пилип не казав?

— Ні, не казав.

— Дурень! — крикнув Борис Петрович і пройшовся двічі по галереї. — Треба отого чорта спровадити куди. Не дає уночі покою.

— Куди прикажете, барин?

— Де хоч, тільки, щоб я не чув її навіженого крику.

— Чи не прикажете до мірошника Ониська її відвести? У їх дітей немає, обоє старі, хай доглядають.

— Хоч і туди, аби я не чув нічого.

Під сінешніми дверима стояв Пилип і чув усю розмову пана з прикажчиком. Його серце замирало від страху, коли він почув грізний приказ панський: «Куди хоч, — тільки, щоб я не чув того навіженого крику». Він пригадав ту лиху пору свого дитячого життя, як його одірвали від матері і віддали на кухню до кучера Юхимки доглядати його жінці Уляні. Лиха та Уляна та зла! Їй завидна була доля його матері, що і день і ніч у горницях коло пана, і вона часто перед людьми піднімала на глузд її, сміялася з дитини, звучи його паням. Неповинним серцем почула дитина ту лиху докору... Невеличке серце боліло. І одна тільки Горпина, подруга матері, часто вгамовувала його. Прибіжить, було, на кухню і, як немає Уляни дома, цілує його та обнімає, дає йому усякі гостинці, іграшки, кланяється від матері. Часом, як пан піде погуляти, унесе його і в горниці... Тихим та любим сном здавалися йому ті хвилини, як мати, як навісна, хватала його на руки, пригортала його до свого високого лона і, мов зорями, упивалася в його очиці своїми очима...

Мати щось швидко умерла. Він і не бачив, коли і як. Горпина, плачучи над ним, сказала йому об тім... «У тебе немає матері і не буде вже... Твоя мати умерла, Пилипку!» Він тоді ще не гаразд розбирав, що казала Горпина; він тільки бачив по очах її, по її засмученому виду, що щось лихе у тих словах, щось тяжке, сиротливе. Йому страшно стало, і він проплакав увесь день і всю ніч... За все своє дітське життя він тільки й пригадає одні лихі докори Уляни, сміх дворових людей та непритворний жаль Горпини. Він полюбив її, як матір. Аж ось одного разу, йому було літ сім-вісім, він пригнав увечері овечат з пастівника, Уляна сиділа між дворовими жінками і розказувала про Горпину, яка вона повійще, як знюхалася з паном тим, що часто до пана учащав, як пан їх піймав, що їй було і що тепер пан кликнув Грицька якогось і сказав, щоб брав її собі. «Здихаємося чортової кози! — крикнула вона. — Тоді я тобі дам!» — посварилася вона кулаком на Пилипа.

Не спав цілу ніч ту Пилип і все молив бога, щоб він не справдив злих пророчеств Уляни. Не вмолила його неповинна дитя-

ча душа, і через тиждень Горпини не стало. Він чув, що на селі музика грала, пісні співали, і йому сказали, що то у Горпини весілля. З того часу згубив він Горпину з очей аж на три роки. На каші уперше побачив її, страшну, окривавлену. Як у двір її узято, він один не боявся її, він бачив, що вона тяжко недугує, йому хотілося помогти їй, сказати яке таке слово, від котрого б вона стала давиьою Горпиною, доброю та привітною. Горпина, здається, не чула нічиїх речей, або тихо плакала, або ревла на все дворище.

Тепер, коли пан приказав її де діти та діти, у його мороз поза спиною сипнув. Йому здалося, що завезуть її бог знає куди, діиуть бог знає де і він більше не бачитиме її, не чутиме її голосу. Він і недужу любив її. Затаюючи зітхання, він ждав, куди діти її прирає прикажчик. Як же сказав, що до мірошника б її віддати, — у його наче гора спала з плечей, серце радісно затріпалося. Він зна мірошника Ониська, низенького коренастого діда з рудою бородою і з ряботинням на виду, зна і його жінку Параску, високу, суху молодицю. Вони привітні такі обоє, ввічливі. І недалеко живуть, за садком, над дорогою зараз і хата їх. У вільний час можна побігти і провідати недужу. Спершу вони жили у дворі, і тихі обоє, трудящі такі, роботящі. Борис Петрович поважав їх обох; раз був хотів зробити Ониська ключником, та Онисько не знав грамоти. Зате, як збудувалн машину, він зараз настановив його мірошником. Дворові завидували такій честі. Де ж? Роботи аніякої, сиди собі, насипав на кіш та підбирай борошно. І то хіба восени та повесні, а ціле літо і зиму — гуляй. Добро! Кожному хотілося б бути на його місці. Через се дворові гольтіпаки почали говорити, що Онисько до пана лижеться, у старші лізе. Прикажчик і ключник теж не любили його: вони бачили, що спіткнись де-небудь, то Онисько зараз буде на їх місці. Страшний для їх Онисько! Коли б можна чим йому дозолити, принизити його ув очах паиових — вони зараз готові. І тепер прикажчик нараяв віддати Горпину до Ониська, щоб чим унизити та впекти старого. Коли такий любий та милий, хай тішиться на старість літ! Своїх дітей не було — хай доглядає недужу.

За водою

(Фрагменти повісті)

В архіві Панаса Мирного збереглися автографічні матеріали, які стосуються широкого творчого задуму — повісті «За водою». Це автограф оповідання «Злодій» (первісна назва «Раки»), уривок, що починається словами «Що за хороше, що за веселе та видне місце на землі...» та «За водою» — початок повісті, в якому більшою чи меншою мірою використано тексти двох попередніх автографів. Зокрема, з оповідання «Злодій» у повість перенесено в трансформованому і скороченому варіанті історію наймитського подружжя — Дмитра (в оповіданні — Федора Дмитренка) та Уляни. Другий уривок фактично був первісним начерком повісті: на полях цього автографа є запис про боротьбу селян з паном, який майже повністю увійшов до повісті; уривок і повість починаються однаково. Викреслені в кінці уривка епізоди про взаємини селян з шинкарем та святкування Івана Купала також перенесені в повість. До того ж

чорновий автограф повісті починається відразу ж після цих закреслених епізодів. Аркуші уривка і повісті зшиті разом і розташовані непослідовно (2, 3, 1).

Повість також лишилася незакінченою. Згодом, уже в 80-х роках, до згаданих матеріалів звернувся Іван Білик. Синтезуючи всі три джерела, він написав фактично новий твір під тією ж назвою — «За водою». Заборонена цензурою в 1884 і в 1904 р., повість була вперше надрукована у «Літературно-науковому вістнику», 1918, №№ VII—XI, автором було названо Панаса Мирного. В листі до редакції журналу від 3 квітня 1919 р. письменник заперечував проти публікації повісті лише під одним прізвищем, зазначаючи, що «Білик додав більше праці до неї, чим я».

Оскільки документованих даних про участь Панаса Мирного у роботі над цим твором немає (наявний рукопис повісті — автограф І. Білика, датований 1883 р.,— ф. 5, № 17), друкуємо фрагменти, які безперечно належать його перу: оповідання «Злодій», уривок «Що за хороше, що за веселе...» та початок повісті «За водою».

«Злодій». Вперше опубліковано в перекладі на російську мову у виданні: Панас Мирный, Собрание сочинений в четырех томах, М., ГИХЛ, 1951, т. 3, стор. 115—133. Мовою оригіналу вперше опубліковано у виданні: Панас Мирний, Твори в п'яти томах, К., Вид-во АН УРСР, 1954, т. 1, стор. 300—314. Друкується за автографом (ф. 5, № 210) — недатованою чорновою редакцією, вміщеною у загальному зошиті серед прозових і поетичних творів, датованих 1874—1877 рр. Датується орієнтовно серединою 70-х років.

На полях і в кінці автографа записано текст пізнішої вставки— цілого епізоду про Грицька Коваля. Вставка починається на стор. 64-а і продовжується після закінчення тексту оповідання з стор. 71-а до стор. 73.

«Що за хороше, що за веселе та видне місце на землі...». Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 16) — недатованою чорновою редакцією. На полях автографа є поправки та доповнення, зроблені пізніше. Кінцеві епізоди цього уривка, закреслені автором, значною мірою відбились у повісті «За водою». Датується орієнтовно — 1877—1879 рр.

«За водою». Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 16) — недатованою чорновою редакцією. На полях автографа є пізніші вставки. Датується орієнтовно — 1877—1879 рр.

Голодна воля

Вперше опубліковано в журналі «Радянська література», 1940, № 2, стор. 18—74. Подається за автографом (ф. 5, № 211) — недатованою чорновою редакцією, вміщеною у загальному зошиті серед прозовнх і поетичних творів, датованих 1885 та 1887 рр. Варіант шостого розділу повісті закреслений автором. Твір не закінчений. Написано лише шість розділів. Останній розділ, в якому розповідається про життя Василя і Мотрі після реформи, має два варіанти. Розбіжність імен, що зустрічається в автографі (двірник Свирид двічі названий Трохимом, жінка Йосипенка Одарка інколи іменується Явдохою), уніфіковано. Датується орієнтовно серединою 80-х років.

Палій

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 73) — недатованою чорновою редакцією. Автограф має два варіанти початку, на титульній сторінці — напис «Палій» — оповідання і варіант. Оповідання лишилось незавершеним і недоопрацьованим, про що свідчать, зокрема, розбіжності імен окремих персонажів: шинкаря названо Лейбою, Лейзером, Гершком; куркуль Павук інколи іменується Пацюком тощо. Згадка про цей твір зустрічається в листі В. Горленка до Панаса Мирного від 12 серпня 1888 р. На підставі аналізу стилю, почерку, фактури паперу та згадки в листі В. Горленка датується орієнтовно серединою 1880-х років.

[Хома Боровик]

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 211) — недатованою чорновою редакцією. Уривок являє собою початок великого прозового твору, записаний у загальному зошиті серед інших прозових та поетичних творів, датованих 1892, 1894 та 1895 рр. Виходячи з цього, а також на підставі аналізу почерку уривок орієнтовно датується початком 90-х років XIX ст. Назва твору умовна.

[Міщани]

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 1476) — недатованою чорновою редакцією незакінченого твору без заголовка. Твір, присвячений відображенню життя міського міщанства та ремісників 60—70-х років XIX ст., свідчить про широту та різноманітність тематичних інтересів письменника. Панас Мирний торкається тут і гострих соціальних питань — занесення кріпацтва та зародження народницького руху — і висловлює своє ставлення до цих явищ життя. Наявні в автографі розбіжності в іменах персонажів (Стешенко іменується Стасенком, Павло — Антоном) в тексті уніфіковано. Датується орієнтовно 90-ми роками XIX ст.

[У тюрмі]

Друкується вперше за автографом (ф. 5, № 79) — недатованою чорновою редакцією незакінченого твору без заголовка. Перші чотириадцять аркушів автографа — начисто переписаний автором текст, подальші аркуші являють собою чорнову редакцію з численними поправками, дописками, закресленими варіантами, записаними на десяти непослідовно нумерованих автором аркушах.

В цьому творі письменник підходить до освоєння нової в своїй творчості революційної теми, присвяченої подіям 1905 року на селі. Важливим моментом твору є авторська оцінка маніфесту 17 жовтня 1905 р., що був виданий царським урядом, наляканим ростом революційного руху в країні. Письменник досить чітко розкриває облудність проголошених царизмом обіцянок.

Датується орієнтовно 1905—1907 рр.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

	Стор.
Панас Мирний. Фото. 1900 . . .	6—7
Панас Мирний. «За водою». Сторінка автографа	144—145
Панас Мирний з дружиною Олександрою Михайлівною. Фото. 1889 .	272—273
Полтава. Будинок, в якому в 1871—1889 рр. жив Панас Мирний. З малюнка Федоренка. 1922 . . .	368—369

ЗМІСТ

Стор.

Халамидник
I. Лежень . 7
II. Каша . . 15
III. Секта . . 46
IV. Не сподівався 83
За водою
Злодій 109
Що за хороше... . 126
За водою . . 142
Голодна воля . . . 159
Палій 229
[Хома Боровик] . . 280
[Міщани] 303
[У тюрмі] 385

Примітки . 421

Список ілюстрацій . 430

ПАНАС МИРНЫЙ

Собранне сочнненнй в семн томах

Том пятый

(На украинском языке)

Редактор В. І. Мазний
Художній редактор В. М. Тепляков
Оформлення художника В. Д. Квітки
Технічні редакторн Б. М. Крнчевська,
Н. П. Рахліна
Коректори О. Г. Пащенко, Т. І. Совицька

Здано до набору 17/II 1970 р. Підписано до друку 14/V 1970 р. Зам. № 124. Видавн. № 338. Тираж 32 000. Папір № 1, 84×108¹/₃₂. Друк. фіз. аркушів 13,5+4 вкл. Умовн. друк. аркушів 23,1. Обліково-видавн. аркушів 25,88. Ціна 1 крб. 85 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Рєпіна, 3. Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі прн Раді Міністрів УРСР. Рєпіна, 4.